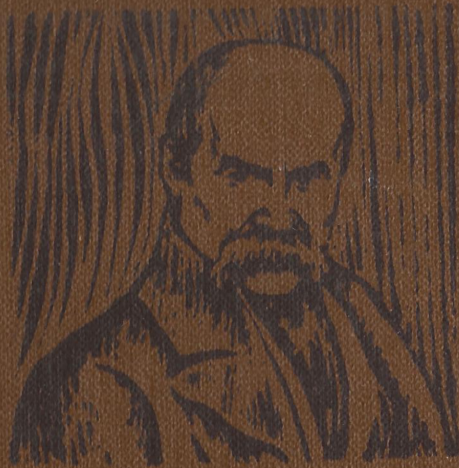

821/4771'06
1-18

ОКСАНА
ИВАНИЧКО

99 10
75

1-

ОКСАНА ІВАНЕНКО

ТВОРИ В ПЯТИ ТОМАХ

ТОМ П'ЯТИЙ

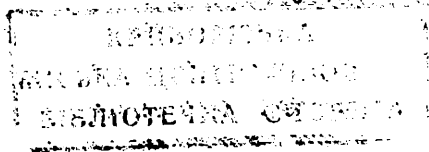
ТАРАСОВІ ШЛЯХИ

РОМАН. IV—V ч.

Для середнього
та старшого шкільного віку

Ілюстрації
народного художника СРСР
Василя Касіяна

20857 20

Київ • ВЕСЕЛКА • 1985

У2
І-18

В пятый том собрания сочинений Оксаны
Иваненко вошли две заключительные части
романа «Пути Тараса» — о годах ссылки
поэта, его жизни в Петербурге после ссылки,
о последней поездке на Украину.

Оформления
Леоніда Кацнельсона

І $\frac{4803010200-090}{M206(04)-85} 225.85.$

ПОДАЙ ЖЕ РУКУ

Поймут ли, оцелят ли грядущие люди весь ужас, всю трагическую сторону нашего существования,— а между тем, наши страдания — почка, на которой разовьётся их счастье.

А. Герцен

НЕСПОДІВАНА СТЕЖКА

У чагарнику шумів вітер. Від ожеледі ломилось гілля. Йти було важко — без шляху, без стежки. Дядько, який ішов попереду, руками відхиляв гілки; інколи, розгинаючись, гілка, вкрита ожеледцем, біла просто по обличчю, по руках, наче різала склом, і вітер був уїдливий, колючий.

Дядько йшов не обертаючись, але час від часу притищував ходу, чи то прислухаючись, чи то чекаючи супутника. Супутник ледь устигав за ним. Обидва були вдягнені однаково, в куці брунатні кожухи, вишиті на грудях і підперезані червоними поясами, на головах гостроверхі капелюхи, оздоблені хутром і перами. Але першому нібито без діла була і слизька ожеледь, і безпутів'я, і вітер, що голками колов обвітрене аж червоне обличчя. На його цупких, міцних руках, якими відхиляв він гілля, навіть рукавиць не було. Рукавиці він віддав тому, другому. Він і не обертаючись знав, що тому, другому,— дуже важко, що бліде, як у людини, позбавленої тривалий час повітря, обличчя уже посивіло, очі сльозяться від цього клятушого вітру і ноги не слухають. Не слухають та й годі. А що йому сказати? Нема чого. Отак і йшли мовчки, тільки коли почув дядько, що той, другий, закашлявся, спитав:

— Втомились, пане?

— Нічого, вуйко Яцьо,— намагаючись відповідати бадьоро, промовив той.— І коли б ви знали, тут все-таки краще, ніж там, де я був останній місяць. Миліше за волю нічого нема.

— Авжеж,— погодився вуйко Яць.— Хоч яка тут воля? Бігаємо, немов сполохані зайці. По всіх лісах стражників видимо-невидимо, як гончаки, за людьми полюють уже

НА НИВИ РОЗУМНОГО, ДОБРОГО, ВІЧНОГО

Література — то життя. Велике, багатобарвне, з різноманітними характерами і пристрастями, з одноманітною низкою днів і ночей, з незахищеністю ранньої весни і спалахом подвигу... Може, й так... Та більше література схожа на інструмент — древній і вічно молодий. А слова в ній — то струни. Мелодія ж — у кожного письменника своя. Вона, мелодія, від таланту. І має пробуджувати, як писав великий Пушкін, лише почуття добрі...

Вже понад п'ятдесят років працює в літературі Оксана Іваненко. Написано десятки книжок для дорослих і для дітей: казки, оповідання, повісті, романи, літературно-критичні статті; зроблено чимало перекладів. Її праця відзначена Республіканською літературною премією імені Лесі Українки. А її все здається, що головного свого твору вона ще не написала. І тому вона дорожить хвилиною, днем...

Живе Оксана Дмитрівна Іваненко у Києві по вул. Коцюбинського, 2. Надзвичайно любить своє місто, його старовинні вулички і нові проспекти, багаті бібліотеки й музеї, його театри, парки і широкий Дніпро.

А коли повесні теплішає, переїздить за місто, в чарівну Кончу-Озерну. Тут у неї — клени, берізки, блакитна ялинка, горобина. Їх посадила Оксана Дмитрівна сама. Вони оточують будиночок. Тільки великі сосни і дуби з давніх-давен росли тут. Сад спускається до луків, озер.

В глибині саду — блакитний столик і дві лавки. Це — «садовий кабінет». Тут легко пишеться, тут можна лишитися наодинці з собою і розмовляти з квіткою, деревом, птахом, друзями, із Всесвітом. І все тут близьке, рідне: і дерево, і кущ, і пташка, що співає, і білка, що безпечно стрибає з гілки на гілку.

...Сосни шумлять, навівають спогоди, уява переносить в давні часи й епохи, де можна зустрітися з малим Тарасом Шевченком, з Марком Вовчком, з чарівником Андерсеном, із знаменитим хірургом Пироговим і славнозвісною Марією Заньковецькою. Стежки отчої землі вивели їх на широкі дороги, де стрілися вони з К. Брюловим, М. Добролюбовим, М. Чернишевським, А. Чеховим, Гарібальді...

Вгорі, високо — чаклун-місяць. А в лузі — пісня. У верхів'ях сосни ледь шумлять.

Перетнувши простір, час, повертається Оксана Дмитрівна у своє дитинство, молодість, зустрічається з друзями, багатьох з них немає поруч...

Далека Полтава. Невеликий будиночок на Різницькій горі. Тут живе родина Іваненків. 13 квітня 1906 року у них народилася дівчинка Оксана. Батько — редактор газети. Мати — вчителька в «Доме трудолюбия» — притулку для сиріт. Дітей двоє: Оксана — мала і старший за неї на два роки брат Дмитро.

Скільки пам'ятає себе Оксана Дмитрівна, життя її завжди було пов'язане з дітьми. Домашні ігри, уроки, які давала мати, постійно збирали, окрім маминих учнів, двоюрідних братиків і сестричок, сусідських дітей. Разом читали, гралися, слухали казки.

Потім це галасливе товариство викочувалося з дому на зелену вулицю, бігло в старий сад, летіло до красуні Ворскли. І кожний вірив, що сад сповнений чудес, а старий монастир на горі ховає безліч таємниць. І кожний вірив, що красивішого та знаменитішого міста, ніж їхня Полтава, немає. Тут була Полтавська битва... Ген на кручі — будиночок Котляревського. Неподалік же, на сусідській вулиці, живе В. Г. Короленко, автор «Сліпого музиканта».

Коли ж завіє зима, замете хурделиця, а старий сад під шум вітру зачне розповідати спігову казку, малеча збирається в кімнаті і грає в «університети». «Професором» найчастіше виступає брат Дмитро. Роздаються теми, пишуться твори, найцікавіші з них читають уголос.

Культ художнього слова, книги панував у родині Іваненків. «Мені здається,— згадує Оксана Дмитрівна,— малою я сотні разів чула, як читають учні читанку Покровського, і знала слово в слово маленькі оповідання Льва Толстого, «Гидке каченя» Андерсена та інші казки. В наше життя змалку увійшли Шевченко, Пушкін, Лермонтов, Гоголь. Для нас було насолодою, коли батько — пристрасний театрал — читав нам Грибоєдова «Горе з розуму» або «Ревізора» Гоголя, згадував, яких великих акторів йому пощастило побачити і як ще студентом він продав навіть подушку і плед, щоб купити квиток і побачити славетну Заньковецьку». Вдома була величезна бібліотека: твори класиків і казки, товсті й тонкі журнали за багато років — художні, наукові, дитячі.

У шість років Оксана видає рукописний журнал «Гриб», куди вміщує і свою першу казку.

На межі дитинства і юності в життя Оксани ввійшла пристрасна громадянська поезія Лесі Українки й Некрасова.

Одразу після Великої Жовтневої революції хлопчики й дівчатка на власні очі побачили перші наслідки перебудови суспільства: у колишньому губернаторському будинку відкрився дитячий

палац, в інституті благородних дівчиць — бібліотека, на зміну семінаріям і гімназіям прийшли трудові школи. За їх організацію взялися батьки Оксани Дмитрівни.

Важкі були часи. Не вистачало продуктів, одягу. Молода Радянська влада боролася з ворогами революції. Але нове життя утверджувалося. Підлітки захоплювалися книгами, лекціями, концертами, допомагали ліквідувати неписьменність, відвідували аматорські спектаклі, на яких зачудовувалися співом тоді ще нікому, крім полтавців, не відомого інспектора міськвно Івана Семеновича Козловського.

Друзі — ровесники брата Оксани — створили гурток «Наука і життя». Він мав кілька секцій: фізичну, природничу, гуманітарну і кулінарну, своє приміщення в дитячому палаці, свою бібліотеку. Гуртківці готували наукові доповіді, організовували літературні вечори, влаштовували свята: Перше травня, Жовтневої революції.

«Наукові» й «літературні» розмови та дискусії точилися вдома, на вулиці, в гуртку. У 12 років Оксана вже давала уроки. Старші гуртківці викладали на курсах червоних командирів, працювали в обсерваторії. І тепер можна з певністю сказати, що оті перші, добути власними зусиллями навички вирішили долю багатьох з них. Вони стали відомими вченими, філософами, літераторами, викладачами. Серед них і старший брат Оксани Дмитрівни — лауреат Державної премії СРСР, фізик, Дмитро Дмитрович Іваненко.

Оксана змалку мріяла бути вчителькою. П'ятнадцятирічною дівчиною всупає вона до інституту народної освіти. Одного разу вона зайшла до подружки, яка працювала в дитячому будинку, що містився в колишньому «буржуйському» домі. Оксана пробула з дітьми цілий день. Ті ні на крок не відступали від молоденької студентки, Завідувачка запросила її працювати.

Вдень — робота в дитячому будинку, ввечері — лекції в інституті. Довірливі очі сиріт допомогли їй зрозуміти те, що недавно уявлялося далекою казкою, а зараз творилося наяву, — в новому суспільстві, у душах цих хлопчиків і дівчаток. І радісно було відчувати, що саме вона причетна до їхньої сьогоднішньої долі. Хотілося якнайшвидше відірвати знедолених дітей від темного минулого, вдихнути в них світлі мрії, повернути їм віру в добро.

Вона бачила, як необхідна їм, відчувала, що її чекають, їй довіряють, її хочуть слухати. Вона для них — педагог, няня, мати. Вона — веде, вони — йдуть за нею.

Можна сказати, що тут Оксана Дмитрівна й стала дитячою письменницею. Вона писала вірші, складала казки. А одного разу завідувачка замкнула її в кабінеті і таким чином змусила написати п'єсу для художньої самодіяльності. Відтоді до кожного свята Оксана Дмитрівна писала п'єсу. Їх розучували, ставили, позичали для вистав іншим учбовим закладам, бо п'єс для дітей не було.

У 1923 році Оксана перевелася до Харківського Інституту народної освіти на факультет соцвиховання, була певна — й далі працюватиме з малятами. Та сталося інакше. Вона почала відвідувати літературні вечори, студію, де познайомилася з письменниками Усенком, Копиленком, Сенченком, де зав'язалася дружба на все життя з поетесою Наталею Забілою.

Прочитавши книгу Сейфулліної «Правопорушники», Оксана згадала, що під Полтавою є колонія для неповнолітніх імені Максима Горького і керує нею Антон Семінович Макаренко — добрий знайомий її матері. Вона вирішує під час літніх канікул поїхати туди на практику. Колонія так захопила сповнену творчих пошуків вчительку, що вона їде туди й на друге літо.

На факультеті Оксана Іваненко обирає відділ СПОН — соціально-правова охорона неповнолітніх; бере безпосередню участь в боротьбі з безпритульністю, відвідує базари, нічліжку. По закінченні інституту їде на постійну роботу в колонію. Робота, життя в колонії — це найкращі спогади юності. Працюючи поруч з видатним педагогом сучасності А. С. Макаренком, Оксана Дмитрівна усвідомлювала глибокі перспективи комуністичного виховання дітей та юнацтва. Відчуття необхідності людям, особистої участі у важливій справі формували її громадянську позицію. Тут, у колонії, зустрічається вона з Максимом Горьким. А. С. Макаренко, який любив людей неординарних, помітив ініціативну, енергійну Оксану Іваненко. Вона й стала прообразом молодої вчительки, Оксани Варської, в «Педагогічній поемі».

Оксана Дмитрівна успішно закінчує аспірантуру Науково-дослідного інституту педагогіки, захищає дисертацію на тему: «Дитяча літературна творчість».

Після закінчення аспірантури Оксана Дмитрівна деякий час керує секцією дитячої літератури при Інституті педагогіки, зав'язує тісні зв'язки з дитячими бібліотеками, запрошує письменників на обговорення проблем дитячої літератури.

Незабаром Оксану Дмитрівну запросили редактором у видавництво «Молодий більшовик», і вона відразу відчула — оце її справжнє місце в житті. Самій писати, організувати, гуртувати, боротися за дитячу літературу. Так, не обійшлося й без боротьби.

Вже писали для дітей і були відомими Наталя Забіла, Олександр Копиленко, Олесь Донченко, починав Микола Трублаїні. Вже були створені чудові оповідання «Пилипко» і «Червона хустина» Андрія Головка. Завдяки зусиллям Оксани Дмитрівни для дітей почали писати Петро Папч, Максим Рильський, Майк Йогансен, Юрій Шовкопляс. Йшла в літературу молодь — Іван Нехода, Валентин Бичко.

Саме в цей час в педагогіці група лівачьких вчених повела наступ на казку, фантастичні твори, на «чуковщину». Дискусія ви-

плеснулася на сторінки періодики: що таке казка і чи потрібна вона радянським дітям, чи не краще замінити її розповідями про світ речей, що оточують дитину. «Ми,— пише Наталя Забіла,— теж стояли за виховання в дітях матеріалістичного світогляду, але ми вважали, що цього можна досягти саме за допомогою казки, гри, розваги, розвиваючи в дитині фантазію, без якої неможлива будь-яка творча праця, будь-яке прагнення вперед, до світлого майбутнього людства»¹.

Проти антинаукових теорій, шкідливої педагогічної практики в школах виступив Центральний Комітет Комуністичної партії; гостру відсіч цим теоріям дали в численних статтях про літературу Максим Горький, Н. К. Крупська, а на Україні письменники, педагоги-практики А. С. Макаренко, Степан Васильченко.

Оксана Дмитрівна вирішила спробувати й свої сили в казці. Вона пам'ятає, як було багато їх створено в дитячому будинку. Розповідаючи казки, бачила — діти захоплюються ними, особливо, якщо там є чародійство, фантастика. Молода письменниця раділа, коли на конференції з питань дитячої літератури в Москві знайшла підтвердження своїм поглядам. Про виховне значення літератури для дітей йшлося й на зустрічі з Н. К. Крупською, яка брала участь у конференції. Надзвичайний вплив на Оксану Іваненко мав К. Чуковський, з яким вона пізніше підтримувала стосунки. «Тепер,— зізнається вона,— коли до мене звертаються молоді письменники, які починають писати для дітей, я неодмінно кажу їм: «Почитайте уважно «Від двох до п'яти» Чуковського — це наша азбука, наш підручник».

У 1933 році з'явилася друком перша казка Оксани Іваненко «Сандалики, повна скорість!» — твір, наскрізь пронизаний проблемами сучасності. Завдяки чарівному умінню сандаликів швидко літати, дівчинка опиняється у холодному північному краї; потім — у жаркій пустелі. По дорозі вона знайомиться з людьми, що живуть тут, і природою, яка їх оточує. Потім потрапляє за кордон, зустрічає там юрби робітників, бачить гасла «Мир і щастя» і впевнюється, що й тут прості люди прагнуть миру — так само, як і в її країні. Дівчинка стає учасницею подій, що розгортаються навколо літального апарата, бо разом зі своїми друзями стривожена тим, що «лихі люди можуть його використати не на добро, а на страшні справи».

Вже в цій першій казці письменниці вдалося поєднати особисті й соціальні мотиви. Маленька дівчинка Країни Рад відчуває відповідальність за свою країну, живе одним життям з усіма радянськими людьми, хоче бути активною учасницею цього життя.

¹ Н. Забіла. «Казки і життя Оксани Іваненко». (О. Іваненко «Великі очі», К., «Веселка», 1971 р., с. 11).

В тридцять років українська література ще тільки освоювала проблему поєднання особистого з громадським, тему трудового героїзму, що проявлявся на спорудженні Магнітки, Дніпрогесу, в літакобудуванні. Це був час, коли вся країна співала: «Мы рождены, чтоб сказку сделать былью...»

Хвилини, дні, роки глибоких роздумів... Письменниці увялялося, як з далекої Данії, з давніх часів приходять до неї мудрий Андерсен, спирається на свою знамениту палицю, з якою пі на мить не розлучався, і з доброю, чарівною усмішкою каже: «Нема казок кращих, ніж ті, що творить саме життя».

На першу конференцію дитячих письменників до Харкова приїхали К. Чуковський, С. Маршак. Уславлені майстри дитячої літератури зацікавлено поставилися до українських колег, відбувалися зустрічі, читалися твори. Похвалили й казку Оксани Іваненко про сапандики, зробили деякі зауваження. Це було визнанням, яке окрилило письменницю. Оксана Іваненко починає активно відстоювати жанр казки, її ні з чим незрівнянну силу і виховне значення. Її підтримують Павло Тичина, Лев Квітко.

Ставлення до дитячої літератури змінилося. У Москві відбувся І з'їзд письменників, який у світлі постанов ЦК Комуністичної партії проголосив, що є велика література для дітей. Про це на з'їзді говорили Максим Горький, Чуковський, Маршак. Про українську дитячу літературу виголосила слово Наталя Забіла.

З'являються нові казки Оксани Іваненко — з фантастичними перетвореннями: «Чудесна квітка», «Три бажання», «Чарівні зерна», «Маяк». У чарівній казці «Великі очі» читасмо табличку на дверях кабінету лікаря: «Лікую: брехупів, боягузів, базік, ледарів, заздрих і тому подібних хворих, що заважають жити собі й іншим. Лікую швидко й без болю. Ліки безплатні у власній аптеці». В цих словах — головна ідея казок Оксани Іваненко.

Невдовзі були написані перші «Лісові казки». «Пишучи казку, — розповідає Оксана Дмитрівна, — я перетілювалася абсолютно, жила мріями моїх героїв: пташок, комах, кислячок, берізки, верби. Я вже не могла в цей час думати про щось інше. Я вкладала в неї всі почуття, спогади, думки, розмисли. Тому мені ставало важко, коли дома в цей час були сторонні, — я бувала трохи «навіженою».

Лісові казки зображують життя рослин, комах, звірів, їхні характери та звички. Письменниця не обминала драматичних та комедійних моментів з життя лісових мешканців. Всі вони розмовляють, думають. Це зроблено не пав'язливо, з великим тактом, в активній бесіді з малим читачем. «Знаєте, дітки, що? Ви ніколи не плачете! А то раз одна дівчинка гуляла в лісі з братиком, посварилась і гірко заплакала. Сльози кап-кап та на землю, та на насіннячко, що там лежало, та такі гіркі слюзи! От і виросла з того

насіннячка гірка та терпка кисличка». Так починається казка «Кисличка». До лісових казок належить «Кульбабка», «Про братика-ведмедика», «Джмелик», «Синичка» та інші. Про любов до рідного краю розповідає пізнавальна патріотична повість-казка «Куди літав журавлик».

Традиційні казкові чижі, журавлі, кульбабки, тополі, дикі яблуньки по-новому заговорили до дітей про таємниці природи і навколишнього світу, про нові колективістські взаємовідносини між людьми, про любов до рідного краю, Вітчизни.

Створюючи казки, Оксана Іваненко спиралася на досвід народної казки, на традиції таких казкарів, як Андерсен, Лев Толстой, Іван Франко. Її, так би мовити, лісові й болотяні теми, лісові й болотяні мешканці зовсім не означають, що перед нами казки лише на природничу тематику. Багата природа підпорядкована розв'язанню важливих морально-етичних проблем. І заклик берегти природу, не порушуючи гармонії, письменниця проголосила ще задовго до того, як він, цей заклик, тривожно зазвучав в середовищі вчених. Незабаром «Лісові казки» під редакцією К. Чуковського вийшли російською мовою.

У 1939 році до ювілею Т. Г. Шевченка Оксана Дмитрівна написала невеличке оповідання з дитинства Тараса Григоровича — «Чорний шлях». Оповідання надрукували в журналі, переклали на російську мову, передали по радіо. І їй захотілося написати невеличку книжечку про дитинство та юність Великого Кобзаря. Вона їде на батьківщину поета та до Ленінграда, де тому довелося жити. Книжка встигла вийти до ювілею — до відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві — 6 березня 1939 року.

На цей час Оксану Іваненко вже знають як діячку літератури для дітей. Її казки, оповідання перекладаються на російську мову. За заслуги в розвитку дитячої літератури в цьому ж році вона була нагороджена першим орденом — «Знак Пошани», який вона одержала в Москві з рук М. І. Калініна.

1940 року Оксана Дмитрівна Іваненко стала членом Комуністичної партії Радянського Союзу.

Та ось прийшла війна... Далеко позаду залишився Київ. Незвично холодний і дощовий Свердловськ... На дорогах війни — діти, жінки. Діти за верстатами, діти вибирають колоски у полі, діти дають концерти в госпіталах, юні піонери збирають кошти на купівлю танка. Діти різних національностей. Батьківщина пам'ятає ці худенькі дитячі плечики і не по-дитячому дорослі обличчя. Пам'ятає й шанує.

Оксана Дмитрівна в цей час часто буває в школах, госпіталах, багато пише, готує нові видання, виступає по радіо. «Якраз ті свердловські роки, — згадує вона, — мали великий вплив на мою письменницьку долю». Вона знайомиться і дружить з Ольгою

Форш, Павлом Бажовим, Марієттою Шагіпян, Анною Караваєвою, міцніє дружба з Агнією Барто, Львом Кассілем.

Вдома — печаль. Помирає батько. Від чоловіка з фронту давно вже немає листів. Двоє малих дітей. Особисте горе зливалося з горем інших. Але підтримка друзів, загальний оптимістичний настрій свердловчан вселяли віру в перемогу над ворогом, додавали сил для роботи, і ось виходить збірка її оповідань «Пошта прийшла».

Восени сорок третього року вона з дітьми приїздить до Москви, а навесні сорок четвертого — до рідного Києва. Місто зруйноване. У квартирі — пуста. На очі навернулися сльози. Вийшла на балкон. Під ногами побачила книжку. Розгорнула — напис: «Справжньому поетові в казках дитячих, письменниці, художниці прийоми якої і самобутні, і оригінальні, а також з народним мистецтвом дружні,— Оксані Іваненко. 1939 рік. Павло Тичина». Теплою хвилею вдарило в груди. Єдине, що лишилося від бібліотеки, пограбованої квартири,— оця книжечка. Оксана Дмитрівна притисла її до серця...

Після страшною окупації над Києвом заяснів день. Почалася відбудова. І тут вона знову зустріла дітей, що пережили страхітливу окупацію,— дітей-мешків. Вони не схилили голову перед ворогом. І в цьому письменниця бачить велику заслугу радянської школи, яка за роки Радянської влади зуміла прищепити дітям риси комуністичної моралі.

Оксана Дмитрівна працює відповідальним редактором журналу «Барвінок». З захопленням пише оповідання про школярів, які допомагали партизанам, переховували бойові знамена, обороняли свою школу, свій дім, рідну країну. Це були діти тих, хто ще зовсім недавно зводив будови перших п'ятирічок, створював колгоспи. Оповідання ці об'єднані у книжках «Школа» (1944), «Життя коло смерті» (1945).

Одного разу, як депутат міської Ради, Оксана Дмитрівна прийшла в дитячий будинок. Те, що вона побачила, приголомшило її. Діти з фашистських концтаборів... Ці хлопчики і дівчатка різних національностей втратили все: у них відняли Вітчизну, їх позбавили дитинства. Не всі вони знали свої імена і прізвища. Діти служили матеріалом (тільки подумати!) для експериментів.

Від цього дня письменниця стала бувати тут часто, вона подружилася з дітьми, з вихователями. Ці діти ввійшли в її життя як рідні. Поволі, скупо розкривалися їхні долі в жахливих розповідях про колючий дріт, вівчарок, про нелюдські страждання в таборах. Ці страшні розповіді змінювались споминами про світле, як травневий ранок, довоєнне дитинство.

Так поступово складалася цовість — єдина в своєму роді у всій радянській літературі — «Рідні діти». Діти війни... Завдяки зусиллям педагогів, школи, турботам держави вони знову знайшли Віт-

чизну, свої імена, оволоділи професіями і пішли у велике життя. У Батьківщини, як у справжньої матері, немає чужих дітей, всі — рідні. Цією думкою перейняте кожне слово повісті — то гнівне, то ласкаве, материнське.

Багато листів одержала Оксана Дмитрівна після виходу книги — з усього Радянського Союзу. Надходять вони й зараз. Але найдорожчі — це листи колишніх дитбудинківців, змальованих у повісті «Рідні діти». Стали вони робітниками, інженерами, лікарями, вчителями...

На цей час книжки Оксани Дмитрівни вийшли вже багатьма мовами в нашій країні й за рубежем. Разом з Павлом Тичиною і Наталею Забілою в 1951 році на зустрічі з трудящими Красної Пресні в Москві вона з гордістю представляла велику дитячу літературу України.

У 1954 році на другому Всесоюзному з'їзді радянських письменників з доповіддю про літературу для дітей виступив Борис Полевой. Він сказав, що такі письменники, як Оксана Іваненко, проклали шляхи сучасній казці. Вони твердо стоять на ґрунті народного життя, знають, розуміють народну творчість і показують, як можна успішно поєднувати фольклор з художньою літературою.

На казках Оксани Іваненко виховувались сучасні молодші казкарі — Всеволод Нестайко, Григорій Усач, Юрій Яриш.

Пише й видає Оксана Іваненко також повісті історико-біографічного жанру — «Друкар книжок небачених» про Івана Федорова і «Богдан Хмельницький».

Після поїздки до Канади в 1961 році з'являється повість «Великий шум». Це — не дорожні нотатки, річ — сюжетна, події розвиваються напружено, ідеї стикаються у жорстокій боротьбі, відбуваються психологічні зміни у внутрішньому світі персонажів. Радянський юнак — музикант Юрко — потрапляє в Канаді в автомобільну аварію. Ця надзвичайна ситуація, мов на фотоплівці, проявила, хто і як з Юркового оточення в Канаді ставиться до нього, до Радянської України і в цілому до Радянського Союзу. Глибоко збагнув Юрко неоднорідність української еміграції за океаном. Побачив він тут і знедолених трудівників, і лютих ворогів-бендерівців, і запеклих ідеологів антирадянщини, і бездуховних функціонерів, яких повністю заповонила одна-єдина пристрасть до наживи, до речей. Повість була добре зустрінута громадськістю.

Та найбільше вирождж цих повесних років Оксану Іваненко мучила одна ідея, яка не давала їй спокою ні вдень, ні вночі, тож письменниця кидала все і їхала в Моринці, чи на Аральське море, в Ленінградські архіви, або ж в Ташкентську державну бібліотеку. Вона пам'ятала як заповіт-настанову поради свердловських друзів О. Форш, М. Шагінян, П. Бажова продовжити роботу над твором

про Т. Г. Шевченка. Все з наукових робіт про геніального поета, що на той час вийшло в радянському літературознавстві у Києві, Москві, Ленінграді,— все було опрацьовано. Заново з увагою перечитано справу Кирило-Мефодіївського товариства, простежено зв'язки поета з визначними діячами російської культури, сумлінно досліджені щоденникові записки Аполлона Мокрицького — сучасника Шевченка, приятеля по академії, корабельний журнал адмірала Бутакова про аральську експедицію, в якій брав участь солдат, позбавлений царом права писати і малювати; опрацьовані передані в дар Україні з Польщі листи друзів-поляків, які ділили з поетом тяжку участь заслання. Найавторитетніші шевченкознавці, науковці виступили в ролі консультантів Оксани Іваненко.

Драматизм поетового життя сприймався надзвичайно гостро, боляче, бо саме в цей час захворіла невилковно дочка Оксани Іваненко Воля — молодий науковець і талановитий літератор.

І ось двадцятирічна робота завершена, дописана остання сторінка великого роману «Тарасові шляхи». І радісно і сумно. Письмениця настільки зжилася з образом допитливого юнака, геніального поета і художника, передової людини першої половини ХІХ століття, революціонера-демократа Тараса Шевченка, що його радощі були і її радощами, а його сльози її сльозами. Вона немов пройшла разом з поетом його неслегкими шляхами — дитячими, підлітковими в Прибалтиці, юнацькими в Петербурзі, бунтівними по Україні, солдатськими «в степу безкраїм, за Уралом», волзькими після звільнення з неволі і парешті останнім шляхом, яким везли домовину з прахом Шевченка на Україну. Образ поета розкрито в контексті з суспільними віяннями післядекабристського передреформенного часу, коли селянство зазнавало жорстоких утисків. Але зароджувалася віра, що народ повстане, вражою кров'ю волю окропить і зійде зоря приманливого щастя¹.

«Тарасові шляхи» стали явищем в українській біографічній прозі. Роман перекладено на багато мов народів Радянського Союзу, вийшов він і в країнах Європи.

Закінчуючи твір про Тараса Шевченка, Оксана Іваненко вже знала, хоч пікому про це їй не признавалася, що буде писати новий роман, не може не писати його, роман про «кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих». Так називав поет Марка Вовчка, свою святую зореньку, молодую силу, яку прозорливо побачив, в яку повірив. Особливо велике це мало значення саме в перші місяці після тяжкого заслання. Поета сколихнув її талант. У вірші «Марку Вовчку» він пише:

¹ Детальніше про створення роману «Тарасові шляхи» дивись статтю Оксани Іваненко «Мої Тарасові шляхи» (зб. «Література. Діти. Час», 1981, «Веселка», с. 129—149).

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

В 1973 році вийшов роман «Марія» про письменницю Марко Вовчок — спадкоємницю ідейно-естетичної програми великого Кобзаря. Роман багатоплановий, широкий. Марко Вовчок змальована в оточенні передових людей того часу — Т. Шевченка, О. Герцена, І. Тургенєва, М. Добролюбова, Д. Писарева. Увагу Оксани Іваненко привернули найбільш драматичні в особистому житті Марка Вовчка роки — 1859—1868. Розрив з чоловіком. Поїздка за кордон. Але це були роки й досить плідної напруженої праці, роки творчих пошуків. Вона студіює німецьку, французьку, польську мови, перекладає, стає членом редколегій багатьох журналів. В революційно-демократичному русі, на чолі якого стояли О. Герцен, М. Чернишевський, О. Некрасов, Марко Мовчок відіграє помітну роль. Німеччина, Франція, Італія, Росія — місця, де відбувається дія роману. Ці десять років зробили Марка Вовчка всесвітньовідомою письменницею, виразницею прогресивних ідей. Трагічною загибеллю Д. Писарева — вірного друга Марка Вовчка — закінчується роман.

У 1974 році Оксані Дмитрівні Іваненко присуджено премію імені Лесі Українки за «Лісові казки», повість «Рідні діти», роман «Тарасові шляхи» та інші твори, видані видавництвом «Веселка» у п'ятитомному зібранні. Серед численних шанувальників таланту письменниці, які прийшли привітати її з високою відзнакою, в музеї Лесі Українки, де вручалася премія, було багато дітей в піонерських галстуках, були і її «рідні діти» — колишні вихованці того повоєнного дитячого будинку. Прийшли вони і на 70-річний ювілей Оксани Дмитрівни. Всі її вітали з великою урядовою нагородою — орденом Дружби народів.

Роки, роки, а з ними шляхи. Далекі і близькі. Вони кличуть. І от вже Оксана Дмитрівна їде пароплавом по Волзі. А пароплав називається «Тарас Шевченко». І знову той Тарасовий шлях. Вдруге переживає вона трепетну радість зустрічі зі своїм улюбленим поетом, героєм роману. Астрахань, Саратов, Симбірськ (нині Ульяновськ), Казань, береги красуні Волги — все дихає історією, все хвилює. Затамувавши подих, слухає екіпаж пароплава її розповідь про Тараса Шевченка.

А в плескоті хвиль ніби чуються віщі слова нової історії: «Ми підемо іншим шляхом». Це слова майбутнього вождя революції В. І. Леніна, які він проголосив над Волгою після того, як царат стратив його брата. І от — сьогоднішній день. Тут все живе його ім'ям. З поїздки Оксана Іваненко привозить оповідання про В. І. Леніна «Над Волгою».

Багато задумів і планів у Оксани Дмитрівни Іваненко. Кожна поїздка, кожна зустріч з давніми друзями і з новими людьми дає їй сюжети, образи, які відкарбовуються в пам'яті, лягають на папір. Ось і книжка «Води з крипички» про незвичайні долі людей славетних — Чернишевського, Марка Вовчка, Чехова, Гарібальді, про їх добрі справи в ім'я людського поступу.

І думається, яка ж та криниця добрих справ глибока, — ніколи не заросте до неї стежка вдячних пащадків...

Нанизуються їй нанизуються враження. Це пишеться нова книга про нашу прекрасну Вітчизну, про красу рідної землі, про неспокойних хлопчиків і дівчаток. Пише її Оксана Дмитрівна Іваненко.

ВІКТОР КОСТЮЧЕНКО

скільки місяців. А все ж краще, ніж залізом на ногах брязкотіти.

— Та це ж вам небезпечно і в селі показатись.

— А я й не покажусь. Чуже село. Я не підйду. Там жінчині родичі живуть, брати. Молодший до станції вас проведе, а там уже приховають до нагоди. Аби до станції дістатись, пане Станіславе. Вже недалеко йти.

Пан Станіслав, підбадьорений трохи розмовою, навіть кроки прискорив. Ще трохи, вже недалечко, каже вуйко Яцьо, а там станція. Невже можна буде зігрітись коло вогню, просушити чоботи, лягти? От просто лягти та й годі? Одразу ж виправив себе в думках — може, й не доведеться? Невідомо, як усе обернеться. Правда, товариші, які допомогли втекти з в'язниці, запевняли — по дорозі скрізь допоможуть свої вірні люди. Що ж, покластись на долю і йти. Життя давно не належить тобі. І він, задихаючись, стримуючи кашель, йшов слідом за дядьком Яцьом, намагаючись не відставати, хоч дошкульне гілля штрикало обличчя, а ноги то сковзали по слизькому, то ламали тонкий лід і тонули в справжньому болоті. А вже кінчався сірий січневий день, і вночі навіть вуйко Яць міг заблукати в цьому лісі.

Нарешті вони вийшли на якусь галявину, і тихий посвист пролунав десь зовсім близько. Станіслав оглянувся. Нікого не було. Напевне, то якийсь нічний лісовий птах подав голос. Але точнісінько так відповів і вуйко, наче прикипівши на місці. Зупинився і Станіслав. Раптом з-за товстого бука з'явилась ледь помітна невеличка постать. Попрямувала до них, швидко, нечутно, ніби линула, не торкаючись землі.

— Марку,— звернувся до нього вуйко,— відведи пана до Адамчука. Він уже знає. Як там удома, не чув?

— Та нічого. Кажуть, вуйка Дмитра повісили. А з Решетняків кого взяли, і ляхів, і наших, усіх у Сибір.

— Ото якраз «нічого»! Ну, рушай. Ідїть, пане, не бійтесь. Адамчук коло станції корчму держить, не одного за кордон переводив. Знає: як викаже — живцем спалимо, поліції йому легше збрехати, ніж нас обдурити. Та й перепадає йому дешиця.

— Братова ось вам торбинку передала і питала, коли дома будете,— сказав Марко.

— Що мені, самому стражникам у пазури лізти? Хай каже, що до міста з голоду подався.

— Вона так і каже.

— Вірять?

— Ні, нікому не вірять.

- Ну, проводи так, щоб не бачив ніхто.
- Та в нашому ж селі панів не палили. Спокійно.
- А стражники наїздили?
- Авжеж.
- Мо' й зараз нишпорять?
- Мо' й нишпорять,— знизав плечима флегматичний хлопець.

— Ну, йдіть, йдіть, не баріться. І дивись, Марку, язиком анітелень, а то ще бовкнеш.

— Сказали! — навіть образився хлопець.

— Помагай бі,— промовив вуйко до Станіслава.

— Дзенькую бардзо,— вдячно відповів Станіслав.

На мить зупинився в нерішучості. Може, треба гроші дати за проводи? Витяг з кишені тонкий гаманець. Та вуйко глянув гнівно.

— Чого б це я у вас брав? Маркові дасте якийсь гріш, а то з голоду там пухнуть.

— Дзенькую,— ще раз тихо сказав Станіслав.— Коли б знали, до кого і чого йду.

— Не нашого розуму справа,— хитро усміхаючись, похитав головою вуйко.— Наше селянське діло інше — щоб панам і вночі було видно, як удень. Бувайте здорові, пане. Не ображайтесь, що вас паном зву — не знаю вже як...

— Та нічого,— всміхнувся і Станіслав.

Уже опівночі постукали до Адамчукової корчми, не в двері, у вузьке віконце з двору. Адамчук вибіг, сплеснув руками, потім замахав, щоб мовчали, відчинив двері, майже потяг за руку Станіслава. Але особливого здивування на його обличчі не було. До чого тільки не звикли за останній час у цьому західному прикордонному містечку.

І як швидко довідувались, хай не зовсім точно, що робиться і на Наддніпрянщині і на заході — в Карпатах і в Закарпатті, де русини під владою Австрії.

Три роки тому спалахнуло повстання на Буковині. Ватажком його був селянин Лук'ян Кобилиця. Повстанці рубали панські ліси, луна йшла далеко з закликком приєднуватись, не платити панам податки, скинути ярмо з шії.

Але не справились селяни проти війська. Лук'яна кинули у в'язницю, селян били і катували.

Торік, у 46 році, полинули чутки з Кракова про повстання поляків — дай боже — не перше повстання на його, Адамчуковій віці. Улітку запалали смолоскипами панські маєтки. Заграва стояла і над Львівщиною і по всій західній Галичині, зайнялася вона і над східною Галичиною. Українці не відставали від польських селян.

Російський імператор послав військо на допомогу австрійському. І чималі загони поставив на кордоні, щоб не було перебіжчиків ані туди, ані звідти.

Адамчук, звичайно, не міркував в європейських масштабах і в планах ані російського, ані австрійського імператорів не розбирався. Знав — наїхало війська сила-силенна. Скільки перевішано, постріляно. У лісах невідомо вже кого й лякаться — як не на втікача-повстанця, то на стражника натрапиш.

Та йому що — маєш голову на плечах, і у голові не полову, а розум, то й в кишені трохи придбасш.

Посбіяв оцього панка за кордон переправити, значить, треба зробити, все-таки з своїми вірніше мати справу, аніж з карателями.

Хто цей панок, для чого йому за кордон — краще не питати й не знати. Треба зараз, готуючи вечерю (ач охляв як!), обміркувати, що та як зробити.

Почулось дзеленчання. Хто їде? Адамчук з ліхтарем вибіг з хати. Одлягло. Їхала якась приватна особа, якийсь пан, і звичайно, зупиниться переночувати. Куди в таку ожелель їхати, щоб ковям ноги поламати?

Високий худерлявий пан зайшов до хати, привітався, спитав самовар, скинув шубу, сів на кашані, виїняв невеличку кпичечку. Наче так і належало бути — і кепський шлях, і випадковий примусовий відпочинок; і паче його, Адамчука, не вперше бачить. І не те, щоб надто спокійний, врівноважений вигляд був у цього приїжджого, а немов до того вже він чимось своїм зайнятий, що навколо його нічого не обходить. Адамчук немало бачив у стінах своєї непоказної хатини і безпомилково вгадав, за вимовою і за поведженням, звідки й хто прибув. З Наддніпрянщини, не з бідних панів. Надто незалежно і байдуже тримається. Але й не з тих нищих гоноровитих багатіїв, які їдуть з цілим почтом челяді.

Із вчених. Оце і є. Із вчених! Вони завжди диваки з чударнацькими примхами і бажаннями. Але... але з ними таки й найлегше мати справу! Адамчук вибіг у сіни до самовара і потер руки. Хіба ще трапиться така нагода? Він низенько вклониться і прохатиме ласкавого ясновельможного пана посадити, — ні, ні, не поряд з собою, а поряд з кучером — свого небожа, якому треба бути неодмінно швидко в містечку коло самого кордону. Там його чека — хто? Хвора мати. Ні, краще наречена. Коли справа йде про кохання, такі диваки ніколи не відмовляють.

Адамчук вважав, що вигадати, як саме зробити, це голова половина справи. І він з веселими примовками-припрошеннями подав самовар, яєчню; і тому, другому, теж відніс кухлик гарячого чаю і повідомив його про свій план.

Потім пішов подивитися, як влаштували коней, і спитав у кучера прізвище пана.

— Микола Іванович Савич. Чували?

— Аякже,— сказав Адамчук. Він і не знав, і не чував, але вважав за краще з простими людьми завжди робити вигляд, що все знає. У розмові ж з місцевими і приїжджими дрібними і більшими представниками влади, поліцією, жаңдармами, чиновниками-ревізорами поведінка його була зовсім іншою: «Не знаю, шепрашам пана, не розумію, не знаю і не чув ніколи, я людина маленька, темна».

* * *

Микола Іванович Савич виїхав з Києва у січні 1847 року, невдовзі після незабутнього свят-вечора у Гулака. Закордонний паспорт був виданий ще наприкінці жовтня «на законном основании помещику Полтавской губернии Николаю Савичу на проезд в Германию, Италию, Швейцарию и Бельгию для излечения болезни, а также для хозяйственных и коммерческих надобностей».

Все було як слід по дорозі. Мета подорожі — Париж — хоча й не прописаний у паспорті, але саме туди їде він і саме там хоче пробути найдовше. І вже, звичайно, не для господарських і комерційних потреб! Як добре, що він затримався в Києві і познайомився з членами цього молодого товариства кириломефодіївців. Останнім часом він не міг знайти собі місця. Невдачі особистого характеру, якась непевність у всьому. Що робити? Як жити? І от раптом після цієї зустрічі все життя враз збагатилось і набрало змісту і цілі, які шукав довгі роки, до яких готувався свідомо і несвідомо. Він шукав їх, коли читав не відриваючись енциклопедистів у батьківській ґрунтовній бібліотеці, коли слухав різноманітні лекції в Парижі, коли вивчав теорії Фур'є і Сен-Сімона і думав, як же, як же насправді, в дійсності докорінно змінити існування людей, не тільки тих, яких він відпустив на волю, а всіх, всіх.

З молодих років гнітила його несправедливість становища більшості людей, людських взаємин. Ще хлопцем не давали йому спокою сумніви, і чим далі внутрішні докори ставали все відчутнішими. То він кидався в науку, то займався

реформами в своєму власному господарстві, але певного пляху для себе не бачив.

Лише двічі зустрівся він з Тарасом Шевченком, а після того весь час стоїть перед ним невідступно одвертий погляд Тарасових розумних сірих очей і лунає голос, що промовляв до самого серця, що скеровував волю і думи:

«Кайдани порвіте».

Одразу того вечора вразили Савича прості і непохитні думки поета. Як він відрізнявся від усіх, височів над усіма, сам того не прагнучи і, напевне, ніколи не дбаючи про це. Ані тіні честолюбності, ані натяку на самозамилування та пиху, властиві багатьом поетам, не було в нього.

Савич був чомусь переконаний, що тільки він та ще Гулак розуміли, яка то сила — Тарас, що тільки Кобзар справжній натхненник тієї справи, яку замислили «братчики» Кирило-Мефодіївського товариства. Не самозакоханий гордовитий Куліш, не вчений професор Костомаров, а саме Тарас Шевченко.

Удруге з Тарасом вони зустрілись нашвидку у Костомарова майже напередодні від'їзду Савича за кордон. Який веселий, просто-таки пустотливий забіг Тарас, який гомін, гармидер зчинив він у кабінеті професора! Співав, жартував, з хлоп'ячим захопленням казав про свою поїздку з Гулаком, в яку мав вирушити цими днями. Він навколішках присягався Костомарову, що повернеться до того часу, поки в нього буде весілля і що тільки він, Тарас, має право бути у нього боярином, так само, як і в цього велемудрого Панька Куліша. Потім він кричав, що Костомаров навмисне ховає від нього наречену, досі не познайомив, напевне, боїться, що Тарас відіб'є. чи, може, вона така страшнюча, вчена панночка, «синий чулок», до пари професору?

— Та схаменись ти, Тарасе! От ще буй-голова! — відмахнувся від нього Костомаров.— Мені треба Миколі Івановичу серйозне доручення в Париж дати.

— Я працюю над монографією про Богдана Хмельницького,— звернувся Костомаров до Савича.— Хочу попросити, щоб ви розшукали в архівах матеріали про перебування Богдана з козаками в Парижі, про аудієнцію і переговори з королем.

Раптом обличчя у Тараса стало серйозним, і майже з дитячою ніяковістю він промовив:

— Я теж хочу попросити вас, Миколо Івановичу, про одну дружню для мене послугу. Ви казали, що знайомі з Міцке-

вичем і що він тепер у Парижі. Прошу вас, передайте йому на знак моєї глибокої пошани «Кавказ».— Раптом зовсім збентежився, навіть зчервонів трохи, але з хлоп'ячим лукавством додав: — Не боятиметеся?

— Везиму коло самого серця,— усміхнувся Савич і приклав руку до нагрудної кишеньки сюртука.

І от під дорожнім кожухом, під важкою шубою, у підкладці цієї кишеньки згорнуті вчетверо, дрібно списані аркушички тонесенького паперу — поема «Кавказ» Тараса Шевченка.

Усю дорогу Савич був заглиблений у свої думки, і Адамчук вірно підмітив, що не від спокійного характеру, а від цієї заглибленості у щось своє пан байдужий до всього, що діється навколо.

З ним справді було легко домовитись про небожа. Вранці, коли вирушали, Микола Іванович, розсіяно-люб'язно усміхнувшись блідому молодому чоловікові, навіть запропонував, щоб той сів поруч з ним в коч-карету.

— Бардзо дзенькую, ласкавий пане,— низько вклонився Адамчук.— Дякуй панові за таку ласку, що дозволяє поряд сісти. Тобі буде не так зимно.

Поряд з паном було зовсім безпечно! Адамчук був задоволений, передавав якісь привіти неіснуючим знайомим і родичам, підморгував, нагадуючи Зосеньку. Взагалі все обійшлося якнайліпше. Головне — Савич і не прислухався і не придивлявся.

Він був щасливий, що їде в Париж і не просто так, а з якоюсь певною метою. Так. Йому здавалось, мета цілком певна і ясна. Париж зараз — центр усього волелюбного, революційного. Там самі вулиці і площі овіяні спогадами Великої французької революції, педавніх барикад 30-го року — коли робітники паризьких передмість, студенти та й дрібна буржуазія вийшли проти «короля емігрантів» Карла X. Тоді Карл утік. Правда, велика буржуазія зберегла королівський трон і посадила на нього свого ставленика — хитрого, запобігливого перед багатіями Луї-Філіппа. Робітники, власне, нічого не одержали від своєї перемоги. Але свідомість народу зростала. У Париж сунуло не лише панство з усієї Європи за розвагами, линули туди і революціонери, політичні емігранти. Здавалось, саме там почнеться новий день для всієї Європи. Вигнанці — поети і письменники — знаходять там притулок. Вже стільки років живе там Гейне, там Міцкевич і, напевно, нарешті там він зустрінеться з Іскандером — Олександром Герценом — давня мрія і бажання Савича.

Що туди збирається Герцен, казав під час останньої зустрічі двоюрідний брат — Олексій Михайлович Савич — професор астрономії Петербурзького університету, який ще з студентської лави приятелював з Герценом, був у його гуртку разом з Огарьовим, Станкевичем, Сазоновим. Статті Герцена-Іскандера, блискучі, сміливі, з каскадом несподіваних гострих дотепів, широкі за своєю ерудицією і глибокі за проникненням у суть речей, завжди збуджували думку, були яскравими блискавками, що прорізали темну нічну погоду і наче освітлювали якийсь шлях. Недарма його так швидко після університету заслали подалі від Москви, від Петербурга.

Микола Іванович Савич знав його не тільки по філософських і публіцистичних творах, які друкувались в журналах, а й з розповідей двоюрідного брата про студентські роки, заслання Герцена, його романтичне одруження. Брат його любив надзвичайно, він казав:

— З ним у мене яснішають думки, навіть наукові проблеми для мене освітлюються особливою цілеспрямованістю для щастя людства і з ним цікавіше розмовляти і сперечатись, ніж з вченими, які втопили свій зір у мікроскоп або в телескоп. Важко назвати в наш час людину більшої обізнаності в питаннях наукових, соціальних. І в той же час це така заразливо весела людина, у якої енергія б'є через край.

Побачити Іскандера було давньою мрією Савича. Якщо він ще не приїхав, Микола Іванович дочекається його там.

Уже кілька років жив у Парижі і молодший рідний брат — Іван. Милый, добрий невдаха. Усі троє — він, Микола, молодший Іван і двоюрідний — Олексій, петербурзький професор, хоча були зовсім не схожі характерами і бачились рідко, любили одне одного. Спільного було більше між професором і Миколою Івановичем.

Тільки дивно. Ті питання соціального порядку, що хвилювали Олексія ще в герценівському гуртку, потроху відходили від нього, він поринав у науку, в свою астрономію. Зірки на небі не лишали місця для земних жителів. А у Миколи Івановича — навпаки, вони зараз, як ніколи, круто повертали його життя. І саме тепер доконче треба було побачити нарешті Герцена.

Савич уявляв свої майбутні паризькі зустрічі, розмови. Йому, як багатьом людям його часу, зустрічі, розмови, сперечання здавались справжнім ділом. Гадалось, треба все вирішити, зрозуміти, і тоді все піде гаразд. Ох, скільки розмов точилося скрізь!

Савич був заглиблений у свої плани, думки, і поки що шлях зовсім не турбував його.

Проїхали два чи три сільця. Долітала польська мова. В Парижі він побачить Міцкевича. Він ще ясніше згадав його і навіть захотілося вголос проказати рядки з любимого «Кримського сонета», який читав колись Міцкевич в Харкові у знайомих, і він, ще молодий студент, з захопленням слухав його:

Słyszę, kędy się motyl kołysa na trawie,
Kędy wąż śliską pierśią dotyka się zioła.
W takiej ciszy — tak ucho natężam ciekawie,
Ze słyszałbym głos z Litwy.— Jedźmy, nikt nie woła! ¹

От він, Савич, передасть йому привіт. Мимоволі торкнувся грудей. І ще один привіт. Як прекрасно. Саме поети стають правдивим голосом свого народу, його ватажками, і яким багатим, великим життям живе поет! Адже справжнє життя людини не тільки там, де вона живе, спить, ступає. Її діла — от справжнє життя! А діла поета — його твори, його нісня... А вони ж, вилившись у поета, линуть далі і далі, вже живуть своїм життям. Він везе «Кавказ» Тараса Шевченка, він передасть його великому поетові Слов'янщини, і наче пройде сам Тарас далекою незримою стежкою. Микола Іванович був щасливий, бо на його долю зараз випало прокласти цю стежку — розповісти Міцкевичу про Тараса, передати Тарасів дарунок.

Мовчазний супутник його не турбував. Інколи Савич з чемності хотів заговорити з ним. Але про що? Не про Міцкевича ж вести розмову з цим небожем корчмаря! Можливо, він і чував якісь твори поета, недарма Міцкевич колись, сміючись, казав, що його балади і романси особливо популярні серед покоївок та служниць. А цей же їде до своєї коханої! Проте в будь-яких обставинах зараз згадувати поета недоречно і небезпечно.

В одному селі, де зупинились на півгодинки, треба було щось полагодити в коч-кареті. Візник сказав, що за вигоном стоїть шибениця, ще з осені. Люди йому, візникові, розповідали, що там повісили повстанців. Повстанців давно, звичайно, зняли, а шибеницю лишили так, для остраху.

¹ Чутно й метелика, що тріпається в млі,
І вужа, що повзе зіллями таємнице...
Я так напружив слух, що вчув би в цій землі
І голос із Литви.— Вперед! ніхто не кличе.

Переклад М. Рильського.

— А може, ще сподіваються зловити, то щоб нової не ставити, — додав візник.

Савич спитав, а що ж саме було в цьому селі, — та візник про те не знав. Супутник не вимовив ані слівця, тільки очі закryw. І зблід ще дужче. Та це було зрозуміло. Кому приємно про таке слухати. Савичу теж стало не по собі. Поїхали мовчки далі. Перед самим кордоном увечері небіж корчмаря чемно попрощався, подякував без особливої запобігливості, наче ця послуга — звичайна річ, і зник. Савич не приділив ніякої уваги цьому короткочасному мовчазному знайомству.

* * *

Це була провесінь 1847 року. Провесінь у Парижі. Савич глянув у вікно з свого номера. Він пам'ятав і любив це місце ще з часів своїх попередніх подорожей. Набережна д'Орсей. Сена. Навпроти — сивий від пороху віків — Лувр. Але зараз Савич не побіжить, як колись юнаком, на побачення з Джо-кондою. Хоча майнула думка: «От би пройтись з Тарасом Григоровичем по всіх луврських залах, поглянути разом і на Джоконду, і на Тиціана, Веласкеса, Рабів Мікеланджело. Йому, йому, Тарасові, треба це все бачити, а не тисячам марнуючих час туристів».

Та одразу ті думки витіснили інші реальні бажання, реальні паризькі надії. Помацав рукою на грудях. Шарудить. Засміявся, згадавши, як відповів тоді Тарасові: «Везтимо коло самого серця».

Сьогодні ж одразу треба зайти до брата Івана. Він, звичайно, знову змінив помешкання і, звичайно, ще вище! «Вище» не в розумінні поліпшення, навпаки, — на вищому, дешевшому, поверсі.

Брати кинулись в обійми.

— Миколо! Подумати тільки, з дому, з України! Дай на тебе подивлюся. Розповідай, розповідай усе.

Іван Іванович метушився по кімнаті, і в Миколи Івановича одразу защеміло серце. Такий, як і був — добрий, безладний певдаха — тільки постарів дуже.

— Та сиди, сиди, не клопочись, Іване. Я розповім тобі багато, але попервах скажи, чи приїхав Герцен, чи тут Міцкевич, як він? Бачив його?

— Герцена ще немає! Я оце зустрів його друга — Сазонова. Його чекають. А Міцкевича бачив давненько. І, знаєш, Миколо, усі кажуть: він дуже, дуже змінився. Коло нього весь час якась темна людина — Товянський — католик-фа-

натик запеклий. А мені здається — пройдисвіт. Від Міцкевича не відходить, до нього не підпускає. Проповідує покору божій справедливості.

— Міцкевичу? Тепер? Не повірю! Навіть коли й намагаються лукаві єзуїти заплутати його в свої тенета, його душа не витримає. Адже саме на поляків в Європі всі дивляться як на носіїв революційного гніву, передових міжнародних бійців.

— Якби ти знав, скільки тут суперечок між ними, між поляками-емігрантами! Польська аристократія мріє про відродження старої Польщі від можа до можа, — похитав головою Іван.

— З ними Міцкевичу ніколи не було по дорозі.

— Кажуть, останні курси лекцій, прочитані в College de France, зовсім не схожі на ті, які ти колись слухав. Тепер він пророкує про священну місію Польщі, все сповнене релігійним містицизмом. А живе він скрутно, як більшість емігрантів.

— А який подарунок, брате, я йому везу! Прочитаю тобі обов'язково. Зараз розповім про надзвичайного поета, Кобзаря України.

До пізньої ночі не могли наговоритись брати. Потім проводжали одне одного, ходили Великими бульварами, потім ще довго стояли перед готелем на набережній. Знову пішли понад Сеною.

«Може, розповісти Іванові про Кирило-Мефодіївське товариство? — майнула на мить думка у Миколи Івановича. — Ні, можливо, потім. Добрий, чесний, а тюхтій якийсь». Вголос промовив:

— Коли б Герцен швидше приїхав. Нарешті побачимось, обов'язково.

«От Герцену про все треба розказати, про всі наші плани, суперечки. От кому я прочитаю все, що запам'ятав з Тарасових творів».

* * *

Міцкевич хворів. Побачення з ним відкладалось. Але Савич не дуже нарікав. Париж ще більше, ніж раніше, захопив його, і навіть часу не вистачало. Знову був у Сорбонні, де колись слухав стільки лекцій, знову захопили різноманітні паризькі театри, завжди повнісінькі глядачів.

Хіба можна було втриматися від спокуси і не піти подивитись Рашель в «Théâtre de France». А коли дивився, слухав її в трагедіях Расіна, він забував про все.

От і зараз Савич вийшов з театру і ніяк не міг отямитися, збагнути, де він і з ким. І раптом у патовці зупинив його швидкий погляд якихось знайомих очей. Майнуло бліде обличчя. Він не міг згадати — хто це. Тут, у Парижі, було стільки знайомих з Росії! Розсіяний, ще під впливом декламації Рашель, Савич за звичкою чемно усміхнувся і трохи підняв капелюх. Чоловік здивовано глянув на нього і зник у юрбі. Можливо, він просто помилився.

Другого дня Савич таки пішов до Міцкевича. Друзі передали, що той почуває себе краще. Коли він уже підходив до будинку, де мешкав поет, назустріч йому з дверей виходив той самий блідий юнак, якого він побачив учора біля театру. Вони майже зіткнулись на сходах. Юнак йшов замислений, навіть сумний. Він глянув на Савича, машинально вклонився, і раптом обидва здивовано зупинились. Це був «небїж» корчмаря, якого Савич провіз із собою до кордону.

І Савич, ошелешений такою несподіванкою, нічого не міг сказати, а юнак раптом усміхнувся, щось дружне, змовницьке майнуло в його очах; він вклонився ще раз і пішов собі. Мовчки пішов.

Увійшовши до кімнати, Савич ледве стримав себе, щоб замість привітання не спитати одразу — хто це такий, цей юнак, але перед ним уже було обличчя Адама Міцкевича, змаріле, педуже, але ж те саме прекрасне, натхненне обличчя. У рамці посивілого волосся воно являло образ трагічної скорботи, скорботи за свою батьківщину.

Міцкевич був чимось схвильований, і вони швидко обмінували трафаретні перші привітання звичайного етикету.

— Можливо, ви знаєте більше про повстання в Галичині, у Кракові?

— Зовсім, зовсім мало, майже нічого, — на жаль, мусив відповісти Савич. Що він знав? Тільки те, що сказав візник, тільки те, що бачив шибениці.

— Я хотів би впасти навколїшки до піг повстанців, — з болючим жаром мовив Міцкевич. — Вони бились за ойчизну, за Польщу. Я не можу простити собі, що не поспішив до них, не був з ними. Один сміливець добрався-таки сюди, в самий Париж. Він утік з в'язниці, з великими труднощами перейшов через кордон. Він сказав, що повинен був побачити мене. Так наказали йому товарищі. Ні, пам не можна вмирати на чужій землі. Сучасні події віщують багато політичних змін. Селяни терплять довго, страждають, і врешті терпець у них уривається. Вони повстають. Це було не раз в історії слов'ян. Торік у Галичині, розповідав прибулець, зруйнували більше двох сотень маєтків і вбили понад пів-

тори тисячі поміщиків. Назрівають великі події,— повторив він.— Зараз, як напровесні, віє свіжим вітром. Ламається крига на ріках.

Нічого схожого на те, про що говорив Іван і знайомі, не було в Міцкевичі. Потім тільки дізнався Савич, що Міцкевич порвав з пройдисвітом Товянським, не погоджувався з польськими аристократами. Але й зараз було ясно — він був душею з тими, хто дивився сміливо вперед. На запитання Савича, як же тут йому зараз, поет відповів:

— Я міг би тут жити багато й спокійно, але відмовившись від своїх принципів, заспокоївшись. Мабуть, багато осіб жадали б, щоб я заспокоївся. Але ж спокій хороший лише для мертвих і щасливих. Чи можу я бути щасливим зараз, коли народ мій розтерзаний? Поети завжди хвилюють світ і повинні його хвилювати.

І він раптом проказав рядки свого вірша:

Skałom trzeba stać i grozić,
Obłokom deszcze przewozić,
Włyskawicom grzmieć i ginać,
Mnie płynąć, płynąć i płynąć¹.

І тут Савич вийняв з кишені тоненькі, дрібно смисані аркушки паперу, які віз з України коло самого серця, і передав Міцкевичу.

* * *

Про юнака Савич не сказав ні слова. Йому ставало неприємно, ніяково при згадці про нього. Він їхав, заглиблений в свої думи про діяльність товариства, про Міцкевича, про Тараса Григоровича, а поруч з ним сиділа людина, що діяла. Людина ця вирвалася з тюремних мурів, пройшла пішки обледенілим, оточеним жандармами лісом, ризикуючи на кожному кроці.

Він бачив шибениці, чув уривки розмов і не зв'язав нічого, нічого.

«А що, коли б замість мене був Тарас Григорович?» — раптом подумав Савич. О, той не тільки розговорився б з цим одчайдушним юнаком, він зумів би дізнатись про всі по-

¹ Що треба скелям? Лиш стоять рядами.

А хмарам? Розливатися дощами.

А блискавицям? Блискати і гинуть.

Мені — лиш плинуть, плинуть, плинуть.

Переклад М. Рильського.

дії, відчув би себе відповідальним за все, як відчув себе немолодий і хворий Міцкевич, і вже міркує, як зібрати сили, включитися в той нестримний визвольний рух, що народжується, проривається, як джерело з землі, скрізь — в Угорщині, Німеччині, Франції, Італії. Поети народу відчують себе відповідальними не по славі, а по справі, ватажками народу.

Що ж зробити йому, звичайній чесній людині, щоб не обмежитись лише прекрасnodумними розмовами з друзями-співвітчизниками за чашкою кави чи пляшкою легкого французького вина в одному з численних ресторанів Парижа?

Скільки говорять, скільки сперечаються, скільки різних гуртків, течій, партій. Що казати, — все це захоплює людину, яка вирвалася з казарменої атмосфери матінки Росії.

А робітничі передмістя, робітники фабрик, заводів, залізниць — живуть своїм життям. І вони, це ж вони, виходять будувати барикади. Це ж вони борються за волю, а владою однаково гендлюють королі, буржуазія, банкіри і, захопивши владу, забувають, що обіцяли вчора тим, хто виборов її.

Один з російських знайомих розповідав, що народжується зовсім нова, відмінна від усіх партія, партія робітників. Нещодавно перебував тут, у Парижі, цікавий і надзвичайний чоловік, колосальної наукової ерудиції — Карл Маркс. З ним познайомились деякі росіяни. Він зовсім інакше, ніж досі, ставить усі питання революції, держави, боротьби за соціалізм. Свої думки він виклав у роботі «Комуністичний Маніфест».

— Я чув не все, — сказав приятель, — але там він розібрав усіх утопістів, соціалістів; вашому Сен-Сімону теж перепагло, — усміхнувся той, знаючи захоплення Савича Сен-Сімоном. — Та головне, Маркс під усе підводить наукову економічну базу і говорить, що вся суть у класовій боротьбі. Що, нове для вас? І висуває гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» І ви знаєте, робітники розуміють його, вважають своїм справжнім проводирем.

— А чи можна було б побачитись з ним? — спитав Савич. — Адже ви кажете, дехто з росіян мав можливість познайомитись?

— Запізнались. Його вислали з Парижа. Але, кажуть, його «Комуністичний Маніфест» вийде з друку. Робітники сирійняли його, як своє євангеліє.

— Цікаво, — мовив задумливо Савич. — Ну, а хоч на якесь робітничє зібрання ви мене можете повести?

Він подумав — усі кричать: «народ, народ», а народу й не знають. Ні того, який працює в містах, ні того народу, що

поневіряється по селах. Згадав збори «братчиків». Лише Тарас знав свій народ. Художник і поет Тарас, колишній кріпак.

* * *

З тої страшної хвилини, коли Варвара Рєпніна дізналась про арешт Тараса Шевченка, її переслідував весь час, вночі і вдень, один спогад.

Колись у дитинстві, вдома — це було в Полтаві — вона почула розмову, що шукають злочинця. Допитувалась у дорослих, хто це такий, і що він зробив, і що з ним зроблять, але їй нічого не сказали до ладу і відіслали гратися. Вночі вона почула стук-гуркіт, схопилась з ліжка і лицем припала до вікна! На подвір'я в'їхала поштова брячка, з неї зіскочив жандарм, а потім зійшов «нещасний», як звали всіх арештантів, з кайданами на ногах. Якась дивна була у нього постать і страшна голова. Вона трохи не закричала від переляку, але за хвилину збагнула — на голову йому був нап'ятий мішок. Жандарм підштовхнув арештанта, і він пішов, як сліпий, а кайдани брязкотіли. Брязкотіли.

Отой брязкіт і зараз лунає у вухах Варвари. Їй здається — то Тараса в кайданах везуть, і вони брязкотять, весь час брязкотять. Знімають мішок, і перед нею до такого пекучого болю любиме, рідне, дороге обличчя. Вона ламає пальці і ходить, ходить по кімнаті. Що зробити? З ким порадитись? До кого звернутись?

У двері кімнати тихо стукають. Вона проводить рукою по волоссі, притуляє долоні до щік, які палають, мов у лихоманці. Хто це може бути? Нікого, нікого чужого вона не хоче бачити, не може. А всі, хто не знав, не любив Тараса Григоровича, — усі чужі і зовсім їй непотрібні.

— Варваро Миколаївно, це я...

Варвара дивиться якусь мить і наче нікого не бачить. Потім скрикує і припадає до плеча Олексія Васильовича Капніста — старого друга, який все знав, все, всю її неподільну любов до Тараса, її сестринську відданість йому. Він зрозуміє всі її страждання.

— Ви знаєте, Варваро Миколаївно, забрали дуже багато — Куліша, Білозерського, Костомарова. У них, кажуть, було якесь таємне товариство.

— Він не винний ні в чому! — дивлячись кудись повз нього, як не в собі, говорить Варвара. — Він поет, він геніальний український поет. Його повинні звільнити.

— Зараз ще нічого не можна зробити, — м'яко каже Капніст. — Але ми порадимося й поміркуємо, чим можна

допомогти. Варваро Миколаївно, я чув, шукають Миколу Івановича Савича. Ви знаєте його, він зараз у Парижі. Треба попередити, щоб він не повертався.

— Звичайно! — спалахує Варвара і одразу приходить до пам'яті, наче оживає. Їй потрібна діяльність, вона мусить щось робити, інакше можна збожеволіти. Хоча б чимось маленьким допомогти Тарасові Григоровичу. Треба найскоріше повідомити! — Олексію Васильовичу, я дізнаюсь, де розшукати в Парижі Савича, я дізнаюсь, хто незабаром їхатиме туди, кому можна довірити листа. Пишіть мерщій, я все влаштую.

Вона все зробить, тільки б не лунав у вухах цей брязкіт. Тарасе, брате мій, що з тобою роблять зараз?

* * *

Інколи злива зламає гілочку з дерева і несе, несе то в темних рівчаках з каламутною брудною водою, то виплесне на брук, то знову підхопить її вітер, кине на зелену травичку, а потім знову змие дощем, бурею. І лине вона одна-однісінька, відірвана від рідного дерева, вже без зеленого листа, без цвіту. Так, непомітна трісочка та й годі!

Отакою трісочкою у хвилі випадковостей, несподіванок, незрозумілого збігу обставин відчував себе Артем.

Ще недавно мерз він на зав'язаних шляхах з своїм жалюгідним квінтетом, і навіть уві сні йому не снилося, що опиниться він у Парижі.

Так, його взяла з собою молода пані, племінниця старих Галаганів. Адже Артем бував за кордоном, хай не у Франції, а все ж таки розуміється на чужих звичаях, і мови сяк-так знає, і завжди скромний, тихий, чемний; кращого камердипера в подорожі важко уявити. Для годиться навіть самого Артема спитали спочатку. Артем знав, що це все для годиться, як пані вирішать, так і буде. І, знаючи, що все наперед вирішено, тихо промовив:

— Дуже радий з вами їхати.

Люди казали, що молода пані нічого, над людьми не мордується і їй годити легше, ніж старим.

— Як буде, так і буде, — сказав собі Артем.

Останнім часом — усі помічали — став він байдужим до всього і навіть на скрипці грав рідко. Навіщо? Тільки душу роз'ятрювати.

Перед самим від'їздом до них завітав пан Капніст Олексій Васильович, дуже стурбований і сумний, довго розмовляв з молодією пані. Артем чув, як, уже прощаючись, пані мовила:

— Будьте спокійні, Олексію Васильовичу, я передам негайно. Зі мною Артем їде, ви ж знаєте, яка це порядна, вірна людина.

Напевне, мова йшла про різні доручення — щось розшукати, купити, але до чого тут порядність, вірність? Та довго над цим Артем не замислювався. Він згадав про це уже тут, в Парижі, коли пані покликкала його і промовила:

— Артеме, я тебе прошу віднести цього листа панові Савичу. Ти даси йому у власні руки. Розумієш? Цього листа йому надіслали з дому, з України.

Пан виявився дуже приємним. Він зрадів листу, схопив його і почав мацати в кишенях, певне шукаючи якогось су «roug boige», як тут звалось «на чай». Але, очевидно, під руками не знайшлося, він кинув:

— Сідайте, сідайте, будь ласка, я зараз,— і вибіг з листом в іншу половину подвійного номера.

Артемові неприємно було чекати це «roug boige», але пан поводився не образливо, для нього, видно, було звичним і казати всім «ви», і запропонувати сісти. Отак взяти й піти було б нечемно. Та пан затримався на другій половині.

«От ще морока з цим «roug boige»,— подумав Артем.

Але причина була не в цьому. Савич вийшов до нього, мабуть, зовсім про це забувши. В руках тримав розпечатаного листа, а сам зблід і піби в одну мить постарів. Розгублено подивився на Артема, наче не розуміючи, чого він тут, сів у фотель навпроти.

— А ви звідки? — спитав.

— Я приїхав з панею. З України. Я панів Галаганів камердинер, кріпацька людина.— І встав.

— Сидіть, сидіть, що ви!

Але Артем не сів більше.

— Ви ніколи у ваших панів не стрічали Тараса Григоровича Шевченка? Він, здається, бував там? Бачили його?

— Бачив? Він мені як брат найрідніший, тільки розминулися ми востаннє в Києві,— вихопилось у Артема.

— Так ви нічого не знаєте, що в цьому листі про нього?

— Звідки ж?

— Його заарештовано.

* * *

Микола Іванович довго не міг отямитися. Уже Артем пішов, а він ще й ще перечитував лист Капніста. Нарешті до його свідомості дійшло, що він сам мусить щось робити. Адже лист — це попередження. Треба піти до брата.

Брат сидів з якимось чоловіком на канапі. От не до речі! Треба було застати брата наодинці! Але придивившись, Микола Іванович заспокоївся. Це був Сазонов, друг Герцена і Савичів добрий знайомий.

— Іване, велике нещастя. Я одержав тільки-но листа від Капніста. Багатьох знайомих, про яких я розповідав тобі, арештували. Головне — Тараса Григоровича Шевченка. Мені не радять вертатися додому.

— Ні в якому разі,— мовив Сазонов.

Іван Іванович злякано схопив брата за руку.

— Чого ти, Іване? Ти думаєш, я так і потраплю їм у пащу, сам поїду? Ні, я й тут буду обережним. Всі ми знаємо, скільки скрізь зараз наймитів Третього відділу. Я на деякий час завтра поїду до Німеччини. А потім ще повернуся, обов'язково повернуся.

— Обов'язково повертайтеся,— сказав Сазонов.— Цими днями ми чекаємо Герцена.

Микола Іванович замислено підійшов до вікна. Зупинився. Здіймалося, височіло громаддя будинків, наче гори, затуляючи обрій,— але за тими горами вже не так-то далеко рідна й страшна країна, звідки прилинула ця жахлива звістка.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі,—

раптом виринуло в думці.

Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не виц'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову...

Гін не помітив, як почав казати це вголос.

— Миколо, це ж «Кавказ» Тараса Шевченка. Ти обіцяв мені переписати, а віддав Міцкевичу і не переписав.

— Нічого, я напишу все, що пам'ятаю. Я повернусь і запишу. А Міцкевичу я мусив тоді відразу віддати, не міг не віддати, такий у нього був настрій,— зовсім інший, ніж ти казав. Та ти не хвилюйся, я пам'ятаю, я напишу все. Що ж це? — спитав він стиха, і ні брат, ні Сазонов не влізали

його.— Тараса Шевченка арештували? Ви розумієте, що це таке?

Він раптом почав кричати.

— Я помщуся! Я уб'ю царя!

— Брате, Миколо, заспокойся!

— Миколо Івановичу, що з вами?

Їм здавалось, він просто збожеволів. Потім затих. Брат і приятелі вирішили, що йому треба якнайшвидше їхати з Парижа, щоб його не знайшли.

* * *

Міжнародна солідарність царів (і королів), агентів поліції всіх країн процвітала і міцніла. Хоча Савич встиг виїхати з Парижа, у Франкфурті-на-Майні його вже запросили до посольства і поки що досить чемно запропонували дати підписку, що з першим же пароплавом він повернеться через Штеттін і Кронштадт до Санкт-Петербурга. В Касселі, по дорозі до Штеттіна, його теж запросили до поліції. Він розумів, що петля навколо нього затягується міцніше, і, хоча зовні нічим не виявляв свого розпачу, про себе вирішив, що становище його безнадійне. І це раптове падіння — від вільного паризького життя в лапти поліції — зовсім позбавило його здатності обмірковувати все, що трапилося.

У Касселі в поліції він сказав, що піде прийняти ванну. Тільки-но він лишився сам, як бритвою почав наносити собі рани на шиї і на руках. Він забув зачинити двері на гачок. У ванну заглянув мимохідь служник. Швидка допомога врятувала життя. З Третього відділу йшли розпорядження якнайшвидше доставити Савича. Але німецька поліція розуміла, що в такому стані везти його неможливо. Боялись і за його життя і за розум, та тільки він трохи одужав, як йому сказали, що його до Росії супроводитиме лікар, адже не можна його лишати безпомічним. Савич байдуже подякував за таку люб'язність. Він не знав, що під виглядом лікаря на пароплаві з ним їде переодягнутий жандарм німецької поліції.

В Кронштадті їх зустріли теж переодягнені вже російські жандарми, які супроводили Савича до Санкт-Петербурга, до III відділу. Савич був явно не при собі, справляв враження зовсім слабкої, нервової, розумово хворої людини. Він сказав, що про товариство нічого не знає, доручень у Париж ніяких не брав — крім одного — від професора Костомарова — відшукати в Парижі матеріали про Богдана Хмельницького. Говорив більше про свої нервові хвороби.

III відділу він був пецикавий і непотрїбний.

Шевченка вже заслали. Гулак сидів у Шліссельбурзі. На справу Україно-Слов'янського товариства допит Савича не пролив ніякого світла. Савича відправили на проживання до Полтави під наглядом поліції.

* * *

Іван Іванович Савич жив у Ніцці, коли дізнався про арешт брата. Він вирішив, що йому не можна повертатись до Росії. Волею долі він теж став політичним емігрантом. Майбутнє було неясним. Нудьгував за батьківщиною, за братом, за росіянами. Грошей не було — жив уроками, випадковими заробітками. Відчував таку гостру любов до брата, як ніколи, згадував якусь дрібницю, якийсь епізод і жалкував, жалкував. От сьогодні, він ніяк не міг заспокоїтись, чому сам не записав тих рядків українського поета Шевченка, які читав, які так любив брат. Не розпитав більше.

Отак самотній, не запалюючи світла, сидів він темного осіннього вечора у незатишній, сяк-так обставленій кімнатці, коли до нього постукали.

— Увійдіть! — гукнув він і схопився запалити лампу.

У дверях стояв чоловік. Він зняв капелюха, відкинув хвилясте волосся з великого ясного чола.

— Ви Савич, Іван Іванович? Здрастуйте, от я вас і розшукав. Я — Герцен.

Герцен! Іван Іванович кинувся тиснути йому руку.

— Я дав слово Олексію Миколайовичу розшукати його братів. Я радий бачити земляка на чужині.

— А вас дуже хотів побачити мій брат Микола, — засмутившись, мовив Іван Іванович. — Але там таке діло трапилось... Не знаю тільки докладно... На Україні якое товариство заснували — революційне, слов'янське. Там поет був, Тарас Шевченко. Їх усіх заарештували. Не знаю докладно, що та як. — Савич опустив голову. — І брата Миколу в Німеччині затримали і до Петербурга відправили.

Герцен глянув очима, які, здавалось, бачать, розуміють більше, глибше, проникливіше, ніж будь-чий.

— Ще один поет? Значить, ще збільшився мартиролог нашої літератури або реєстр каторги? Ну, а далі, що далі? Що ви знаєте?

— Тарас Шевченко такі вірші писав! Брат не встиг мені записати. — Савич безнадійно розвів руками.

Герцен повертався до свого готелю. Було гірко, сумно, як завжди при зустрічі з земляками. Біль за батьківщину ще дужчав. Навіть пові розмови, враження перших місяців за кордоном не могли втішити його.

Міцкевич колись так почав свою лекцію: «А нам, слов'янам, належить мовчання або слово поза батьківщиною!»

Ні, тільки слово, а не мовчання! Як вірив він, Герцен, у цю зброю — слово! Він усміхнувся. Слово — не вловити, не задушити. Він виїхав із Росії з «Карманным словарём иностранных слов» у кишені свого сюртука. Він в захопленні від цієї сміливої ідеї. Колись великі французькі енциклопедисти змогли наче в невинні слова вкласти революційний зміст, приміром пояснюючи слова «клубок», «орел», виступити проти релігії, ченців, монастирів, тепер не відомі нікому молоді люди зуміли викласти і теорії утопічних соціалістів, і сміливі волелюбні ідеї, і виступи проти національного гніту, самодержавства. Це все несподівано крилося за словами: «ода», «оракул», «оратор».

Молодці, молодці! Та ще й які розумні, вони присвятили цей випуск великому князеві, — ну, цензура й пропустила! Герцен нестримно сміявся, коли вперше читав своїм друзям цей «невинний» словник, де кожне слово було використане для пропаганди соціалістичних ідей.

Значить, є багато людей на батьківщині, до яких він може звернутись з вільним словом!

Хіба для спокою, для особистої безпеки опинився він поза межами батьківщини? Він лишається тут для великої справи боротьби, для вільного голосу, для вільного слова, щоб пролунало воно, як дзвін за рідний скривджений, але пекоримий народ. Він відчував себе представником свого народу, його захисником.

Тяжко було на серці від постійно чорних звісток з батьківщини. Але не самотнім вигнанцем він буде, а невтомним борцем, і зброя його — палке, вільне і непохитне слово! І як знати — подумав Герцен — хто переможе — вільне слово чи імператор Микола?

З ранцем за плечима, у солдатській киреї в строю крокував за рікою Уралом рядовий Оренбурзького Окремого батальйону Тарас Шевченко.

Він не знав, що простяглися вже тоненькі ниточки, несподівані, невидимі стежки — і вони не загубляться, не порвуться ніколи серед манівців і важких невторованих шляхів. Вони зв'яжуть воедино прагнення і дії всіх благородних світлих умів, на якій би відстані, в яких країнах вони б не були.

НІЧ

Чим страшпа ніч?

Темрявою.

Тишею.

Самотністю.

Усім тим, чого благало серце вдень. Темряви, тиші, самотності. Але вночі години течуть літами, віками. Поки почне ледь-ледь розвиднятися, він переживе усе життя знову двічі, тричі.

Чим страшпа ніч?

Спогадами, спогадами без краю.

У тиші, у самотності, у темряві вони, непрохані гості, лізуть у задушливу хату, вони сідають навколо нього, серед них — ясні і благословенні, серед них — і сповнені трутизни. Але вони, спогади, затуляють від очей пари, на яких сплять солдати. За шепотом згадок не чути стогону, хрипіння, маячіння, вигуків уві сні цих людей, які опинились ніби в останньому колі Дантового пекла. І сам він не свідок-прибулець, і не супутник-проводир, як ті безсмертні поети, що насмілились заглянути в сховане від усіх смертних. Він сам один з приречених на буття в цьому колі, а не цікавий споглядач. Спільне з ними — що він також поет, за те й покараний.

І може, з усіх безщасних, зібраних сюди з різних кінців матінки Росії, він — найбезщасніший.

Після вечірньої «зорі» казарма ще деякий час жила своїм власним, притаманним тільки їй життям.

Лойова свічка ледь освітлювала помешкання. В одному кутку гомоніли — передавали новини, кого сьогодні били, кого обіцяли бити. Один з літніх солдатів мовчки, зосереджено розглядав свою сорочку, другий коло нього лагодив амуніцію, розірвану на муштрі, за що він одержав уже від унтера ляпаса. Купка в іншому кутку нишком розпивала куплену потай горілку, і настрої там був на ступені полешення. Але Тарас знав: ще трошки — і вони всі посвояться, вибухне віртуозна лайка, можливо, бійка, їх розбо-

ронятимуть, навіть з деяким задоволенням від такої пригоди.

Тарас ліг на своє місце на нарах, намагаючись не прислухатися, ані придивлятися.

Він думав, чи одержали нарешті друзі його листи, в яких він благав надіслати йому книги — Шекспіра, Гоголя і, святої поезії ради, — Лермонтова.

Лермонтова найбільше жадав зараз. Весь час у пам'яті виринав рядок за рядком з його коротких ліричних віршів. Чому?

От повернувся він допіру в казарму, зупинився на мить на порозі. Вже смеркало, і перша зірка засвітилась у небі. Чи видно її й на Україні? Може, на неї теж дивляться милі сумні очі?

Тиша спускалась на землю. Зірка за зіркою запалювались у небі. Які тут великі зорі! Місяць випливав з-за хмари, і випливали з темряви рядки:

По небу полуночи ангел летел...

Тарас зайшов у казарму, мовчки роздягся, ліг. Коли б друзі надіслали Лермонтова!

У щілинку вікна видно було темне небо, зірку.

По небу полуночи ангел летел...
И тихую песню он пел,
И месяц, и звезды, и тучи толпой
Внимали той песне святой.

Він летів високо над безрадіним степом, вкритим одноманітними горбами, за якими навіть і вдень не помітно обр'ю, і це вбивчо жахливо. Добре, що вночі їх зовсім не видно.

Янгол летів високо над казармами, фортецями, тюрмами.

Свята поезія, врятуй! Дай мені не помітити цього пекла. Хоч би швидше всі послули, щоб пісня тихого янгола долинула і до нього.

Раптом двері широко відчинились, струмінь прохолодного повітря линув з двору.

— Чорт! Двері зачиняй! Не літо!

Митрошка, молодий солдат, не звернув уваги на такий привіт.

— Браточки, пекарі вже хліб повиймали, казали, хто хоче, хай іде. Айда воші парити!

Солдати швидко почали скидати спідні сорочки, онучі, напівголі з'юрбились коло Митрошки.

— Коли не п'є — так нужу б'є, а все не гуляє! — пожартував хтось.

— Тарасе Григоровичу, давайте я ваше візьму, — весело запропонував Митрошка, помітивши, що Тарас спочатку сховився з нар, а потім знову ліг. — Давайте хоч сорочку, он бачите, я і у Филімона взяв, і у Петра.

У сусідній казармі була піч, де випікали хліб. Після випічки, коли вона була ще зовсім розжарена, пекарі милостиво дозволяли кидати туди одяг, і всі ті паразити, що не давали спати, блощиці, воші, тріскались там від жару.

Такою приємною несподіванкою піч трохи відтяглась.

Нарешті вона для всіх настала.

Та з нею прилинули спогади. Він думав, що лермонтовський янгол віджене їх. Але янгол відлетів далі від цього мерзеного місця, несучи в обіймах чисту душу. Не треба про неї згадувати. Чи ще побачимось знову? А серце стукав: — Ніколи. Ніколи. Ніколи.

— Братики, змилосьердьтесь! Пожальте! — закричав хтось спрощо. Певне, марилося бідоласі, що ведуть його зеленою алеєю — карають шпіцрутенами.

«О небо милосердне! Не дай мне впасть в безумие.

Терпеньє мне пошли!»¹

Спогади, думи мої, відженіть це справдішнє життя. Друзі, згадайтесь, прилиньте. Де ви зараз? Що з ними, моїми союзниками? ...Що з ними, поки що він нічого не знає. Перед очима друзі і товариші, але не такі, якими бачив їх востаннє в коридорі Третього відділу. Немов знову зустрівся він з ними у Києві, молодий, сповнений прагнень і надій. Зустрічі з молоддю в Києві... Один з перших — Панько Куліш. Тоді у Києві, на Подолі...

Це ж було, коли він з льоту розповів Кулішеві барвисту картину прощання Палія з світом, почувши її допіру від межигірського дідугана. Куліш записав її.

...Боже мій... Нічого не видно... Яка жадоба записати її по-своєму зараз.

Писав він колись, ховаючись у бур'янах. Писав білими почками у Петербурзі, в Літньому саду, втікши з ширяєвського горища. І зараз тільки потай може писати. Найпотімний трибунал у самому пеклі з сатаною на чолі не міг би вигадати

¹ Усі цитати з В. Шекспіра за виданням 1832 р.

страшнішої кари — заборонити писати й малювати. Але це неможливо. Однаково, як жити і не дихати. Малесенька книжечка з простого паперу ховається завжди за халявою. Він витягає її. Він неспроможний боротися з спогадами без неї.

У Києві, на Подолі,
Було колись, а школи
Не вернеться...

.
А я, брате, таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

Ні, без надії, оманної примари, жити не можна...

...Де він зараз, цей химерний, з мінливим красивим обличчям Куліш? Він згадується не тим гордовитим, що звисока повчає, несподівано ображається, уперто не розуміючи широких, як світ, бажань і прагнень Кобзаря, згадується не тим освіченим паничем, що присікується до кожної помилки, до невірної вимовленого слова, до яких поетові, як і людям, що чують його всім серцем, досить байдуже. Він згадується, як при перших зустрічах, ще не зіпсованим одвертою честолюбністю, самозакоханістю, юнаком з тонким відчуттям краси, з вишукано-свосвідним, дбайливо розвиненим художнім смаком і щирою любов'ю до України — її історії, її пісень, старовинних легенд. Як вони вдвох сиділи над Дніпром і співали, і розмовляли, розмовляли...

Тоді здавалось, вони будуть друзями...

Отакому йому пише зараз Тарас поему, в якій дзвенять фарби і пломеніють звуки народних пісень, поему, сповнену гордості, радості і сліз за рідну батьківщину!

Він пише дрібним, як макове зернятко, почерком. У нього просто може не вистачити паперу. Але немов широкими, як хвилі буйних наддніпрянських трав, мазками, малює він картину народного свята.

...І в келії, неначе в Січі
братерство славне ожива...

Отут. В казармі, в його тюрмі ожива. Усе перед ним. Київ, Дніпро. Межигірський Спас і гострі паліївські очі.

Музика, танці, і Бердичів.
Кайдани брязкають...

...Старий чернець молиться за Україну. Він за неї віддав життя, молодість, сили. Він за неї рубався в січах, конав у кайданах. Що лишилось тепер у самотній старості?

...Бий поклони!
І плоть старечу усмирай,
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай,
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило...

Бідне людське серце. Чи не дурило воно й тебе, Тарасе, весь час, всеньке життя?

«П. Кулішу»,— пише Тарас присвяту, і сльози котяться з очей, як і в його ченця.

Нестримне серце привело його сюди, і він немов стиснув його — витримай, переживи все.

І ту першу ніч у оренбурзькій пересильній тюрмі теж треба було пережити, і не вмерти, і не посивіти за одну ніч.

Зморений після скаженої («наче на весілля поспішаємо»,— думав Тарас) скачки з Петербурга, по 300 верстов на день, пригноблений зустріччю з першим військовим начальством, він лежав у вузькому, довгому, сірому від пороху й кіптяви помешканні, деь посередині коло проходу, немов при битій дорозі. Повз нього ходили арештанти, не звертали особливої уваги на прибулого. А у нього ще не було сил роздивлятися, знайомитись, починати нове невимомлиме існування. Йому здавалось, коли б він поглянув у свічадо, він би не себе побачив, а зовсім іншу, постарілу людину, бо роки було прожито за той час.

І книг не було. Жодної книги, крім біблії, яку не заборонили взяти ще з Петербурга. О! Коли б знали наглядачі й судді, які богохульні, які бунтівливі думки збуджувала завжди у нього ця книга! Тому-то й перечитував її все життя і надихала вона гнівні рядки.

Він читав її і в той перший вечір у Оренбурзі, але самі очі читали, а слова не доходили до свідомості.

Та як багато може зробити людське щире серце. Тоді, на голих нарах, у самій білизні, з біблією в руках, застав його несподіваний гість. У казарму раптом відчинив двері молодий чоловік у цивільному одязі. Йому, певне, важко було щось розібрати в напівтемному, повному людей помешканні. Він з мить постояв на порозі і безпомилково підбіг до нар, де лежав Тарас.

— Тарас Григорович! Кобзар!

Тарас здивовано підвівся, і молодий чоловік трохи збен-тежився. Йому здалося — Шевченко дивиться холодно й не-довірливо. Він поспішив відрекомендуватися:

— Ваш земляк з України. Працюю тут у прикордонній комісії. Федір Матвійович Лазаревський.

Він гаряче потис руку Тараса.

— Може, вам що треба? Може, чимось допомогти?

— Мені нічого не треба, дякую.

Що йому треба було в нелюдському, не його існуванні? Як важко говорити з людиною іншого світу. Між ними була глибока межа.

— Начальник пересильної тюрми запропонував мені вчи-ти його дітей,— додав Тарас.

Розмова не в'язалась. Гість не був настирливим. На яке превелике щастя цей молодий чоловік зрозумів, що Тарас зараз не може розмовляти, не може після всіх своїх випробу-вань одразу пройнятися довір'ям до незнайомої людини, і він не образився. Він зрозумів. Адже не з цікавості прибіг він сюди. У нього було єдине бажання, навіть більше ніж бажання — відчуття обов'язку, відповідальності перед своєю матір'ю, братами, і перш за все перед самим Тарасом — як-найшвидше побачити Шевченка і чим тільки можна допо-могти.

На зорі свідомого життя, коли неясні думки, пориви, по-чуття хвилюють серце і розум юнака чи юнки, буває часом, якась книга наче відкриває світ, немов по рядках її пере-ходиш на непорівнянно вищій щабель, ніж був доти, і перед очима розкривається такий виднокруг, такий простір, і в той же час піби зазираєш в глибину свого ества і стаєш зо-всім іншою людиною. Так, справді, людиною, а не хлопчик-ом-підлітком. Уже замислено зупиняєшся над тим, що ба-чиш, відчуваєш силу своєї юної завзятості, і хочеться її всю віддати якійсь світлій, благородній справі, прожити життя чесно, благородно, щиро.

Такою книгою став для всього молодого покоління великої багатодітної родини Лазаревських «Кобзар». Для всіх братів — старших і молодших, для друзів їхніх і товаришів, з якими разом читали, захоплювались, сперечались. Там, на Україні, в далекій Гирявці, на Копотопщині, їхня мати, кло-пітлива і любляча усе своє гніздо, впоравшись з малими і старшими своїми птахами, сідала увечері почитати дорогу всім книжку і не раз плакала над нею материнськими сльо-зами. Особисто ніхто не був знайомий з поетом. А розпові-дали про нього багато цікавого.

І от несподівано, коли Федір Матвійович працював у своїй канцелярії, вбїг службовець штабу Прибитков. Це був один з тих людей, які завжди люблять першими розповсюджувати всі новини і сенсації. Не можна сказати, щоб новини і сенсації були такі вже часті і оригінальні в їхньому Оренбурзі, куди після закінчення Харківського університету надіслали працювати Федора Лазаревського.

— Панове! — голосно звернувся до чиновників Прибитков, зарані смакуючи зацікавленість усіх. — В Оренбург привезли арештанта. За височайшою конфірмацією відданий у солдати із суворою забороною писати, малювати, співати, розмовляти. Що ж бідній людині робити? Кажуть, освічена людина, художник — Санкт-Петербурзьку Академію художеств закінчив, та ще й поет, ваш малоросійський, Федоре Матвійовичу, Тарас Шевченко.

— Тарас Шевченко! — аж скрикнув Федір Матвійович і вже не міг працювати, він побїг до генерала, побїг в пересильну тюрму, він добився, щоб увечері йому дозволили пройти до Тараса. Лазаревський, завжди скромний, витриманий, сьгодні забув про ранги, правила субординації, у генерала він одразу випалив:

— Ваше превосходительство! Шевченка привезли! Чи не можна чимось допомогти йому!

Начальство ніколи не уявляло собі цього стриманого ченого чиновника, який завжди знав своє місце, в такому запалі.

Трошки обсмикнуло, трошки остудило, але Федір Матвійович відчув: до уваги все ж таки взяли і дозволили відвідати Тараса.

Того дня жива оренбурзька газета — Прибитков — ніяк не міг заспокоїтися. До вечора вже всі військові, всі заслані поляки, вся оренбурзька інтелігенція знали про прибуття Тараса. Дехто з безпросвітної нудьги та провінціальної цікавості байдуже робив різні припущення — за віщо та чому, дехто побідкався та позіхав з пристойно-співчутливою міною, але були такі, як і Лазаревський, — одразу подумали — а чим допомогти?

Офіцер Карл Іванович Герн нічого не розпитував. Він знав, що з любові до сенсацій Прибитков наполовину прибреше. Але, коли навіть нема заборони «співати та розмовляти», конфірмованому доведеться нелегко. Він мовчки одяг фуражку і попрямував до бригадного генерала, якого всі вважали добрягою.

Багато справжнього співчуття виявив і «козак Матвеев» —

чиновник особливих доручень при генерал-губернаторі, підполковник Матвеев, син простого уральського козака.

— Шевченко? Чув, чув, от бідолага-козарлюга! Що треба — ви мені одразу говоріть, — наказав він Лазаревському.

У перші ж дні в Оренбурзі об'явився навіть давній знайомий. Наскільки не чекав Тарас побачити тут когось із знайомих, що дивився і не впізнавав. Правда, в «колишньому» його житті вони не були близькими, а втім...

— Тарасе Григоровичу, згадайте Академію, я учень професора Воробйова, Олексій Чернишов, Альоша. Ви, правда, вже кінчали, а я тільки в натурний клас ходив, та я вас добре знав, ви ж любимим учнем Карла Павловича були.

— Альоша, друже! Ви Карла Павловича знали! Ви з рідної Академії!

Вже це одне ріднило їх.

— Та як же ви тут?

— Я родом звідси. І батьки мої тут, і сестри, і брат, — вся родина. І всі вони як почули, що мій знайомий художник з Академії у такій халепі опинився, так усі в один голос — піди, Олексію, він на чужині, приведи до нас у гості.

— І ви не побоялись прийти до мене?

— Та що ви, Тарасе Григоровичу? Я ж художник, хіба мене це обходить? Беззастережно прийдіть до нас, як тільки дозволять. Там мати вже нельменів та шаньог наготувала! Я тут на все літо, а восени до Петербурга повернуся.

— В Академію?

— Еге ж.

— Друже, — Тарас обняв молодого художника. — У Петербурзі підіть до Карла Павловича. Обов'язково. Я напишу йому і Жуковському. Може, вдруге врятують. Поклопочуться, щоб хоч малювати дозволили. Ви уявляєте, мені заборонено малювати. Малювати!

Чернишов зблід.

— Вам, художнику, заборонили малювати?

І це найдужче вразило його. Не казарми, не пари, не вся ця обстановка, а жахлива кара — заборона малювати.

— Кріпійтеся, Тарасе Григоровичу, — тихо промовив Чернишов.

Клопоти нових друзів не були марні. За два дні Тараса відпустили до Лазаревського навіть з ночівлею.

Спочатку пройшлись удвох Оренбургом.

Тоді, коли під'їздив він сюди на своїй скаженій трійці з жандармським почтом, побачив насамперед величну будівлю з мечеттю та мінаретом. Сонце сідало на обрії, і в його останньому надвечірньому промінні уся будова здавалася фанта-

стично рожевою, особливо вражав зір мінарет чудесної художньої роботи. У Тараса защеміло серце. Він згадав. Карл Павлович давно розповідав йому, що його брат Олександр готує проект для оренбурзької мечеті.

— Караван-сарай, — мовив ямщик, коли під'їхали ближче.

Ще мить — і жандарм повідомив:

— От і приїхали. Оренбург. Не люблю я тут бувати.

Перед очима відкрився високий земляний вал, облицьований червонуватим камінням, ворота, що після казкового Брюлловського мінарета здалися особливо неоковирними, а далі пішли вулички нудного провінціального степового міста, без зелені, вкритого порохом.

— Яке антипатичне місто, — майнула тоді думка.

На прогулянці з Федором Лазаревським Тараса не залишало це перше враження «антипатичності». Майже всі зустрічні були військові. Козаки та солдати, солдати та козаки, еполети та каски, навіть жінки часто зустрічались у незграбних солдатських киреях. Лазаревський радів, що Тарас уже не такий, як при першій зустрічі у казармі. Немов трохи відтанув. Проходячи базаром, з цікавістю приглядався до казахів у гостроверхих капелюхах або в тубетеях, до бухарців у живописному одязі, до приземкуватих калмичок з дітьми за спинами.

Увечері було зовсім просто, сердечно. З ними ще був Сергій Левицький, товариш Федора, теж з України, колишній студент Київського університету і такий же поклонник Кубаря.

Розмовляли між собою, наче давно знайомі, згадували з захопленням Україну. Уже й ніч насунула.

— Що ж, вкладатися треба. Тарас Григорович, мабуть, втопився. Лягайте тут, на моєму ліжкові, — сказав Федір.

— А ви?

— Я вмощуся на підлозі.

— Ні, Тарас Григорович ляже на моєму, — заперечив Сергій. — Я ляжу на підлозі...

— Цього не буде, — сказав Тарас. Та він розумів — хлопці не дадуть йому пізачо самому лягти долі. Він узяв обох за руки. — Хай буде ні по-вашому, Федоре, і ні по-вашому, Сергію. — І тільки друзі хотіли заперечити, як він закінчив: — Ми стягнемо постіль і втрьох ляжемо долі покотом.

— Чудесно! — зрадів Федір, — як дома, коли багато родичів наїде, дітей завжди так вкладали, і своїх, і чужих.

Вмостились, але не заснули. Вони лежали в освітленій місяцем кімнаті на підлозі, і Тарас напам'ять довго читав «Кавказ», «Сон», невеличкі ліричні вірші, і хлопцям не ві-

рилось, що це насправді, наяву, а не уві сні їхній улюблений Кобзар поряд з ними і читає їм. І яка це насправді жахлива дійсність!

І раптом Тарас стиха завів свою любиму:

Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя...

І Сергій підхопив чистим ласкавим тенором.

Добре, що була ніч, добре, що не світили вогню, добре, що не видно було, як кожен з них плаче.

Але вони й не соромились своїх сліз.

Забілили сніги,
Заболіло тіло
Ще й головонька,—

виводив Тарас.

Ніхто не заплаче
По білому тілу
По бурлацькому...

І Тарас вже ридав, не криючись, і наче легшало йому трохи — вперше за ці місяці виплакати так коло щирих людей своє лихо.

Вже й розвиднятися почало, а вони й не засинали.

— Тарасе Григоровичу! — мовив Сергій. — Усе ми зробимо, щоб вам тут не було так тяжко.

— Книжки вам доставатимемо, листи хай через нас пересилають, — додав Федір. — Недалеко тут, у Троїцьку, і мій старший брат Михайло.

— Хіба ви не знаєте? — спитав Тарас. — Мене ж тут не лишають. Я днями мушу їхати в Орську фортецю. Туди мене призначили. У п'ятий лінійний батальйон Оренбурзького корпусу.

Федір одвернувся, щоб Тарас не помітив, як жахнувся він від цієї звістки. Він бував там у справах і знав непогано, що то за Орська фортеця!

— Слухайте, — мовив Сергій, поклавши Тарасові руку на плече і зазираючи в очі, — а може, скажете, що захворіли в дорозі, покладуть вас у госпіталь, тижднів зо два, а то й місяць перебудете.

— Звичайно, — підхопив і Федір, — у мене лікар військовий звідти знайомий, та й з козаком Матвеевим домовлюсь.

— Ні, — сказав твердо Тарас. — Вип'ю вже до денця свою чару. Пам'ятаєте у Шекспіра: «Нет крайности несчастья до

тех пор, як можемо ми сказати: вот край несчастья!» Хлопці, дістаньте мені Шекспіра! Ця земля біблія мені потрібна зараз дужче, ніж божественна. На найвищих і на найнижчих ступенях життя змалював він найрізноманітніших людей. Що ж, треба втішатися поки що його думкою: «Нещаснейшее самое творенье всегда живёт в надежде, а не в страхе. От лучшего прискорбен переход. От худшого возврат отраден».

— Надія і ви, друзі,— от що є в мене.

І він потиснув обом руки.

...І потім поїхав у цю Орську фортецю — Яман-Кала — пазивали її казахи, що значило місто-погань.

* * *

...«Спершу я сміливо заглянув лихові в очі і думав, що то була сила волі над собою, я не розгледів дна тівї безодні, куди я впав»...— писав він друзям на Україну.

Так, він сміливо подивився лихові в очі і той триставерстовий шлях від Оренбурга до Орської проїхав, не даючи волі пригноблюючим думкам.

Дивився навколо. Тут колись Пугач проходив. Про ці місця писав Пушкін у «Капітанській дочці».

Одноманітний, безрадісний шлях, спалені літнім сонцем степи тільки посилювали тугу. Та чи полегшало на душі, коли несподівано побачив серед степу зелене село, верби, білі хати? Он дівчинка в запасці, як маленька Яринка, жепе корову і віночок з квітів у дівчинки на голові, а коло хати на призьбі сидить дядько у білій сорочці, і вуса у дядька довгі, як були у батька, у діда..

— Що це? Що це? — схопився Тарас.— Може, це міраж, як буває в степу?

— Хахли живуть, переселенці,— пояснив ямпчик.

Зупинились переночувати. Хазяї пустили охоче, хазяйка зраділа рідній мові, заметушилась коло вечері, побігла позичити дещо у сусідки. А хазяїн трапився не дуже балакучий. І сам не розпитував і про себе не розказував. Тільки маленьке, років п'яти хлоп'я підійшло до Тараса і дивилось уважно-уважно, засунувши пальчика в рот. Тарас дав йому шматочок цукру. Цукор і чай силоміць всунули йому оренбурзькі друзі.

Вранці, коли запрягли коней, хлопчик знову підійшов до дивного дяді, притулився щічкою до коліна і мовчки дивився карими круглими оченятами. І до того ж він був схожий

на хлоп'ят з Кирилівки або з В'юниц, і до того дивно було все те бачити тут, що за кілька хвилини, коли коні промайнули селом і знову почались степи — здалося Тарасові все те марою, а серце тільки дужче закалатало.

Піднялися на Губерлінські гори, відкрилася пласка пустиня і лише самотній козачий пікет стирчав у далині — будочка і коло неї висока жердина, обгорнута соломою. Потроху знижуючись, прямували до неї. Поминули і пікет. На дальшій станції поміняли коней, і знову почали потроху підводитись вгору, а перед очима пустиня, сама тобі пустиня та й годі. Який нудний, сумний шлях!

...Навіщо привидівся, згадався він знову тепер, уночі, в казармі? Краще б з'явився, наспився той казковий, чумацький, з далекого дитинства — з Дніпром, запашними луками, степовими травами, вищими за його, хлоп'ячу, жваву поstatt, з стрімкою могилою, на якій сидів і співав старий кобзар. Було ж те в житті? Чи тільки снилося, а насправді був тільки цей сірий тоскний шлях, що вів наче без кінця і краю... Нарешті ледь-ледь замріяла якась біла пляма на обрії, обведена немов червоною стьожкою.

— А он і Орська біліс,— промовив тоді ямщик.

Здалося Тарасові,— як він пам'ятас те відчуття! — могила перед ним, і, під'їжджаючи до фортеці, подумав: а чи співають тут коли? Тільки мертва мовчанка і важкі зітхання пасували до цієї гнітючої декорації.

Мовчазною, як надгробний пам'ятник, стояла невеличка церква на горі — то ж вона й біліла здала. Насупились під червоними дахами казарми, тюрма, цейхгауз. Кілька, певне, офіцерських будиночків та козачі халупи притулились до фортеці, обведеної з трьох боків земляним валом, а з четвертого — рікою Уралом. Неподалечку в Урал вливалась слабосила річка Орь. Під горою сіріли брудні татарські та казахські житла. Зелені ніде не було видно. Зараз удень і людей не видно було в цьому місті. Та хіба можна було це все назвати містом?

І перші люди, яких побачив Тарас — були тавровані каторжники. Вони лагодили шлях, а трохи оддаля, ближче до казарм, на майдані марширували солдати.

— Левай! Левай! Носок! — лунав окрик, і солдати, як заведеші дерев'яні іграшки, крокували під дроб барабана, повертались праворуч, ліворуч, робили як один якісь неперродні, з погляду Тараса, рухи. Але ж вони були не дерев'яні, хоча й належали одному лютому велетню. Вони всі були люди. І ті тавровані каторжники, в кайданах, в колодках, і солдати, що мало чим відрізнялись від каторжних, особливо

конфірмовані, бо «конфірмований» для начальства було однаково, що «таврований», і чим нижче чином було начальство, тим більше присікувалось.

Він, Тарас, усе мусив витримати, винести. Він це вирішив. Він виконуватиме все для того, щоб не скоритися. Так. Щоб не скоритись, щоб нічого не попросити, щоб нічого не показати свого. Своє людське — він не віддасть, він збереже, він лишиться людиною. Як зберегти його? «Книжок! Книжок!» — благає він у листах. Коли б знали там, на Україні, коли б швидше зрозуміли — це більше, ніж голод, ніж спрага. Може, рядки святої поезії ввіллють йому нові сили, дадуть змогу лишитись людиною. Може, ті великі прозорливці, що просякали в глибини людського серця, коли людина опинялась в безодні, в прірві, в бруді, — простягнуть йому міцну руку, щоб він не впав, зберіг, загартував людську гідність.

Перший лист несподівано був від Лизогуба. Як дивно. У нього в Седневі він гостював останні дні своєї волі...

О! Скільки дерев, зеленого листя в тому седнівському парку, і коли вийти до руїн козачої фортеці на стрімкій високій березі над Сномом — такі далі, луки, ліси розстилаються перед тобою. Як любив він там стояти, дивитись не надивлятися на чарівну панораму.

А липа, столітня липа в седнівському парку! Як часто сидів він там і писав, і малював. У маленькому флігельку була дерев'яна прибудова — його майстерня. Він був там як дома у гостинних Лизогубів, і всі його там любили — і хазяї, і старший брат, і всі люди.

І от Лизогуб перший дізнався від Сажина, де Тарас, і, не чекаючи на Тарасового листа, сам написав йому і зв'язав з Варварою Миколаївною Рєпніною.

«...і я був уже не вчитель Київського університету, а рядовий солдат Оренбурзького лінійного гарнізону!

О, как пeverны наши блага,
Как мы подвержены судьбе,—

і тепер скнію в киргизькому степу, в бідній Орській фортеці. Ви б беззастережно розсміялись, коли б побачили тепер мене. Уявіть собі найнезграбнішого гарнізонного солдата, розпатланого, неголеного, з страхітливими вусами, і це буду я. Смішно, а сльози котяться...

...видно я мало терпів в моєму житті, і правда, колишні мої страждання, порівнюючи з сучасними, були дитячі сльози». Так писав він другові Варварі Миколаївні.

— Глафіро! Глафіро! — ламала тонкі пальці Варвара Миколаївна, читаючи листа.— Я зараз напишу графу Орлову. В ім'я людяності він мусить дозволити малювати. *La justice, qui depasse les bornes devient la cruauté!*¹ Він пам'ятає мене маленькою, батько стільки зробив для нього в свій час.

І вона пише, навмисне неофіційно, навіть ледь інтимно французькою мовою і підписується, так, як її звали в дитинстві: *Varette* (Варя).

Удвох з Глафірою чекають негайної відповіді. Ще довго доведеться їй чекати!

* * *

Тарас, звичайно, нічого не знає про ці заходи, але кожен лист від Варвари до нього, інколи з приписками Глафіри або її сестри, соромливої мовчазної поетеси Олеси, підтримують його.

Що вони поробляють зараз, яготинські апахоретки?

Палка, щира Варвара, мила художниця Глафіра, Олеся, автор чудесної «Свяченої води»...

І перед очима нова картина.

От сидять вони в яготинській вітальні. Глафіра жартома малює його профіль, Варвара ревниво стежить за ним, за кожним його словом, рухом. Він читає свої твори.

Далі, далі ці спогади, бо вони заведуть до синіх-синіх аж чорних очей Ганни!

— Левай! Левай! Вище посок! — закричав сусід по парах.

Скільки літ проминуло перед ним. Хоч би швидше розвиднювалось, хоч би швидше минула ця безкіпечна ніч!

...Благаю бога, щоб світало,
Як волі, сонця світа жду.

Ранок починається пригонкою амуніції. Уже кілька днів чекають пачальства з Оренбурга, посилено муштрують солдатів, посилено присікуються до найменшого непорядку в зовнішньому вигляді.

— Мабуть, чортяка перший солдатський мундир шив,— і Митрошка лається, натягаючи вузькі штани.

— Чорт не чорт, а в недобру годину, то вірно,— крекче старий Филімон,— ану, браточки, застебніть, бо сам не здужаю.

¹ Правосуддя, що переходить межі, стає жорстокістю (*франц.*).

Треба не одягти, а всунутися в штани, застебнути їх під грудьми на ребрах.

— Ой, задавиш, їй-бо, дихати нічим!

— Ач який маніжний!

— Нічого, салдат — казенна вещь, накажуть — і не дихаючи житиме!

— Як повмираєм, тоді вже портупеї кляті поскидаєм.

Портупею стягували аж під ложечкою. Тарасові вже скаржився лікар:

— Від самого цього одягу солдати хворіють і на кам'яну хворобу, і на гризкі, та й інші хвороби. Щороку медичний департамент надсилає до армії близько 15 тисяч бандажів.

«А монарше око милується на затягнутих журавлів», — подумав Тарас; вголос, звичайно, не сказав.

Коли вперше в Оренбурзі принесли мундир, ще й гроші стягли за нього. То вже просто обдурили, знаючи, що Тарас ще не обізнаний з усіма казарменими порядками. Тільки думка майнула у нього: «Кату — плата».

Згадав, як колись на ярмарку бачив — ходив кат і збирав гроші. І йому давали, давали — щоб не так люто бив на кобилі людей! Тоді, коли принесли мундир, у казармі солдати забуркотіли:

— Ще й плати!

— А що ж, хлопці,— обізвався один,— наше село гусари усмиряли, так мало того, що постої терпіти, люди за все ще й заплатили — і за вози, і за різки.

— Базікаєш! А тепер і тебе пошлють усмиряти, і теж дядьки платитимуть.

— Тільки навряд чи що до солдатської кишені попаде.

— Знайдеться, кому платити.

І хтось похмурим басом промовив те, що згадав Тарас:

— Звісно: кату — плату!

Солдатська амуніція — це теж була катівська вигадка для всієї Росії; а для себе — іграшка! Немов дерев'яні солдатики...

— Ти полегше,— крєктав Филімон, якому Митрошка допомагав застебнути гаплички.— Ти ж знаєш, спина моя вже багато бачила, немало на ній різок лягало.

— Яка широка спина є, стільки ременю й ляже, а в тебе, дядечку, нівроку!

Мимоволі глянув Тарас в уламочок дзеркала, що висів у куточку над Митрощиними нарами. Хіба то він? Нафабрєні вуса, затягнутий в мундир, і ніби не його очі.

Він знає, що зараз майор Мешков огляне його незграбну постать ще й скаже: «Вправляйся, Шевченко, вчись витяга-

ти носок, а то вислужишся на офіцера, а в порядну вітальню зайти не зумієш».

О, бодай ніколи нікуди не заходить ні в солдатському, ані в офіцерському мундирі!

Офіцер Герн і генерал написали в перші дні Мешкову з Оренбурга: «Зверніть увагу на Шевченка», а тупуватий майор зрозумів це по-своєму: зверніть увагу — значить, навчіть краще і, крім звичайної муштри, наказує під доглядом «дядька» то витягати носок, то марширувати, то віддавати честь чи рапортувати.

Треба стояти навтяжку, як безсловесна істота, заглушити в собі будь-які почуття. Люди поволі перетворюються на бездумних машин. І це вірний, перевірений досвідом історії метод убивати з одного маху тисячі собі подібних. Геніальний винахід! — думає Тарас,— він робить честь і християнству, і просвіті!

Перші місяці, коли живий був старий комендант Орської Ісаєв, хоч мешкав Тарас «на квартирі» — в халупі у одного уitera, а новий комендант наказав жити з усіма в казармі.

Починається день.

Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати...

Віп вийшов мовчки, дерев'яною ходою. Упертий зір обминав усіх вольних і невольних мучителів. І вони відвели очі, бо коли стрічались погляди — лише одну думку можна було прочитати в упертих сірих очах:

Караюсь, мучусь, але не каюсь.

СТЕП

Повернуло на осінь.

Шовкові пасма ковилу, немов сріблясте сиве волосся, стелилися степом, мішалися з примерклим жовтим полпном. За вітром хвилями ходив рудий, аж червоний, курай. Жовтаво-червоне море з сріблясто-сивим ковиловим шумом тільки й було перед очима.

Не міг ніяк звикнути Тарас до цих нових незвичних кольорів, одноманітності просторів. Таку нудьгу і тугу навівали вони!

У неділю, вийшовши за стіни фортеці, він мимоволі зупинився. Ніби чекав побачити зовсім не те, що відкрилось, бо

здавалось, вийде лише за фортцю — і ласкавий затишний краєвид приголубить змучений зір.

А втім, він зітхнув полегшено і пішов, пішов далі від приземкуватих казарм, від майдану, де проходив муштру з ранку до ночі. Пішов степом, поза талами, щоб не бачили його люди і щоб він тих людей не бачив, хай тільки цей осінній степ, а він сяде десь за горбком, вийме свою захаявну книжечку і писатиме.

У далині, ген на обрії, немов велетенські тіні з китайського театру, посувались верблюди, один за одним, один за одним. Їх було багато. То проходив, напевно, бухарський караван.

Біля мінового двору бухарці розбивали барвисті намети, і Тарас не раз задивлявся на струнких бухарців. Його підкоряла їхня постійна поважність, відчуття власної гідності, без найменшої краплини пихи.

Тарас уже вмовився за колючим голим чагарником, як до нього долинули звуки незвичайної мелодії — пісні. Степом їхав на міцному буланому конику казах — тут їх звали киргизами або кайзаками.

Пісня незрозумілою ще Тарасові мовою, що співав казах, з такою незвичною для вуха мелодією, переливами, наближалась до Тараса.

Про що він співав? Про свою долю? Про цей степ — його домівку? Адже для нього — це його рідна земля, як для Тараса — Дніпро, наддніпрянські гори, зелені луки і кучеряві гаї. Для степового вершника ця руда земля, по якій кочує його народ, пасуться отари овець, — така ж мила й рідна.

Пісня лунала ген далеко. Одчайдушні вигуки раптом змінюються трагічними, в них бричить глибока скарга на якусь одвічну несправедливість. У чому? Чого не вистачає вільному синові степів? І знову спокійний широкий рефрен. Вершник проїздить мимо Тарасової схованки. О, він помітив Тараса: чорні швидкі очі казах помічають найменшу прудку ящірку, найменшу істоту в траві, в піску, не те що людину. Але він тільки трохи скосив очі в бік чагарника і, бачачи, що Тарас сидить собі, не поворухнувшись, втупивши очі в далечінь, проїхав мимо, сидячи впевнено і навіть немов перед усім степом красуючись і своїм коником, який, може, здавався йому самому в цю мить казковим тулпаром, і собою, і своєю піснею, молодий казах у чапані і вишитій тибетейці.

І степ немов ожив перед Тарасом, зникла його тоскна одноманітність. Що, якби передати на малюнку всі ці переливи від сріблясто-рудавого до червоного і цей погляд моло-

дого казаха, коли він співав свою степову пісню! Який міг би бути цікавий малюнок! З таких малюнків, коли б міг він надіслати Варварі, вона відчула б цю природу.

Він писав уже їй про степових жителів: «Я дурію, коли дивлюсь на них. Скільки б я надіслав вам нових і оригінальних малюнків. Але що робити! А дивитись і не малювати, це така мука, яку зрозуміє тільки справжній художник».

Він згадав Брюллова, його розповідь про Мікеланджело, коли той, вже незрячий, приходив і мацав славетний торе у Ватікані, в тому Ватікані, де він сам створив «Страшний суд». Мікеланджело вже нічого не бачив, ні «Страшного суду», ні «Створення світу», ні творів інших божественних митців. Він міг тільки мацати скульптуру своїми дивотворящими руками, тільки ними дивитись.

А Бетховен? Зовсім оглухлий, усіма покинутий, писав Дев'яту симфонію, теж своєрідне створення світу, світла і добра.

Тарас не порівнював себе з ними, ні. Він тільки дужче розумів тепер їхні муки. Але ж там були стихійні біди — старість, хвороби, проти яких люди були безсилі.

А тут — муки йшли від людей, від їхньої тупої, лютої жорстокості, і ці муки від заборони найдорожчих і найсвятіших проявів його життя були гірші за безглузду муштру, за приищення казарми.

Все-таки він не стримався. Олівцем на клаптику паперу накидав він лице вершника, за звичкою промовляючи рядки своїх віршів. Раптом підсвідомо відчув на собі погляд. Нікого не було. Тільки шерех. Може, ховрашок чи зацьць шмигонули за кущем? Їх тут було безліч, тільки придивитись. Ні, нікого. Він знову взявся за олівець, напівспіваючи, напівговорячи рядки, що виривали в голові:

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє.
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.

...І знову шарудіння і навіть шепіт:

— Акин... — почув він уже зовсім розбірливо. Підвів голову. Дві пари чорних, як вовчі ягідки, оченят блиснули і зникли.

«Наче звірятка», — майнуло в думці. Він боявся сполохати маленькі невідомі істоти. Справді, вони були, як дикі степові звірятка. Двоє хлоп'яток, майже голі, босі, хоча було вже

по-осінньому холодно, брудні руки і поження в дряпанках та уразках, а на головах — подерті повстяні шапки.

Спочатку діти перелякано зіщулились у клубочок, при-тулившись одне до одного, потім, побачивши, що дивний акин — адже акинами звали людей, які співають і говорять віршами — не сердиться і не гримає на них, вони простягли сірі від бруду, худі, мов курчачі кісточки, руки і заскиглили. Це були маленькі жебраки — байгуші. Тарас намацав у кишені шматок житнього хліба, — солдатської пайки, — він узяв його з собою на прогулянку. Він простяг його дітям, розломивши старшому й меншому. Діти схопили хліб, метнулись убік, присіли і почали запихатись, аж давитись, наче три дні нічого не їли. А може, й справді вони три дні нічого не їли? Вилизавши темні долоньки, щоб ані крихтинки не загубити, вони щось залопотали швидко-швидко, мотаючи голівками, розмахуючи паличками-рученнями, раптом схопились за руки і дременули щосили в напрямку до міста.

— Акин, — усміхнувся Тарас. — Може, того й попросити не побоялись, що подумали — акин.

Адже байгуші — знехтувана усіма каста, усі їх женуть, зневажають. Влада суворо забороняє жебрачити «інородцям», старшим за десять років, от і посилають малих. Або, коли нема батьків, малі й самі тиняються. Як їм ще жити?

...Цих маленьких байгушів теж хотілось намалювати. Можна було б зробити малюнок, сповнений гіркоти та сарказму. Гороб'я маленьке, а й воно серденько має. А це ж діти.

Спинись, Тарасе!

Сонце хилилось до заходу, і треба було повертати до міста.

Він ще хотів зайти до свого орського знайомого — Михайла Семеновича Александрійського, лікаря і попечителя прилінійних казахів, до якого надіслали одразу листа про Тараса оренбурзькі приятелі, а познайомив старший брат Федора Лазаревського — Михайло Матвійович. Михайло Матвійович працював на посаді попечителя прилінійних казахів у Троїцьку, приїздив до Орська і, попереджений Федором, зустрівся з Тарасом, як з рідним.

Михайло був старший за Федора років на два, хоч молодший за Тараса, але й про нього одразу почав турбуватись, як старший брат.

— Нас шестеро братів-соколів і одна голубонька сестра, — мовив він, і у Тараса аж серце зацеміло за рідними своїми, безталанними братами і сестрами, — от і визволив їх, викупив...

— Я підстарший, — вів далі Михайло Матвійович. — Є ще зовсім малі — дома. Хоч ми й вилетіли з батьківського гніз-

да, та треба батькам допомогти молодших на ноги поставити. Зараз Федір в Оренбург четвертого нашого, Сашка, взяв. Один засланий поляк готує його. Найстарший наш — зведений, Василь, теж у цих краях, незабаром сюди завітає, з тобою також побачиться, уже умовились.

З Михайлом легко одразу перейти на «ти». Він був спокійний, лагідний, видно, не любив пнутися наперед, робив усе без зайвих слів, ніби турботи про всіх були його прямим обов'язком.

— Ач, куди залетіли! — здивувався Тарас. — І по своїй волі?

— Що поробиш? Так по роботі довелось. Та, мабуть, я вже скоро знову до Петербурга повернуся. Знатиму, що ще й ти, Тарасе Григоровичу, у мене тут. Про тебе думатиму.

Він сказав це просто, без пафосу, без підкреслення, але Тарас відчув — так воно буде назавжди. Сьогодні Лазаревський перед своїм від'їздом також мав зайти до Олександрійського, і Тарас знав, що з ними обома він спочине душею.

Коло мінового двору побачив багато бухарців, казахів, калмиків. Під ногами у всіх плутались маленькі байгуші. Пікатий унтер, незнайомий Тарасові, певне з іншої роти, йшов, як великий пан. Перед ним розступались, розбігались. Йому це було, очевидно, як маслом по млинцях.

— Ач, розвелось жebraчні,— процідив він крізь зуби,— паче комарів улітку.

Не тільки на обідраних жebraків-дітей, і на дорослих, цілком поважних казахів, татар, які приїхали в своїх справах і для такого випадку одягли кращі національні свої вбрання, він дивився не як на людей — для нього вони були «іпородці» — однаково, що «дикуни».

«На гріш амуніції, на торбу амбіції», — подумав Тарас. Його вразило тупе обличчя самозадоволеного лобаса, особливо в порівнянні з сповненими власної гідності, спокійного розуму, обличчями старих казахів, які, не кваплячись, відходили вбік, щоб не стрічатися з «начальником-гяуром» (де вже їм було розбиратися в чинах!). До того ж він заради неділі явно хильнув і міг ні сіло ні впало образити, скривдити.

І знову, як там, на степу, Тарас подумав про невідоме життя, яке буває поряд в юртах, аулах; і що кожна людина ховає глибокі людські почуття і пристрасті в своєму серці.

З такими думками Тарас непомітно наблизився до квартири Олександрійського. На мить зупинився. З ганку сходив огрядний казах у багатій оксамитовій на лисячому хутрі шубі. Двоє, очевидно, джур, підвели до нього баского

аргамака. Казах у шубі, щось незадоволено промимривши, насупив брови, скочив на коня і в супроводі челяді, тяж ворхи, подався вулицею з міста.

А в цей час з провулочка підходив, тримаючи за поводи буланого коника, молодий казах у синьому чапані і вишитій тюрбетейці. Унтер, якого зустрів щойно Тарас, намагався його затримати. Коло них зібралась юрба цікавих.

— Кажу ж цьому йолопові, сьогодні неділя, начальство спочиває, — гримав унтер. — А він лізе.

Тарас придивився до казаха. Так. Це був той самий юнак, що так вільно і красиво їхав на своєму конику степом і співав — співав, заливався. Звичайно, то був він. Тарас запам'ятав і коника, і червону тюрбетейку, але в той же час це був паче і не він, зовсім інший був тепер вираз обличчя — розгублений, нещасний, як у дитини, що мати загубила на багатолюдному базарі, і різні вуличні пройдисвіти оточили її та цькують.

Казах щось намагався довести, повторював весь час: «Майир, майир...», вклонявся на дім Александрійського. Унтер нічого не хотів ані слухати, ані розуміти. Нарешті з юрби вийшов височенький хлопець і сказав ламаною російською мовою:

— Він здалека приїхав. Йому треба одразу й вертати. Йому треба до майира, — хлопець показав на будинок Александрійського. — Бай Кошлан їхні зимівлі зайняв, отари овець забрав, а зі сходу хівінці набігли. Податись нема куди.

— Лізуть тут дикуни з своїми справами. Ану геть! — кинув унтер. Та юрба загомоніла. Казахи, а їх було чимало, почали кланятись. Тарас швидко вбіг на ганок, поквалливо подзвонив, і тільки йому відкрили двері, як він ще в передпокою гукнув:

— Михайле Семеновичу! Здається, там до вас якийсь казах добивається, а його не пускають.

— Це ти, Тарасе! — вийшов пазустріч Михайло Лазаревський. — Ну, це вже відома справа, так точнісінько і у мене. Михайле Семеновичу, давайте я з вами вийду, я уже й їхню мову «мало-мало» розумію.

— Доброго здоров'я, Тарасе Григоровичу, — привітався і Александрійський. — Оце тільки їхній бай був, багатій, просто тобі князь. Як у воду глядів — знав, що на нього скаржитись прибудуть. Проходьте, голубе. Жінко! До нас дорогий гість. Приймай Тараса Григоровича, а ми з Михайлом Матвійовичем розберемось в цих степових справах та сварах на другій половині.

Тарасові цікаво було піти з чоловіками, але ж то були їхні службові справи, незручно втручатися. Він пішов за гостинною, привітною жінкою Александрійського.

У Александрійських завжди були широко відчинені двері для всіх. Бували у них залюбки і офіцери гарнізону, а Тараса хазяї приймали так радо і з такою шанобою, що й інші, незважаючи на його солдатський мундир, ставились як до приємного хазяям гостя.

Александрійському було понад сорок, і він уже міцно засів, окопався в цій Орській фортеці, одружився, завів сім'ю, та лишалося в ньому щось студентське, молоде, доброзичливе і незалежне у взаєминах з людьми. Він завжди радів появі Тараса, любив з ним поговорити про літературу, а ще дужче радів, коли міг передати листа.

Рідкі, та тим дорогоцінніші листи з України і з Петербурга надсилались в Оренбург на адресу Федора Лазаревського, той надсилав їх Александрійському, а цей уже передавав їх Тарасові.

Така триступнева пошта була, звичайно, довшою, та єдино можливою.

Тарас уже помічав, як уважно ставляться вони обидва до своїх непечительських справ, як тактовно і з повагою поводяться з так званими «іногородцями», терпляче вислухують історію родових суперечок, несправедливих утисків, намагаються розсудити по правді.

От і зараз, повернувшись з другої половини, Лазаревський, похитуючи головою, мовив:

— Як діти, зовсім як діти. Їх обдурити нічого не варт. От їх і дурять, і затискують, і останнє забирають свої баї або наші хабарники чиновники, а кожен, прости господи, держиморда, як оцей унтер, теж намагається настрахати і собі шматок відірвати. А по правді сказати, ці казахи, як побачать, що до них по справедливості, усе віддати ладні, найлюбішого коня. І коли б ти знав, які вони красномовні, поетичні. Їх тільки зрозуміти треба.

— Кожну людину зрозуміти треба,— сказав замислено Тарас.

— От хоча б цей Смагул, що до Михайла Семеновича прийшов, тільки побачив, що його слухає «майир»,— у них всяке начальство «майир» — просто мальовниче розповів усе про пасовиська свої, про удову матір, братів, сестер.

— Важко розібратись в їхніх справах,— мовив Александрійський,— то літні стійбища — жайляу займуть, поки з зимівель повернуться, то навпаки, придуть на зимівлю —

а там уже жатаків-наймитів повбивали і інший, дужчий, аул окошився. А тут ще хівінці...

— Що хівінці?

— Зараз розповім. Але спочатку з вас, Тарасе Григоровичу, «сукунші» — могорич за радісну звістку. Або хай буде по-нашому — затанцюйте!

— І радий би затанцювати, бо вже здогадуюсь, що за подарунок ви мені приготували, а ноги вже не танцюють. Крутять та й годі.

— Нажили ви собі і ревматизм, і цингу, — похитав головою лікар. — Ну, нате вже листа. Та це, правда, не здалека, мабуть, і танцювати не варт.

Тарас швидко прочитав листа і похмурнів.

— Правда, від такого не затанцюєш, хоч і від хорошої людини. Від Чернишова, художника. Він ще й досі в Оренбурзі. А я вже сподівався, що він у столиці, що вже переговорив і з Брюлловим, і з Жуковським. І ще пише, друзі мої, неприємну річ, — додав Тарас і тихо прочитав: «Будьте осторожны, милый мой Тарас, в отношении рисования, то есть не рисуйте, не нарушайте волю государя. В Орской крепости есть какой-то арестант из сенатских чиновников, который имеет страсть писать доносы, чёрт его знает, как он это умеет делать. За ним строжайший надзор имеют, и при всём этом он доносит разные пасквили. Так, не желая вам более несчастья, прошу вас остерегаться».

Кілька хвилин панувала мовчанка. Усім було неприємно.

— А що б я дав, коли б хоч малих байгушів змалювати, — промовив Тарас, і перед його очима виринули тонесенькі брудні рученята і ноженята. — Скільки ж того нещастя посіяв бог на землі, ніде не забув хоч жменю кинути. Я хотів спитати у вас, Михайле Семеновичу, знову в степу неспокоїно?

— Знову, — стурбовано підтвердив Александрійський. — Оце зовсім недавно на Сирі з'явилось тисяч з десять хівінців. Їх вів Рахмайбердибей, син колишнього хана. До них і деякі казахи-барантовщики, попросту розбійники, приєднались. Переправились вище і нижче Раїма, нашого степового укріплення, пройшли піски Каракуми, дістались до аулів і від самого Сира до Малих Барсуків і до урочищ Тереклі і Талмар розбійничали. Дитячими трупами пустиню вкрили, захопили наш караван купця Зайчикова, в полон прикажчика забрали, моя дружина його добре знала, захопили караван казанських татар. Наші казахи і солдати з Раїма розбили хівінців, проте грабіжники встигли захопити з собою полонених і майже всю худобу і крам, який везли в Бухару.

— Не минеться — доведеться знову в похід, укріпляти східні кордони, — похитав головою Лазаревський.

— Кілька наших поранених привезли, — розповідав далі лікар. — І вбитих було двох. От які степові новини. Найдужче, звичайно, казахи терплять. Грабують їх до останньої ниточки, голими в степ пускають — от вони до нас, і шукають захисту. А ми інколи гарматами відповідаємо на зойк народу.

— Так, наш захист теж палиця на два кінці, особливо для злидарів. З усіх боків їх захищають, — мовив Тарас. — Да, матінка Росія... — і подумав: «Від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує».

— Зубожіння страшне, — похитав головою Лазаревський.

— Вони під жорстокою владою у баїв, — сказав Александрійський. — А коли прийдуть шукати правосуддя, то вже бай постаріється і килимами, і кіньми, і вівцями очі на правду суддям запорошити. Скільки вже тут доводиться сваритись, щоб хоч трохи їхні людські права захистити. Авія!

— Хіба наша цивілізована Європа далеко відійшла? — гірко всміхнувся Тарас. — Коли про якого полупанка у нас на Україні згадати, так самого Данта перелякати можна. І правда, у нас не кочовий народ, у нас палаци, європейську освіту інколи навіть лакеям дають, — він згадав Артема, — а дівчат-кріпачок балету, театру вчать, щоб потім у своєму гаремі цікавіше було. Та що там казати, скрізь так, — круто обірвав він себе.

— І все-таки в Європі назрівають, здається, великі зміни, — обережно мовив господар. — Чи долине той вітер до нас? Проти ярма в Австрії повстають, і в Угорщині, і в Італії. Правда, наш імператор простягає свою братерську руку допомоги австрійському. У газетах ні-ні та й проривається щось поміж рядками.

По обіді ще було не пізно, але вже темно.

— Ач, вітер який знявся. Справжній осінній. Він нас тут не милує. Вам, Михайле Матвійовичу, — звернувся хазяїн до Лазаревського, — нема чого й думати повертати сьогодні. Започуєте в мене, а вранці як бог дасть.

— А мені вже час. Шкода, а треба, — підвівся Тарас.

— Шкода, — в один голос промовили приятелі.

— Я провожу тебе, Тарасе Григоровичу, — не запропонував, а попросив Лазаревський. Йому шкода було розлучатись з Тарасом.

— Ні, ні, друже, не треба.

Він пішов один. Осінній жорстокий вітер дув з степів, з пустині, зі сходу, валив з ніг.

Чи ж проб'ється до них той далекий життєдайний вітер з заходу?

Він знову не спав. Він думав про цей степ, який здавався мертвою пустинею, а насправді жив таким напруженим, страшним життям. Виринало обличчя Смагула, коли він їхав верхи і одчайдушно співав пісню. Когось він нагадував. Ні, ні, не риси обличчя, а натхненний вираз, тоді, коли співав. Ну, як же! Артема, звичайно Артема, коли той грав на скрипці не на панському концерті, а в саду для себе, для друзів, і нічого тоді не хотів думати, знати.

Де він зараз, Артем?

МАТРОС ШХУНИ «КОНСТАНТИН»

Сліди на глинистому ґрунті свідчили, що тут ступали великі круглі лапи, а коло кожного відбитку великої лапи з пазурами чітко вирісовувалися і маленькі.

Маленькі сліди перепліталися, і зрозуміло було, що страпса самиця навідувалася сюди не сама, а з дитинчатами. Сліди зникали в заростях очерету на острівці в дельті Сиру. Сирдар'ю, ріку, що впадає в Аральське море, звали всі просто Сиром.

Удень до стану риболовецької компанії підійшли казахи, які пасли в степах отари. Плутаючи свою, татарську і російську мови, а також на мигах та жєстами вони в розпачі повідомили, що вночі джульбарс зненацька напав на отари і не тільки знищив баранів — «багато-багато», — казали вони і показували всі десять розчепірених пальців, а й загриз чередника.

Чабани в драгті, в повстяних капелюхах з широкими крисами показували на схід, потім у напрямку моря, щось питали. В їхніх чорних очах було дитяче щире довір'я і прохання. Вони прикладали руки до грудей і низько вклонялись:

— Руський майир паф-паф джульбарс!

Нарешті один з старих рибалок і один з літніх казахів, плутаючи обидві мови, сяк-так порозумілись.

— Вони питають, — пояснив рибалка, — коли повернеться шхуна з руським начальником, бо на них знову нападають хівінці, а тут ще занадився джульбарс — тигр і просто-таки непереливки. Вони просять захистити. Я їм пояснив, що ми самі шхуни чекаємо.

Рибалки теж були досить беззахисні і, незважаючи на звичку до всіляких пригод і прикростей, відчували себе тут, як на краю світу.

Тієї ж ночі бачили, як промайнула величезна тінь звіра, за ним стрибали двоє малих тигренят, а другої ночі виявилось, що задерто ще чотири корови риболовецької компанії. От тобі й маєш!

Хоч би швидше повернулась шхуна!

...А шхуна плавала між незнайомими островами, то вздовж незнайомих берегів, то у відкритому морі.

Тут усе було іншим, незнайомим, і земля, і небо, і вода, і вітри...

Ох, ці вітри, лукаві і несподівані. Як вивчити, передбачити їхній віроломний норів? Супротивні затримували шхуну, коли треба було знятися з якоря; постійно мінливі, вони здіймали раптово великий зиб і не давали лавірувати.

У перші ж дні виходу в море, коли капітан після вимушеної стоянки дав наказ команді зніматися з якоря, свіжий вітер норд-вест задув з такою силою, що тріснув чотиридюймовий перлень від двопудового верша, на якому стояли. Через вітер та зиб не можна було навіть спустити шлюпку. Капітан дав наказ залишити вери. Капітан був надзвичайно спокійним. Для нього це все було не в дивину, він виріс в сім'ї моряків, з дитинства звик до моря і вже брав участь у кругосвітньому плаванні.

Було йому тільки тридцять два роки, але він так тримався, що здавався старшим. Не підвищуючи особливо голосу, він віддавав накази, був з усіма рівний, спокійний, але інколи очі з-під рудуватих брів поглядали з молодю веселою іронією, от-от капітан скаже щось дотепне — і всі розсміються. І хоча нічого зайвого, крім службових справ, він не казав, офіцери відчували, що капітан наділений немалим відчуттям гумору.

Щовечора, незважаючи ні на яку погоду, навіть після штормів, втомлений вкрай, він записував у свій журнал усі події.

Новий журнал він почав 25 липня 1848 року увечері, після того як на шхуні «Константин» піднявся брейд-вимпел і вона, одсалютувавши на прощання Раїмському форту сьома пострілами, пішла вниз по течії Сирдар'ї. За нею йшла шхуна «Николай». Коло острова Кос-Арал розпрощалися з «Николаєм», і далі в море вплив тільки «Константин».

У свій журнал командир запис:

...«На шхуні почали кампанію чини, яких додається іменний список...»

Він згадав — звичайно капітани записували в журнал своє ім'я, імена офіцерів і потім проставляли — стільки-ось нижніх чинів.

Він хотів записати всіх учасників своєї першої відповідальної експедиції, якою він керував:

«Командир шхуни — лейтенант Бутаков. Корпусу штурманів прапорщик Поспелов, генерального штабу штабс-капітан Макшеев, корпусу топографів прапорщик Акішев, старший фельдшер Олександр Істомін; переведені з 45-го флотського екіпажу унтер-офіцери: Рахматула Абізаров, Дм. Садчиков, Парфен Кмікін, рядові: Марсовий Іван, Петренко, І-ї статті: Калістрат Парфенов, Авер'ян Забродін, Густан Терін, Йон Полетаєв, Григорій Орлянський, Михайло Воронов, Тарас Фунін, Іван Іванов, Прокіп Васильєв, Микита Даниленко, Абдул Осокін.

ІІ-ї статті: Гаврило Погорєлов, Андрій Сахнов, Микола Трифонов.

Рядові лінійних батальйонів: Тарас Шевченко (живописець), Фома Вернер (для геологічних досліджень), денщики: Іван Тихов при лейтенанті Бутакові, Марковій Сидорів при штабс-капітані Макшееві. Ітого 27 порцій».

От вони всі тут, на шхуні «Константин», перші дослідники невеличкого, але невідомого, завжди бурхливого Аральського моря. «Арал-Денгиз», як називають казахи — «островитове море». Острів тут безліч. Їх треба дослідити, виміряти, змалювати. Так само, як і море. Для цього командир узяв у свою команду засланого художника, який перебував у Орській фортеці, Тараса Шевченка.

У Бутакова в щоденнику потатка французькою мовою: «Le peintre Tarass Chevtchenko — художник Тарас Шевченко, заарештований 7 квітня 1847 р.», і в чернетках доповідних записок:

«Художник Тарас Шевченко розжалуваний у рядові Оренбурзького Окремого корпусу з заборонаю малювати і писати, за писання малоросійською мовою пасквільних віршів».

Бутаков не ділився ні з ким, хто розповів йому перед від'їздом з Петербурга про Тараса Шевченка, але в Оренбурзі він заявив, немовби само собою зрозуміле, що в описову гідрографічну експедицію, яку він очолює, повинен увійти засланий художник Шевченко. Він говорив про це таким байдуже-незалежним тоном без тіні виклику або прохання, навіть без особливого наполягання, що йому й не заперечували. Усі були переконані, що це погоджено вже вище. Так само, як і Тараса, він узяв у свою експедицію засланого поляка, студента Варшавського університету Томаша Верне-

ра, якого вже всі тутешні перехрестили на Хому. Вернер мав зібрати ботанічну і геологічну колекції на островах та берегах Аралу.

Здається, команду дібрано добре. Всі тримаються, як природжені моряки, хоча багато з них моря зроду-віку не бачили. Навіть блискучий на суходолі молодий офіцер генерального штабу, його тезко — Олексій Іванович Макшеев, терпить усе заради своєї допитливості і цікавості, хоч море його закачує просто до смерті.

Після чергової качки він знову жвавий, веселий і за світською звичкою про всі неприємності говорить зневажливо і ледь іронічно.

За рангом, вихованням він би мав бути найближчим командиром, але бажання до особливої близькості саме з ним у Бутакова не виникало.

На суходолі правою рукою командира при побудові, розборі і складанні шхуни «Константин» був тесляр Микола. На воді Бутаков більше покладався на штурмана Ксенофонта Єгоровича Поспелова, що закінчив корпус штурманів, та топографа Артема Акішева.

Люди діла — без зовнішнього лоску, витонченості завжди скрізь найдужче привертали увагу Бутакова і завойовували його повагу. Раптів для нього не існувало. Ще в перші плавання командири відзначали, що на вахті Бутакова команда працює найкраще, хоч п'яких покарань в ті дні нема. Бутаков пам'ятав батьківську науку — цінити важку роботу матроса і поважати в ньому людину. Як і в армії, це не часто траплялось на кораблях.

Серед команди його, безперечно, з перших же днів цікавить засланий художник-поет.

Треба визнати за Макшеевим справедливість — він одразу по-приятельському дружньо повівся з засланим, запросив під час походу спочивати в його кибитці, та й тут, на шхуні, Тарас спить в офіцерській каютці, і збоку здається, що вони по-справжньому подружили. Та Бутаков помітив — розмовляє завжди більше Макшеев, а Шевченко помовчує. Бутаков не посідає з ближчим знайомством. Ще буде на це час. Ніде так не виявляються люди, як у плаванні на морі, в експедиціях.

А поки що від острова до острова в боротьбі з противними вітрами, досліджуючи, вимірюючи, шукаючи прісної води для команди.

Яке це лихо — вода! Навколо — досхочу, а пити — нема чого. Вода у баках швидко гіркне і тухне. Про це весь час нагадує фельдшер Істомін. Він не боїться ані штормів, ані

мертвої качки, вони його просто не обходять. Але примара бігунки переслідує його весь час. З нього підсміюються і поза очі і в очі, але Бутаков задоволений, бо саме такий фельдшер, який над усе ставить свою справу, йому й потрібний. Він розуміє, чим загрожують експедиції такі захворювання, і тому на кожному острові насамперед шукають копані, шукають криниці, залишеної кочівниками, шукають місце, де можна вирити нові.

Трапляється, що знаходять, а буває й ні.

— На Барса-Кельмесі, я певец, наллемося свіжою водою, — заспокоює Бутаков Істоміна, який останні дні ходить, немов особисто ображений, і постать якого виявляє докір цьому морю.

— Ви знаєте, що означає «Барса-Кельмес»? — веде далі Бутаков. — «Підеш — не вернешся». Мабуть, там без наказу ніхто й лишатись не захоче в зйомочній топографічній групі.

— От і не вгадали, — заперечив Макшев. — Я таки лишуся там з топографом. Павіть залюбки.

— Щоб хоч трохи відпочити від качки?

— Не сперечаюсь, — засміявся Макшев. — Напевне, і Шевченко лишиться там для змальовування?

— Обов'язково!

— Не боїтеся острова, хоча його й звать «Підеш — не вернешся», Тарасе Григоровичу? — спитав Макшев, підходячи до Тараса.

Тарас стояв коло борту шхуни і дивився, дивився на одноманітні, ніби заспані хвилі, на сіре невмите небо, що нависло над ними.

— «Підеш — не вернешся», — повторив тихо Тарас. — Мені цей острів не страшний.

Здавалося, ще як вирушив він у похід, вже хтось вимовив ці слова. «Підеш — не вернешся» — і він махнув на все рукою. Хай що буде, те буде, а гірше, ніж у фортеці — не буде!

То не горе, що горює, а те горе, що сміється. Ніколи його не вабило море. Може, коли б він побачив лазурові південні хвилі, про які розповідав учням Брюллов, воно б надихало його на інші твори. Перше його знайомство було колись з холодним, каламутно-зеленим Балтійським морем. Він не витримував морської качки, коли збирався з товаришамисхудожниками проїхати до Швеції. Зараз на цьому нікчемному морі з постійним мертвим зибом він на диво спокійно переносив і цей зиб, і шторми, — він наче не звертав на них уваги. Він малював, жартував з Макшевим, який мінився на очах, і тільки інколи, коли ніхто не бачив, записував щось дрібно-дрібно у свою захалавну книжку.

Бутаков це помічав не раз, та вдавав, що нічого не бачить. Він поважав у художника його зовнішній спокій. Колись вони поговорять.

Увечері перед очима з'явилися обриси острова. Вночі кипули якір, а тільки трохи розвиднілося, Бутаков у трубу почав оглядати береги, де стати ближче.

Острів кінчався рівною рисою зарвистих, майже без вигинів, берегів, що захистили б від вітрів. Підійшли трохи ближче, щоб зручніше було переправитись на острів, і Бутаков віддав наказ розшукати і розчистити кудуки-колодязі, а сам почав свої обсервації. Налилися водою, не дуже доброю, горох, основний харч на шхуні, в ній не розварювався. Істомін запевняв, що за два дні вона у залізних цистернах згірне. Стиха додав, що питиме її лише один Бутаков, який для підпесення духу команди спокійнісінько їв і пив усяку гидоту. Другого дня шхуна мала знятись з якоря, щоб попрямувати до острова Куланди.

На Барса-Кельмесі лишалась невеличка партія — прапорщик топограф Акішев, штабс-капітан Макшев, унтер-офіцер Рахматула Абізаров, Тарас Шевченко і ще п'ятеро матросів.

— Ну, бувайте! Ні пуху ні пера! — прощався Бутаков. — За три дні прибудемо за вами.

— Попутних вітрів, капітане! — весело відповів Макшев, його все цікавило, по-хлон'ячому жадав він пригод — не дуже страшних, щоб усе закінчилось щасливо і щоб було потім про що розповісти. — Дивіться, прибувайте своєчасно, а то ми тут опинимось, як робінзони на безлюдному острові.

— З тією різницею, — зауважив Акішев, — що у Робінзона не було тенту для памету, зброї з патронами про всякий випадок і харчів.

— І такого славного товариства, — сказав, прощаючись з Тарасом, Хома Вернер. Що там не кажи — обидва вигнанці були найближчі один одному без зайвих слів, без розмов.

В експедиції їм обом було незрівнянно краще, ніж у фортеці, а оце несподіване в їхньому житті байдуже для них море едало зараз усіх і в біді, і в успіхах. І вони вже починали по-справжньому проймаються азартним почуттям мандрівників-дослідників.

— Нічого, Вернер, — сказав підбадьорююче Бутаков. — Тарас Григорович замалює Барса-Кельмес, і ми його таки повернемо на шхуну, всупереч загрозливій назві острова, і доставимо до вас на Куланду, де, я певен, ви знову розшукаєте щось цінне і важливе для експедиції. Ви чуєте землю, камішня, поклади, наче розмовляєте з ними. І вони лише вам поспішають відкрити свої таємниці. Одне слово — допоможете

загнуздати цю Куланду. Ви ж знаєте, Куланда — це значить — дикий кінь. Я без вас був би як без рук, так само, як без нашого Шевченка, немов без своєрідних окулярів, — додав він, усміхнувшись Тарасові. — Глянеш на ваші малюнки і бачиш все точніше і вірніше.

Тарас з подякою подивився на командира. Як страшно було в Орській фортеці. Інколи здавалося, що відчуття прекрасного, яке завжди Тарас плекав у собі, вже покидало його, і жах охоплював, що це навіки. Там інколи йому здавалось, що він уже не бачить у природі живій і неживій ані ліній, ані фарб. Малюночки потай на клаптиках паперу не могли втолити спрагу творчості.

Тільки він почав знову малювати, як побачив іншими очима і береги степових річок, і піски пустині, і поодинокі дерева, і одноманітні чагарники саксаулу.

Знайшов він багато краси навіть і під час нелегкого, понад тисячоверстного переходу від Орської до форту Раїм.

З Орська вирушав головний раїмський транспорт, в якому було півтори тисячі підвід. На підводах везли розібрану піхуну «Константин». Орськ не можна було впізнати у ті дні підготовки до походу. Народу було, як на ярмарку, — козаки, башкири, казахи, — пішки, верхи, — заповнили вулиці — пі проїхати, пі пройти. Лунало іржання коней, рип підвід. Усі метушились, збиралися, клопотались. Офіцери сердились, що скрізь раптово виринала постать сренбурзького військового губернатора і командира Оренбурзького корпусу Обручова. Йому все здавалося, що діють неекономно, не заощаджують казенні кошти, він починав втручатися в дрібниці, все перевіряти — до дьогтю, яким змазували колеса. І тільки ходив і дратував усіх, особливо башкирів, які ніяк не могли зрозуміти, що від них хоче сердитий майир.

Тарасові власні збори були недовгі. Він знову з радістю одяг цивільну одягу, накинув своє старе пальто, в якому стільки мандрував по Україні, зв'язав художницьке нескладне начиння — альбом, олівці, пензлі... Він знову був художник, хоча й тимчасово.

Три тисячі людей рушило в похід. Пішки, на конях, на верблюдах посувалися степом, вкритим білим полином.

Удень була спека, уночі одразу ставало холодно. Спочатку важко було призвичаїтися. Після першого переходу Тараса у свою джуламейку запросив перепочити Макшев.

Макшев рушив у похід з своїм денщиком Марковієм Сидоровим. То була золота людина не тільки для Макшева.

— З моїм Марковієм я піде не загину, — хвалився Макшев.

Марковіві наче було байдуже, де він перебуває, куди їде; його обов'язком було нагодувати «їх благородіє» і, як наказували батьки «їх благородія», дивитися, щоб не захворів, щоб не застудився, взагалі оберігати від усяких напастей. Марковію свято виконував цей наказ і свою обіцянку. Він дбайливо зібрав запас харчів ще в Оренбурзі. Навіть тепер примудрювався приготувати щось смачне не тільки для свого Олексія Івановича, а й для його друзів.

Ніхто так, як він, не міг порозумітися з казахами та башкирами, хоч мови їхньої не знав і принципово не хотів запам'ятати хоча б окремі слова. Та якось-то виходило, що вони його розуміли, робили все з одного слова, а він дивився на них як на дітей і напував їх «фамільним» чаєм, який найбільше цінили казахи і башкири. «Фамільним» він звався, бо на обгортці пакетика стояло прізвище купця.

«І без мови знайшов з ними мову,— думав Тарас,— ех, коли б усі до них були такі добрі та чулі!»

Тараса Марковію вирізняв з-поміж усіх знайомих Макшеева. Після свого Олексія Івановича намагався кращий шматок, більшу порцію, зайвий кухлик чаю підсунути Тарасові Григоровичу. Ні, не знали там, нагорі, солдатського серця. Не заради страху перед начальством, перед карою часто ризикували солдати життям, відбиваючи хівінські набіги. Не заради якоїсь вигоди, хитрощів ділилися з потерпілими казахами своєю солдатською пайкою. Скільки доброти було в більшості з них!

Чому не вірили в їхню гідність, а лише топтали її?

Чи здатні були виховані, благородні із вищого світу на вчинок, свідком якого був Тарас у Раїмі?

Але до Раїма пройшли ще довгий, довгий, безкінечний, пекучий, сипучий шлях.

До Уральського укріплення не було нестачі ні в кормах для коней, ні в воді. Річки ще не пересохли, переходи були все-таки терпимі. А Тараса підтримувала і підбадьорювала можливість малювати.

І він малював, малював. Феєричну картину пожежі в пустині і одиноке, самотнє дерево джангіс-агач — «аулья агач» — святе дерево, на якому всі казахи, проходячи мимо, вішали подарунки — хто стьожку, хто намисто, хто клаптичок матерії, а на одній гілці висів найдорожчий і найцінніший дарунок — шкура смугастої кішки. На верхечку дерева примостили справжнє гніздо тальги — птахи з породи орлів. Про це самотнє дерево в пустині, під шатром якого відпочивали втомлені мандрівники і яке не могла зрубати богова

сокира, Тарасові вночі розповів легенду один молодий казах, свято вірячи в її правду.

Може, на зимівлі Тарас матиме час і запише її. Напише вірш, як у бога за дверима лежала сокира.

Велика зупинка була на Кара-Бугазі, де заснували форт і залишили 50 чоловік: гарнізон.

Заснування озпаменувалось сумним епізодом. В транспорті вирушив у похід і піп з попадею; вони їхали в свою далеку незвичайну парафію Раїм. Командири не запросили попа на обід після молебня. Ображений піп сам, як він казав, «сповнився духу», а вірніше набрався спирту, і перед тим як вирушити далі, «воздев руки горе», заклинав:

— Да не буде благословення божого над фортом цим!

Офіцери, яким було море по коліна, реготали, а солдати, особливо ті, що лишались, перелякано хрестились. Піп накликав на них біду.

— І посилають же таких,— презирливо мовив Макшев.

— Та його, мабуть, за пияцтво і заслали в таку безвість,— догадався Тарас.

Після Уральського укріплення почалась південна частина переходу. Шлях відчутно змінився.

Ще після долинових степів почалися вали, горби, а далі хвилі піску із шарами колючок, наче перекотиполе, та безрадісними кущами саксаулу. А потім рівна-рівна пустиня. Наче гарби з сіном, пропливали на обрії каравани верблюдів. У валці йшли верблюди, дивились на всіх звисока, паче хазяїни цих пустинь. От їм було байдуже, що пема навколо ні кущів, ні дерев, ні зеленої м'якої травиці. Тільки, ніби купиши на болоті, витикались з піску пучечки колючих рослин. Без води верблюди не томилась так, як коні і люди.

Здалека іноді здавалось — блищить срібне озерце. Навіть здавалося, вода легкою кригою взялася. Тільки де ж у травні в пустині крига? Недосвідчені раділи — вода! Але ні — то була сіль, біла-біла, аж глянути не можна.

— Не дивіться,— наказав Тарасові фельдшер Істомін,— засліпнете! Он вже й так від південного сонця очі у вас червоні.

Іноколи з'являлись перед очима міражі — дивовижні палаци, міста, сади, озера, як колись у дитинстві, в чумачці. Найбільше озера — бо всі мріяли про воду. Макшев справедливо нарікав на Обручова, на інше начальство, яке, не розуміючи умов степових походів, виробляло плани, давало накази, і їх під загрозою кари треба було дотримуватись. А плани й накази були безглузді. Особливо відчули це в Каракумах, що значило «Чорні піски».

До Уральського укріплення верблюди і коні йшли окремими валками, а тут, у найважчій частині шляху, був відданий наказ усе об'єднати, і підводи із знесиленими кіньми, і верблюдів, хоч вони були куди витривалішими і могли робити по 4—5 верстов на годину.

Коні приставали, їх заміняли козачими, незвичними до підвід. Козаки лаялись, жаліли коней — своїх вірних друзів, яких мучила спека, спрага, оводи, скорпіони, уся пустинна нечисть. Казахи і башкири жаліли верблюдів, ходу яких не можна було пристосувати до кінної. Без кінця зупинялися для перепряжки. Валка розтягалася верстов на 20, порядку не було ніякого. Кудуки-колодязі траплялись рідко, були засмічені, не можна було напоїти увесь кінний і верблюдячий транспорт. Опівдні, у саму спеку, робили привал неподалеку від кудуків. Спочатку їх треба було розчищати від бруду. Люди страждали від спраги, від спеки, солдати, вкриті з голови до ніг густим шаром пороху, ледь посувалися, найдужче дратували численні, але короткі зупинки. Ніч не приносила ані відпочинку, ані бадьорості; більшість солдатів вярджали в варту, і головне — вода, вода!.. Ніколи в житті не міг уявити Тарас, що може бути така на світі мерзена, гнила, солоно-гірко-кисла вода, сповнена всілякої нечисті. І цю воду пили, все-таки пили, сик-так процідивши. Фельдшер Істомін подарував Тарасові лимон, було кілька і у запасливого Марковія. Чай з лимоном рятував.

Крім спеки і задушливих вітрів, загрожували і хівінці.

Однієї ночі зупинились на тому самісінькому місці, де за кілька днів напала на козаків зграя хівінців. Обезглавлені трупи лежали ніким не прибрані.

Потім зупинились коло колодязя «Адам-Кирилган». Молодий казах, що розповідав Тарасові про богову сокиру, хитав головою і казав, мішаючи всі знайомі йому мови:

— Ай-ай-ай — не треба тут і зупинятися. Адам-Кирилган — страшне місце.

— А що таке Адам-Кирилган? — спитав Тарас.

— «Загинули люди». Тут загинули люди. Йшов караван. Напали хівінці, узяли в полон, верблюдів забрали. Жінки з дітьми, старики пішли пісками від кудука до кудука. Піски ноги палили: сонце пекуче не ховалось. Люди мертві падали. Матері дітей несли і не бачили — уже мертві діти. Чорні Каракуми страшні. Від кудука до кудука трупи лежали. От і кудуки назвали «Загинули люди».

Тільки страшні перекази пов'язані були з чорними Каракумами.

Вже лишався один перехід до Раїма. Затихнув табір. І раптом Тарас почув у сусідній джуламейці метушню. Там спав і фельдшер Істомін.

— Марковій! Де Марковій? — питали солдати.

В джуламейку тихенько просунулась постать Марковія.

— Пробачте, ваше благородіє. Тут я воду сховав про всякий випадок. Просяють води. Жінка, що в Раїм до чоловіка з солдатками їде, родить. Фершал до неї пішов.

На кількох підводах у кінці транспорту їхали жінки до своїх чоловіків, які вже жили кілька літ в степових укріпленнях.

— Значить, не тільки загинули люди, а й народились! — засміявся Тарас і захвилювався.

Ніч. Пустиня. Солдатський табір, і нате вам: настав час — і з'явилася мала людина. Згадав, як інколи на панщині під снопами в жива, — не дасть доглядач бідній матері і додому дійти.

Він встав, вийшов на повітря, за ним вийшов і Макшеєв.

— Слухайте, Тарасе Григоровичу, ця ж породілля, — казав Марковій, — дев'ять років чоловіка не бачила. Як одружи-лась, так його й забрали в солдати.

До ранку вже не заспули, відпочили без спу на прохолодному півночному повітрі.

Марковій повернувся схвилюваний і сяючий:

— Дівчинка! Дівчинка народилась! Мене вже в куми кликали. Не дурні, знають, що в кума вода знайдеться.

За ним ішов стомлений, з мішками під очима, Істомін; руки в нього трусилися.

— Ще не доводилось так приймати. Устина, мати, трохи не вмерла. Зараз легше. І радіє, і побивається.

— А що там, — озвався Марковій, — головне, дівча народилось!

Підходили до Раїма. Назустріч йшли солдати гарнізону. Вони знали, що з транспортом мають приїхати жінки, яких так довго не бачили. З різних домів.

Кремезний солдат підійшов до Макшеєва і Тараса.

— Ваше благородіє, не знаєте, Устина Соколенко приїхала? Спочатку писали, що приїде, а потім ні слівця. Жива вона?

Макшеєв густо почервонів.

— Приїхала, — помовчав трохи. — Тільки, знаєш, брате, ти вже розумій... Дочка у неї. Три дні тому народилась.

Солдат стояв, нічого не розуміючи.

— Приїхала? Ви кажете, приїхала, ваше благородіє, Устина Соколенкова?

— Еге ж, приїхала.

— Та ви правду кажете?.. Та де ж вона? — Він не міг отямитися від радості.— Жива, кажете?

— Жива, жива, і вона жива, і донька. Донька у неї народилася,— пробував пояснити йому Макшеєв.

— І донька жива, і вона. Хай донька, хай, аби Устина була жива. Аби приїхала.— Він кинувся до підводи, на якій сиділа бліда перелякана жінка з немовлям, загорнутим в чисті солдатські онучі.

— Устино, Устино! Приїхала, не відцуралась, жива!

Устина мовчки простягла дитину.

— Прости, Федоре! Приймеш нас?

— Устино! Приїхала, все кинула, і хату, і батьків, до мене приїхала, не відцуралась! Давай донечку! — Він узяв дитинча, притис до грудей, залоскотав довгими вусами. Воно захищало.

— Ач яке! Пищить! Живе! Устино, швидше ходімо, нагодуй.

Він пішов щасливий. Устина була з ним. На нього дивились з заздрістю солдати, до яких нікому було приїхати.

Тарас теж подивився з заздрістю.

Марковій, запрошений у куми, увечері хильпув на радощах, вранці сказав Тарасові:

— Для порядку він їй таки одного стусана дав, що зрадила, та то так, для порядку. Їй навіть легше! А тепер поситьсь і з нею, і з дитиною, як з писаною торбою. Та хіба солдатка винна?

* * *

Шхуна «Константин» вже зникла з очей. Натягли тент, матроси пішли збирати сухий чагарник. Акішев, Абізаров і Макшеєв взялися за свою роботу. Тарас сів з альбомом на крутому березі.

— Рахматуло, ви не знаєте, чому, власне, цей острів назвали «Підеш — не вернешся»? — запитав він Абізарова, який неподалечку порався з топографічними приладами. Рахматула підійшов і присів коло Тараса, підійшов і Макшеєв послухати.

— Багато легенд розповідають про це, та єдина в усіх думка. Є щаслива надзвичайна країна, тільки дістатись туди важко, бо вона десь на крутих горах, серед моря. Це ми й самі переконались. Народ вигадував різне. Кажали, що пається на острові вівця. Один волос у неї золотий, а другий — срібний. З тої одної вівці можна багату шубу зшити. Над островом літає качка. Крила в неї з срібла, пера з зо-

лота, а володіє усім велетень, і у нього в красень — чорний аргамак. Але хто не діставався до острова — не повертався.

От три сміливі жигіти вирішили піднятися на найвищу гору на острові.

— Мабуть, на ту? — сміючись вказав Тарас на гору.

— Мабуть, — засміявся і Рахматула.

— Пішов перший — почули вони крик і не страху, а захоплення. І зник перший жигіт.

— Ой, послушайте, а де наші жигіти? — схопився раптом Макшеєв. — Агов! Агов!

— Акішев!

— Агов! — залунало здалека.

— Пробачте, Рахматула, — перепросив Макшеєв, — я знову — весь слух!

— Пішов другий жигіт, але його обв'язав довгою мотузкою третій. І коли той також закричав і хотів кудись бігти — тут третій, найрозумніший, мотузкою його зупинив і притягнув назад. Спочатку той і слова вимовити не міг, а потім отямився і розповів, що там чудова долина, з деревами, з солодкими плодами, квіти, струмки з прозорою водою, немов срібний серпанок, і красуні гурії танцюють.

— Знаєте що, я піду до Акішева, — мовив Макшеєв, — ну хіба він на гуріях розуміється? Тарасе Григоровичу, ви як щодо гурій? Підемо знайомитися, чи боїтеся, що, як побачите, на шхуну вже не вернетесь?

— Ой, боюся, що від моїх вусів усі гурії повтікають.

— Шкода, шкода, сам я не наважуся, — жартував Макшеєв.

— А дивно, — мовив Тарас, — нічого райського не нагадують ані ці гори, ані долини, тільки й того, що трави багато та чагарника.

— Ну звичайно, — заперечив Макшеєв. — Ви все до своєї України рівняєте. А порівняйте з нашим шляхом, Каракумами, і це раєм здається.

— Хіба що так! Тільки гурій щось тут не чути!

Взагалі людей не було, були лише сліди їхніх коней. Матроси принесли викинутого морем мертвого осетра. Марковій заходився коло нього, зварив юшку, порізав на великі шматки.

— Та він же мертвий, Марковію, ти ж сам завжди казав, що й посулої риби їсти не годиться, а тепер он чим годуєш.

— Коли годує, значить, і відповідаю, — поважно заявив Марковій, — його тільки-но викинуло, я чую. А горох і гречку збережемо. Може, доведеться довго шхуну чекати.

— Не навроч! — застеріг Абizarов.

Поговорили ще про острів, згадали різні легенди, пожартували з тих золотих качок і з гурій.

Один з матросів мовив:

— Коли б дома — не треба ані золотих, ані срібних, хай свої кричуть. А коли б дівчат в нашому селі побачили, ото справді нікуди б їти не схотіли. Мабуть, і не повірять, як розкажемо, до яких хурій тебе носило.

І, мабуть, кожному стало дивно, що так далеко ген-ген занесло його від рідної домівки. Притихли. Полягали спати.

Тарасові не спалося. Він вийшов з палатки, попрямував до берега. Дивився на нічне небо. До нього тихо підійшов і Макшеєв.

— Не спиться й мені. Шкода, що не можна зараз писати. Ви, Тарасе Григоровичу, все занотовуєте в малюнках.

«Коли б можна було ці малюнки послати на Україну», — майнула думка у Тараса і враз наче побачив — дивляться Варвара, Глафіра на малюнок: море, пустинний зарвистий берег, вдалині шхуна. Підходить зненацька Ганна (адже бачаться вони вряди-годи?) і теж дивиться на малюнок. І не пізнає вусатого солдата.

— Це так добре, що ви все малюєте, який це буде цікавий і для науки, і для мистецтва альбом, — веде далі Макшеєв. У темряві не видно болісної туги в очах Тараса. — А я хоч і записую, коли часинка випаде, та хіба мої нотатки будуть такі живонисні? Я обіцяв усю свою подорож описати одному своєму приятелеві у Петербурзі. Цікава людина, жадає поповнити свої знання з усіх можливих джерел, — офіцер Микола Олександрович Момбеллі.

— Момбеллі! Микола Олександрович? — аж скрикнув Тарас. Як дивно було почути тут, на березі далекого Аральського моря, ім'я знайомого.

Тарас згадав: Невський проспект, засвітилися нічні ліхтарі, палка розмова з Момбеллі про жахливе становище народу, про тирана імператора, про вчення Фур'є, вечори у Петрашевського, до якого Тарас так і не встиг завітати. Цікаво, чи знає непримиримий з життям Момбеллі про його, Тарасову, долю? Ні, не треба зараз класти якусь пляму на Момбеллі, заплутувати його в свою справу.

Адже зовсім невідомо, що вийшло з їхнього гуртка, що взагалі було там на «п'ятницях» Петрашевського.

— Ви його знали? — зацікавився Макшеєв.

— Зовсім трохи. Давно. Ви не пишть йому про мене. Не треба.

— Гаразд, Тарасе Григоровичу. — Макшеєв зрозумів, що Тарас не хоче вдаватися до політичних одвертих розмов, але

по молодості не витримав спокуси удати з себе старшого, що знає більше, ніж здається, якого також непокоять політичні питання, і сказав: — Я стрівався з ним на вечорах у Петрашевського. Цікаво, що вони роблять тепер?

Тарас промовчав.

Цікаво. Але Тарас намагався відігнати геть оці думки. Надто вони розворушували біль, і неспокій, і гіркоту, що так безглуздо урвалась почата велика справа. Макшеєв, звичайно, людина доброзичлива, але Тарас ще не розгадав його до кінця. Стриманий, спокійний Бутаков приваблював більше. З ним, здається, про все міг би говорити Тарас, але, звичайно, не буде. Навіщо? Та й до того ж він весь захоплений дослідженнями, морем, наукою.

Другого дня Акішев з матросами обстежили острів пішки з іншого боку. Тарас сидів знову за малюванням, закутавшись у своє зовсім не тепле пальтечко.

— А ви бачите, Тарасе Григоровичу, — зауважив Макшеєв, — віроломний вітер знову міняє напрям.

— Бути бурі, — сказав Рахматула Абізаров.

— Оце й справдиться назва — «Підеш — не вернешся», — засміявся Макшеєв. — Але *parole d'honneur*¹, я не заздрю тим, хто зараз у морі. Хитає, качає — брр! Добре вам, Тарасе Григоровичу, ви хоч вперше на морі, та як на суходолі! Вас не закачус, ви й поняття не маєте, яка це гидота — морська хвороба. Нічого не маю проти посидіти ще тут.

— Не радійте з нашої долі завчасу, — зауважив Акішев. Його, поміркованого і статечного, скромного служака, трохи дратував постійно легковажний тон Макшеєва. В усьому цьому було трошки юнацького самолюбвання, те, чого ніколи не помічалось у Бутакова.

— Адже навіть при такому зибу, що почався вже зараз на морі, шхуні неможливо буде пристати до цих проклятих берегів, і ми тут будемо покинуті напризволяще.

— А коли що трапиться з шхуною? — спитав Акішев.

— Тоді треба буде когось на бударі послати на Кос-Арал, — сказав Макшеєв. — Коли охочих не знайдеться, я сам попливу.

— І хто б це самого відпустив? — забуркотів Марковій. Настрій все ж таки підупав, хоч ніхто не подавав виду.

— Та що ви! Щоб нас Олексій Іванович Бутаков у біді покинув! — похитав головою Абізаров.

— Ми за його спиною, як за кам'яною стіною, — мовив підстаркуватий матрос. — Дай боже все життя такого командира.

¹ Слово честі (франц.).

А буря насувалась, і Бутаков справді уже непокоївся про партію залишених на Барса-Кельмесі.

Вітер задув від зюйд-весту, потім від весту, зміцнів до того, що не можна послати на берег шлюпки.

Шхуна «Константин» стояла в бухті сусіднього острова під прикриттям берега. Після заходу сонця вітер з норд-весту перейшов у справжній шторм і розвів величезне хвилювання. Часте, коротке, воно йшло з моря, втіснялось у бухту. Шхуна аж ніяк не могла вибратися на простір.

— Віддати другий якір! — скомандував Бутаков.

Цілу ніч ані вітер, ані хвилі не вгамовувались і щомить загрозували зірвати шхуну і викинути її на берег. Ніхто не спав. Бутаков лише згодом мав змогу записати у свій журнал:

«10 серпня. Цілу ніч ні вітер, ані хвилювання не припинялися, і я кожну хвилину чекав, що мене зірве з якорів і кине на пустинний кам'янистий берег. Ніч була тяжка, і становище до такої міри критичне, що я вже пригадував описи корабельних аварій і міркував, з чого та як зробити пліт, щоб на випадок біди дійти до Сирдар'ї, та як забрати залишених на Барса-Кельмесі, яким загрозувала б голодна смерть, і я навмисне зійшов на низ, щоб не виявити перед командою хвилювання і не позбавити її бадьорості. Про сон не було чого й думати. Мені уявлялась доля залишених на Барса-Кельмесі. Коли б нас спіткала корабельна аварія, їх чекала б голодна смерть! Врешті, припустивши, що всі ми врятувались би на березі, — в якому ми були б стані? Я розмірковував, як зробити пліт, щоб дійти до Сирдар'ї, тому що лішки, без коней і верблюдів, нам би не дістались до своїх.

11 серпня. Вранці вітер трохи пом'якшав, але хвилювання довго не вщухало. Нарешті близько до заходу сонця о 7 годині вечора вітер стихнув, зіб зменшився і, боячись, щоб вітер не задув з норд-осту і знову не зміцнів, чим затримав би мене на цьому місці на довгий час, тоді, як харчів у партії, залишеної на Барса-Кельмесі, лишилось зовсім мало, — я поспішив знятися з якоря, вилавірувати з губи, і пішов на Барса-Кельмес, куди прибув о пів на 11 ночі. Важко висловити, з яким відрадним почуттям вибрався на простір, пройшовши з вітру дуже близько від кам'яної груди, що захищає бухту з осту. Наближаючись до Барса-Кельмесу, я спалив фалшфейєр, щоб дати знати про себе Акішеву і Макшеєву; ті розвели вогнище, і все якші¹. J'ai dormi comme une marmotte²».

¹ Добре (казах.).

² Я заснув, як байбак (франц.).

«Тепер командир шхуни мав уже право відіспатись за три безсонні ночі.

Вранці він вийшов на палубу, як завжди підтягнутий, бадьорий, з спокійною усмішкою. Глянув, примружившись на сонце, на море, на берег, свою команду. Поки все було «якші».

* * *

До «Константина» наближався «Михаил», шхуна риболовецької компанії. Партія на Барса-Кельмесі не встигла через бурю закінчити всі зйомки і лишилась ще на деякий час. Зараз погода не віщувала ніяких прикростей, хоча б на ближчі дні. Скориставшись з такої нагоди, з шхуни «Михаил» висадились на острів прикажчик Захряпін і кос-аральський казах старик Альмамбет.

Матроси зустріли прибульців гомінливо. Аж полегшало на серці — побачили знайомих з суходолу.

Микола Васильович Захряпін був людиною в Кос-Аралі відомою. Меткий, спостережливий, красномовний, — казали, що умів він і у душу влізти, і зуби заговорити і начальству, і рибалкам, і казахам, бо знав добре і татарську, і казахську мови. І, напевне, міг би пажитися в риболовецькій компанії, коли б не любов до чарочки. Усе зароблене власним ризиком, сміливістю він міг спустити в один вечір.

Саме це та виняткова красномовність робили його авторитетом серед рибалок кос-аральської ватаги. Пускалися вони в небезпечні плавання, ризиковані справи.

Альмамбет був уже старий, знав добре береги Аралу, але з суходолу.

— Я його взяв, щоб допоміг на шхуні, — казав Захряпін, — а він з моря все плутас. Над морем живе, а на морі не звик бути.

Старий розводив руками. Проте увечері, коли сіли навколо вогнища, він розповів багато цікавого, і не тільки легенд, про цей острів Барса-Кельмес.

Сюди перейшли казахські аули, перейшли взимку, коли протока, що відділяла Барса-Кельмес від берега, взялася кригою. Весною, як побачили, скільки трави для отар, чагарника для топлива, зраділи. Ціле літо розкошували — повернутись однаково не можна, не плисти ж кошами, а восени і самі не захотіли. Отак сім років на острові кочували. Казали «підеш — не вернешся». А от і вернулись. Почувши, що уруси на Сирдар'ї фортецю збудували і Барса-Кельмес займуть, вони цієї зими і одкочували на тверду землю. А ка-

рабаші (барантовщики туркмени і казахи) напали і пограбували їх. Краще б уже урусів чекали.

— Ех, ви,— махнув рукою Захряпін.— Завжди отак — з вогню та в полум'я. І що б вам ми зробили, ну, скажи, старий? Тобі що, з нами погано?

— Якші, бачка, якші,— мотав головою Альмамбет.

— Налий йому, Марковій, чаю. Дозвольте, Олексію Івановичу?

— Ти за чай та за квітчасту хустку кого завгодно з них купиш,— добродушно промурмотів підстаркуватий матрос.

— А що, я для себе стараюсь? — підморгнув Захряпін.

«Справді, для кого він старається? — подумав Тарас.— Адже своє все спустить в день получки, прогуляє з рибалками та з солдатками. Чесність перед компанією? Не схоже, не такий вже святий та божий. Власна жадоба діяльності, ризику, пригод?»

З Барса-Кельмесу всупереч назві усі повернулись живі і здорові.

— Просто гурій не побачили,— жартуючи, сумно хитав головою Макшеев.— Злякались нас гурії.

І знову море, вітри, пудний мертвий зиб.

* * *

На цей острів, який відкрився перед ним уранці, ще не ступала людська нога, він не був позначений на карті. Такі острови вже стрічались в їхньому довгому плаванні, але то були невеликі, а цей виявився чималим, близько двохсот квадратних верст, вкритий лісом, правда своєрідним, тутешнім лісом — саксаулом, гребінником, шелюгою. На ньому були копані з свіжою водою, в глибині лісу — солоні озерця, а що найбільше приваблювало, так це безліч сайгаків, антилоп і усякої птиці — диких гусей, качок, бакланів, куликів.

Перед цим островом команда була дуже стомлена. Істомін доповідав Бутакову, що вже кілька матросів захворіли на шлунок. Та Бутаков і сам знав, що тривога педантичного фельдшера не перебільшена, люди зовсім знесилились, давно не бачили свіжого м'яса і навіть невеличкі порції солонини були далеко не належної якості.

— Олексій Іванович, хоч би збільшити порції оцту. Я знаю, що нам суворо заборонено збільшувати будь-які харчові норми, але що ж робити, щоб підтримати організм? — бідкався Істомін.

— Видати збільшену норму,— наказав Бутаков. Істомін аж злякався такій рішучості, хоча сам про це просив.

— Видати збільшену норму,— повторив безапеляційним тоном Бутаков.

Нікому там, нагорі, в столиці, нема діла до купки відданих сміливців, які відкривають для своєї батьківщини нові водні шляхи, нові землі, збагачують науку новими дослідженнями. Відряджаючи експедицію, навіть про добрі лииви не могли подбати, власне, не дали змогу купити хороші, а яке ж це лихо і затримка в плаванні! І чи обходить штабних крис і придворних шкурників, що раціони, встановлені ними, просто жалюгідні, нікчемні при такому важкому плаванні. Бутаков знає, що навіть збільшена порція оцту викличе незадоволення і неприємні розмови з начальством, коли не догану по службі. Та він у всьому відповідальність візьме на себе.

Попри всі незгоди і труднощі, що зроблено, те зроблено. Хто може це відняти від нього — так він думає, не припускаючи, що і це може статися!

От вони — матеріали до першого повного опису Аральського моря — лежать у нього. Величезні цінні колекції, ботанічні і геологічні, зібрані Хомою Вернером. От шмат кам'яного вугілля. Так, це рядовий молодий засланий поляк відкрив поклади кам'яного вугілля на острові Куланда. А вся подорож змальована другим рядовим — живописцем Тарасом Шевченком.

Олексій Іванович Бутаков мусить подбати про поліпшення долі Шевченка, хоча той ніколи не заводить з ним розмови. Це ж безглуздя! Так тяжко покарати таку талановиту, таку особливу людину. Зовні нібито нічим не відрізняється Шевченко від усіх. Тримається скромно, ніяких порушень дисципліни, ніяких скарг і прохань, а Бутаков бачить, як усі люблять його — і матроси, і офіцери. Усім з ним цікаво, і вільно, і кожному він залюбки допоможе. Все частіше і частіше і Бутакову розмовляє з ним і дивується, який це глибокий, тонкий художник.

Дуже хочеться послати його малюнки одній дівчині, яка й сама трохи художниця. Вона б вірніше уявила, де плаває зараз невтомний мандрівник. Напевне, вона б зрозуміла і цього дивного, такого простого зовні художника. Бутаков усміхнувся несподіваним своїм думкам, від них завжди на душі ставало тепліше і ясніше, ніби бачить перед собою все розуміючі, завжди заспокоюючі і розумні очі тієї дівчини. І він потеплілими очима дивиться на берег, куди зійшов в усіма Тарас.

Бутаков бачить — Тарас потроху відбивається від товари-

ства і йде сам в глиб острова. Бутаков розуміє бажання художника.

...Тарас радий, що побуде сам і шелест зілля перенесе його в інший, незабутній край.

Але він не сам. Він чує шарудіння. Тарас повертає голову. Два сайгачки, граційні, легкі, із зворушливою, безбоязною цікавістю дивляться на дивцу істоту, що забрела на їхній острів. Вони не тікають. Вони не знають, що людей треба боятися, а Тарасові стає радісно, що тварини його не злякалися, хоч він розуміє — вони просто до того ніколи не бачили людей.

— Козю! Козю! — каже він тихо, усміхається до них. А вони не знають, що треба їм робити. Вони стоять — наївні і довірливі, як діти, і Тарас підходить до них і обережно гладить оксамитову піжну шерстку.

Та раптом лунають постріли. Сайгачки насторожуються.

— Тікайте, сердеги! — каже Тарас і повертає до берега.

— Купатися! Тарасе Григоровичу, купатися! — гукають товариші. — Йй-право, вода не така вже холодна.

Більшість команди з насолодою купається, потім матроси і Тарас з ними стають прати білизну. Такої можливості під час плавання пропустити не можна! Задоволений кок приймає від стрільців перні трофеї.

— Ну, браточки, сьогодні, коли й проситимете, а гороху й гречки я не варятиму, — заявляє він команді, коли та повертається з купання. — Печені для всіх доскочу!

Бутаков відчуває втіху батька, коли діти нарешті мають відпочинок, добрий обід.

На острові пробули кілька днів. Уся команда на очах наче помолодшала, знову чути жарти і пісні. А вечорами навіть танці, де найдужче відзначався молодий моряк Андрій Сахнов, який в плаванні так охляв, що Істомін боявся, чи доведе його до Кос-Аралу.

— Ач, підгодували, і як відшпарює, — казали літні.

— *Parole d'honneur*, йому з балету Великого театру можуть позаздрити, — захоплювався Макшеєв. — Дивіться, дивіться, Тарасе Григоровичу, що він тільки виробляє.

— А стрибає, як птах літає!

— Тарасе Григоровичу, — штовхнув тихенько з другого боку Тараса Істомін, — послухайте тільки, як Альмамбет Захряпіна обходжує...

Старий Альмамбет не міг отямитися від захоплення, що побачив такий острів.

— Мікелай, — просив він Миколу Захряпіна, — ти ж друг, ти ж велика людина. Переведи наш кош, мій аул. Усі мої

жінки, усі мої діти, усі мої невістки, внуки, діти брата, невістки брата, внуки брата будуть твоїми сім років, чотирнадцять років. Скільки захочеш років. Мікелай, дозволь нам тут кочувати. Нікого близько нема. Спокійно. Трави скільки, сайгаків, птиці. Мікелай, що ти хочеш? Дочку взяти в жінки? Внучку без калима віддам! Вже непереливки.

Захряпін удавав, що міркує, маніжився, не заперечував, що може це сам зробити.

— За пасовиська, за землю усіх родичів віддати ладен. От старий чортяка! — сказав матрос.

— А що робити, куди подітись? — мовив Марковій.

— Таких злиднів, як у киргизьких юртах, ніде зроду-віку не бачив, — зауважив Тарас.

— Що ж, Миколо Васильовичу, — спитав трохи згодом Макшеєв Захряпіна. — Сторгувалися з Альмамбетом?

— Та що ви, чи я здурів? Я свою ватагу сюди переведу, ще й як заробимо! — і, хитро підморгнувши, сам пішов у танок.

— Молодець, — мовив Макшеєв.

— Авантюрист першої марки, — сказав Тарас Макшеєву.

Отак від острова до острова, то у відкритому морі, то вздовж берегів, натикаючись на штилі, борючись з вітрами, штормами, виходили Арал-Денгиз. На берегах стрічали не раз кочівників казахів, туркменів, але Бутаков так спокійно, впевнено тримався, що жодної неприємної сутички не виникло.

Кочівники із здивуванням і з острахом дивились на прилади, якими вимірювали береги, з повагою на начальника, який керував цим незрозумілим і незвичайним для них ділом.

Впевненість і спокій рятували не раз. Якось Бутаков зібрався на шлюпці наблизитись до берега проти острова Токмака, щоб зробити проміри в дельті Амудар'ї і познайомитись з протоками. З собою він узяв Акішева, Тараса, прикажчика Захряпіна і двох матросів — танцюриста Андрія та бувалого Прокопа.

— Дивіться, не потрапте в гості до хівінського хана! — на дорогу гукнув Макшеєв. — Нам нічим буде вас викупляти.

— Вовків боятися — в ліс не ходити, — добродушно відповів Тарас.

— Авжеж, — мовив Бутаков. — Чекайте нас на вечерю.

— Все-таки особливо затримуватися не слід, — сказав він своїм помічникам, починаючи проміри.

Робота вже підходила до кінця. Раптом Тарас перший по-

мітив на березі чималу групу — чоловік 50 хівінських вершників. Усі були озброєні списами, шаблями, більшість тримала ще й рушниці. Вони їхали швидким алюром, напевне, з наміром напасти зненацька на моряків.

— Дивіться, по нашу душу,— стиха мовив Тарас.

Андрій, одвернувшись, швидко перехрестився.

— Продовжуйте всі роботу і не звертайте уваги,— так само тихо і якомога байдужіше наказав Бутаков,— але зброя хай буде напоготові.

У кожного було по штуцеру і мушкету. Хівінці, здивовані таким спокоєм і байдужістю, стримали коней і поїхали вздовж берега.

— Що ви за люди і звідки прийшли? — спитав один з них, під'їхавши до самої води.

— Баликчі, ми баликчі — рибалки,— спокійно мовив Бутаков. Він старанно весь час вивчав татарську мову, яку розуміли і хівінці, і казахи, і башкири. Добре знав її і моторний Захряпін.— Ми шукаємо зручного місця для ловів.

— Виходьте сюди!

— Та тут мілко, загрузнемо, я шукаю проходу.

— Є у вас риба?

— Аякже, є,— сказав Захряпін.— А у вас барапи є?

— Не здумайте міну починати,— стиха спинив Бутаков.

— Та що ви, Олексію Івановичу, я їм зуби заговорю.

Отак спокійно розмовляючи, Бутаков закінчив усі проміри, потроху віддаляючись від берега, і щасливо повернув па шхуну.

— Вони ж могли стрибнути у воду і перерізати вас або живцем потягти до хана! — жахався і заздрих водночас Макшеєв.

— Звичайно, могли б,— відповів Бутаков.— Але ж вони боялися нас, наших інструментів, а найбільше того, що ми аж ніяк не показали вигляду, що злякались їх. Це було для них незрозумілим. Адже вони наводять страх на всіх кочівників.

— Заради такої перемоги йду наказу моему Марковію почастувати нас чимось особливим,— Макшеєв пішов, а Бутаков і Тарас лишилися вдвох.

— Між іншим, я гадаю, можна досить легко тримати їх в страху,— сказав Бутаков, продовжуючи свою думку.— Я хочу колись на заводі замовити дві залізні драконові голови з найлютішим виразом. Я вже замовив скульптору Пімепову ескізи. Ви, напевне, його знаєте, Тарасе Григоровичу. Так от, ці страшні драконові голови будуть прироблені до димаря, з пащі кожної виходитиме паровий сюрчок. Ви уяв-

ляете, як лякатиме таке чудисько усіх неприємних сусідів, коли швидко плистимемо морем з димом, гуркотом, свистом! Адже все незрозуміле здається завжди чарівним і надприродним. А ми матимемо змогу досконало дослідити таємниці цього примхливого Арал-Денгизу, який, власне, є велетенською склянкою води. Треба вивчити досконало береги, дно, вітри. Я певен — тут є ще немало покладів. Як би згодився нам цей новий морський шлях у східні країни.

Він замислився. Тарас завжди жадібно слухав його... «В усьому потрібне захоплення,— думав Тарас,— в науці, в дослідженнях, так само, як і в мистецтві. Без захоплення всі галузі науки мертві».

Бутаков, ніби читаючи думки Тараса, мовив:

— Для мене над усе наука. Може, саме ви не згодитесь зі мною, Тарасе Григоровичу. Ви художник і поет, але те саме, що сказав Гете про мистецтво в своєму «Фаусті»: «Життя коротке, мистецтво — вічне» — можна сказати і про науку.

— Гете був і сам великий вчений і дослідник,— зауважив Тарас.

— І це дуже показово! — захопився своєю думкою Бутаков.— Вивчати природу, відкривати нові великі істини, для цього, мені здається, треба ще більше праці, уяви, ніж для найбільшої поеми. Хіба може щось зрівнятися з законом тяжіння сонячної системи або відкриттям електрики з хмар? Хто може стати поряд з Коперником, Ньютоном, Франкліном, Архімедом?

Я завжди мріяв зайнятися природничими науками. На жаль, під час мого кругосвітнього плавання я був ще надто молодим, та й обстаповка на кораблі була далеко не сприятлива. Офіцери дуже страждали через нашого і печесного, і нерозумного капітана. Хай розповім колись. Так, може, ця наша експедиція збагатить хоч трохи науку, і, може, школярі на уроках географії клястимуть нас з вами, що їм треба вивчати цей Арал-Денгиз, ці острови і її перших Магелланів,— закінчив він сміючись.

Потім, ледь почервонівши, чого ніколи за ним не помічав Тарас, мовив:

— Між іншим, у це дуже вірить одна дівчина, моя добра знайома і великий друг. Вона сама мріє вирушити зі мною в плавання. Я був би вам вдячний, коли б я їй міг надіслати хоч один з ваших малюнків.

— Від щирого серця зроблю це! — радо відповів Тарас.

Він сповнювався почуттям подяки до свого командира — батька і товариша.

Що ж, ніколи не думав він про це нікчемне море і паче ні до чого воно в його житті, а от розшукали його люди і вже знають, що зробить і яку користь принесе воно. І в цьому є і його, Тарасова, частка. І таки розрадило воно трохи його невсипущу нудьгу.

* * *

Це не дім, не своя господа. Це тільки Кос-Арал, ватага рибалок, уральські козаки, педалеко Раїм. Чого ж кожний хвилюється, немов повертається на батьківщину, і чому всі жителі висипали на берег, як родичі, що чекають синів, батьків, чоловіків з далекого плавання, хоча ні у кого рідних на шхуні нема?

О, це вже на твердому ґрунті, а не на хвилях. Це, може, хоч коли-не-коли вісті з дому.

А для жителів Аралу повернення шхуни — гомінка подія в одноманітному пустинному житті.

Тараса ніхто не знає, а хто й знав, то не впізнав би. За три місяці плавання заріс бородою.

— Ач, хіба не глум,— казав товаришам,— борода росте, он уже як лопата, а голова лисіє.

Вирішив: на зимівлі обов'язково намалює свій портрет з бородою, пошле яготинським приятелькам. Лякати так уже лякати!

Проте довго бороди носити не довелось. На березі, коли вийшов, помітив: уральські козаки дивляться на нього якимось особливо уважно, шепочуться між собою. Тарас з матросами вивантажував шхуну. Козаки підійшли до нього, мовчки допомогли. Тарас подумав: «Відрізняюсь я все-таки і від матросів, і від офіцерів. Дивуються, мабуть, що це за фігура у пал'ті з такенною бородою».

Він запис у джуламейку Макшевва свої художницькі трофеї — теку з малюнками. У джуламейці уже порався Марковій.

— Тарасе Григоровичу, кваску не хочете? Бачите, я розжився.

— Оце до діла, Марковію. Ти ж знаєш, я не так вихований, щоб просту воду пити.

Обидва посміялися, випили квасу, і навіть якийсь веселий, бездумний пастрій опанував Тараса. Все ж таки земля!

— Ну, піду пройдуся.

Тарас пішов берегом трохи далі від причалу шхуни, де ще метушилися люди.

Береги ген-ген поросли очеретом. Тарас почув шарудіння, тупіт, до нього поспішав командир уральських козаків, есаул. Тарас зупинився. Козак озирнувся навколо. Нікого, крім них, не було. Він раптом гешнув перед Тарасом навколішки.

— Благословіть, батюшко, ми вже все знаємо, за правду терпите!

Тарас одразу збагнув. Уральські козаки-старовіри прийняли його за попа-розстригу — мученика за віру. Дізнались десь, що нещасний «засланий», ну, і вирішили по-своєму.

Не довго думаючи — і настрої був веселий, і козака не хотілося розчаровувати, Тарас поблагословив його широким розкольніцьким хрестом. На його щастя, вже гукали Макшеєв і Бутаков, і есаул поспішив зникнути.

— Все, батюшко, знаємо все. За нами не пропадете, — кинув він.

Увечері есаул надіслав козаків запросити Тараса на вечерю, а з ним і Макшеєва, Істоміна і ще декого з команди. По дорозі Тарас гукнув Хому Вернера. Звичайно, не обійшлося без Захряпіна. Вечеря була влаштована з справжнім козацьким розмахом. І чого було найбільше — чистісінького спирту.

— Цікаво, де вони стільки цієї аквадистилляти дістають? — поцікавився Тарас.

Захряпін, як завжди, підморгнув нахабним блакитним оком і промовив не без похвальби:

— Козаки такий народ, що все можуть, а чого вони не зможуть, те Захряпін зможе. Правда, Чорторогов? — звернувся він до есаула.

— Правда, чистісінька правда, — забасив есаул, не дуже розуміючи, про що йде мова. — Для батюшки все зроблю. Хай батюшка не сумлівається. І в Раїмі знатимуть.

Тут уже Захряпін витріщив очі, але Тарас поспішив звести розмову на інше.

Повертаючись з Макшеєвим пізно вночі додому, Тарас у кишені свого пальта намацав раптом пляшку спирту. Розповів Олексію Івановичу, як його прийняли за попа.

— Таки доведеться з бородою розпрощатися, от шкода.

Макшеєв реготав і ніяк не міг заспокоїтися. Марковій аж злякався, почувши гомін.

— Не турбуйся, — заспокоїв його Тарас. — От ти мене завжди пригощаси, а тепер я тебе хіба ж так пригощу! Сам зробив, правда, Олексію Івановичу?

— Свята правда, — реготав Макшеєв. — Я б на вашому місці, Тарасе Григоровичу, борода не голів. Як сир у маслі качалися б.

З ватаги принесли пошту. Йому нічого не було. Хомі Вернеру також. Тарас примушував себе не думати про це. Малював. Малював для Бутакова, малював «для себе».

Один зовсім несподіваний малюнок з'явився в його альбомі. «Портрет джувльбарса», як назвав Бутаков.

Джувльбарс зовсім знахабнів. Він загриз чотирьох казахів — як голосили жінки на похоронах! А вчора потяг у рибалок коня.

— Скоро ця шатапа з дітками вирішить, що весь Кос-Арал існує лише для її прогулянок, — мовив Бутаков. — Волевполенс, а треба вжити заходів, а то й вийти не можна буде з намету, особливо вам, Тарасе Григоровичу. Ви ж любите блукати.

Ніби і не провели матроси важких місяців у плаванні! Втому як рукою зняло.

— Ех, ніхто не може зрівнятися з російським матросом! — казав Бутаков. — Скільки діяльності, розуміння справи, дисципліни, терплячості і цей природний нахил до пригод! Ніщо його не збентежить і сама небезпека захоплює і манить!

Та не тільки матроси з шхун «Константин» і «Николай», усі солдати і козаки гарнізону, рибалки з ватаги, навколишні казахи — усі просилися взяти їх на полювання.

Полювання на тигра. Звичайно, він дався усім взнаки. І сусідство джувльбарса було малоприємним. Але ніде правди діти. Захоплювала і сама пригода, ризик, небезпека. Про джувльбарса тільки й було мови. Розробили цілий план — Бутаков, мисливці, Захряпін. Давав розумні поради і старий Альмамбет.

Упоперек усього острова, який тягнувся довгою вузькою косою, вирушила облога, а річкою спустився човен з кращими стрілками.

Облога сунула верстов п'ять, поки натрапили на круглі сліди джувльбарса. Тоді з неймовірним гомоном, криком, гиком, голосним боем у барабан сунули навпростець високими очеретами, щоб налякати і відтіснити звіра. Йшли по двох, по трьох, близько один від одного.

— Тарасе, ти гадав коли-небудь, що полюватимеш на тигра? — спитав Хома Вернер, який ішов поруч з Тарасом.

— Ні, я жадав на іншого тигра полювати, — засміявся Тарас, — на того, що й ти. Коли б так само дружно взялися, як тут, може б, і того налякали.

Сліди плутали: то відходили на узбережжя ріки, то губилися в очеретах, нарешті круто пішли ліворуч, глинистими

солончаками. Незнайоме досі азартне почуття охоплювало Тараса. Він ніколи не любив полювання. Але тут його заразило, підкорило бажання всіх — подолати страшного хитрого ворога. Його захоплювала ця могутня єдність, міцна воля, одностайність усіх, що не давала місця страху, сумнівам. Тарасові мимоволі думалося: «Отак, тільки так, в єдиному стремлінні всіх вони подолають і найдужчого свого ворога!» З правого флангу облоги почулися постріли. Він побіг разом з усіма. Бутаков поспішав верхи з мушкетом в руках. Всі оточили густий комиш, де причаївся звір. Кільки невдалих пострілів примусили його вистрибнути з засідки. От блиснули його люті очі, хижка страшна паща з гострими зубами, весь він величезний, красивий, страшний. З якогось страшного оповідання, а не з дійсності. Настала та напружена, відповідальна хвилина, якої всі чекали. Солдат близько від Тараса вистрелив з штуцера і влучив у бік. Розлючений звір знову стрибнув у комиш. Солдат, сполотнівши, сам не свій, швидко заряджав знову штуцер. Із комишів знову з'явилась постать джульбарса. Джульбарс трохи опустився на передню лапу, приліг перед згубним вирішальним стрибком. Мить, і він кинеться на стрілка. Хома мимоволі схопив Тараса за лікоть. Але постріл вже гримнув. Цього разу куля влучила в лоб хижака. Тигр так і лишився на місці, присівши на передні лапи.

Тарас швидко його змальовував. Папір і олівці були в кишені наготові.

Солдат витер рукавом піт з чола, широко усміхнувся, глянувши на Бутакова і простодушно мовив:

— Так що заробив чарку горілки, ваше високоблагородіє.

— Ще б пак, — і командир обняв солдата. — Молодець!

Отут уже зчинився галас. Такі радісні вигуки лунали, наче перемогли на війні. Тигра урочисто несли до укріплення.

Тарас зробив кілька ескізів.

— Запрошую на вечерю з тигриного м'яса, — сказав йому Бутаков. — Як цікаві до всього мандрівники, ми повинні покуштувати м'яса цієї грози пустині!

Усі були в збудженому, піднесеному настрої — і офіцери, і команда, і козаки, і рибалки.

Шкуру й голову повісили у наметі Бутакова.

За кілька днів прийшов один казах і, низько вклоняючись, почав просити Бутакова віддати йому зуби джульбарса.

— Навіщо?

— Жіпка хвора, її шайтани мучать, бакса сказав: тільки зуби джульбарса допоможуть. Він наворожить.

— Олександр Петровичу, — звернувся Бутаков до фельдшера Істоміна, — замість зубів джувльбарса краще я вас попрошу піти поглянути на хвору.

— І я піду з вами, Олександр Петровичу, — зголосився Тарас.

ПОНАД ОТИМ НІКЧЕМНИМ МОРЕМ

Листів не було. Ані чутки, ані вісточки з України. Немов колючими тернами позаростали шляхи.

Невже всі забули? Ніхто, ніхто ані слівця. Навіть Варвара. Навіть Лизогуб. Може, вони знову не знають, де він. А може, листи їхні йдуть, ідуть. Далеко ж, ой як далеко! А пошта сюди, на Кос-Арал, приходять вряди-годи. Як важко дивитись, коли з ватаги приносять листи і всі солдати і матроси по сто разів перечитують, замусолоюють в зашкарублених пальцях клаптики паперу з нерівно виведеними рядочками літер, обмінюються новинами, згадують домівку. А він, Тарас, тільки дивиться.

А може, а може, і його небагатьох вірних друзів не минула лиха година? А може, страшна холера, що з лопатою пройшла по Україні, по Росії, усіх зрівняла, і панів, і простих людей, не минула і його рідного села, не минула дорогих йому місць. Може, зачепила когось з близьких, рідних, а він парікас.

Він іде подалі від форту на берег моря або Сиру. Скрізь однаково — пудний пейзаж Кос-Аралу — «острова, що додається», — підбавляється — такий точний переклад назви «Кос-Арал». Він прикриває Сир з моря, а з двох боків його огинають рукави Сиру. Торік ватага розмістилась коло берега коси над головним річищем. Та морена не давала спокою, довелось перебратися далі, верстов за п'ять від гирла. Неподалечку заснували форт з гарнізоном на п'ятдесят солдатів, які прибули з Раїма. Здебільшого це були слабкі, хворі, цинготні. Лікарі казали, що морські купання їх підлікують. Деякі видужували, деякі вмирали.

Форт взагалі заснували випадково. Недоумкуватий офіцер Шмідт прийняв очерет за траву і доніс начальству, що гарнізон тут буде забезпечений сіном. Коли приїхали заснувати форт, виявилось, що ніякої трави немає. Шмідт божився і присягався, що трава перетворилась на очерет.

Очерет, наче п'яний, і без вітру гнувся понад берегом. Думав щось своє, осіпне. Нудьга і осінь оступали з усіх сторін.

Вже й птахів не видно. Полетіли далеко у вирій. А Тарас все блукає — нікає понад оцим нікчемним морем. Звісно, це не каземат, не Орська фортеця. А втім, хоч і широка, і незамкнена, а все ж тюрма. Піти з неї не можна.

Оце нещодавно побачив з Макшеєвим — на березі спокійнісінько сидів табунець великих сірих гусей. Їхні товариші вже ген-ген полинули у високості, а вони тут сиділи, павіть не сполохались, коли люди пройшли повз них.

— Що це гуси такі дивні? — спитав Макшеєв козака, який йшов з ними.

— Та були вольні, а крила підрізали, вони й обрусіли, — сказав козак, навіть не думаючи жартувати.

— Влучно сказано, чи не правда, Тарасе Григоровичу, — засміявся Макшеєв і осікся, звів розмову на інше. Але й Тарас засміявся, хоча ненавмисний дотеп дошкульно вкол.

«Були вони вольні, а крила підрізали, вони й обрусіли».

...Якою прехорошою, якою гарною молодою згадується та недовга воля, що співпала з молодістю, розквітом таланту. Але вона була надто короткою, нерозвитною, вона не встигла подарувати те, чого невсипно жадало серце. І він перебирає в пам'яті «давнокколишніє случаї». Тільки один закарбувався, мабуть, павіки...

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечернюю годину,
І що снилось-говорилось
Не забуду я...

Це було його свято!

Воно було з голубими, темними, аж чорними очима. Сумними. Очі розвеселились тоді у дивної бабусі. Чи жива вона, старенька?

Як там невимушено весело гуляли. Чи збираються гості і тепер? Які вони? Софія, Марія, і вона, вона, імені якої він не назве тепер і в думках. У захлавній книжечці він напише тільки «Г. З.».

...Може, вони всі знову там, може, якась з подруг, приятельок згадає його, спитає, натякне...

Усміхнися, мов серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...

Та й більше нічого.
А я, долецько, в неволі
Помолюся богу.

Отут, на убогому Кос-Аралі, де самі піски, очерет та куга, а птахи і люди лишилися тільки ті, у кого підрізані крила, вона згадується так часто-часто. І до неї пише він те, чого вона ніколи не прочитає.

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти б злякалася, чи ні?
Якеє тихее ти слово
Тоді б промовила мені?

Ні, він дурить себе. Він знає:

Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім пагадала,
Сказавши: — Спилося дурній.

Дивно, він її жаліє. Адже він одразу зрозумів — її доля не з заavidних та легких. Така ж убивчо принижуюча доля, як сотень і тисяч дівчат та жінок, хоч вона і в палатах, і багата. Перед очима постають милі, далекі обличчя Яринки, Катрусі, їхніх подруг. Які красиві дівчата на Україні! Чи є ще де такі очі, такі коси, такі чорні брови і усмішки рум'яних вуст, усмішки, що осявають усе навколо. А хто з них щасливий? Одну в найми змалку віддали, другу за нелюба багатого, третя хоч з любим побралася наперекір усім, та вогодили його у солдати.

І слова жалю виливаються в сумну пісню:

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

Пісню за піснею пише, паче мережає він у своїй захальній книжечці, і кожна коротенька пісня — трагедія жіночої долі.

Ох! Мабуть, скрізь вона поки що однакова, хоча і виглядає зовні по-різному.

Нещодавно старий Альмамбет, їхній провідник на Аральських островах, приїхав з свого аулу запросити «начальника» Бутакова, Макшеєва і ще своїх приятелів зі шхуни, у

тому числі фельдшера Істоміпа, прикажчика Захряпіна і «акина Терезі» — Тараса на весілля молодшої своєї дочки Тушюк, яку віддавав за їхнього ж знайомого Сиксинбай. Альмамбет був явно незадоволений. Ще б пак! — Він пояснив причину. — Сиксинбай був уже жонатий на старшій дочці Альмамбета, за яку заплатив у свій час верблюда, коня і ще всякого дріб'язку. Жінка померла, і він мав право взяти її молодшу сестру вже без такого дорогого калиму, а тільки за барана і бичка. Ніякої вигоди! Та й Тушюк ще молода, можна було почекати і віддати заміж як слід, — бідкався Альмамбет.

На весіллі Тарас побачив тоненьке дівча років тринадцяти. Воно вразило своєрідною красою чорних оченят, смаглявого личка, дикою грацією полохливого сайгачка. Дівча дивилося на всіх з цікавістю і страхом і найзляканіше оглядалося на чоловіка, який годився їй швидше у батьки. Її ні про що не питали, її продали, як річ, та ще й задешево!

* * *

Макшеев повертався в Оренбург, а там мав їхати далі — до столиці. На прощання широким жестом хлібосольної людини лишив свою джуламейку Тарасові і Вернеру.

— Про всякий випадок. Укріплення збудували так, що воно не захищає ані від холоду, ані від спеки і сприяє лише розмноженню блошиць.

— Влітку на порозі повстину кладіть, а то скорпіони, тарантули і усяка тутешня нечисть налізе, — буркотів Марковій і поклав шмат кошми. — Від неї бараном тхне, а барани цю нечисть жеруть. От тарантули і скорпіони і боятимуться, і на повстину не лізтимуть.

Марковієві було безмірно шкода, що Тарас Григорович лишається тут і на зиму, і ще на літо, і ще невідомо на скільки. За удаваною суворістю Марковій ховав сум і говорив про все що завгодно, тільки не про розлуку.

— Ах ти, мила людина, — обняв його Тарас. — Та за тобою ж всі казашата голопузі плакатимуть.

— А ви їм на втіху лишаєтесь.

— Е ні, нема в мене тих можливостей, що в тебе — ані цукру, ані зайвого сухарика.

— Вони й без цукру до вас липнуть, як мухи до меду, — суворо насупившись, мовив Марковій.

Прикажчик Захряпін ходив сердитий. Хоча більше трьох тисяч осетрів і з півтори тисячі червоної риби було відправлено на підводах з Аралу, ікри — найкоштовнішого делікатесу — було, як на сміх, мало. І тридцяти фунтів не набралось.

— Розумієте,— казав він,— ніхто ніяк у цих клятих комишах не може відкрити місць, де ця бісова риба ікру мече. Ані в рукавах Сиру, ані на березі Аралу — ніде не знайдемо,— і додав мальовничу звичну лайку.

Солдати сміялись.

— На те бог і створив кущі та ліси, щоб люди ховались, а комиші для риби, Миколо Петровичу.

— Вона тут така ж хитра, як наші сусіди-хівінці,— мовив Абізаров.— У пісках не видно, не чути, а вони під носом.

Зараз, правда, пісків не видно було, усе занесло снігом. Інколи здіймався такий вітрище, що здавалось, знесе геть-чисто все укріплення. Між житлами протягали вірвовки, щоб можна було, хоч тримаючись, пройти. Гарпізон мусив весь час боротися з снігом, вітром. Тараса, як і багатьох солдатів укріплення, почав мучити скорбут, ревматизм. Фельдшер Істомін вигадував різні ліки, які не дуже допомагали. Кілька солдатів померли від тифу. Зима здавалась довгою, безкінечною, навіть плавання на Аралі вже згадували без лайки, як понервах. Капітан Олексій Іванович Бутаков з офіцерами їздив у Раїм. Траплялось, запрошував із собою Тараса. Але й там мало було відмінного від життя на Кос-Аралі.

— А проте наче з хутора їдеш у містечко,— жартував Тарас.— Якісь новини, інші люди,— от тобі і розвага.

Дорогою Бутаков розповідав Тарасові про кругосвітне плавання,— на рейді Ріо-де-Жанейро зустрічались з суднами, які в трюмах везли, наче худобу, тисячі негрів на продаж — дешеvu невільницьку робочу силу. Хоча англійські крейсери стояли там, щоб запобігти мерзенній торгівлі, уряд на це дивився крізь пальці.

Якось під час поїздки Бутаков був незвичайно стривожений.

— Бачили, вчора приїздив старий Альмамбет. Питав, чи захищатимемо ми їх?

— Від хівінців?

— Пронеслась чутка по казахських стійбищах, що на «п'ятнадцятий день січневого місяця», як вони кажуть, хівінці виступлять у похід, знищать нашу флотилію, нападуть на укріплення і перебу'ють казахів, які перейшли в наше

підданство. Кажуть, що хан з військом уже вирушив східним берегом Аралу. Багато кочівників знову туляться ближче до Раїма.

У Раїмі вже знали про наміри хівінців з ще «достовірніших» джерел, ніж просто чутки, хоча і чутки мали цілком конкретні підстави. Бідняки, казахи-наймити, відчуваючи в повітрі небезпеку, насторожилися і справді перехопили фірмап — лист хівінського хана до одного з казахських баїв-багатіїв. Вони привезли цей фірман у Раїм.

Начальник Раїмського укріплення крутив стурбовано вуса, крокуючи з кутка в куток по своїй невеличкій кімнаті.

Гості з Кос-Аралу додали тривоги.

— Ви тільки послухайте це нахабне звернення,— мовив підполковник.— Прочитай ще раз,— наказав він товмачу.— А потім продиктуєш переклад, щоб в Оренбург надіслати.

Нагорі фірмана стояло одне коротке слово: «Він»,— переклав товмач.

— Що це значить? — спитав Бутаков.

— Це значить — бог,— з острахом перед можливою божою карою вимовив товмач.

— Ач, і у них несть власті аще не від бога,— тихо зауважив Тарас.

— «Наказ переможного і славного Абдул-Газі-Мухаммед-Аміна-Багебур-хана шаповпому і поважному Лорслану найвисокіше повеління,— читав далі товмач.— Якщо ти від чистого серця хочеш бути нашим підданим...»

— Мабуть, пема диму без вогню,— похитав головою Бутаков.

— «...хочеш бути нашим підданим, то в посвідчення твого слова, закривавивши руки свої кров'ю ворога віри, з'явись до нас протягом п'ятдесяти днів, аби ми, увірувавши в істину твого слова, нагородили тебе в міру твоїх заслуг. Якщо ж ти протягом п'ятдесяти днів не виконаєш нашого доручення, то з'явиться до тебе наше грізне, як дракон, військо, і діти твої загинуть під копитами наших коней. І ти будеш вищий в смерті їхній». От і печатка іменна хапська,— показав товмач.

Олексій Іванович Бутаков довго розмовляв наодинці з підполковником. Повертався ще дужче стурбованим і незадоволеним. Із скупих слів Тарас зрозумів: підполковник найдужче непокоївся, щоб зберегти сіно, яке хівінці нахвалялися підпалити, і не хотів сам починати активних розшуків хівінських загонів.

— Я їх у пустині шукатиму, а вони укріплення і сіно підпалять.

Бутаков, звичайно, боявся за людей і флотилію. Він замислено мовив:

— Між іншим, Макшесєв має рацію. У воєнній науці ми вивчаємо досвід європейських полководців і нехтуємо досвідом східних воєн, а вони ж мають свою цілком своєрідну специфіку. І походи Чингісхана, і підкорення Єрмаком Сибіру, і наші теплі взаємини з хівінським ханом в умовах цих пустинних пісків...

— І знову киргизи ці нещасні не знають, куди податися,— мовив Тарас.— Женуть їх, як перекотиполе, по степах, то джуг, то міжаульні сварки, то ханські барантовцики-розбійники. Згадайте трупики дітей по шляху в Каракумах, яких порізали хівінці.

Все ж таки на донесення підполковника незабаром з Оренбурга надіслали ще піхоти, козаків, зарядів до гармат. Хан, як казали солдати, підібгав хвоста і трошки принишк. Проте треба було весь час бути напоготові.

* * *

Найбільше Тарас бував з Вернером, засланим поляком.

Небалакучий, зосереджений завжди над своєю роботою або заглиблений у свої думки, Томан, або Хома, як його тут перехрестили, вражав внутрішнім природженим тактом і делікатністю.

— Певне, йому ще важче, ніж мені,— думав Тарас.— Мене змалку тріпала доля по всіх шляхах, вітри чесали та дощі замість матері мили. А Хома, може, й це з багатої, та, видно, освіченої родини. Якщо мені інколи пепереливки, то як йому просто фізично важко все витримати.

Але Хома, як і Тарас, ніколи не скаржився, не нарікав, працював завжди невтомно, навіть з якимось упертим запалом, немов усе життя своє мріяв робити геологічні дослідження, збирати колекції гірських порід, гербарії приаральської флори. Тарас часто допомагав. Спочатку він дивився на все тільки пильним оком художника, але ближче, досконаліше знайомство відкривало потроху життя природи в цілому, в складних взаємозв'язках і причинності. Його малюнки тепер були не лише живописними, але й науково точними, лаконічними і виразистими. Мова природи — подих вітру, зюйду, чи норду, чи весту, настроїв примхливого моря можна було безпомилково впізнати по його етюдах. І потроху Тарас починав розуміти поезію науки, захоплення нею, яке так здивувало його в розмові з Бутаковим. Так, і в бота-

ніці, і в зоології, і в геології потрібні були захоплення, мрії, хай навіть вони здаватимуться на сьогодні фантастичними.

— Хомо, як ти гадаєш, а може, на нашому страшному шляху від Кара-Бутака до Іргізу, там, де, ти казав, усе засипано кварцом, може, на берегах тих паскудних річок слід пошукати золота? Може, в казахському степу міг би вирости новий Сан-Франціско?

Хома розумів. Для нього це не безпідставні мрії. Адже сам він знайшов на невідомих досі островах Аралу кам'яно вугілля.

— О,— мовить він сумно.— Коли б люди могли вільно, дружно працювати! Скільки ще таємниць природи перед нами, а сили наші гинуть надаремно. Все-таки щастя, що Бутаков узяв нас. хоч для якоїсь корисної справи.

Інколи в перервах від роботи Хома сидів коло входу в джуламейку, підперши руками худорляве обличчя, вдивлявся в далечінь. Десь там, дуже далеко, була його батьківщина, за яку він конав тут. Так само, як і Тарас.

Так само він чекав, чекав і не мав давно листів.

І знову пошта нічого не привезла. Тарас розчарований ішов від ватаги.

По небу пливла маленька хмарка, заходило сонце, вкриваючи вечірній обрій рожевою пеленою.

На порозі джуламейки сидів Хома Вернер і теж дивився на вечірнє передвесняне небо, таке гарне, поки ще не піднявся сивий туман з моря.

— Хмурка,— мовив він, показуючи очима на хмарку.

— Хмурка,— повторив Тарас, сідаючи коло Вернера.— Як добре звучить. Що, колег, важко доводиться?

Вернер поглянув ще якимось потойбічним поглядом, немов розмовляв тільки-но з хмуркою рідною своєю польською мовою, усміхнувся не словам Тараса, а своїм думкам, і проказав повільно по-польськи:

Хто я на волі був? Так, курява дорожня.

На волі б я згорів, як порох у вогні...

— Що? Що це таке? — схопився Тарас і вгадав сам — Міцкевич?..

А Вернер казав далі:

Та якщо я піду у брязкоті кайданів

В Сибір, на каторгу — загомонять в Литві,

Як ми страждасмо безвинні, півживі...

Лиш смертю я служу коханій батьківщині,

А мав би сто життів — віддав би всі, як пипі¹.

¹ Переклад І. Муратова.

— Яка влада дана вам, поетам. Ви знаєте — по-нашому поет — «вещ».

— Вещ — віщий,— промовив Тарас.— Так, треба бути віщим — пророком.

— От я згадую тут рядки Адама Міцкевича,— вів далі Вернер,— великого нашого вигнанця і пілігрима, і моя кара не здається мені вже такою важкою. Ви знаєте, Тарасе, що значить його слово для польського народу?

— Знаю. Не тільки для вас, адже воля, братерство для всіх народів жадана зоря, якою б мовою про це не говорили.

— У Варшаві потай розповсюджували його «Дзяди», і поліція призначила нагороду по п'ятдесят флоринів за кожний знайдений примірник. Звичайно, були негідники, які заробили на цьому. Але ж скільки нас, молоді, студентів, читало! Тільки б знати, що недаремно ми страждаємо, що колись буде час, і наш народ буде вільний... І ваш, що так само копас...

— І не буде ворожнечі, ненависті між нашими народами,— підхопив Тарас.— А буде, як казав Пушкін, пишучи про Міцкевича: «Когда народы, распри позабыв, в единую семью соединятся».

— Що може бути зворушливіше цієї дружби двох світлих, великих поетів,— задумливо мовив Хома.— Не знаю, наскільки це правда, але ширились чутки, що коли наш Міцкевич дізнався про наглу, жахливу смерть Пушкіна від руки великопанського пройдисвіта, він хотів викликати Дантеса на дуель.

— Ворожнечу розпалюють владарі в коронах,— гаряче мовив Тарас,— у папських тіарах, граючи на низьких пристрастях людей. А генії людства завжди кличуть до єднання, до дружби. Ви, звичайно, знаєте «Валленрода» краще за мене. Але чи знаєте ви, що вступ до цього твору Міцкевича на російську мову переклав саме Пушкін. От скажіть польською мовою, як це буде:

Лишь соловьи дубрав и гор
По старине вражды не знали
И в остров, общий с давних пор,
Друг к другу в гости прилетали.

Вернер, дивлячись мимо Тараса, немов перед очима його була рідна і дорога картина, сказав по-польськи, з любов'ю вимовляючи кожне слово:

Tylko słowiki kowieńskiej dąbrowy
Z bracią swoimi zapuszczańskiej góry
Wiodą, jak dawniej, litewskie rozmowy
Lub, swobodnymi wymknąwszy się pióry
Latają w gości na spólne ostrowy.

Кілька хвилин сиділи обидва мовчки. Кожен думав своє. Напевне, одне і те ж.

— Як би я хотів,— сказав Вернер,— щоб ви знали всіх наших, тих, що в Оренбурзі. Ви повинні зійтися з ними — Броніславом Залеським, Аркадієм Венгжиновським, Людовіком Турно, отцем префектом Михайлом Зленком. Та нас, поляків, там багато. Я знаю, ви порозумієтесь швидко. Вони любитимуть вас, у цьому я певний. Кожен із них має свої душевні прекрасні якості. Можливо, у кожного є й вади. Але я вад не хочу бачити. Навіщо у нашому скрутному житті помічати, а значить, і роздувати вади? Мені здається, коли довелося всім нам втратити наших близьких, умови звичайного життя, довелося терпіти несправедливість, наругу, краще нам цінити усе хороше, тільки його й бачити. От Броніслав — він сердечна, м'яка людина, співчутлива і лагідна. Він уміє знайти втіху і в малому, всіх примирити, а Аркадій — може, коли б не він, у нас і не було б такого міцного братства на чужині. Він зв'язує всіх, він завжди знає, що кому треба не в надземних сферах, а тут, на землі, сьогодні. Він уміє полагодити усі справи, усунути неприємності з навколишнім світом. Інколи я думаю, бог послав мені стільки випробування, але ж і стільки щастя пізнати людей, придбати таких друзів. От і ви тепер — маляш і вещь!

— Тільки, їй богу, Хомо, краще б це трапилось не з божої благодаті, а по нашій власній охоті на волі,— сказав Тарас.

Інколи Вернер дивувався своєю містицистською, піднесеною релігійністю, як і більшість поляків. Тарас про це з ним не сперечався. Розумів — так людина вихована, може, це допомагає знести йому всі напасті. Проте як добре, що з Хомою можна було отак розмовляти, згадувати отут, над Аральським морем, вірші Міцкевича і Пушкіна, їхню ясну, високу приязнь. Тільки з ним уночі можна було говорити про лист від Александрійського, лист, що його, нарешті, привіз поштар із Орської фортеці. Це була, власне, записка з листом від сердечного Андрія Івановича Лизогуба. Лизогуб вірив, писав, що його «щире слово побіжить, побіжить до тебе на край світу, знайде і на Раїмі, і на березі Аральського того моря і лоскотатиме вуха твоєю рідною мовою і утішатиме

серце твоє щирою дружною. Мабуть, не скоро добіжить до тебе оцей мій лист,— писав нелукаво, просто старий,— але думка така, що він таки добіжить і зрадіє Тарас, як почує на степу безкрайньому голос з України».

Ще й як зрадів!

Скільки разів перечитував Тарас ці рядочки з початку до кінця, читав, читав і не міг начитатися, надивитися на цей аркушик паперу. Він же був з України, від самої України вирушив у далеку путь малесенький аркушик. Він так легко міг загубитися на довгих шляхах. Вітри пустині могли занести пісками, снігами. Поштар-казах Смагул, мабуть, коло свого серця тримав шкіряну поштову торбинку з листами для ватаги і гарнізону. І як сяє смагляве вилицювате добродушне обличчя від радості, від свідомості, що він така жадана, поважна особа! Усі в форті наввипередки пригортають його. До вечора він ледве на ногах стоятиме!

А маленька записочка від орського приятеля лікаря Александрійського викликала багато думок і розмов з Вернером.

«Новин багато, дуже багато,— писав Александрійський.— Але поскільки вони зовсім не орські, а політичні, і до того ж європейські, а не російські тільки, і викладати їх з усіма подробицями я не берусь: а втім, скажу головну їхню тему: хочеться кращого... Це стара пісня, сучасна і людині, і людству. Тільки співасться на новий лад: з акомпанементом двадцятичотирьохфунтового калібру.

А втім, Ви, напевне, знаєте всі витівки європейської політики сучасного».

Звідки ж він міг знати? Тарас уважно перечитав листа в джуламейці при світлі каганця. Вернер спав.

— Хомо, Хомо, прокинись,— зашепотів раптом Тарас.— От слухай, знаєш — це ж революція в Європі, напевне, революція! У Франції? Правда ж, у Франції?

— Де ж і почнеться, як не в Парижі?

— Почнеться там, але ж хіба обмежиться однією країною? І чому під акомпанемент двадцятичотирьохфунтового калібру?

Згадав розмову в Орську у Михайла Семеновича Александрійського про волелюбний вітер Заходу.

Справді, як на краю світу! Нічого невідомо...

Олексій Іванович Бутаков дізнався із своєї пошти більше. У газетах писали про революції у Франції, Італії, Угорщині.

Ніби скрізь настала буйна весна, поламала, потрощила кригу.

Але газети, журнали і листи дійшли з таким запізненням! Весна була буйна та короткоминуча. Коли далекі мандрівники мореплавці дізнались про неї, перші паростки волі уже були розстріляні, знищені, потоптані.

«ТАК ПОДАДИМ ДРУГ ДРУГУ РУКИ»

І на старість не було спокою. Зовні, правда, майже не змінився Михайло Семенович Щепкін, грав, як завжди, від усієї душі, від усього свого багатого серця, турбувався про родину, про весь свій дім, населений дітьми, родичами, друзями, приятелями, та що там! Усіма рідними. Їздив, як завжди, і на лекції, і в клуб, але знала Олена Дмитрівна, вірна дружина Альошенька, скільки виточили сил смуток, журба, тривога.

Іноколи замислиться Михайло Семенович, ніби пічого не бачить і не чує, що діється навколо. І несподівано для всіх — тільки для неї — вимовить:

Думи мої, думи мої,
Їлихо мені з вами.

Дружина знає, за ким гіркі, болючі думи. В один рік втратив він двох своїх улюблених друзів.

Пам'ятає, як узимку 1847 року поїхав старий з Грановським, Кетчером і іншими близькими людьми на тройках аж до станції «Чорна Грязь» проводити любого свого Олександра Івановича Герцена за кордон.

Пили шампанське — «посошок на доріжку», виголошували бадьорі тости, побажання, вірили в швидке пеминуче побачення, Герцен сипав дотепами, жартував, сміявся, хоч в очах раз у раз та й блисне не смішинка, а росинка безкрайнього жалю. І повернувся старий весь у сльозах.

— Як від серця відірвав... — сказав тільки і мовчав цілісінський вечір.

А за кілька місяців нова страшна розлука. Забрано Тараса Шевченка. Де він? Що з ним?

Скуші, рідкі звістки доходять зі сходу. Губляться воли в пісках пустині, в ковилах степу, в наказах казарми, в паперах жандармських канцелярій, і доки дістануться Москви через соті вуста, важко врешті уявити, як же там насправді, і чи живий він, чи здоровий, безталанний любий Тарас.

Після європейських подій 1848 року — знав Щепкін — Герцен повернутися скоро не зможе. Про те, що зовсім не

повернуться, і думати боявся. Тому кожен лист з випадковою оказією, кожен привіт здалека був для нього святом.

Олександр Іванович в одному з останніх листів писав, що умовляє Тургенєва закінчити швидше п'єсу, де головна роль створена просто для нього, Михайла Семеновича. Старий на очах помолодшав, жартував, чекав, радів і новій ролі — «для бенефісу візьму, для бенефісу», — а ще дужче тішило серце піклування Герцена.

— Любить мене, пам'ятає, — казав дружині, і сльози нагортались на очі за «державним злочинцем», вигнанцем, якому заборонено повернення на батьківщину.

Недарма про Щепкіна занотовано в секретному донесенні московського генерал-губернатора шефу жандармів:

«...Щепкін, Михайло Семенович, актор... бажає переворотів і ладен на все».

А самому Щепкіну завжди здається, що він дуже далекий від політики, приятелює він з багатьма людьми різних думок і напрямків. Але яке чесне серце не бажає зараз знищення найбільшого зла — кріпацтва?

Незабаром акуратно переписана п'єса «Нахлебник» Івана Сергійовича Тургенєва була в руках Щепкіна.

Олена Дмитрівна заглянула в кімнату, побачила — старий читає, а на обличчі задоволення, вітіха.

— Парситі, парситі, Альошенько, дочекався! Оце роль! Оце правда. Йди, душенько, до себе, потім тобі прочитаю!

Олена Дмитрівна вийшла, перехрестилась з радісною усмішкою, мовила тихенько перукарєві Пантелеймону Івановичу:

— Все гаразд. Щасливий, як дитина мала на іменинах.

Незабаром уже всі в домі знали про радість Михайла Семеновича. Нетерпляче чекали, коли прочитає. В домі було як перед святом або на іменини. Був вечір, коли зібрались навколо великого обіднього столу усі «чада й домочадці» і Михайло Семенович прочитав нову тургенєвську п'єсу.

Раптом наче гримнув грім серед ясного неба. Цензура заборонила ставити. Та Михайло Семенович не такий, щоб одразу руки скласти.

— Буду, Альошенько, клопотатися у вищих інстанціях! Може, вони гадають, старий кінь із'їздився, повезе що не накладуть, куди не поженуть.

І щодня в клопоті.

— Де мій капелюх, палиця? Йду, йду. Свого маю добитися! Раніше обіду не чекай.

— Коли вже ти вгамуєшся, старий? — докірливо питає дружина. Знає, старий він уже насправді, кволий, побе-

регти себе треба. Але знає також — ніколи, ніколи він не вгамується, не заспокоїться, і дивляться її й досі прекрасні чорні очі з теплотою й турботою.

— Забіжу на хвилинку в «студентський». Хлопці у себе?

— У себе, у себе.

«Студентським» звався флігельок у дворі, де жила молодь,— сини, племінники, сини приятелів, приятелі синів.

Усі любили, коли батько, «патріарх родини», з'являвся у маленькому флігельку. Він плував знайомих і незнайомих — раз у нього, значить свій, а хіба згадаєш, чи бачив колись, чи знайомився з молодим чоловіком, який зараз устав зі стільця і вклонився йому. Здається, бачив уже це симпатичне, тонке обличчя, трохи хворобливо бліде, з м'якими рисами, з високим чолом, на яке падає русяве волосся, із короткозорими світлими очима.

Але син каже:

— Тату, познайомтесь, це наш петербурзький гість — Олексій Миколайович Плещеев, поет, ми нещодавно збірку його віршів читали. Пам'ятаєте? Вам ще дуже подобалось «Вперёд, без страха и сомненья».

— «На подвиг доблестный, друзья!» — серйозно проказав Михайло Семенович. І хоч про себе був трохи здивований, не таким уявлявся автор цих бадьорих дзвінкх рядків, що кликали вперед, на боротьбу. А може, саме тому і сказав переконливо, ніби хотів довести усім, навіть самому гостеві: — Прекрасні вірші, студенти на всіх вечірках співають. Правда, хлопці? Отаким закликм мусить бути пройняте наше мистецтво. І переклади ваші з Гейне чудові. Я багато з них просто напам'ять вивчив.

Плещеев по-дитячому радісно усміхнувся, втішений такою оцінкою, але одразу було видно, що це не самовпевнена людина. І справді, дивно було, що саме він написав вірші, які за останні роки стали наче гімном студентської молоді. Ще б більше здивувались присутні, коли б знали, що в цю тоненьку збірку взагалі не потрапило через цензуру ще багато подібних творів, які, правда, ходили переписані по руках.

Щепкіну подобався молодий чоловік, він по-домашньому наказав:

— Обідати у нас, милості прошу! За годину-дві повернуся. Воюю за «Нахлебника». Ще не читали? Перлина! Перлина Івана Сергійовича, перлина нашої літератури. Порадував старого. І от нате вам,— забороняють ставити. Та я не відступлюся, не з таких. На театрі не дозволять — поки що

дома поставимо. Уся Москва однаково передивиться. Я свого доб'юся.

— Він доб'ється! Будьте певні,— усміхнувся син Щепкіна Микола, студент Московського університету, коли за батьком зачинились двері.

* * *

Додому Михайло Семенович повернувся незадоволений, але після обіду прочитав кілька сцен з «Нахлебника», захопився спогадами, розповів про «Сороку-воровку», як колись розповідав Герцену, і той написав своє прекрасне оповідання. Згадка про Герцена навіяла смуток.

— Думи мої, думи мої, лихо мені з вами,— проказав він тихо і раптом замовк.

Плещеев пізнав рядки Шевченка. Серед петербурзьких найближчих друзів його твори були добре відомі, але, не знаючи про глибоку, зворушливу любов і дружбу Щепкіна і Шевченка, молодий чоловік сказав:

— Ви, мабуть, чули про гірку долю українського поета?

У Плещеева були хворі очі, він погано бачив, він не помітив, що дружина Щепкіна робила знаки — не згадувати, і якийсь сухорлявий стариганчик за столом теж попереджуюче захитав головою, ніби просив не говорити про це. Вони обидва не хотіли завдавати ще дужчого смутку Михайлові Семеновичу.

— Кажуть,— нічого цього не помічаючи, він далі гість,— що твори Шевченка мають таку популярність на Україні і розійшлись в такій незчисленній кількості, що спричинились до багатьох заколотів і повстань серед народу, а самого Шевченка ніби заслано на Аландські острови на каторгу і там забито прикладом рушниць по голові.

— Чого люди не наговорять,— лагідно перебила його Олена Дмитрівна.— А писав Тарас Григорович справді так, ніби кожному до серця промовляв. Щира людина, добра. Живий він, не журись, старий, ще побачитеся!

Тоді тільки Плещеев збагнув, що зробив якусь недоречність, що Шевченко тут, напевне, був близькою людиною.

Аби якось розрадити старого, він спитав про Гоголя, висловив своє захоплення грою Михайла Семеновича. Михайло Семенович пожвавішав, але, видно, і тут було багато гіркоти в спогадах, хоча й іншого гатунку.

— Змінився він. Вимагав, щоб не живих людей ми бачили в чиновниках «Ревізора», а людські пристрасті. Не насмілювався я довго заперечувати, довго не відповідав на листи,

а потім вирішив — правда мені найдорожча. Я й відказав: не віддам, не віддам, поки існую, ні Городничого, ні Бобчинського й Добчинського. Навіть Держиморди не віддам! Це люди, справжні люди, з якими я виріс, і, показуючи їх, я борюся з такими, як вони. Відказав — і легше мені стало. А Микола Васильович... Що з ним — не розумію. Хворий, підозріливий до всіх, зовсім не той. Белінський останні роки з ним зовсім розійшовся. І що ж, знаєте, я з доказами Вісаріона Григоровича згодний, тільки розлюбити Миколу Васильовича однаково до смерті не зможу.

* * *

Старі легенди твердять, що кожне місто тримається трьома святими людьми. За них бог може простити великі гріхи усьому місту. Плещеев подумав, що в Москві один з трьох, а може, й взагалі єдиний за трьох, — це, безперечно, Щепкін.

Кілька годин, проведених у домі Щепкіна, примирили його з Москвою, до якої спочатку ніяк не міг звикнути він, «петербурзький зіпсований мрійник» — так назвав він себе в думках.

Незадовго перед від'їздом з Петербурга, на вечірці у приятеля Дурова читали вголос гумористичний нарис Іскандера-Герцена «Москва і Петербург». От зараз Плещеев на власні очі бачить, як блискавично виразно, кількома штрихами автор накидав характерні риси обох російських столиць навіть зовні.

Хіба не милувався і Олексій Миколайович цими московськими вуличками, завулками, глухими куточками, несподіваними пейзажами, що відкривалися за кожним рогом — то на типовий московський дворик, то на Москву-ріку, то на старовинну церкву, і все ж таки, згадавши Петербург, усю цю затишну красу міг і він віддати за туманний вечір на набережній над Невною.

Москва розляглася широка, як гостинна, хлібосольна поміщиця. Що там, на задвірках, гостям нема діла. Зовні — все гаразд.

Для тих, хто не приглядається пильніше, ніби все як годиться. Але така вже властивість молоді — вона й придивиться пильніше, і почує мимолютні розмови, гостре слівце, і не побоїться потім поглузувати при нагоді.

Плещеев познайомився, чого давно бажав, з Грановським, слухав його лекцію, познайомився з багатьма старими друзями Герцена — і констатував напівсумно, напівіронічно, згадавши знову його вираз: «У Москві не стоять, а лежать

за спільну справу». А в Петербурзі? Поки що й там лише багато говорили, лише багато сперечались.

«Мені сумно за друзями-петербуржцями, — думав Олексій Миколайович, — що критися — мені сумно ще без когось тут, у Москві. Невже я таки звик до неї? Що поробиш, суди загнала клята хвороба очей. Проте я не загаю даремно часу і мушу натрапити тут на однодумців, які не тільки «лежать».

У Москві теж по руках ходила рукописна література. Можливо, ще й більше, ніж у Петербурзі. Не тільки в домі Щепкіна заслухувались забороненим цензурою «Нахлебником». Його читали і в інших домах. Та далеко більше зацікавили Плещеева два рукописи, які, безперечно, не могли бути видані в Росії. Твір Герцена «Перед грозою» і останній лист Белінського до Гоголя. Їх привезли друзі Герцена з-за кордону разом з усними розповідями про революційні дні в Парижі.

Приїжджі росіяни мимоволі стали свідками, як у лютому 1848 року народ Парижа — робітники, ремісники, студенти — будували на вулицях барикади, відкривали збройні склади, палили на площі трон короля Луї-Філіппа, який втік підземним ходом з палацу і в найманій простій кареті покинув Париж. На вулицях лунав спів «Марсельези».

А втім, владу захопила буржуазія, і вже в червні революція була розчавлена. Імператор Микола у листі вітав генерала Кавеньяка, який розстріляв тисячі паризьких робітників.

Свідком і піднесення, і поразки був і Олександр Герцен. Він ще міцніше зв'язав своє життя з революційною боротьбою. Повернення на батьківщину для нього стало неможливим.

Плещеев залпом прочитав усю «пієску». Йому хотілось знайти відповідь на все те, що хвилювало і його, і його друзів, коли збирались у Петрашевського, у Дурова, у нього. Про щось далеке і неясне мріяли вони, і хоч неясну, та таку прекрасну, щирю, як вечірня зоря в небі, мету ставили собі — воля, рівність, братерство — *Liberté, Egalité, Fraternité*, — щастя всіх людей, правда, освіта... Коли? Як?

«Цель бесконечно далёкая — не цель, а, если хотите, уловка. Цель должна быть ближе, по крайней мере — заработная плата или наслаждение в труде», — писав Герцен. Це було щось зовсім нове, про що хотілось швидше поговорити з друзями.

А лист Белінського він перечитав кілька разів, хотілося навіть самому, власноручно переписати, та боявся, щоб очі не розболілися дужче. Він попросив знайомого студента, і той охоче виконав прохання, скориставшись з такої нагоди і

прочитавши цього листа в гурті своїх товаришів — і там, звичайно, були потім палкі розмови, і потім всі гуртом співали «Вперёд без страха и сомненья», і студент, який переписував лист, зовсім не догадувався, що він це робить для автора улюбленої студентської пісні.

За короткий час, що він був у Москві, Плещеев писав кілька разів своїм найближчим друзям — Достоевському і Дурову.

З властивим йому незлим гумором описував враження від Москви, від людей, писав про досить байдужу зустріч царя і цариці простим народом, коли «ура» самі хлопчаки кричали, про маскарад, який готувала московська знать. Писав про університет, лекцію Грановського, нові знайомства. Але з того, як перелічував у листі Достоевському всіх, кому просив передати привіти, можна було повірити, що «en resumé¹, мне все-таки скучно»... Кланяйтесь від мене всім, хто буває по суботах у Дурова, Пальма і Щолкова. — Їх трьох особливо. Головинського теж облобизайте, Мілюкову, Григор'єву, Момбеллі, Ламанському 1-му і 2-му, Філіппову, Кашевському, Спешневу, Мордвинову і Михайлові Михайловичу, усім salut et fraternité². А крім цього, в листі були ще інтимні доручення, які він міг довірити лише своєму другові Федору Михайловичу Достоевському.

* * *

Грошей, як на лихо, не було. Власне, як завжди. Слава була оманною і зрадливою, як петербурзьке сонце. Його треба було вгадувати за туманом, мжичкою, його треба було ловити. Слава була теж ще за туманами людської заздрості, недобррозичливості. Так здавалось. Але вона повинна була прийти до нього, так само, як непереможно і сонце проривалось крізь темну холодну пелену хмар і сходило над громадами високих петербурзьких домів.

Проте Плещеев просив зайти і залишити якусь «bagatelle» — «дрібничку» його «подрузі» Насті.

«Напишіть мені, прошу Вас, що-небудь про Настю. Мені дуже хочеться знати, що з нею. Si vous auriez quelques argent ne l'oubliez-pas, mon cher, comme vous me devez un peu rendez-lui cette bagatelle. Je tâcherai de lui envoyer quelque chose aussi, mais il n'y a rien de sûr dans ce bas monde»³.

¹ Врешті (франц.).

² Привіт і братерство (франц.).

³ Якщо у Вас будуть гроші, не забудьте про неї, мій милий. Ви мені винні трішки, віддайте їй цю дрібничку. Я теж постараюсь надіслати їй щось, але нема нічого вірного в цьому цизькому світі.

Який збіг! У «Білих ночах» героїню теж звать Настенькою. «Білі ночі» Федір Михайлович Достоевський присвятив Олексію Миколайовичу Плещееву, хоча Плещеев сміючись запевняв, що його Настя аж ніяк не схожа на героїню «Білих ночей», хіба що щиросердістю, безкорисною приязню до нього. Але це типова дитина петербурзьких трущоб, самотійна в своїй жахливій самотності вісімнадцятирічна дівчина, у якої давно вже стерлись, та, мабуть, ніколи й не були прищеплені загальновишні межі «добра і зла».

Від яблука пізнання життя вона вже давно надкусила несолодкий шматочок, і може, й не дуже скривилась від його гіркоти. Це було звичайне «зло», що оточувало її, її ровесниць, всіх людей, що тулились по кутках, підвалах, мансардах, а «добро», можливо, вона відчувала лише зараз після знайомства з поетом, приязним юнаком, Олексієм Миколайовичем.

Він не був певний, що «зло» знову не перетягне.

«Якби ви тільки знали, як мені буде боляче, коли вона знову повернеться до минулого. Дорогий друже, постарайтесь так влаштувати, щоб вона до мого приїзду не пішла з дому», — написав Олексій Миколайович в останній записці з Москви, та й у листах він згадував, як йому «скушно» без Насті.

Грошей не було і в Достоевського. Він багато заборгував. Навіть делікатний Плещеев намілювся нагадати про «bagatelle», мабуть, коли б не для Насті, ніколи й не патякнув би. Уже після цієї останньої записочки Достоевський з одержаного гонорару за якийсь фейлетон, після роздачі необхідних, але ущипливих боргів — в крамничку, хазяйці, пралі, вашкріб двадцять п'ять карбованців і пішов до Насті.

Насті він ще ніколи не бачив. Йому було ніяково і цікаво, і він боявся, коли б якимось випадковим словом не образити, не показати, що він знає про неї більше, напевне, ніж вона того б хотіла.

Він боявся і в той же час підсвідомо чекав, що буде у неї вигляд врятованої жертви або палатиме в очах вогник ново-наверненої, наче у перших християнок.

Нічого того не було.

Проминувши двір-колодязь, куди виходила сліпа стіна лабаза і багатопверхових будинків з маленькими віконницями — з кухонь, комірок, — чорним ходом він пройшов брудні сходи, темний коридор, повернув у ще темніший і вужчий під сходами — точно так, як описав Плещеев, коли шукав кімнатку для Насті, — і постукав тричі у двері — теж так, як казав приятель.

— Ой! — почувся за дверима радісний зойк, швидкі кроки, двері швидко відчинилися, і він побачив звичайну простеньку дівчинку, так, справді, швидше дівчинку, а не дівчину, без будь-якого сліду чи «гріха», чи свідомості свого навернення на «світлий праведний путь».

Ще весела усмішка була у неї на губах, та вона раптом станула, і в очах дівчинки майнуло розчарування. Звичайно! Так завжди стукав Олексій Миколайович. Вона зраділа, схопилась, відчинила, а перед нею невисока, неприваблива постать іншого.

— Пробачте,— мовив Достоевський.— Я до вас з дорученням Олексія Миколайовича, він написав мені з Москви.

— Олексія Миколайовича? — обличчя дівчини трохи проясніло, і тоді Достоевський помітив, що вона миловидна і навіть гарненька дівчинка, тоненька, рухлива. На ній було ситцеве чистеньке плаття, яке дуже ловко лежало на ній, на плечах — світла хустинка, зачіска каштанового волосся була хоч скромненька, але з помітною претензією на моду, ясні карі очі дивились виразисто, жваво. На столі перед нею лежала робота — вона щось кроїла з шматка голландського білого полотна.

— Я думала, це вони несподівано приїхали,— пояснила Настя.— Сідайте, будь ласка.

Вона ще не знала, як поводитись, а Достоевський зрадів, що вона саме така — проста, звичайна, без будь-яких рис і пороку, і каюття. Звичайна собі петербурзька модисточка. Все-таки Федір Михайлович не знав, як зручніше віддати гроші, щоб не образити, не натякнути, що він знає про їхні взаємини.

— Олексій Миколайович просив передати свій борг, він вам вишній, здається.

Блідуваті, як у всіх петербурзьких дівчат, щоки дівчини спалахнули.

— Вони мені пічого не вишні, і за квартиру вперед плачено.

— Олексій Миколайович турбується, що ви без грошей,— мовив Федір Михайлович,— і він дуже хоче, щоб ви не кидали цієї квартири. (Квартира була — одна маленька кімнатка, правда, з вікнами не у двір-колодязь, а на канал).

Настя підозріло глянула на гостя, на мить закусила пияню губку, потім гордо і холодно сказала:

— Я й не збираюсь кидати. Що це їм на думку спало. У мене роботи хтозна-скільки — бачите,— кивнула вона недбало на стіл,— і ще є адреси, все в хороших домах, у хороших людей. Я ж їх не підведу, коли взялася, пообіцяла.—

Їй хотілось, щоб оцей гість вважав її за модистку, яка сама працює, а не лише за тимчасову подружку свого приятеля.

Вона навіть образилась у душі на Олексія Миколайовича. Яке кому діло до неї, крім нього самого. Його вона любить, а стороннім нема чого втручатися. Грошей, правда, у неї майже не лишилось, і гроші були б до речі, але краще вона поголодує, поки закінчить ці сорочки на замову.

— Ви все-таки візьміть гроші,— раптом ласкаво, але рішуче сказав гість,— а то що ж мені робити? Він у кожному листі пише, що сумує за вами, і все б віддав, щоб ви були коло нього. Та ви ж, певне, знаєте, він лікуватися поїхав, він усе хворіє на очі.

— Він справді писав про мене? — спідлоба подивилася Настя на Достоевського і з недовір'ям, і з радістю. І Достоевському враз стало жалко її до нестями, самотню, худеньку дівчинку, у якої раптом зажеврив промінь, такий далекий, такий непевний — любов з милим, ласкавим юнаком-поетом. Та був переконаний Достоевський, що вона знає — пенадого ця їхня радість, і захотілось її приголубити словом, підтримати в її безпідставних, неясних надіях.

— Він доручив мені навіть поцілувати вас. Так, так, він писав: «Поцілуйте її від мене. Я б дорого дав, щоб вона була цієї хвилини коло мене». Бачите?

— А Льона, Олексій Миколайович,— поправила вона,— скоро приїдуть?

Ласкаве слово дорожче, ніж готові гроші. Вона побачила, що однаково Достоевський все знає і нема чого приховувати, і, крім того, було в його некрасивому обличчі щось таке, що відчула — слів багато не треба, однаково все бачить і розуміє. Краще бути з ним зовсім без прикрас, себто і без кокетування, як завжди раніше перед кожним чоловіком, так за звичкою, і без строгої стриманості, до якої привчала підсвідомо себе тепер з чужими, після того як зустрілась з Олексієм Миколайовичем.

От так, як колись у дитинстві на сповіді, коли ще вірила, що батюшка однаково все знає, і від цього було і ніяково, і легко.

— Ви до мене ще прийдете, як він вам напише? Він і мені листа надіслав, але, знаєте, якщо він і вам уже написав, значить, це вже правда, він насправді не забув про мене. Ви ж йому друг, напевне?

— Друг,— усміхнувся Достоевський, сам радіючи з її несподіваної радості.

— А як вас звать? Ви й не сказали мені.

— Достоевський Федір Михайлович,— сказав він, певний, що вона ніколи не чула його імені.

Настя раптом зніяковіла.

— Так це ви, це ви написали «Білі ночі» для Олексія Миколайовича.

В її розумінні лишилось, що тільки для Олексія Миколайовича, тільки ніби в подарунок її любимому був надрукований цей роман.

Там же було так написано!

— Який же ви... не такий, як думала...

І Достоевського (адже було йому тільки 27 років) навіть трохи кольнуло, що дівчина уявляла його не таким сірим, непомітним.

— Ні, ви далеко кращий, ніж я думала,— твердо сказала Настя.— Я Олексія Миколайовича ще дужче люблю, що ви такий. Хочете, я вам сорочки пошию? Ви тільки доклад наберіть, а я вам у подарунок за цей лист пошию!

Серце було зворушене до безкраю, і, що відповідати, він не знав, така вона була проста, звичайна, і схожа і несхожа на його героїнь, але ж з цих кутків, які він знав і бачив до найменшої щілинки і до найдрібнішої гіркої сльозинки скривдженої дитини.

На щастя, в двері постукали, і це врятувало його. Настя поглянула запитливо на Федора Михайловича, очевидно, їй ще хотілося з ним поговорити. І вона незадоволено кинула:

— Заходьте! — і знову, як при попередній несподіваній зустрічі, її рухливе личко враз заспокоїлось, і вона привітно мовила:

— Це ви, Артеме Васильовичу? Це мій сусід,— пояснила вона Достоевському.— Артем Васильович артист,— сказала вона навіть з деякою гордістю,— вони на скрипці грають в оркестрі.

Артем Васильович скромно вклонився, стоячи на місці коло дверей.

— Настасіє Андріївно, пробачте, я на хвилинку, ниток попросити, та я бачу, невчасно, я потім зайду.

— Ні, ні,— сказав покvapливо Достоевський,— я вже йду, мені час. До побачення, Настасіє Андріївно. Я ще прийду до вас.

Плещєєв її ніколи так не називав, тільки Настенькою, Настею, а коли жартував або при інших, щоб не догадалися, казав «Ванька», «Типка». Це були умовні імена між ними. Але Достоевський був радий, що почув і зміг назвати її по батькові. Він вклонився і незграбно вийшов з кімнати.

Скрипаль! Йому щастить сьогодні на його ж героїв, хоча і

цей скромний, дуже худий, з сумними добрими очима чоловік теж не схожий на його схвильованого до нестями, до божевілля батька Неточки Незванової.

— Ой Артеме Васильовичу! — сплеснула руками Настя, як тільки зачинились за гостем двері.— Ви знаєте, хто це був? Ви ніколи не вгадаєте!

— Хто ж такий? Новий багатий замовник? — добродушно всміхнувся Артем. На «багатого» найменше був схожий Настин гість!

— Це був письменник, справжній письменник — Достоевський. Ви тільки подумайте, що вигадав мій Олексій Миколайович? Він доручив йому мене розшукати і мене поцілувати!

Настя весело розсміялась.

— Ну, це так, для годиться, не думайте, що він справді мене поцілував, це знаєте, як у листах пишуть, «поцілуйте за мене», «кланяйтесь від мене». І ви подумайте, він сам прийшов, і от гроші ще від Олексія Миколайовича приніс. От бачите, який він хороший, Олексій Миколайович! А ви кажете — замовник! Хіба б я так раділа! У мене є замовники! От сьогодні треба — зараз погляну, я адресу записала — Петровські — це на Гороховій, а Кашкіни на Володимирській. Я сьогодні до Кашкіних піду, кажуть, там славна барня — піду до неї спочатку. Хай у мене буде невпрогорт роботи, до приїзду Олексія Миколайовича я справлю собі плаття і черевики куплю в Гостиному нові, і, може, сюди, в квартиру, якийсь килимок на стіну, хоч дешевенький. Ви сідайте, Артеме Васильовичу, це я з радості розбазікалась. Вам котушку ниток треба? Чорну чи білу? Ось беріть. Тільки як же ви самі там мудруватимете, несіть сюди, що вам треба зашити чи гудзика пришити.

Артем Васильович присів на краєчок стільця. Настина рука з голкою швидко мелькала над шитвом.

— Ну і я радію за вас. Тільки ви все шите і шите, так у вас і очі заболять.

— Ой ні, я зовсім не весь час шию. Я як несу роботу, то навмисне йду не поспішаючи, та все кращими, чистими вулицями, хоч гак великий треба зробити — так зроблю, щоб обережною пройти, коло красивих будишків. Йду і думаю, як Олексій Миколайович повернеться... І згадую все, все про нього, все до одного слівця, аж соромно потім стане, що стільки часу загаяла.— Вона на мить замріяно замовкла, і навіть рука на якусь хвилю зупинилась.

— Так це був письменник? — спитав Артем і теж задумався.

Пані Людмила, племінниця Галаганів, застряла у сорок восьмому році в Парижі, і Артем теж був свідком страшних червневих днів.

Він бачив лави робітників, які із співом «Марсельєзи» — «Aux armes, citoyens!»¹ будували барикади, і навіть сам ненавмисне опинився з ними і два дні захищав барикаду в Сент-Антуанському передмісті. Поряд з ним стояв молодий поляк. Станіславом його звали. Він вигукував, стріляючи, «Vive la Liberté! Vive la Pologne!»² Небагато лишилось живими. Вони вдвох теж врятувались. Станіслав і Артем. Ховались на мансарді у якоїсь торговки зеленню. І Станіслав спокушав Артема вступити, як і він, в легіон Міцкевича, який вирушав в Італію боротися за волю з гарібальдійцями.

Чому він не пішов з Станіславом?

Він злякався, що вже ніколи не повернеться на батьківщину. Але потім весь час його розривало каяття. Адже він повернувся знову кріпаком! Навіть на скрипці не міг він заграти те, що хотів. «Марсельєзу». Нікому не розповідав Артем того, що бачив і пережив у Парижі. Кому б він міг розповісти?

Про Тараса Шевченка він нічого не чув.

Пані Людмила, примхлива і перівна, раптом зглянулась на його благання і лишила в Петербурзі, за оброк, звичайно, а сама поспішила в Дехтярі відпочити після такого жаху.

Так опинився Артем знову в Петербурзі і вільний, і невільний.

Зараз так вийшло, ніби Плещеев і листи своєму другові Достоевському писав спеціально для Настеньки, а не тільки кілька рядків, правда, щирих рядків, про неї. А в листах головне — зовсім інше.

«Salut et fraternité» — підписав Олексій Миколайович їхнім любимим зверненням, і від усього листа віяло, що справді існує fraternité, існує! — і він, Достоевський, і інші, очаровані вченням Фур'є, вони з'єднані між собою прекрасними мріями.

¹ До зброї, громадяни! (Франц.)

² Хай живе свобода! Хай живе Польща! (Франц.)

У «Білих ночах» він писав про дивних людей-мрійників, які живуть по темних непринадних кутках Петербурга, але ж мрії освітлюють їхнє життя.

Письменник любив сам блукати вулицями і проспектами Петербурга, і не в ті рідкі ясні дні, коли сонце зглянеться і подарує бліде проміння, а частіше вогкими, мжичливими вечорами, туманними сивими ранками, коли здається — немає сили прорватися промінню крізь густу важку пелену хмар, і місто з його високими похмурими будинками тоне в молочній імлі, і лише дахи та шпиль Адміралтейства неясно майорять у височині, і все здається фантастичним міражем. Інколи з'являється страшне почуття, що все місто може розтанути в імлі. І тоді, в такі години, коли петербурзькі жителі лише поспішали в своїх справах, на роботу, в департаменти, в крамниці, він любив блукати, втягнувши голову в плечі. Часто перехожі здивовано, а інколи й злякано зупинялись, бо він так заглиблювався в спостереження, в свої думки, що починав розмовляти вголос сам з собою, жестикулювати.

Часом він сам зупинявся, вражений несподіваним поглядом, випадково вловленою усмішкою незнайомої людини або зачудований обрисом будинку, візерунком штахетки над каналом, старими сходами, жалібним вогником ліхтаря.

Кожен рух, кожна дрібниця давали поштовх думці, фантазії, яка створювала інколи велику драму з однієї не помітної нікому ризики. З людьми йому, підозрливому до всього і хворобливо самолюбивому, було нелегко. З Белінським, Некрасовим, Панасвим, усім їхнім гуртком він розійшовся після їхньої критики останніх його творів. Надто високо підняли вони його відразу, а потім йому в глибині душі здавалось, вони зі злою радістю, від заздрощів, відзначили його невдачу з «Двійником». Йому здавалось, його ніхто там не зрозумів, а йому, як кожному таланту, потрібні були співчуття, ласка, уважне слово. Він не міг згадувати спокійно дотепів Тургенєва. Йому здавалось, всі його знімають на глуз, і він відійшов від них.

Але ніч, неймовірно щаслива ніч, коли вперше побачився з Белінським і Некрасовим, назавжди закарбувалась у серці, і Белінський перший прилучив його до ідей соціалізму, хоч дивно поєднались вони в душі Достоєвського з християнською вірою.

Зараз Белінський знову зворушив його думку. Милий Плещеев, з яким легко навіть замкненому Достоєвському, вчора надіслав з Москви переписаний лист Белінського Гоголю, і Федір Михайлович після візиту до Насті поспішав

на Коломну. Там у будиночку старої Коломни вже кілька років по п'ятницях, про які колись розповідав Момбеллі Шевченкові, збирались молоді люди, «мрійники», такі, як він. Вони читали книжки про соціалізм, читали літературні новини, робили доповіді, сперечалися. Вони, хоч і по-різному, всі мріяли про світле майбутнє своєї батьківщини, але як дійти до нього, вони не знали. Вони були різних професій, нахилів, здібностей, спільним було в них — молодість і щирість, жадаба знань для себе і для народу. Настрої їх, їхні неясні, але благородні поривання і стремління вилились у вірші Олексія Миколайовича, який став улюбленою піснею не тільки цих молодих мрійників:

Вперёд! Без страха и сомненья
На подвиг доблестный, друзья!
Зарю святого искупленья
Уж в небесах заведем я.
Смелей! Дадим друг другу руки
И вместе двинемся вперед,
И пусть под знаменем науки
Союз наш крепнет и растёт.

...Будиночок виходив фасадом на вулицю. Від часу різьблений коник і дерев'яні візерунки під вікнами почорніли і де-не-де вищербилися. Достоевський піднявся на ганочок з покривленими старими сходами. Сходи всередині будинку вели на другий поверх, вони рипіли і тремтіли під ногами. Достоевському завжди спадало на думку, як це вони витримують стільки народу — іноді на «п'ятниці» збиралось до 40—50 чоловік. Увечері сходи освітлювались нічником, досить неприсмним. У ньому чадила коноплина олія, а проте й удень не завадило б ставити хоча б каганець на цих темних сходах.

Коли Достоевський подзвонив, двері відчинив сам хазяїн. За віком він був майже ровесник Достоевського, але здавався далеко старшим за нього, як і за багатьох інших, що збирались сюди по п'ятницях. Таким він здавався через густу чорну скуйовджену бороду і через пронизливий погляд чорних очей. В них наче ні на хвилику не згасав вогник збудження, ніби от-от людина одразу почне доводити, переконувати, незважаючи на будь-який загальноприйнятий етикет.

Це був фанатичний, енергійний до дивацтва, відданий всім своїм еством єдиній ідеї «пропагатор соціалізму», як він сам себе звав, — Михайло Васильович Буташевич-Петрашевський.

У кожного свої турботи, свій клопіт, болі і радощі. Настя поспішає на Володимирську, у багатий дім, до хороших людей, де візьме роботу. Здається їй, все важке, погане, що прилипло і всмокталось з напівголодних дитячих років, відійшло навіки. Його не було. Ні вулиці, куди вигнала тітка круглу сироту-підлітка, ні мадам Штольчихи, яка заманила до себе, ніби на роботу,— квіти робити, а виявилось зовсім інше. Правда, хоч від голоду врятувала. Та після зустрічі з Олексієм Миколайовичем все те минуло, згинуло, отак, як камінчик упав у канал — і нема його, не видно.

Настя усьому вмiла радіти, як дитина. І кожній зустрічі, і кожному веселому слову, а Олексій Миколайович, Льоша, умів весело розповідати, завжди по дорозі щось кумедне підмітить і розповідь, і обоє регочуть, заливаються, як діти, і ні про що не замислюються.

Він інколи читав свої вірші. Настя, згадавши, вемiхнулась. Уперше, коли він їй хотів прочитати, вагався спочатку.

— Та ні, ти нічого не зрозумієш,— і хотів знову заховати тоненьку книжечку в кишеню.

— Чого це я не зрозумію? — образилась Настя. — Я навіть знаю багато, ніхто стільки не знає, скільки я. — Вона справді, коли була дома, ходила два чи три роки до школи, і потім у мадам Штольчихи одна з усіх «баришень» знала стільки віршів! І читала їх вголос подругам, коли тільки були вільні. Про це вона не сказала, почервоніла, і Олексій Миколайович подумав, що це через нього.

— Що ж ти знаєш? — удаючи учителя, спитав він її, як школярку.

— Гляжу, как безумный, на чёрную шаль... — і швидко, швидко почала казати цей вірш, переставляючи і плутаючи рядки, але з великим почуттям і несподіваними наголосами на деяких словах.

Він тоді прочитав їй свої вірші, в яких було і про любов, і про страждання, і їй стало трохи сумно, що він комусь, якійсь іншій дівчині писав ці вірші, і в той же час вона з гордістю слухала його, ніби це були трошки і її вірші. А вже зараз він з нею, а не з тією чужою красунею. У віршах, не про любов, вона багато чого не зрозуміла і посоромилась спитати, що таке «жрецы Ваала», «кумиры», але вірші їй теж дуже сподобались, особливо один:

Смелей, дадим друг другу руки
И вместе двинемся вперед.

До чогось дуже хорошого закликав цей вірш.

Олексій Миколайович рідко читав їй вірші — що правда, то правда — так, може, двічі чи тричі, не так уже надовго він приходив, і взагалі час пролітав завжди, як мить. Але якось він приніс журнал і був у той вечір щасливий надзвичайно. Він сказав:

— Приятель мій, Достоевський, присвятив мені свій роман.

О! Коли б Настя знала, що тільки їй насмілюся він похвалитися цим!

— Дайте мені прочитати!

Олексій Миколайович недовірливо глянув на Настю, але видно було, що і йому хотілось, щоб Настя прочитала.

Вона присунула до себе розгорнену книгу. У заголовку було надруковано:

БЕЛЫЕ НОЧИ

Сентиментальный роман

*Из воспоминаний мечтателя
Посвящается А. Н. Плещееву.*

— Це вам! — проясніла вона усмішкою і голосно, повільно прочитала епіграф:

...Иль был он создан для того,
Чтобы побыть хотя мгновенье
В соседстве сердца твоего?..

І раптом замислилась...

Коли Олексій Миколайович пішов, вона до ранку при світлі нічника читала роман і поливала нестримними сльозами і сторінки журналу і подушку. Серце її розривалось з жалю, але було в той же час нестерпно солодко від своєї любові до Олексія Миколайовича, од відчуття чогось світлого, хорошого, що влилось в її життя.

«Боже мой! Целая минута блаженства! Да разве этого мало хотя бы на всю жизнь человеческую?»

Їй було приємно, що героїню теж звать Настею, і їй хотілось знайти хоч які спільні риси між собою і наївною, недовідченою дівчиною. Вона вигадувала себе заново, вигадувала своє життя, тільки любов свою до Олексія Миколайовича їй не треба було вигадувати, вона його любила більше, ніж сама про те думала й знала.

Тепер зовсім інша Настя ходила по вулицях. Її не пізнавали колишні подружки і знайомі, та вона, правда, намагалась обходити десятою вулицею ті місця, де колись минало її страшне життя. А у неї все змінилось, і хода, і вбрання, і, головне, обличчя, бо її очі зовсім по-іншому дивилися на всіх і все. Певних бажань, певних планів на майбутнє — не було. Майоріли лише мрії про зустріч з Олексієм Миколайовичем і думки про сьогоднішній день. От треба зробити це, піти туди,— далеко? Ще краще! Вона йтиме і думатиме і пригадуватиме все — його слова, його простодушний щирий погляд, рядки віршів, які запали в душу.

...Иль был он создан для того,
Чтобы побыть хотя мгновенье
В соседстве сердца твоего?..

...Їй правду сказали, що бариня Кашкіна дуже хороша «бариня». Вона вийшла до Насті на кухню, Настя, звичайно, увійшла з чорного ходу з двору. Пані мовила привітно:

— Заходьте, мила, мені казали, що ви швидко й добре сорочки шите. Ходіте до кімнати.

Ах! Які були кімнати! Чисті, високі, світлі. Тільки в книжках читала Настя про такі.

— Ви й мітити вмієте? — спитала пані.

— Аякже. Ви скажете літери, виберете візерунки, я захопила з собою.

— «М. К.» — Микола Кашкін, — сказала господиня, — це я для свого сина.

— Ви дайте його стару сорочку на взірць.

— Гаразд, але мені здається, він за останній час ще виріс, — з ледь помітною материнською гордістю всміхнулась господиня. — Я його не бачила два місяці, ми були у від'їзді, і він наче ще виріс! Та він зараз дома, і ви зможете зняти мірку, це буде найкраще. Миколонько! — гукнула вона в двері сусідньої кімнати, звідки чути було розмови. — Можна тебе на хвилинку?

У кімнату ввійшов ставний красивий юнак років дев'ятнадцяти-двадцяти, чомо вклонився. Мати, ласкаво усміхаючись, пояснила, в чому справа. Настя, підсмикнувши губи, не дивлячись на хлопця, швидко зняла мірку рукавів і коміра. Їй було байдуже, що він такий красивий, однаково кращого за Олексія Миколайовича не було на світі.

— Ти знаєш, Миколонько, бал у графині Протасової не відбудеться, — сказала мати, коли Настя вже кінчала записувати мірку. — Я одержала записку. Вона хвора.

— Значить, не їдемо? — спитав зовсім не сумним тоном син.

— Ти, здається, радий? А як же ти проведеш вечір?

— О мамо, не турбуйся, я обіцяв заїхати цими днями до знайомих, от я й піду сьогодні.

Мати допитливо глянула на сина, але нічого не сказала при сторонній людині.

— Я можу вважати себе вільним? — спитав юнак, кивнув головою Насті, на ходу поцілував руку у матері і зник за дверима. Господиня почала домовлятися про строки і платню.

Може б і забула Настя про цього юнака, про цей дім. Останнім часом Настя вже бачила хороші квартири, тут, правда, було особливо затишно, і їй сподобалось, що мати і син такі ласкаві між собою, але не це вразило її.

Вона одержала завдаток і збиралась іти, коли почула, як за дверима юнак голосно казав знайомі слова:

Пусть нам звездой путеводной
Святая истина горит!

Настя спалахнула. Це ж були рядки з віршів її Олексія Миколайовича! От який він у неї!

Господиня не звернула ніякої уваги на те, як зашарілись щоки у дівчини, і мовила м'яким голосом:

— До побачення, мила. У нас завжди знайдеться робота для вас.

Настя попрощалась і пішла все в тому ж піднесеному і щасливому настрої.

— Мамзель,— раптом почула вона, тільки вийшла з подвір'я і зробила кілька кроків від будинку. Її наздогнав і йшов поряд чоловік в пальті брудно-зеленого кольору, білявий, ніби злинялий, з червоним невеличким кирпатим носом.— Мамзель, вам, мабуть, нудно самій, дозвольте я проведу вас.

Настя прискорила кроки.

— Мамзель, ви живете в цьому будинку? Чи, може, у вас там родичі? Я б хотів мати приємність бути з вами знайомим.

— Що вам треба? Відійдіть від мене! — прошепотіла з острахом Настя, озираючись на всі боки. Нікого не було, крім їх двох. Їй враз стало страшно і обидно, що до неї підійшли, як колись підходили. Невже видно по ній, якою вона була?

— Чого ви так закомизились, мамзель? З вашої мантильки не видно, щоб ви багато мали достатку, і в мене є пропозиція, крім приємного спільного проведення часу, заробити вдвох гроші на певній справі, і нема чого крутити носом.

Настя зупинилась, і раптом все, що прицеплювала в собі останнім часом, вигадувала, уявляла, злетіло вмить.

— А забирайся ти, паршива гнидо, поки я тебе по пиці не луснула,— засичала вона, зробила крок до нього, підняла кулак, і раптом фонтан добірної лайки, яку тільки чувала під ранок по кабачках та трактирах, вибухнув з такою силою, що кирпатий чоловік позадкував; він ошелешений був такою раптовою зміною скромненької, бідненької дівчини. Він не встиг отямитися, як Насті вже не було коло нього.

Вона зникла в прохідному дворі. І бігла, бігла мокрою вулицею, бо знову почав хлюпати дощ, як це завжди буває в Петербурзі, і обличчя її було мокре від цієї уїдливої мжички і від гірких сліз. Та ні дощ і ніякі сльози не могли змити лихих слів, і не було нікому до неї діла в цьому великому місті. Воно й далі жило своїм життям.

* * *

І в 1849 році Санкт-Петербург, столиця Російської імперії, жив своїм страшним життям.

Життя було страшне для багатьох, не тільки для такої самотньої безпомічної травинки, як Настя.

Насувала холера, з весною чимдужче. У газетах друкували стисло інформації:

На 30 березня хворих холерою залишилось	167
Протягом доби захворіло	58
вмерло	25
На 31 березня	194
На 1 квітня	210
На 8 квітня	293
На 10 квітня	344

Захворювало щодня не менше 50, вмирало до 30. Майже весь березень стояли холоди, все замерзло, і раптом настала відлига. Вулиці вкрились грязюкою і темними брудними купами снігу і уламків криги. Люди дихали смердючими випарами, і смертність від пошесті щодня збільшувалась.

Усі були похмури, перелякані, боялись заходити не тільки в ресторації, а навіть у гості. Хвороба наступала раптово. А торік, у цей час, у всіх кав'ярнях, ресторанах було завжди

повнісінько народу. Рвали з рук один у одного газети, особливо іноземні, французькі, щоб швидше дізнатись про європейські події, читали вголос, обмірковували, були всі напружені, схвильовані, навіть не тільки неврівноважена молодь. Коли в Петропавлівській фортеці напровесні вибухнула гармата, одні злякались, інші радісно вирішили: — Революція! І у нас революція!

Даремний переляк, даремна радість. Постріл оповіщав про повідь, більше нічого. Імператор Микола доклав усіх зусиль, щоб придушити революцію в Австрії, в Угорщині, надіславши туди своє військо з Паскевичем на чолі, а у себе «дома», в неосяжній Росії, вже так прикрутив, щоб тільки-тільки не задавити зовсім.

У Петербурзі поповзли, на перший погляд, неймовірні чутки про закриття університету. Казали, що проект цей написав зрадник декабристів — Ростовцев. Навіщо наука в Росії? Військові корпуси замість університетів. Порятунком Росії в *status quo*¹. Значить, і в збереженні кріпацтва. І навіть помірковані, абсолютно доти спокійні люди, без тіні небезпечного лібералізму, починали жахатися морального розкладу. Спокійними були лише шахраї та ворюги, не ті дрібні злодюжки, які крали, щоб врятувати сім'ю і себе від голодної смерті і яких легко ловили і тяжко судили, а невольми, хоч усім знайомі, прикрашені орденами, стьождками через плече, звеличені чинами і державними милостями.

Крали провіант, відпущений солдатам, крали гроші, зібрані благодійними товариствами голодуючим, потерпілим від пожеж, які спалахували, як заразна хвороба, по всій неосяжній матушці Росії, крали кошти, належні бідним холерним хворим. Чим вище стояла людина, тим безсоромніше збагачувалася, і це, як холера, було заразливо і — як холера людей — вбивало всі поняття честі і благородства.

Цар боявся натяку на якісь зібрання, гуртки, навіть міщанські танцюклади звелів закрити, бо скрізь ввижалися невдоволення, неслухняність, змови, заколоти.

Вчинки імператора почали доходити до божевілля, він міг послати на гаунтвахту першого-ліпшого студента, офіцера тільки тому, що йому раптом здавався не досить поштивим вираз обличчя.

І все-таки молодь не могла так жити, як хотів він, III відділ, Ростовцев, міністри! Не могли минути безслідно події 48 року у Франції, Італії, Австрії, Німеччині, а неймовірно

¹ Існуюче становище (*лат.*).

становище науки, затиск цензурою літератури породжували все більший протест.

Пошепки передавали про арешт «Україно-Слов'янського товариства» на Україні. Досить вільно говорили про гуртки тут, у Петербурзі, про «п'ятниці» деє на Коломні у кандидата прав Михайла Васильовича Буташевича-Петрашевського.

Петрашевський з цими п'ятницями не крився. Попасти туди було неважко, і туди прагнули попасти різні молоді люди — одні, щоб провести час в товаристві розумних, цікавих людей, а не за картами, за якими марнувала половина петербуржців своє дозвілля, інші — для самоосвіти. У Петрашевського була чудова бібліотека, навіть творів іноземних авторів було багато. Він їх виписував через знайомого книгопродавця.

Деякі прагнули знайти вихід своїй енергії, бажали стати корисними батьківщині. Тут вони говорили вільно про соціалістичні вчення, тут одводили душу, обурену сучасним станом, тут мріяли про краще майбутнє. Мріяли. Розмовляли.

Але були й такі, що не хотіли задовольнитися самими розмовами і мріями. Їх було небагато, і про можливі дії вони говорили не тут, у Петрашевського, де був, так би мовити, центр, про дії говорили, збираючись у когось з товаришів. «П'ятниці» Петрашевського відвідувало надто багато народу, часто приходили зовсім незнайомі.

От, наприклад, сьогодні з'явився ніким не запрошений, непомітний зовні, соромливий молодий чоловік. Тримався він скромно, намагався бути в тіні, але надто запобіглива усмішка з'являлась на тонких, рухливих губах, надто підлесливо вклонявся він з чемністю дрібного канцеляриста, який схиляється перед своїм начальством.

Постійні, основні гості, вже давно знали одне одного і гали приводили когось з своїх приятелів, їхньої рекомендації було досить, щоб і при нових розмовляли і поводитися вільно.

Молодий чоловік не приєднувався, а якомсь влизувався то до однієї, то до другої групи, на які невимушено розбилось все товариство, чекаючи доповіді, обіцяної на сьогодні. І мимоволі помітивши не знайому нікому людину коло себе, гості одразу зводили свою розмову на буденні, нецікаві речі. Сам Петрашевський, який трохи знав молодого чоловіка, але не запрошував саме на «п'ятницю», був здивований його появою, та за гарячими «обличительними» промовами, хворобливою нетерпимістю до несправедливості у Петрашевського ховалась добра, чула душа. Навіть близькі його знайомі,

дивлячись на ці вогнисті очі, чорну, як смола, скуйовджену бороду древнього пророка, нестримні рухи, не мали навіть найменшої підозри, до якої міри вболіває палкий «пропагатор» за кожного з них, просто як людина, як друг.

Вони пізніше, в останню хвилину про це дізнались, коли було вже пізно оцінити і віддячити.

Так от він, сам хазяїн «п'ятниці», зараз був здивований і не дуже задоволений появою цього молодого чоловіка.

Майнула думка — чого це, побачивши, що парадний під'їзд закритий, непроханий гість догадався піти чорним ходом.

Напевне, Петрашевський і не відчинив би йому. На вікні стояла свічка, щоб було видно, хто йде, але гість став так, що його не було видно, і Петрашевський подумав, що це хтось із своїх, знайомих. Відкривши двері, побачивши зовсім не того, кого чекав, Петрашевський здивувався, але мусив уже запросити до кімнати.

Потім він помітив, що гостеві ніяково, і Петрашевському стало шкода його. Адже останнім часом цей малознайомий юнак просто липне до нього, слухає кожне слово з увагою, і він як природжений «пропагатор» хіба сміє не скористатися з того, щоб не обернути ще одну молоду душу в свою соціалістичну віру, і перш за все розбуркати жадою самоосвіти, глибшого мислення над життям.

Свої, старі друзі, один по одному виходили за хазяїном з зали в кабінет. У кабінеті Петрашевського, як завжди, було повне безладдя — багато книг, паперів, і все на виду, шафи і шухляди столів не зачинені. Чи це було цілковите довір'я до своїх знайомих, чи навмисне підкреслення, що нічого секретного нема?

Навіть йдучи з дому, Петрашевський липав усе так, як в. Напевно, частково було і довір'я і переконання, що так і повинно бути.

— Хто це? — спитав офіцер Момбеллі, пряма, одверта людина з обличчям, схожим на Сократове.

— Це син живописця Антонеллі, бідний службовець, мені здається, порядний юнак.

Момбеллі цього було досить. Петрашевський сказав — він повірив.

— Ви його давно знаєте? — презирливо запитав вишукано красивий, мовчазний, стриманий в товаристві Спешнев.

— Не дуже, але він справляє враження хорошого хлопця.

Спитали про нього і молодий Кашкін, який приїхав сюди з Спешневим, і Ахшарумов, і Дуров, і Хаников, і поляк Ястржембський.

Достоевський про себе відзначив — яке несимпатичне, не-

привабливе обличчя у цього надто чемного канцеляриста, але не зосереджував на ньому думки. Усіх цікавило інше. Достоевський приніс листа Белінського Гоголю, надісланого з Москви Плещеевим.

* * *

«Милостивий государ Иван Петрович.

На превеликий мій жаль і досаду, я не можу вам повідомити нічого нового, тому що відома вам особа у мене вчора не була, чому — я й сам не знаю.

А втім, я, проте, сподіваюсь, що на тому тижні у нас додасться багато нового, резерв мій уже починає набридати, і я хочу посунути наші справи на кілька кроків уперед.

*Истинно відданий вам Слуга ваш
П. Антонеллі. 9 січня 1849 року».*

Чиповник «особых поручений» Міністерства внутрішніх справ Иван Петрович Ліпранді знову гортав акуратно написані аркуші, які збирались у нього з січня місяця, починаючи з цієї першої записки.

14 січня. У 1845 році видана була Кириловим книга під назвою «Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка», з приєднанням короткої енциклопедії наук.

...Еге ж, з «Карманным словарем» цензура прогавила. Аякже, ця хитра бестія Петрашевський замилив усім очі тим, що присвятив другий, абсолютно крамольний випуск, великому князеві Михайлові Павловичу. А як склав він цю книгу! Навіть у такі нібито цілком мирні слова, як «ода», «оратор», він зумів укласти своєю диявольську пропаганду.

Він примудрився викласти на сторінках цього обурливого «словника» соціалістичне вчення Фур'є, Оуена, різні історичні події і розтлумачив так, що у порядної людини волосся дїба стане. III відділ схопився надто пізно. Коли заборонили цю книгу, — між іншим, дотепно і розумно написану, — пригадує Ліпранді, — все ж таки понад 1000 примірників встигло розійтись. Подивимось, що скаже тепер III відділ, Лис-Дубельт, коли дізнається, що йому, Ліпранді, а не славнозвісному Дубельту доручено стежити за Петрашевським. Це сталося після того, як кандидат прав подав дурну доповідну записку до Дворянського зібрання про продаж дворянських мастків купцям — звичайно, з метою полегшення стану кріпаків — і цей нахаба Петрашевський пнув сам в органи міського управління. Будьте певні, пане Лис, тут ви

схопите облизня, справа пройде мимо вашого чутливого носа, а що «справа» буде, якщо по суті її ще й нема,— в цьому чиновник «особых» доручень Ліпранді переконаний.

Антонеллі постарався. Ач скільки витратив паперу і як докладно записував про все, що бачив і чув.

...«Він розповідав про численні свої витівки проти поліцейських чиновників на гуляннях та в публічних місцях. Один випадок в Катерингофському вокзалі, коли він з деякими з своїх приятелів збаламутили юрбу і довели її до того, що вона навіть вжила насильство проти вищеподаних чиновників.

Дотримуючись свого правила, де тільки можливо, вражати владу і виявляти всі її неправильні дії, він 16 числа подав у сенат скаргу на слідчих справ пристава 4-ї Адміралтейської частини.

...Якось відома особа пропонувала мені поступити в який-небудь учбовий заклад з метою поширювати там ідеї, за його словами, лю д я н і, і навіть пропонувала мені для цього свою протекцію і книги для читання»...

— Прочитати більше цьому дурневі Антонеллі не заварило б,—відзначив про себе Ліпранді,— тільки в чому він може розібратися? Ні, хай краще слухає нас.

...«Відома особа казала, нібито чула від когось, хто проїздив Київ і Харків, що багато студентів з тамтешніх університетів утримуються тут, у фортеці, але за що, не згадувала».

«Це ще відголоси тієї справи Шевченка, вона таки пустила коріння,— подумав Ліпранді,— то там, то тут — знову виривають зв'язки з ним».

...«Відома особа часто відвідує Публічну бібліотеку і, скільки я можу догадатися, збирає там з різних книг матеріали для якоїсь важливої праці. 2 та 3 лютого, з її розповіді, вона була у своїх знайомих і просиділа там 2 числа до трьох годин ранку, а 3 до шести. В карти відома особа не грає і не любить грати, тому я роблю висновок, хоча вона й сказала мені, що грала в тих домах у карти, чи не було там якогось іншого зібрання?»

— От пентюх! — розсердився Ліпранді. — І не дізнався де? Навіщо ж у нього підручні, звичайні філери — Наумов і Шапошников?

«У п'ятницю, 4 лютого, під час моїх відвідин відома особа наказала хлопчикові купити лампової олії, свічок і пшталу, чи є дома вино. Коли я її навмисне почав запрошувати того вечора на один танцювальний вечір, то мені відповідала, що ніяк не може, тому що, по-перше, їде в італійську

оперу, але й там гадає лишитися не довше як до 8¼ годин, тому що до неї мають звичай по п'ятницях збиратися двоє чи троє з їх знайомих!..»

Отут і починається. І що за звичка у цього Антонеллі розписувати просто в захопленні цю людину!

«Треба відзначити, що коли відома особа починає з палом що-небудь говорити, то не може ні всидіти, ні зупинити погляду на одному місці. Коли ж вона розсердиться, то обличчя її стає дійсно прекрасним і в усіх рисах проглядає розум у повному розвитку».

— Базікало,— крізь зуби процідив Ліпранді, і певідомо, до кого це стосувалось — до «відомої» особи, сірич Петрашевського, чи до захопленого ним агента Антонеллі.

Старанно, як зразковий учень, агент намагався викласти доповіді, думки і навіть окремі вирази «відомої особи». Не поздоровилось від цих виразів ні імператору, ані його оплічникам, особливо з III відділу.

Ліпранді підкреслив олівцем:

«Щодо III відділу відома особа висловлювалась, що подібна урядова установа існує тільки в Росії і як дві краплі води схожа з орденем сзутів, що підбурює брата на брата, батька на сина, сина на батька. Що ця і подібна їй установи не тільки підлота, а навіть святотатство, тому що вона розбещує моральність людини».

І знову мимовільні захоплення агента: «Діяльність її такеж чудова, ніколи я її не заставав без діла, і вона завжди в клопотах».

Видно, справді, зв'язки Петрашевського надзвичайні, і енергія його щодо поширення цих зв'язків не має меж. Він знає, що робиться в Міністерстві внутрішніх справ, і в III відділі, і що в арештантських ротах і Сибіру перебуває більше 30 тисяч поляків, і про «Україно-Слов'янське товариство» на Україні, на чолі з цим Шевченком. Правда, він думає, що Шевченка заслано на каторгу і вбито на Аландських островах, але справа його, Петрашевський певний, пустила коріння по всій Україні. Так, він багато знає, цей Петрашевський, але про те, що до нього в довір'я втерся агент Міністерства внутрішніх справ — про це він не знає і не має навіть і тіні підозри.

Ач, цей агент не тільки описує, він намагається ще й подавати свої поради!

...«На моє розуміння, я гадаю, що діяти з відомою особою повинно дуже обережно і зовсім не кваплячись, тим більше, що наміри носять на собі відбиток чистого фанатизму. За власними частими і постійними зізнаннями, вона

зовсім не намагається бути героєм якогось перевороту, навпаки, вона готова пожертвувати собою, але з умовою, щоб тільки вкорінилися її ідеї. Отже, якщо, не відкривши всіх, навіть найменших подробиць про зв'язки і сили відомої особи, винищити її, це значить відрубати у змії хвіст, а лишити жало».

Не кваплячись! У Івана Петровича Ліпранді є свої міркування. Цю справу доручили йому, обминувши III відділ, і будь-що йому треба закінчити її, поки Лис-Дубельт не пронюхав сліди і не напустив туди своїх пишпорок.

Але в докладних, багатослівних дописах Антонеллі все розмови, думки, ідеї, а де ж дії?

І як дратує це «відома особа», «вона» — стороннє око збилося б з пантелику! От знайомства — це він вистежує старанно.

...«Відома особа дійсно дуже дружна з Плещесвим і дуже часто з ним бачиться, хоча вона й хотіла це спочатку приховати від мене».

...«Перед обідом сьогодні в «Hôtel des princes» відома особа заходила до Достоевського (автора) і на моє запитання, чи давно вона знайома з ним, вона сказала, що це знайомство давнє і що вона дуже дружна з обома братами».

Попасти самому на п'ятниці Антонеллі довго не наважувався. Нарешті в середині березня рискнув і пішов без запрошення. Замелькали нові прізвища — Спешнев, Дуров, Момбеллі, Хапиков, Плещеев, Толь, Ахшарумов, брати Дебу, Філіпов, Григор'єв, Кашкін! Скільки їх! І всі — освічені, начитані, серед них викладачі ліцеїв, різних училищ. Антонеллі явно розгубився, та не надовго.

«Яка мета їхнього товариства?» — спитав він у одного з них — Толя, з яким так зійшовся, що навіть запропонував жити разом.

Він все-таки пролаза, цей Антонеллі, старається з усієї сили!

Мета їхнього товариства, виявляється, як пояснили агенту, — підготувати здібних людей на випадок якоїсь революції, щоб при обранні нового роду правління не було непорозумінь і різниці в думках, щоб більшість була вже згодна між собою в загальному. І, нарешті, підготувати маси до сприйняття різних змін. Передбачливі молоді люди! Але все ж таки — самі розмови!

Запис від 16 квітня заслуговував великої уваги. У Петрашевського зібралось багато народу.

«На цих зборах Федір Михайлович Достоевський читав листування Гоголя з Белінським...»

Ну, крім переказу Антонеллі, треба самому пильно прочитати лист цього підбурювача молоді Белінського, якого лише смерть врятувала від Петропавловської фортеці. Пройда Антонеллі сам розуміє, що не йому викласти зміст листа, який збуджує стільки умів і в Москві, і в Петербурзі та, мабуть, уже і в провінції розповсюджують його списки.

«Цей лист був писаний Белінським перед від'їздом його в Париж. Цей лист справив загальне захоплення. Я сподіваюсь цей лист дістати. Він дійсно цікавий, і прочитати його конче потрібно, тому що я, визнаю, переказав його надто слабо».

Нехай вже сам Ліпранді розбереться в листі.

На цих же зборах знову постали три питання, які були, як розуміє Ліпранді, основними взагалі на вечорах Петрашевського. Про судочинство — *idée fixe* Петрашевського, скасування кріпацтва і про цензуру.

«Ці промови, — писав Антонеллі, — породили багато спору «pro» і «contra». Взагалі зібрання 15-го числа, як кажуть в газетах, було «trés orageuse»¹.

Якщо при цій нишкавці Антонеллі ведуть вільно такі спірки, значить, він уже втерся в довір'я. От його навіть покликав на вечір Кузьмін — один з гостей Петрашевського.

Та це ж сміх! Цей недоучка стає просто поклонником Петрашевського! Ач що пише:

...«Яка різниця між товариством відомої особи і товариством Кузьміна! У першому принаймні дихаєш повітрям просвіти, знань, у першому, врешті, хоча стриваєш людей з помилковими поняттями, але все-таки людей, які в зміні бачать благо...»

— Ідіот! — трохи не в голос вимовив Ліпранді і кинув сперсердя сигарету на килим. Але тут же підняв її, поклав у пошльничку; провів руками по зачесаному рідкому волоссі.

— Ідіот ідіотом, а свою справу робить, а від лушпиння його непотрібних сентенцій очистить зуміє сам Ліпранді. Треба ще переглянути донесення інших і справу закінчувати. Ото буде сюрприз Дубельту.

* * *

А їм здавалось — справа тільки починається...

¹ Дуже бурне (франц.).

На сходах було темно.

— Обережніше, панове,— попередив хтось.— Обережність є мати...

— Всіх пороків! — закінчив сміючись, здається, Хаников. Антонеллі у темряві добре не розібрав хто. Коли вийшли на вулицю, агент мав намір піти з Спешневим і Момбеллі, але Спешнев глянув так погордливо з-за плеча, що й сказати не можна було нічого і піти з ними абсолютно виключалось. Антонеллі ніяково закрутився і вирішив, що на сьогодні і так багато чого запише в своїх донесеннях.

— Не розумію, чому Михайло Васильович пригріває цього італіянчика,— промовив холодно Спешнев.— Взагалі, у Петрашевського часто стрічаєш людей, про яких зовсім не добереш, як і чого вони туди потрапили. Ви краще приїздіть до мене, і ми поговоримо. До побачення, сітоуен Момбеллі,— ледь усміхнувся Спешнев, і холодне обличчя його піби трохи відтануло і стало ще красивішим.— Поміркуйте на дозвіллі, сітоуен Момбеллі, про все.

«Сітоуен Момбеллі» — так часто називали Миколу Олександровича Момбеллі.

Момбеллі ще раз поглянув на високу струнку постать Спешнева, який перейшов вулицю, зовсім не прискорюючи кроків, наздогнав Достоевського, і вони пішли разом.

— Він майже не говорить, а в той же час бентежить складній кожного,— подумав Момбеллі про Спешнева.— Невже він і Достоевському пропонував те ж саме, про що казав мешодавно йому і Петрашевському?

Міркувати було над чим.

У кожного був свій «коньок», своя *idée fixe*. «Людина тринадцятої пристрасі», як казали про Петрашевського, і сьогодні палко говорила про безправність простої людини, яка не має ніякого захисту. Звернувшись до суду, вона, як здобич, потрапляє в кігті хабарників. Гласне судочинство — ось перша і невідкладна справа!

Достоевський виступав рідко. Він не любив голосно сперечатись, розмовляти з незнайомими, та його настільки дратувало становище з цензурою, що про неї він при кожній нагоді говорив хвилюючись.

— Цензура,— доводив він,— вже заздалегідь дивиться на літератора як на ворога уряду. Інколи забороняють роман чи повість не тому, що він ліберальний чи там помітно вільнодумство, а тому, що надто сумно закінчується, що зма-

льована надто важка картина, хоча б нікого ця картина не обвинувачувала.

Він, звичайно, мав на думці один з останніх своїх творів, заборонених цензурою.

Петрашевський дорікнув і цього разу Достоевському.

— Письменники повинні сприяти розвитку певного напрямку ідей в суспільстві, вести до мети.

Достоевський спалахнув, промовив тихо, але з твердою переконаністю:

— Література, мистецтво — самі по собі мета і ніякого напрямку не потребують. Автор повинен дбати лише про художність і правдивість твору, ідея прийде тоді сама собою.

Як загорілися Петрашевський, Дуров, Хаников і інші! Достоевський уникнув продовження спору. Момбеллі бачив — вразливий, самолюбивий, він не зносив гомону, галасу, його наче дратував ексцентричний Петрашевський.

Момбеллі пожалів по своїй добрості душевній Достоевського, — хоч і не був з ним згодний.

— Добре й те, що такі письменники з нами, — сказав він.

І тепер, поглянувши на постаті Достоевського і Спешнева, що зникали вдалині вулиці, Момбеллі думав:

«Доля наділила його надзвичайним талантом — усю душу людини вивернути і показати. Та чиї душі він показує? Хто герої його останніх творів? Хворі, первові, самолюбиві — таких, дійсно, скільки завгодно, та робиться ще важче, коли читаєш про них, і ніби немає ніякого виходу з слизького, важкого туману, що обгортає все навколо. Куди можуть покликати ці люди? До чого? І до чого кличе автор? Нема чого казати, тонше, глибше за нього ще ніхто не описав ту темну безодню, в якій ворухатися найтаємніші почуття і пристрасті людини, ледь помітні рухи душі, розвиток страшної думки, все, що людині ввижається огидного у важкі самотні безсонні ночі. Кожен може пізнати щось своє, що мучило вночі і про що хочеться забути вранці, а він все повертає, нагадує, і це все правда. А для чого?»

У досить просторій, але невисокій кімнаті при казармах, де жив поручик Микола Олександрович Момбеллі, було чисто, але порожньо, незатишно. Типова кімната холостяка-офіцера, до того ж зовсім не з багатих. Книги, крім полиць, лежали і на підвіконні, і на столі, який був і письмовим, і обіднім. На столі Момбеллі помітив лист. Зрадівши, взяв, бо одразу побачив, що лист від друга — однокашника офіцера Макшеева. Макшеев теж колись відвідував з ним п'ятниці Петрашевського, брав книги з його бібліотеки, читав

доповіді на історичні теми, а зараз подався в далеку експедицію по Туркестанському краю аж до Аральського моря.

«Аскер-хан» — звали його ще в корпусі, він ще тоді захоплювався Сходом, обіцяв докладно писати про весь похід.

Не знає Аскер-хан, про що вони тут сперечаються. Шкода, що не чув він і листа Белінського. Момбеллі вийняв з нагрудної кишені цей лист. Він попросив його тимчасово, щоб переписати. Завтра ж віддасть бригадному писареві. Чергуватиме Комаров, у нього розбірливий, справжній писарський почерк. Такий лист хочеться мати у себе назавжди. Достосвський читав його з незвичайним жаром, навіть не чекав ніхто, що він уміє так виразно, добре читати. Хіба не відповідь на сперечання про літературу, мистецтво слова Белінського про обов'язок письменника перед народом, — в письменниках бачить він, народ, своїх єдиних вождів, захисників і рятівників!

* * *

У Санкт-Петербурзі, як і скрізь по святій Русі, готувались до великодніх свят. Кожен по-своєму.

Атеїсти з гуртка Петрашевського «розговлялись» у п'ятницю, і про це говорили в багатьох домах і здебільшого ставились як до чергової ексцентричної витівки дивака Петрашевського, який хотів кожним своїм вчинком кидати виклик устоям суспільства.

Сьогодні, саме у «розговільну п'ятницю», було тут шампанське, закуска, багато народу, знову багато розмов про літературу, знову Петрашевський виголосив палку промову про те, як повинна впливати література на публіку. «От наприклад, закордонні романи Жорж Санд як зворушують читачів у всій Європі!»

Момбеллі з Спешневим вийшли в кабінет трохи освіжитись. Спешнев завжди мовчав, але одним-двома словами міг викликати на одверту розмову. Так і зараз. Він тільки замислено спитав чи то Момбеллі, чи самого себе:

— А є ж у нас письменники, що справді можуть повести за собою народ і на все піти? Свій талант поставити не на п'єдестал своїй славі, а кинути в жертву, на боротьбу за майбутнє народу?

Момбеллі схвильовано відповів:

— Я стрічав одного такого. Між іншим, колись я кликав його сюди. Не знаю, чому він не прийшов. Зник з мого путі, а зараз — як у воду впав.

Спешнев уважно слухав, його сірі, з темним обідком, наче в жалобі, красиві очі дивились нерухомо на співбесідника.

— Напевне, ви не знаєте про нього, ви були тоді за кордоном, коли він жив у Петербурзі. Талановитий художник. Але поет незрівнянно більший. Він писав своєю рідною українською мовою, але мені було зрозуміло все, бо захоплював зміст, та й мова ця наче приворожувала своєю мелодійністю, живописністю. Не важко було зрозуміти, особливо коли він сам читав. Ми стрічались на вечірках у Гребінки. Він читав вірші з книги, яку назвав «Кобзар», велику поему «Гайдамаки», а «Сон» він давав у рукопису, цю поему ніжка цензура не пропустила б, він, здається, і постраждав за неї. От я згадав його твори і думав — яких героїв виводив він? У нього скрізь герой був — народ. Можливо, тому вони стали як революційний заклик. Кажуть, на Україні спалахували заколоти і повстання, коли читали його твори. А він сам був там вождем таємничого товариства, і хоч нема його, а справа пустила глибоке коріння. Я стільки говорю про нього. Вам цікаво? Мені ця людина дуже імпонувала.

— А де він зараз? — тихо спитав Спешнев.

— Одні кажуть — його забито, інші — заслано в кайданах світ за очі. Вже й саме ім'я його небезпечно вимовляти, і тому і ім'я саме стало як гасло.

— І не вимовляйте, я знаю це ім'я, — сказав Спешнев так само тихо, без будь-якої інтонації. — Я теж читав його твори. Невже ніхто не знає правди?

— О, в Росії все таємниця і брехня, — з глибоким сумом мовив Момбеллі, адже він не тільки твори його знав, він з самим Тарасом, поетом і художником, був знайомий і міг відводити з ним душу.

— Так ви кажете, справа його пустила коріння на Україні? — спитав Спешнев. — А Чорносвитов, оцей добродій, який нещодавно з'явився на наших «п'ятницях» з Уралу, казав, на Уралі всі заводські робітники повстануть, тільки почни. Тільки сам Чорносвитов, кажучи одверто, здається мені поверховою і легковажною людиною, надто багато бере на себе. Не люблю таких честолюбців. Ми поговоримо знову втрюх. Ви, Петрашевський, я, — гаразд? Може, до чогось і дійдемо цього разу.

Вони вже збирались втрюх і говорили про організацію таємного товариства, яке почне справжню революційну діяльність. Спешнев пропонував обрати центральний комітет, завести таємну друкарню і показував навіть складений ним проект статуту й особистої підписки кожного. Так, він був найрадикальніший серед них усіх.

— Коли, де? — спитав Момбеллі.

— Тільки не тут. У мене завтра. Ні, позавтра увечері,— завтра я обіцяв приятелеві піти з ним до Огарьова. Ви його знаєте? Найближчий друг Герцена. Огарьов зараз тут, у Петербурзі, з своєю нареченою Наташею Тучковою.

* * *

Ніхто, звичайно, не знав, що саме Наташа Тучкова, наречена Огарьова, саме вона привезла в Росію рукопис Герцена, список якого дістав у Москві Плещев і надіслав до Петербурга друзям. А на іншому розділі «После грозы» безіменна присвята Герцена була саме їй: «Стаття, яку я вам дарую,— моя «Марсельєза». Прощайте. Прочитайте друзям ці рядки. Бувайте не нещасливі. Я не смію ні вас назвати, ні сам назватись. Там, куди ви їдете, і плач — злочин, і слухати його — гріх».

Коли приятелі заїхали за Огарьовим, щоб поїхати з ним на «п'ятницю» до Петрашевського, Наташа уперто, по-жіночому запротестувала і не пустила його.

— Що це за «п'ятниця»? Не може бути, щоб за ними не стежила поліція.

Огарьов, закоханий і тому ще більш м'який і покладливий, ніж завжди, погодився, а в суботу ці ж самі приятелі приїхали з Спешневим і, рекомендуючи його, посміялися над даремними страхами Наташі.

— Микола Олександрович Спешнев вчора розговлявся у Петрашевського і, як бачите, живий-здоровий, і каже, що було дуже цікаво, жваво, а ви перешкодили нам — хай це буде вам докором на все життя.

— Ну, ну, не примушуйте сумувати за цим Наталі,— заспокоїла Наташу красуня Авдотья Миколаївна Панаєва, яка теж приїхала в гості.

— Та ні, не шкодуйте, особливого нічого не було,— усміхнувся і Спешнев, бачачи розгубленість Наташі.

Чоловіки лишилися в кімнаті Огарьова, а дами пили чай у Наташі і її матері.

— Який красунь! — сказала Наташа про Спешнева.

— О, всі жінки від нього без пам'яті,— засміялась Авдотья Миколаївна.— Ви ще не чули про його романтичну і досить трагічну історію? Кілька років тому він палко любив заміжню жінку, освідчився їй у листі і просто втік від цього за кордон без паспорта, без дозволу. Але й вона любила його, кинула все і поїхала за ним. Він побував у багатьох європейських країнах, кажуть, він там захопився вченням комуністів і став їхнім послідовником. Кажуть, у

Швейцарії він навіть вступив волонтером у військо і брав участь у війні швейцарських прогресивних кантонів за незалежність. Правда, це все не в'яжеться з його холодним зовнішнім виглядом вишуканого європеєця?

— А предмет його пристрасі? — спитала мати Наташі.

— Її спіткав трагічний кінець. Вона померла за кордоном від сухот і залишила йому двох маленьких дівчаток. Два роки тому він виклопотав дозвіл повернутися на батьківщину і приїхав сюди.

— А дівчатка? — розчулено спитала Наташа.

— Він привіз їх своїй матері, і вона їх виховує. Кажуть, дуже любить. Зрозуміло, чому він такий мовчазний і байдужий до всіх.

Це було те, що знали і говорили про Спешнева. Але тут, у Петербурзі, ніхто не знав про його близьке знайомство з комуністом Вейтлінгом у Німеччині, про зустрічі в Парижі, про які писав мало кому тут відомий Енгельс в журналі ще у 1844 році. «Ми зробили великі успіхи серед росіян у Парижі. Тут, у Парижі, є тепер три чи чотири дворянини, які стали радикальними комуністами і атеїстами». Спешневу запропонували друкувати статті про Росію в прогресивних паризьких журналах, в яких працювала Жорж Санд, він був у колах польських емігрантів. Коли його спіткало особисте велике лихо, він ще з більшим палом взявся за вивчення теорій соціалістів-утопістів і комуністів і став прихильником останніх. Він вирішив вивчати історію і досвід діяльності таємних товариств в Європі, починаючи з християнських. Повернувшись, він думав про організацію справжнього політичного таємного товариства в Росії, про підготовку революційного перевороту. Він приглядався до всіх, хто бував у Петрашевського, і зважував, хто здатний тільки на розмови, а хто на справжні дії, і сам підготував проект статуту таємного товариства, підписки кожного члена і з окремими товаришами говорив про таємну друкарню і друкуванням недозволених цензурою творів, які б просвітили народні маси.

Про друкарню він говорив і з Достоевським, але й Достоевський не знав, що друкарню вже готують в різних частинах міста і днями студент Філіппов збере її докупи.

* * *

У генерала Дубля, Лиса-Дубельта, був прегидкий настрій. Останнім часом неприємності виникали, звідки їх не можна було й чекати — як якісь несподівані простудні хвороби.

Невідомо, де прохопить, і нате вам — розхльобуй. На нього був зроблений імператору донос. Донос цей, звичайно, потрапив йому ж у руки. Робота була дешева — написано донос не від руки, а складено з друкованих літер, вирізаних з газети.

Дубельт наказав своїм найвірнішим нишкавкам з III відділу розшукати будь-що анонімного донощика, обіцяв кожному по тридцять карбованців. І що ж! За два дні встановили, що донос зляпав цей шмаркач, цей зарозумілий недоучка Петров, якому випадково пощастило викрити Шевченка і все «Україно-Слов'янське товариство». Невдячний пес! Його влаштували тут же на роботу, йому видали атестат про закінчення університету, і цим самим він здобув дворянство, але він вирішив, що вже схопив самого бога за бороду, та, не висмикнувши ні волосинки, упав сам у калюжу. Дубельт запроторив його в Петропавловську фортецю. Хай трохи охолоне від своїх надто палких честолюбних намірів.

Незабаром насунула інша неприємність. Це вже була не як дрібна простудна хвороба, яку можна одразу подолати навіть чаркою коньяку, а ніби справжня холера, з якою змагатись досить важко.

Вчора міністр внутрішніх справ Перовський в присутності Дубельта наказав своєму чиновникові особливих доручень — своїй правій руці — Івану Петровичу Ліпранді передати справу Буташевича-Петрашевського у III відділ, йому, Дубельту.

Що трапилось? Ліпранді при міністрі Перовському відгравав майже таку саме роль, як Дубельт при Орлові. Але ж він вчився разом з Дубельтом, вони вважались друзями, вони щодня бачились у Ліпранді, та останній ані слівцем не прохопився перед Дубельтом про цю справу!

Ліпранді з робленою усмішкою передав повний портфель Дубельту, і за цією усмішкою навіть Дубельт не розгадав — чи радіє Ліпранді, що вивів перед царем III відділ сліпим, чи незадоволений, що справу все-таки довелось передати Дубельту.

Від міністра вони вийшли вдвох. Удвох сіли в карету.

— Ти розумієш, *mon cher*, — сказав Ліпранді, — я був зв'язаний наказом мовчати, ти зробив би так само.

— Авжеж, авжеж, *mon cher*, не турбуйся, я все розумію.

«Моншери» трохи не обнявшись сиділи в кареті, усміхались одне одному і нагадували одне одному гадюк. Кожному з них здавалось, що саме він пригрів гадюку на своїх грудях.

Ліпранді гадав, що треба стеження вести далі. Адже він знав, вчитуючи всі донесення Антонеллі, що, крім розмов, нема за що зачепитись. Атеїсти, фрондери, глузують з вчин-

ків влади, читали обурливий лист Белінського, але ж дії ніякої, навіть планів на якісь дії нема. Треба ще потерпіти, навіть Антонеллі це розуміє і підкреслює в кожній, майже щоденній, записці.

Міністр Перовський був згоден з Ліпранді. Він сказав цареві на прийомі:

— Дозвольте, ваша величність, ще деякий час простежити за змовниками, і я обіцяю доповісти не тільки про те, про що вони розмовляють, а навіть про те, про що вони марять уві сні.

Цар був незадоволений. При першій нагоді він, насупившись, дорікнув графу Орлову.

— Третій відділ не бачить, що робиться під носом. Ваші вишкавки — сопливі пси, у них нема нюху.

Граф Орлов образився, почав доводити, що справа не варта такого галасу, можна тишком-нишком забрати «головку» — Петрашевського і найбільших балакунів і все припинити. Перовський, під'юджений Ліпранді, — їм обом хотілось висунутись на цьому — навпаки, запевняв, що справа надзвичайна, але вимагає часу.

Невідомо, що знали, на що натякали з-за кордону, але одним квітневим не дуже, як виявилось, добрим ранком за сніданком цар переглядав французькі газети і прочитав у «La Semaine» («Тиждень») про близькі йому угорські справи.

У статті недвозначно писалось, що скоро у російського царя буде багато і свого клопоту.

Цього було досить. Незважаючи ні на які доводи Перовського, цар наказав діяти негайно.

* * *

На доповідній записці шефа жандармів Орлова він написав роздратовано: «Я все прочитав: справа важлива; якби навіть було саме базікання, то й воно у вищій мірі злочинне і нестерпне...»

Кілька слів про організацію справи і в кінці: «З богом! Хай буде воля Його!»

Так з благословення божого почалось.

Благословення боже передавалось по інстанціях.

Орлов і Дубельт хвилювались. На них була покладена відповідальність і за цю великодню ніч.

В останню хвилину обидва злякались. Хоча навіть у газеті було повідомлення, що Ісаакіївський міст наведений «в четверток поутру», по Неві могла піти крига, розведуть мости,

як повідомити тоді коменданта Петропавловської фортеці Набокова, щоб чекав гостей? Послати перевірити. Дубельт доповів Орлову:

— Криги немає, міст наведений, мостові запевняють, що сполучення з Васильєвським островом протягом ночі не припиниться.

Орлов наклав письмову резолюцію, в кінці приписав:

«Дай, боже, в усьому успіху».

Боже благословення діяло далі.

* * *

У Петербурзі святкували великдень. Не дуже весело. Холера. Чутки одна від одної фантастичніші. Навіть п'яних на вулиці було менше, ніж завжди на свято. Великодній дзвін лунав, наче глум над усім неспокоєм, передчуттям чогось страшного.

Біда найде, хоч сонце зайде. Коли вже все місто заснуло і лише двірники, яким квартальні суворо наказали цю ніч стежити за порядком, як завжди в святковій ночі, не спали, помітили серед ночі незвичайний рух чорних карет в різних напрямках.

Пішими суворими вулицями і проспектами Петербурга, на яких блимали лише, немов примари, жовтим мертвим світлом ліхтарі. Спочатку двірники не звернули особливої уваги — не первина! Просто повертаються додому пани, які загуляли. Але з карет не лунали сміх, веселі голоси, п'яні пісні, як водилось у святковій ночі. Двірники насторожились. Дехто перехрестився. З карет виходили не гуляки напідпитку, а мовчазні жандарми. Ніч ставала страшною, незрозумілою.

Коли б хто міг поглянути з височини — з Ісаакія, з шпиля Адміралтейства — побачив би, як карети снували по всіх вулицях швидко, невловимо, і потім чорними привидами одна по одній мелькали по наведеному мосту над Невою.

Одна чорна карета мчала на Коломну. У ній сиділи, крім жандарма, мовчки, насторожено, навіть поглядом не бажаючи підтримати одне одного, Дубельт і Ліпранді. Тільки перед самим будинком Петрашевського Ліпранді сказав тоном навмисно підслесливо-угодницьким, в якому лише Дубельт міг вловити нотки глуму:

— Прошу, Леонтій Васильович. Честь забрати голову товариства належить, звичайно, тобі. Можливо, ти застанеш там багатьох. Обережно. Антонеллі писав, що вони можуть бути при зброї. Бог з тобою!

Настя прийшла до пані Кашкіної на третій день пасхи. Це вже було друге замовлення з цього дому. Перше Настя виконала швидко, охайно, і пані була задоволена.

Свята минали сумно. Від Олексія Миколайовича листів більше не було, і Достоевський більше не прийшов. Значить, і йому нічим було порадувати Настю, а може, він зайнятий, пише свої романи, хіба йому тільки й діла, що думати про чуже дівчисько? — заспокоювала себе Настя. Розлука теж наука. Вона стала в усьому стриманішою.

Сусід, скрипач Артем Васильович, завжди доброзичливий до неї, хотів її розважити. У нього самого справи були неважнецькі. Танцював в Міщанському клубі, де він грав у невеличкому оркестрі, закрили. Голосно казали — на час холери, а пошепки — цар боїться, що люди збираються, бува, розмовлятимуть багато про непорядки. Настя над цим не замислювалась. Подумавш, мало місця розмовляти, щоб саме під час танців. Змовники в уяві Насті по тих романах, що вона інколи ковтала, були всі страшні, озброєні з голови до ніг, чого б це вони на танці йшли? А втім, шкода, що танці заборонили. І Артем Васильович без роботи, а він обіцяв повести її туди на свята. Правда, і тепер Артем Васильович їй також запропонував:

— Ходіть, Настасіє Андріївно, може, музику в Пасажі послухаємо. Там хороші оркестри Гілемена і військовий, кавалергардського полку, виступають поперемінно з хором московських циган.

Настя похитала головою і засміялась.

— Ну, чого б це я справді, Артеме Васильовичу, цілий вечір музику слухала? Я б заснула і вас осоромила. Це вам належить, ви музикант.

— Ну, я тоді візьму квитки у театр. На Александринці йде драма «Матрос Бертрам» і водевіль. Зовсім для вас назва: «Девица-отшельница».

— Ні, ні, хай уже потім, спасибі вам, Артеме Васильовичу.

Артем Васильович дивився співчутливо і казав:

— От побачите, от побачите, незабаром звістку одержите.

Та біда не спала. Трохи схвильовано, як завжди, коли заходила в багаті, порядні доми, Настя переступила поріг кухні. Її зустріла стара служниця-няня, і щось одразу стукнуло в серці Насті. У домі стояла пригноблююча тиша.

— Здрастуйте, я літні сорочки і хусточки принесла. Пані для панича замовляла, — несміливо сказала Настя.

Стара раптом залилась слізьми.

— Не до тебе, голубонько, не до тебе. Нема його, мого соколика, забрали, відвезли, нічого не знаємо,— заголосила вона стиха.— Я ж його цими руками виносила, виходила з самого малечку, у снігах, як батько в засланні ще був. Та він же мені слова лихого не сказав ніколи, та його ж янгольська душенька нікому зла ані крихти не заподіяла, та хіба ж можна повірити, щоб він що темне, негоже помислив. Оббрехали, обплутали його люди лукаві.

Настя стояла сторопіла, перелякана. На кухню вийшла пані — в темному платті, з червоними від сліз очима. Хотіла щось сказати няні, припинити її голосіння, та раптом сіла коло неї на лаві, обняла і притулилась головою. Була вона ще зовсім не стара і дуже гарна, приязна, а в волоссі вже пробивались сивинки.

Здавалось, усе було поладжено після повернення з заслання, де був після декабрьської справи чоловік. Знову життя в Петербурзі, Миколонька одержав блискучу освіту, мав хорошу посаду, і в одну ніч все несподівано знову зруйновано, і, головне, вона не розуміла, в чому справа. Не раз в засланні, куди поїхала з чоловіком, пригорталась вона так до відданої жінки, якій давно дали волю, а вона по своїй волі не кинула їх у біді, скрізь була вірною помічницею і підпорою. Так і зараз пригорнулась і навіть одразу не помітила, що тут стороння людина — Настя.

Ні з ким вона з своїх знайомих з «вищого світу» не розмовляла в ці дні, та, правда, ті, перелякавшись, їй не дуже і докучали. При випадкових зустрічах вона сама гордо мовчала, був у неї вже великий гіркий досвід, а тут зараз раптом сказала цій випадковій чужій дівчині-модисточці:

— Бачите, горе у нас велике. Коленьку забрали. Не плач, стара, ніколи він не здатний на щось лихе. Правда для нього найдорожча в світі, самі ж його так виростили. І нема кого з його знайомих розпитати. І Спешнєва Миколу Олександровича забрали, і письменника Достоевського,— додала вона сумно.

— Ой,— ледь вимовила Настя, піднесла долоню до рота і укусила її. І вона не закричала, вона спитала пошепки:

— А Олексія Миколайовича Плещеева ви не знали?.. Я їм теж шила...

— Здається, і його. З ним ані Коленька, ані я не були знайомі. Коленька дуже хотів з ним познайомитися, але ж він поїхав з Петербурга. Ви, мила, нікому нічого не кажіть, ні слівця не кажіть.

— Хай мене божа матір покарає, якщо скажу,— стиснувши руки, мовила Настя.

— Ой, матір божа, заступнице всіх, заступися за нашу дитину,— заплакала знову стара няня.— Одведи лиху напасть, біду гірку.

А біда не спала, по людях ходила.

* * *

Повертаючись додому, у Пасажі Ліпранді зустрів знайомого — старого сенатора. Весь час, починаючи з того дня, коли доповідна записка про гурток Петрашевського пішла до імператора, Ліпранді був наче в лихоманці. Його кар'єра висіла на волосинці. III відділ, якому імператор дорікнув, що він прогавив, одразу намагався довести, що справа не варта такої уваги і такого галасу, а Ліпранді, навпаки, щоб надати більшої ваги своїй діяльності, де тільки міг, кому тільки міг, багатозначно казав або таємниче натякав про жахливе товариство, яке збиралось потрясти устої суспільства, державного ладу, підняти повстання від Уралу до України і оголосити республіку. Зупинившись з сенатором, який вийшов на передобідню прогулянку, Ліпранді і з ним одразу завів розмову про те, про що тільки й міг говорити останнім часом.

— Ви чули про цю змову? — спитав він. Сенатор підвів вгору посивілі брови, але все його обличчя виявляло непохвильний спокій.

— Змову цих дітей? — спитав він.— Там же майже школярі. Кажуть, до фортеці потрапив хлопчик 14 чи 15 років. Генерал Дубельт надто старається.

— Це була помилка,— нервуючись відповів Ліпранді,— хлопця вранці відпустили. А решта — не такі вже молоді. В середньому 25—26 років.

— Діти,— безапеляційно мовив старий сенатор,— балакуни і більше нічого. Все від поганого сучасного виховання. У наш час такого не було. І потім я скажу вам, милий мій, коли навколо стільки хиб, а нічого згори не роблять, відомо, що палка молодь хоче взяти участь у реформах. У наш час такого безладдя не було. Я певен, тут вплив пропаганди поляків, єзуїтів.

Ліпранді здивовано глянув на сенатора, а той, не бажаючи нічого слухати, вів своєю.

— У наш час їм би добренько вчитали і зам'яли б цю справу.

— Що ви, ваше сіятельство,— вже не міг стриматись Ліпранді,— справа надзвичайно важлива. Змовники, які керую-

ться особистою ідеєю або пристрастю, наприклад, користю, незадоволеною честолюбністю, далеко не такі небезпечні для суспільства. Цим вони не захоплять інших. А коли б ви зрозуміли фанатизм цих людей! У них у всіх якась радикальна запеклість проти теперішнього порядку речей, і знаєте, без будь-яких особистих причин. Вони до божевілля захопились утопіями, які панують у Західній Європі. І, на жаль, зовсім безборонно просякли до нас за допомогою літератури і навчання навіть у привілейованих училищах.

— От бачите,— памагався перебити сенатор,— в чому ж винні молоді люди. У наш час...

Але Ліпранді хотів закінчити свою думку.

— Я певен, що справа закінчиться не одною стратою. Приходьте до мене завтра на обід, я познайомлю вас з багатьма паперами.

І цей сенатор, хоч і у відставці, може йому згодитись в організації громадської думки!

— Ну, що ви — стратами! — махнув рукою сенатор.

Сенаторові стало навіть якось неприємно. «Ніхто так не перебільшує ціни нікчемного відкриття, як сам відкривач,— подумав старик, попрощавшись з чиновником.— Ліпранді хоче будь-що висунутися, але якою ціною!»

Але справа «дітей», як він у думках назвав, його зацікавила, хоча б тому, що там були діти знайомих, які навіть йому подобались своєю освіченістю, знаннями.

Про справу «петрашевців», як називали загалом усіх арештованих, гомонів увесь Петербург, здивовано, не розуміючи, що ж, власне, було.

Навіть такий поміркований і консервативний чоловік як сенатор записував у свій щоденник:

«...Справа школярів розігрується»,— він звав їх про себе школярами навіть без лапок.

«...я розмовляв з Дурасовим (член комісії), і він досить одверто пояснив мені, що справа не має тої важливості, яку їй надають, але важливість вона має, як по букві закону, так і по сучасній язві віку».

І знову майнула та ж думка, яку записав у перший день після зустрічі з Ліпранді.

«Горе, горе, якщо це перебільшення представити государеві у недобрий час, але горе від бога і тим, хто розраховує на це».

«Вначалє бє слово, і слово бє бог, і бог бє слово».

Були слова, були ідеї. «Змова ідей» — так кваліфікував і Орлов, але государ наказав судити, безжално покарати. «Якщо саме базікання — то й те небезпечно».

Усі камери Петропавлівської фортеці, навіть страшний Олексіївський рavelін, були заповнені змовниками цього незрозумілого нікому товариства. (Правда, в одній з камер сидів непричетний до них колишній студент Київського університету і працівник III відділу Петров).

Арештовані сиділи уже кілька місяців, та, крім цієї «змови ідей», вільних відкритих зібрань у Петрашевського, то у Дурова, то у Плещеева, обіду на честь Фур'є, де Хаников виголосив палку доповідь, гарячих розмов, читання творів, відкрито нічого не було.

Про єдиний фактичний доказ — таємну друкарню, яку замовив Спешинев і напередодні арешту перевіз товаришеві студенту, ніхто так і не довідався. Цього товариша заарештували теж, але між різними фізичними і хімічними приладами, струментами для наукових дослідів жандарми не знайшли частин друкарського верстата. Вночі рідні студента обережно зияли двері з жандармською печаткою, винесли кримінальний верстат і зношу почепили двері.

Допити тривали ціле літо, осінь, і вже стояла люта зима. Сотні аркунів наперу було списано протоколами допитів, записками, які писали підсудні в камерах, доповідями Ліпранді комісії, і вже важко було пізнати в оброслих бородами, схудлих, зблідлих, у брудних арештантських халатах ту молодь, що, збираючись разом, мріяла про чарівне вільне життя всіх людей на землі. Але під зміненою зовнішністю бились ті ж самі серця і палала та сама віра, і знервованій вкрай Ліпранді писав у доповідних записках: «Сміливо віддаючись цим утопіям, вони уявляли себе покликаними переробити все, все суспільне життя, переродити все людство, і готові бути апостолами і мучениками цієї нещасної самоомани. Від таких людей можна всього чекати. Вони не зупинились би ні перед чим, не утруднились би нічим, бо, за їхніми поняттями, вони діють не для себе, а для блага всього роду людського, не для сучасної лише хвилини, а для вічності».

Недарма навіть у фортеці, зовсім хворий, Петрашевський писав до слідчої комісії:

«Знайте, чи розвіється прах мій на чотири кінці світу, чи вилетить з грудей моїх слабке зітхання серед тиші підзем-

ного ув'язнення, його почує той, кому почути належить: упаде капля крові моєї на землю — виросте зірка...¹ хлопчик зробить дудочку... дудочка заграє... прийде дівчина, і повториться та ж історія, тільки в іншому вигляді. Закон долі, або необхідності вічності. Але тоді, напевне, ні вас, ні мене не буде».

— Що за нісенітниця! — розсердився Перовський, голова комісії.

— Ваше сіятельство,— несміливо доповів черговий офіцер з варті, який приніс записку Петрашевського,— він хворий, перово хворий, я гадаю, він майже божевільний.

— Дурниці! Він удає божевільного,— сказав, заїкаючись, Ростовцев,— зрадник декабристів.— Але яке нахабство, він пише, що паш суд не правоможний, він пише, що, поскільки його судять за його погляди і ідеї, його має право судити лише комісія вчених, професорів, філософів, яких можна зібрати, оголосивши про це в газеті.

«Він божевільний,— подумав офіцер з варті,— а може, дійсно удає, щоб писати і казати такі жахливі речі»,— але згадав очі Петрашевського, очі пророка-мученика і вже зовсім не міг прийти ні до якого висновку. Добре, що від нього цього й не вимагали...

Петрашевський взагалі завдавав найбільше клопоту. Перебуваючи, здавалося, під таким невсипущим наглядом, він примудрився відколупати шматочок горішнього шару клейової штукатурки, відломив від вентилятора шматочок жерсті, написав ним на штукатурці товаришам: «Не боятись». «Вимагайте очних ставок, не вірте письмовим свідченням». Він, як міг, підбадьорював друзів. Під час самотньої коротенької прогулянки у дворіку Олексіївського рavelіну, він поклав ці «записки» під дерево. І це помітив вартовий. «Записки» були додані до речових доказів.

Петрашевський не заспокоївся. У своїх письмових зверненнях до комісії він благав звернути увагу на те, що в казематі, в жахливих умовах, перебувають талановиті письменники — Достоевський, Плещеев, Дуров, вони можуть стати гордістю свого народу, своєї батьківщини, а тут загинуть. Він писав, що Достоевський і без того хвора, нервова людина, йому важко перенести ув'язнення. І раптом Петрашевський знову починав обурюватися, лічити, скільки їм повинні заплатити за весь той час, що вони всі провели тут, без своєї, корисної для суспільства праці, і милостиво дозволяв вира-

¹ Тут — квітка.

хувати з грошей, належних йому, лише стільки, скільки винний він за заподіяний ним «казенний ущерб» — обломлену штукатурку.

— Божевільний! — казали одні.

— Дурить і глузує з нас, — лютував Ліпранді і наказав підготувати рахунок на суму, витрачену на канцелярське приладдя та освітлення державної судової комісії під час ведення справи.

Писарі підрахували — 256 карбованців 94 копійки сріблом і постановили цю суму: «стягнути з підсудних титулярного радника Буташевича-Петрашевського і Спешнева, як головних у сій справі злочинців».

З 124 арештованих у великодню ніч їх лишилось підсудних 25. По-різному поводитись вони. Одні вірили щирості суддів і широко викладали свої погляди на необхідні реформи, «ідеї Фур'є», намагались навіть переконати суддів. Достоевський виклав на багатьох аркушах своє «credo» літератора, вірячи, що ті, хто читають, так само щиро сприймають кожне слово, як він пише. Інші, як наприклад Плещев, писали стисло, обережно, щоб нікого не вилутати, ні в чому не каялись, розуміючи, що читатимуть не друзі, а вороги. Але всі поводитись чесно, нікого не виказуючи, і всім здавалось — ще трохи, і непорозуміння, жахливе непорозуміння з'ясується. Адже насправді — тільки говорили, мріяли, діла, на жаль, ще не було!

Хоч Петрашевський писав про хворобливість Достоевського, але інколи на того сходили спокійні, ясні творчі хвилини, і в зловісному Олексіївському равеліні створив він найсвітлішу свою річ — «Дитячу казку» про маленького героя. Нічого в ній не було страшного, ніяких петербурзьких туманів, злочинних кутків, ніяких змов і заглиблень в хворобливу психіку невдах. Просте оповідання про благородне дитяче серце. І ця творчість була підтримкою, зміцнювала. Тільки б писати! Де завгодно, тільки б писати! Ще стільки рветься з серця написати! Але всім було важко в самотності, невідомості, в безправному стані арештантів з брудним, непорочним роками арештантським халатом на плечах.

* * *

Ще було зовсім темно, коли Артем постукав у двері Настинної кімнатки.

— Зараз, я зараз, я не сплю, я уже готова, — почув він тремтячий голосок Насті. Вона цілу ніч не спала, і коли б можна було, вона б звечора пішла «туди».

Як це стало відомим на всіх околицях Петербурга, в центрі? Звідки поповзла ця зловісна вість? На Семеновському плацу будують ешафот. Туди привезуть ув'язнених. Там буде оголошений присуд...

— Не ходіть туди, Настасіє Андріївно,— спробував відговорити Артем Настю.

— Що ви, що ви, Артеме Васильовичу,— замотала головою Настя,— хіба можна? А може, може, я побачу його. Може, він мене побачить хоч в останню хвилинку...— вона затулила долонями рот, щоб не вибухнули ридання.

— Тоді я з вами піду, гаразд?

— Так, так, звичайно, ви зі мною підете.

Ранок був холодний. Морозний грудневий ранок. Ще не розвиднілось, а юрби народу вже посунули на роковий майдан.

Туди ж, проїхавши Неву, Воскресенський проспект, Кирочну, Знаменську, швидко рушив цілий поїзд чорних карет. Ескадрон жандармів з шаблями наголо мчав попереду, позаду, обабіч.

Люди хрестились, потай хрестили карети, змахували сльози, які від холоду вмить замерзали крижинками, і не одне прокляття тихо зривалось з вуст, а ще більше не зривалось, а переростало в серці у великий гнів.

Настя нічого, нікого не помічала. Вона йшла як не при собі, мовчки, з широко відкритими очима, які нічого не бачили. Артем вів її, немов малу дитину.

На Семеновському плацу вже вишикувалось військо.

— Три полки,— казали в натовпі.— З цих полків злочинці-офіцери.

— Які вони злочинці?

— Царя хотіли вбити.

— За народ муку прийняти.

— Не базікай, бо й ти між ними опинишся.

— Дивись, дивись, стовпи!

— Невже вішатимуть?

— Тихше! Везуть.

— Дивіться! Вони!

З карет один по одному виходили «вони». Зупинялись, мружились від несподіваного світла, від якого відвикли, від холодного, але чистого повітря, від сонця, що зійшло величезною червоною кулею на обрії, наче з силою прорвалось крізь туман густих, ще нічних хмар.

— Де він? Де він? Артеме Васильовичу, я не бачу, де він? — як поранена птиця, заметалась Настя.

Серед цих бородатих, з землисто-жовтавими обличчями людей вона не бачила, не могла пізнати свого Олексія Миколайовича, юного Льошеньку. Льошенька, де ти?

— Артеме Васильовичу, я не бачу, його нема.

І раптом вона побачила знайоме пальто. Весняне легке пальто, до якого вона якось пришивала з ніжністю гудзик. Він був у цьому легкому сірому пальті, коли вони гуляли набережними Неви, коли він пошепки повторював:

...Иль был он создан для того,
Чтобы побыть одно мгновение
В соседстве сердца твоего...

Всі приречені були в своєму одязі, в тому, в якому їх схопили по весні.

— Холодно ж, холодно як, він замерзне, Льошенька. Дивіться, он він, хоч би поглянув на хвилиночку, знав, що я тут.

Їх вивели на ешафот, поставили рядами. Попереду йшов священик з хрестом. Благословення боже проводжало і тут. Якийсь генерал, заїкаючись (це був Ростовцев), читав коло кожного присуд, і щоразу в натовпі луною віддавалось:

— До смертної кари розстрілом.

От прочитали коло Плещеева — а він повернувся до сусіда, ставного, високого, і вони усміхнулись одне одному, щось сказали і простягли одне одному руки.

— Миколоцько! — почувла Настя коло себе це слово-стогін. І вона побачила, що коло неї стоїть Катерина Іванівна Кашкіна.

— Бачите, бачите,— захлинаючись показувала Настя,— вони поряд, з Олексієм Миколайовичем, поряд.

— Познайомились,— прошепотіла мати,— не треба плакати... Не треба, щоб вони це побачили... не треба...

Але де взяти сили на це, як зібрати ці останні сили?..

Знову завмерли всі.

Вони, Олексій Миколайович і Микола Кашкін, справді познайомились зараз.

Коли прочитали присуд 19-річному Кашкіну, Плещеев повернувся до нього і спитав здивовано і не зовсім доречно:

— Так ви Кашкін? А ви як тут опинились?

І Кашкін, почувши за хвилину до того, з присуду, що поряд з ним саме той поет Плещеев, відповів з несподіваною для цього страшного місця юнацькою бадьорістю:

Мы шли под знаменем науки,
Так подадим друг другу руки!

І вони потиснули руки один одному.

Кашкін був наймолодший. До нього не доходило ще, що ж трапиться за кілька хвилин, що станеться з ним, з Плещесвим, він подумав про те, що коли їхав у кареті, раптом помітив, що проїздить мимо дому, де їхня квартира. Він швидко підняв вікно і побачив візок, у який сідала мати, побачив батька на ганку, няню, рідних. Значить, мама тут, їм треба передати... Та на них вже одягли білі савани з довгими рукавами, а трьох — Петрашевського, Момбеллі і Григор'єва вже підвели до стовпів, прив'язали довгими рукавами, насунули кашюшони на очі. Але Петрашевський зсунув кашюшон з очей, він щось кричить катам.

Кашкін побачив коло себе поліцмейстера, знайомого батьків, і швидко сказав йому по-французьки:

— Тут десь мама. Заспокойте її, скажіть, що я здоровий.

Ніби це мало якесь значення, що він був зараз здоровий, коли вже скомандували солдатам на приціл — по перших трьох.

Ще кілька хвилин життя. Цього неба, цього сонця. Цих друзів.

Каяття? Ні, каяття ні у кого з них не було. Вони йшли «вперёд без страху и сомненья на подвиг доблестный».

— Йдіть, батюшко, ваша справа вже закінчена, — сказав генерал жалюгідному старику з хрестом в руках.

Але як довго тягнуться ці хвилини. Навіщо все дужчає барабанний гуркіт? Щоб не чути пострілів?

Голови всієї юрби повернулись в один бік.

Мчав фельд'єгер, тримаючи в руках папір.

— Цар дарує всім життя!

— Живий, житиме! Житиме!

— Ні, це неправда, скажіть, це правда чи ні? Навіщо піп? Навіщо піп брехав? — ридала Настя.

— Та це збожеволіти можна. У савані, у савані стояв...

— Живий, живий, — шепотіли білі вуста матері Кашкіна, і вона намагалась не впасти, не вмерти, не злякати його зараз, коли йому дароване життя, — він живий, вона його побачить, вона мусить підтримати його, а не впасти тут непритомною: вона — мати, вона мусить бути сильнішою за свою дитину.

А царська комедія тривала. Засуджені, переживши смертні хвилини, ще не отямившись, без шапок, у своєму легкому одязі стояли на морозі. Над головою в кожного кат у червоному жупані ламав шаблю. Читали знову присуди — кому на скільки років до Сибіру, на Кавказ, в арештантські роти, на Урал. Про першого Петрашевського: ...«Позбавити

всіх прав стану, заслати на каторжні роботи у рудниках на двадцять років». І тут же на ешафоті брязнули кайдани, і тут же прилюдно його почали заковувати, і вже стояла кибитка, запряжена трійкою, і чекали в ній жандарми і фельд'єгер, щоб просто з ешафота засудженого везти в Сибір.

У Петрашевського очі горіли вогнем. Кат невинно заковував кайдани, і він вихопив молоток, сів тут же і заклепав сам на собі кайдани.

— Сідайте в сани,— наказав жандарм.

— Я ще не закінчив своєї справи! — голосно вигукнув Петрашевський і, незграбно ступаючи, плутаючись у ланцюгах, підійшов, обняв Момбеллі, потім Спешняєва, потім Достоевського, Плещеева, кожного. Кожного обняв, поцілував і сказав кілька слів, і кожен, хто раніше і не дуже розумів, не дуже любив його і інколи підсміювався з його дивною вдачі, немов уперше побачив і оцінив його велике серце і прекрасну любов, яка все давала і нічого не вимагала взаміну.

Петрашевському важко було йти. Жандарми і солдат допомогли сісти в сани, і дужі коні повернули і спочатку поволі пішли між натовпом, набираючи потроху швидкості, і раптом в сани пролетіли тепла шуба і хутряна шапка.

Петрашевський, скільки міг, підвівся, він шукав очима — хто кинув? Він піднів руку, сльози блиснули в темних очах.

— Спасибі! Прощавайте! — крикнув він.

Жандарм удав, що нічого не помітив.

— Одягніть. Холодно. Їхати далеко,— сказав фельд'єгер. Хто ж кинув шубу? Хто насмілився?

Поряд з Настею і Артемом стояв молодий чоловік. Він протиснувся до них вже на кінець церемонії. Він нікого не шукав очима, як Настя, як інші рідні і близькі. У нього не було тут близьких. Але коли фельд'єгер прискакав з милостивим прощенням царя, молодий чоловік ледь-ледь прошепотів:

— Яка ганьба! — І, уже не одриваючи очей, дивився на ешафот.

Коли Петрашевський сів у кибитку, він протиснувся до самої дороги. Раптом, коли кибитка проїздила мимо, він, за мить ще не думаючи про це, скинув шубу і шапку і кинув у сани. Петрашевський глянув — хто кинув? Він ніколи не знатиме і хай. А з тим юнаком залишиться навіки «Спасибі, прощавайте» Петрашевського. У натовпі повторювали, згадували, переказували один одному присуд. Не знали, що він буде надрукований в газетах.

— Письменника Достоевського на чотири роки каторги і потім рядовим...

Спешнева на 10 років каторги.

Неповнолітнього Кашкіна — рядовим на Кавказ.

Плещеева — на 4 роки каторги.

Артем ішов, підтримуючи Настю.

— Ну, заспокойтесь, він живий, житиме. Ви його побачите. На віку, як на довгій ниві.

— Ні, ні,— тихо мовила Настя.— Ніколи вже не побачу.

І все лізли слова в голову з далекого, не її життя, а чогось вигаданого, може, з сну колишнього:

...Чтобы побыть одно мгновенье
В соседстве сердца твоего...

Каторгу Плещееву замінили на заслання рядовим в Оренбурзькі лінійні батальйони. Він не знав, що там уже конає один поет.

ПОДАЙ ЖЕ РУКУ КОЗАКОВІ

Дощ періщив, як найнятий. Замість вулиць коливались річки грязюки. А найбільша площа у самому центрі міста здавалась неодолимим морем багнища. Люди з острахом тільки в крайніх потребах — чиновники на службу, хазайки на базар — виходили з приземкуватих будиночків з зарюманими від осінньої сльоти вікнами, ледь-ледь пробірались тротуарами, боялися загубити не тільки галоші, а й чоботи. Візники не ризкували їздити, щоб не застрягти безпомічними посеред вулиці. Хто мав змогу, по кілька днів і носа не висував з хати. Отакою була степова столиця Оренбург завжди восени. Такою вона була й зараз, у жовтні 1849 року, коли Федір Матвійович Лазаревський повертався з чергової поїздки по киргизьких степах.

Він не парікав на свої подорожі по 25—30 верстов верхи, усе його цікавило, а проте приємно було повернутися додому, і навіть незважаючи на цю плаксиву осінню погоду, він радів, що знову опинився в місті.

А дома чекала зовсім виняткова радість. Тільки відчпнив двері — побачив: сидять за столом Сергій Левицький, якийсь чолові'яга у морській формі і... Тарас Григорович!

Тарас кинувся назустріч.

— Федоре, голубе, не чекав? Знайомся, це мій товариш — Ксенофонт Єгорович Поспелов. Ну, який же ти став?

Тарас обіймав, розглядав Федора, а Федір і радів, і жався.

Той і не той був перед ним Тарас. Тисячоверстні шляхи пустині прорізали глибокі борозни на обличчі, сонце спекло, як на осінь землю. Обвітраним, червонувато-темним було воно. Молодечим рухом Тарас уже не відкидав чуба з чола. Ех, відкинули вже того чуба навіки степові суховії та сніговії та аральські бурі і шторми.

Але Тарас сміявся.

— Що ти на лисину дивишся? Ти на вуса поглянь!

Вуса ховали гіркі зморшки коло уст. Вони надавали обличчю стате́чності і спокою. У сірих очах також були впевненість у собі і якийсь незвичний спокій.

«Хоч не щасливий, так принаймні веселий і спокійний», — писав він у листі Варварі Рєпніній.

До «веселоців» було далеко, а спокійним здавався тільки тим, хто не заглядав глибше. Насправді в очах з'явилось далеко цінніше, ніж спокій, — мудрість і рівновага, здобуті не легким досвідом. Цю рівновагу він намагався зберегти, її, певне, легше було зберегти, тримаючись зовні веселим, спокійним. А роки... Так...

Нишком проковтнуло море
Моє не злото сребро,
Мої літа — моє добро...

— Хлопці мої милі, любі мої! Олексій Іванович Бутаков поклопотався, щоб я лишився у вашій славній степовій столиці і тут закінчував альбоми з малюнками Аралу. Може, цілу зиму затримаюсь. Та що там згадувати! Ви й уявити не можете, як я зголоднів по книгах, зголоднів по людях. Ми ж як на кінці світу були, від усього відірвані. Правда, Ксенофонте Єгоровичу? Рекомендую — помічник Бутакова, командир шхуни «Николай», теж приборкував з «Константином» Арал-Деспиз. Ну й море, скажу вам! Та хай йому біс! Розповідайте мені все, все, що трапилось на світі, у вас, на Україні, в Петербурзі — скрізь! Все, що ви знаєте.

— Та почекайте, дайте опам'ятатися! — Федір справді не міг отямитися від такого дарунка — Тарас Григорович тут, живий-здоровий, знову з ними. — Ви ж у нас зупинились, Тарасе Григоровичу?

— Скрізь, де мої друзі, там і мої курені, — засміявся Тарас.

Так і на Україні було: де приятель якийсь був, там і курінь.

— Коли не проженете мене з приятелем, у вас будемо.

— Таке говорите! Усім місця вистачить. Я і Сергій вас нікуди не пустимо. Правда, Сергію? Зараз накажу самоварчик поставити та трохи з дороги опоряджу себе.

За чаєм Тарас розповів:

— Крім мене, Бутаков поклопотався і про Хому Вернера, так би мовити, мого колегу, засланоного поляка. Він упорядковує ботанічні та геологічні колекції. А щоб я швидше роботу закінчив, на допомогу мені дали хорошого хлопця, теж ляха, Броніслава Залеського. Він і Хома познайомили мене з усією своєю польською колонією. Їх тут багато, бідолах. Добра брата, зустріли мене, як рідного.

— Ляхи тут, у Оренбурзі, просто вищий світ. Дехто уже по десять, по п'ятнадцять років, пустили коріння, на тутешніх поженились, навіть сестра нашого Герна за поляком. Дивись, Тарасе, ляхам не вір,— ревниво мовив Федір.— Так тебе оплетуть, що й не помітиш.

— Таке сказав! — не надаючи особливої уваги ані словам, ані тону приятеля, відмахнувся Тарас. Уже потім замислився над цим. А тоді розмовляли, згадували, співали і були веселішими і спокійнішими, ніж того смутливого вечора, коли уперше започували втрюх. А зараз Тарас знову читав свої вірші.

— Скільки ж ви їх там написали? — дивувався і Сергій, і Федір.— Читайте, читайте ще!

Дивувався і Томаш Вернер, коли Тарас читав його друзям-полякам.

— Коли ти їх писав, Тарасе? Я ж ніколи не бачив.

— Бо ти в землі копирсався або на хмурки дивився.

А Броніслав Залеський, якого дали на допомогу Тарасові для роботи над описовими альбомами, тільки зітхав і просив:

— О маляше, читайте ще!

З Броніславом найдужче відчув духовну близькість не тільки тому, що вдвох працювали. Це сталося одразу, як колись з дорогим, найлюбішим Васею Штернбергом. Тільки той був безтурботним, щасливим юнаком, поки хвороба не скосила його,— та тоді вже не бачив його Тарас. А Броніслав уже хильнув з гіркої чари життя. Броніслав був так само вигнанцем, він страждав так само за свої революційні ідеї, діяльність. Ще будши студентом Дерптського університету, юнак належав до таємного студентського товариства. Члени товариства тримали зв'язки з поляками, ув'язненими у віленській тюрмі. Броніслав запально допомагав. Поліція довідалась не про все, і на перший раз лише заслали його до Чернігова, де Броніслав став служити, перебуваючи весь час

під пильним оком поліції. Врешті Залеському дозволили закінчити університет, тільки десь далі від Польщі — не в Дерпті, не в Києві, а в Харкові. Зглянувшись на клопоти родини, йому дали посаду у Вільно. Але Броніслав не міг заспокоїтися. Він знову зв'язався з революційною молоддю і старими революціонерами. У 1846 році, коли почалось повстання в Кракові і Галичині, за зв'язки з польськими емігрантами-революціонерами його заарештували і заслали до Оренбурзького корпусу простим солдатом.

Біографія Броніслава не була якоюсь особливою, винятковою серед засланих поляків. Історія кожного тільки трохи варіювалася. Більшість із них була з небагатих, але шляхетних, освічених родин, і перед кожним з них відкривався спокійний шлях особистого достатку й щастя. Але кожен з них не хотів, не міг скористатися цим, коли вся ойчизна — Польща — лежала розтерзана під п'ятою російського самодержця. А в цій ойчизні під важким гнітом своїх власних панів конав народ, простий, зубожілий до безкраю народ. Боротьба була єдина і в росіян, і в поляків. У багатьох засланих молодих поляків ще батьки підняли прапор повстання, були в повстанських загонах, як батько юного Людвіка Турпо. Сини переймали цей прапор і немов з самого народження приречені були вести боротьбу далі. Де б не були вони, куди б не потрапили емігрантами, на заслання, в Сибіру, в азійських степах, Кавказьких горах, вони не скорялись і не забували батьківських заповітів.

Тут, в Оренбурзі, були заслані поляки різних періодів, різних поколінь — з Варшави, Вільно, Подолії.

Був тут земляк з Києва Стах Середницький, учасник змови Канарського 1839 року. До цієї справи був причетний і поет Едвард Желіговський, або Антоній Сова, як він підписував свої твори. Найстарішого серед них Михайла Тадейовича Зленка заслали ще в 1839 році. Це був старий домініканський монах, префект гімназії у Литві. В Оренбурзі він вважався старожилом, він служив капеланом Неплюєвського кадетського корпусу, де було немало учнів — католиків. «Отець префект» звали його і тут всі поляки і ставились з великою пошаною і довір'ям. Він був у центрі польського товариства. Але організатором усього і усіх завжди був жвавий, моторний Аркадій Венгжиновський. Він перший довідувався про всі новини не тільки, що стосувалися їхньої «братви», а взагалі в Оренбурзі. А про своїх «хлопчиків» він піклувався так, наче це був його найперший прямий обов'язок. Він знав, хто давно не одержує листів з дому, хто найдужче сумує за своєю матір'ю, кого чекає паречена, кого

треба підтримати морально, а кому треба негайно знайти роботу — уроки, переписку, секретарство. Всі до нього звертались, немов це так і належало, щоб він клопотався, бігав, довідувався. І кожен з засланих вважав Аркадія своїм особистим другом. Один з перших він познайомився з Тарасом і вже думав, а що зробити для цього українського вигнанця.

Федір Лазаревський мав підстави ревнувати. Усе польське товариство прийняло Тараса з таким захопленням, шанобою та любов'ю, немов він був їхній кривий поет, немов писав їхньою мовою. Федір не розумів, що це справді було так! Зміст того, що писав цей вец і маляш — поет і художник — був їм зрозумілий і близький, як зміст поезії рідного Міцкевича. І слова ставали близькими і зрозумілими до кінця. Вони хвилювали їх усіх. І коли вечорами після роботи вони всі збирались разом, вони просили:

— Читайте, читайте ще!

Федору найбільше припадали до серця твори про Україну, а заслані поляки просили знову й знову прочитати «Кавказ», «Сон», «Яна Гуса», «Царів» — твір, який написав Тарас уже на засланні.

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських,—

повторювали за ним друзі. Хто, як не вони, розуміли серцем і кров'ю написані рядки.

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи!

Зараз про святу волю і для себе, для свого молодого життя, мріяв кожний з них, вираховував місяці і дні — скільки ще лишилося строку, вираховував, коли можна одержати підвищення в чині хоча б до унтера, не кажучи вже про офіцерство. Навіть це значно б полегшило умови життя. Зараз у цьому році закінчувався строк заслання Аркадія Венгжиновського, який служив у пограничній комісії.

Останнім часом Аркадій мав вигляд занепокоєний, як ніколи. Товариші зпали, в чому справа.

— Він ніяк не може умовити начальство перевести до Оренбурга Зігмунта Сераковського, свого родича,— пояснив Тарасові Хома Вернер, коли якось увечері, як завжди, зібрались у Кірші, чоловіка сестри Герна. Тарас звернув увагу на стурбоване лице Аркадія.

— Не в тім річ, що родич,— мовив Броніслав Залеський.— Ми всі б поступилися багато чим і жадали б, як найбільшого

дарунка нашій пещасливій долі, аби Зігмунта перевели з Новопетровського укріплення до нас, в Оренбург. О Тарасе, з ним ти зійшовся б найближче.

— Не ближче, ніж з тобою, Броніславе,— мовив з любов'ю Тарас. Він чим далі, тим ближче сходився з цим м'яким, лагідним юнаком і вже знав, паче рідну, всю родину Броніслава. Тараса зворушувало, що матір свою той зве «святою» і сумує за молодшими сестричками, яких в нього кілька. Одні кароокі — в батька, інші голубоокі — в матір і в нього, старшого брата. Вони всі писали своєму Броніславу листи і в кожному передавали привіти Тарасові... Там, на батьківщині, була дівчина, закохана в нього, але Броніслав мучився цим і відверто казав Тарасові, що вона прекрасна, але ні, це не та єдина, якої він жадає, і що ж зробити, щоб вона не чекала його?! А Тарас розповідав йому про одчайдушну Варвару Рєпніну, якою розрадою є для нього її сердечні листи, а любить її, як сестру, як друга — не більше.

От про що вони могли говорити, як брати. Таки найближче зійшовся він з Броніславом. Але Броніслав твердив:

— Коли б ти тільки побачив Зігмунта, він поет, хоч і не пише віршів. Розумієш, він між нами усіма, як сокіл між звичайними птахами. Він відірваний від нашого земного, звичайного життя. Весь у світі своїх думок, якихось надземних безкінечних просторах. Я б сказав про нього: «Боже дзєцко» — божя дитина з душею нової людини, час якої ще не наспів. Я боюся за нього. Чи зможе він коли взятися за справжню працю, плодів якої не видно одразу. Чи зможе зосередитися, щоб стати дорослою людиною.

Про Сераковського говорили всі, хто тільки знав його ранише, з захопленням, що він красивий і душею, і тілом і лише витає в хмарах. Усі шкодували його, бо знали, що він хворий на горло, що він пішки етапом пройшов до Новопетровського укріплення на східному відлюдному березі Каспію.

— Обручов ніяк не дає згоди перевести Зігмунта до Оренбурга. Каже, що і так тут набралось багато ляхів і взагалі засланих,— бідкався Аркадій.— І головне, за Зігмунтом і вини ніякої немає. Ромумієте, Тарасе Григоровичу? Він під час різдвяних канікул узяв відпустку в університеті — Зігмунт вчився в Санкт-Петербурзі — поїхав до родичів на Волинь, хотів відвідати за одним заходом і матір. Для цього треба було переїхати кордон, кілька верст усього. І підлий корчмар доніс на нього, і хлопчик потрапив до III відділу. Навіть відомий вам пан генерал Дубельт не міг нічого знати кримінального,— тільки перехід кордону.

— А втім, заслав?

— Заслав, але обіцяв своє протегування.

Аркадій був переконаний, що справді все було так, і гарче обурювався.

— Справді, навіть Дубельт не міг нічого знайти,— мовив повільно «отець префект» Михайло Тадейович Зленко. І раптом Тарас подумав: «А отець префект знає більше, ніж Аркадій і навіть генерал Дубельт».

Може, на сповіді, може, тому що монах найстаріший, і, може, саме тому, що монах, а вони, всі поляки, на диво релігійні і містики — Зігмунт сам розповів, що було насправді. Але жодного зайвого слова, навіть перед друзями, не проронив старий, не натякнув про те, що знає або здогадується.

Він тільки сказав якось Тарасові, коли вони були вдвох:

— Ви знаєте добре поезію нашого Адама Міцкевича, але деякі дійшли до нас лише в списках, і ви їх, можливо, не чули. Коли я читаю «До матері польки», переді мною тепер завжди виринає обличчя Зігмунта. Я молюсь за всіх моїх бідних синів, що опишилися тут у неволі, на чужині, але за нього найдужче.— І проказав тихо по-польськи:

О мати-полько! Горе йому буде!
Молись за нього... Глянь, он скорбна мати,
Розкрані мечами в неї груди.
Й тобі судилось муку цю прийняти.

Згодом Тарасові увесь цей вірш прочитав Броніслав. Він знав його напам'ять. Цей твір краєв серце кожного. Його так нестерпно гірко, так боляче-правдиво написав поет.

...О мати-полько! Й ти подбай ще нині
Про іграшки, підхожі до хлоп'яти.
Окуй у пута змалку бідолаху,
Впряжи його у тачку із землею,
Щоб він не блід, ступаючи на плаху,
Щоб він не червоїв перед петлею.
Не піде син із рицарства до бою,
Щоб водрузить хреста в Єрусалимі,
Не скропить волю кровію живою,
Як воїни свободи неволимі.
Шпиг викличе його на поєдинок,
На прю з ним стане царський суд неправий,
А бойовищем буде в них застінок,
А переможцем вийде кат кривавий.
А пам'ятником буде надмогильним
Там шибениця — чорна потороча.

А славою — хіба сльоза жіноча
Та тихе слово в краї підневільнім¹.

Чому «отець префект» думав про Зігмунта Сераковського, читаючи цей вірш? Адже Броніслав розповідав про нього, як про «боже дзєцко», мрійного хлопця, який витає за хмарами. А Аркадій завжди бідкався, що Зігмунт не пристосований до життя. Все, що одержує з дому, одразу роздає, мріє про науку, клопочеться лише про дозвіл вчитися, хоча б екстерном здавати в Казанському університеті.

Чому ж «отець префект» ці страшні вірші зв'язував саме з ним?

* * *

Лягідному і доброму другові Броніславу присвятив Тарас свої вірші. Він читав їх увечері «громаді»:

Ще як були ми козаками,
А упії ще не було,
Отим-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами.

Усі слухали з палким піднесенням, немов кожне слово відкривало святую істину, давно заpedбану. Кобзар братався з ними, зникали межі, посіяні царями, вельможами, магнатами, ксьондзами.

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!

— Батьку! Дай руку! — в кімнату вбіг юнак років двадцяти п'яти.

— Зігмунт! Зігмунт приїхав! — схопилися всі з місця.

— Вечір добрий! Я зовсім на короткий час. Який я радий, що застав усіх разом. І батька Тараса, про якого ви мені стільки писали. — Він тиснув руку Тараса, і Тарас, глянувши в очі Зігмунта, побачив — ані Броніслав, ані Аркадій не знають його насправді. І, може, лише старий «отець префект» розуміє його. Красивим його не можна було назвати, але варто було лише глянути на бліде обличчя, на ці сірі очі, які здавалися зовсім темними, вони наче запалювали кожно-

¹ Переклад М. Лукаша.

го, до кого звертався юнак, з ким розмовляв. Його мова захоплювала не мрійністю, а гарячим переконанням, впевненою логікою. Коли Тарас почав говорити з ним, йому здалося, не юнак перед ним, а доросла людина, якої ніколи не збити з шляху. І з першого ж міцного потиску руки відчув однодумця і соратника.

— Напевне, мені не доведеться учитись в університеті,— сказав Зігмунт Тарасові, коли посідали за скромну вечерю.— Може, мені пощастить дослужитися до офіцера. Я не тільки не проти, я цього хочу. Чи є що безправніше від солдата в царській армії? За цей час мого перебування в казармах, пересилочних в'язницях, на етапах я переконався, яке лихо — фізичне покарання солдатів. Як цим їх поступово обертують в худобу, бидло. І армія лише програс в своїй силі, вбиваючи свідомість, гідність людини. Я б зайнявся цим питанням. Я б довів це практично і науково, коли б тільки мав змогу.

— Волю,— підказав Тарас.

— Це насамперед. Але я б не міг заспокоїтись, коли б не почав боротьбу з цим злом.

— Гаряча голова,— зітхнув Аркадій.— Завжди у тебе фантазії, Зігмунте, нічим не обгрунтовані. Ну, що б ти міг зробити?

— О, я вже багато передумав і обміркував — як та з чого почати цю справу. Навіть в умовах, які створив імператор Микола. Перш за все я б зайнявся статистикою.

— Для цього треба мати розв'язані руки.

— Звичайно, тому я й хочу дослужитись до офіцера і піти навіть у військову академію, щоб справді полегшити долю тисяч людей. Скільки посмугованих спин я бачив за цей час, батьку Тарасе!

Для Тараса слова Зігмунта були не фантазією, не порожніми розмовами. Він зрозумів, що юнак бачить перед собою, крім дальшої мети — вільного братерського життя на землі, конкретну справу, жахливе зло, яке спотворює людину і з яким він одразу хоче боротись. Ні, «отець префект» бачив і знав більше, ніж будь-хто, свого Зігмунта!

На жаль, цього разу Тарасові мало довелося бути і говорити з Сераковським. І все ж таки, коли лишилися вони зовсім ненадовго вдвох, Зігмунт розповів Тарасові те, чого не знав ніхто з його приятелів-поляків.

Справді, ні про що Дубельт не дізнався. Його навіть трохи «очарував» поетичний мрійний студент, але студент все ж таки був досить обізнаний, багато думав, багато розумів. Справи ніякої не виявилось, ні за що було зачепитись. На-

віть хитрий Лис-Дубельт не міг схопити ніякісінької питочки. Але Зігмунт себе лаяв. Він нічого не виказав, ні в чому не зізнався, та надто увійшов у роль щирого, мрійного хлопця. І хоча й обдурив самого Лиса, проте все ж таки тому запахло чимось непевним від цього надто вільного поводження. І Зігмунта без суду заслали в солдати. Добре, що хоч так обдурив! Насправді було трохи інакше. Про те, що Сераковський був організатором у Санкт-Петербурзі політичного гуртка серед польської молоді, так і не дізнались. А в цей гурток входили і студенти, і офіцери, і кадети. У сорок восьмому році Зігмунт поїхав на батьківщину, звичайно, не для того, щоб побачитися з родичами, а щоб зв'язатися з тамтешніми політичними діячами. З-за кордону з Галичини просякали чутки, що знову починається рух. І місцевій польській шляхті не терпілось швидше почати відкрите повстання. Хоч Сераковський був молодшим за багатьох, він зрозумів, що невдале, непідготовлене повстання лише пошкодить справі. Він запропонував переїхати кордон і самому дізнатися про становище. Отоді при переїзді кордону його і схопили. Та в III відділі не дізнались правди. Перед Дубельтом був трохи захоплений хлопець, який на допиті надто розговорився і якого все ж таки варто було трохи остудити. Крім цього, це був студент і поляк, постать, як відомо, для імператорської держави взагалі небезпечна і підозріла.

А втім, і Броніслав, і Аркадій теж трохи були праві. Було в Зігмунті щось від «дзєцка божа» — захопленість? Добрість? Віра в свої ідеали? І якась непереможна цілеспрямованість, незрозуміла багатьом. Все практичне, побутове, усі турботи сьогоднішнього дня ніби відступали, не існували для нього. Він жив своїми ідеями і, здавалося усім, «витав у хмарах».

Невже «отець префект» пророцькими віршами Міцкевича передбачав його долю?

З Тарасом вони розстались, міцно обнявшись, вірячи в те, що побачаться, обов'язково побачаться, глибоко переконані в тому, що їхні стежки зійдуться на одному шляху, бо шлях у них — єдиний.

ОГНІ ГОРЯТЬ

Олексій Іванович Бутаков і в Оренбурзі був зайнятий по горло. Звіти про аральську експедицію. Крім офіційних звітів, він написав докладний лист славетному німецькому

вченому і маандрівнику, відомому на весь світ Олександрю Гумбольдту. Той завжди цікавився Азією, а Аральське море поки що було білою плямою в географії. Вели дослідження над кам'яним вугіллям, привезеним з експедиції. Бутаков на власному досвіді переконувався, як важко першим відкривачам, коли треба доводити, запроваджувати щось нове. Скільки скрізь безглуздо витрачається, розкрадається грошей, провіанту і, головне, людської сили, і скільки перешкод ставлять байдужі і канцеляристи всіх рангів, коли треба виклопотати ресурси на потрібну, хоча спочатку, може, і ризиковану справу. Але ж де, коли проходили наукові відкриття, відкриття нових шляхів, різних багатств землі — без ризику?

Тарас не менше, ніж Хома, який безпосередньо займався геологічними дослідженнями, чекав щодня відповіді з лабораторії «Горных и соляных дел» в Оренбурзі. Адже і він брав участь у розшуках вугілля на Куланді і інших аральських берегах і островах!

Можливо, коли б не впевнена, спокійна наполегливість їхнього командира, вони б і не одержали більш-менш задовільної відповіді з висновком: «Вугілля це хоча і поступатся перед нью-костельським, але до вжитку придатне».

Це вже була одна з перемог Бутакова. Але Бутаков жадав ще однієї перемоги, думку про яку плекав весь час. У своїх звітах, офіціальних листах, розмовах з генералом Обручовим він завжди перераховував усіх учасників експедиції, клопотався про нагороди, підвищення в чинах, доповідав, як багато зроблено Поспеловим, фельдшером Істоміним, топографом, нижніми чинами — не тільки досвідченими матросами, а й солдатами піхоти, які вперше опинились на морі, на палубі і несли морську службу завзято. Зокрема він просив за Хому Вернера і рядового солдата Тараса Шевченка. Дати йому чин унтер-офіцера. Дозволити малювати.

Він знав, що в цій складній справі з конфірмованим поетом і художником потрібні не лише прямі, а й обхідні шляхи. Він вирішив «зрушити» всіх знайомих дам у Петербурзі, щоб вони просили про Шевченка всіх, кого можна.

* * *

— Ах! Це один з трьох рижиків, — засміялась, одержавши листа від Бутакова, калузька губернаторша Олександра Йосипівна Смирнова, яка приїхала до Санкт-Петербурга спочити від своєї губернії. — Знаєш, та chère, — сказала вона

своїй подрузі, як і вона, колишній фрейліні двору,— це були три брати, такі спокійні, холоднокровні, одчайдушні моряки. Тепер один з них підкоряє Аральське море. Дуже смішно описує це море, пустиню, звірів, яких вони їдять, звірів, які їх загрожують з'їсти. Він просить за одного художника, якого зустрів у тих пустинних краях, бідного вигнанця, покараного за якість ліберальні віршики. Бутаков запевняє, що той чудесно малює *à la sepia*, він намалював береги моря і портрети тамтешніх дикунів. Що я тепер можу зробити? То колись...— І замріялась, поринувши в спогади.

Колись вона була тією «чорноокою Росеті», якій присвячували вірші, читали твори Пушкін, Жуковський, Лермонтов, Гоголь, її любили і поважали за цікавий живий розум, гострий язичок, незалежний характер, який вона примудрялась зберегти навіть в умовах лицемірної складної атмосфери двору. До неї звертались по допомогу. Колись, у молодості, прийшов милий-милий, любимий усіма Жуковський, витягнув з великого портфеля малюнки, паче намальовані дитиною. «Чортенятко,— сказав він,— дивіться, що я вигадав. Я так усім набрид своїми проханнями при дворі, що тільки побачать мене, одразу руками махають. А мені потрібні гроші, щоб викупити кріпака-живописця у його папа. От я всю історію представив у малюнках. Бачите. Оце сидить Юлія Федорівна Баранова і велика княгиня, а я розповідаю, а вони кажуть «це жак! Ах біденький! Його треба визволити». А отут я показую його малюнки, і вони в захопленні аж стогнуть «*c'est charmant! Quel talent!*»¹. Ну, як мені зібрати гроші, щоб справді визволити бідолаху? Лотерею влаштувати?»

Чи він визволив тоді? Фрейліна не пам'ятає. Усе переплуталось — і імена, і прізвища. Ну, чим вона допоможе славному рижику Бутакову? Цікаво, невже його наречена таки поїде з ним у пустиню?

— *Ma chère*, а пам'ятаєш, колись *Alexandre*...

Подруги поринули в спогади...

То колись...

* * *

Імператор холодними і злими очима пробіг лист, підписаний Орловим і Дубельтом, про рядового Шевченка. Спочатку коротенько нагадувалось суть справи і його імпера-

¹ Чудово! Який талант! (*Франц.*)

торський власноручний присуд: «Під найсуворіший нагляд із забороною писати і малювати».

Ну і що ж? Одним пасквілянтом і малярем менше. Це тільки на благо держави. Що ж вони хочуть?

«У січні 1848 року,— писав граф Орлов,— до мене поступило клопотання про дозвіл Шевченкові малювати. І начальство окремого Оренбурзького корпусу в той час дало відзив, що означений рядовий поводитьсь добре, службою займається старанно і в образі думок його не помічено нічого, вартого догани. А тому він заслуговує на дозвіл малювати, про який просять. Але я тоді визнавав ще передчасним входити по сьому предмету з всепідданішою доповіддю.

Нині генерал від інфантерії Обручов, посилаючись на згадане листування, запитує: чи можна дозволити Шевченкові займатися малюванням під доглядом найближчого начальства.

«Всеіздданіше доповідаючи про це вашій імператорській величності і беручи до уваги з одного боку схвальний відзив вишнього начальства про поведінку Шевченка, а з другого, що рядовий сей і в минулому неблагонаміреність свою виявив у писанні віршів, а малюнків подібного змісту не було між його паперами, я наслідуюсь запитати, чи не зволите ви височайше дозволити йому займатись малюванням, проте з тим, щоб твори свої він представляв на перегляд оренбурзькому військовому губернатору.

Генерал-лейтенант граф Орлов.

Генерал-лейтенант Дубельт».

Імператор закусив тонку губу.

— Рано, ще рано,— процідив роздратовано і відклав папір, нічого не написавши.

* * *

Огні горять, музика грає...

«Огні горять, музика грає» — виникає перший рядок. Коли б зараз піти звідси, сісти десь на самоті, одразу б вплився вірш, наче мимовільний віддих. Тарас стоїть спокійно в дверях невеличкої зали, дивиться на немудровані розваги, танці, жарти. До нього ставляться з повагою, і Федір Лазаревський, якого він, Тарас, привів з собою, дивується, як вільно, впевнено, з почуттям власної гідності, тримається його любий друг серед вищої, так би мовити, оренбурзької інтелігенції,— на іменинах у старого лікаря Майделя. Тарас тільки надто мовчазний тут, проте коли до нього зверта-

ються, він охоче спокійно підтримує розмову. Федір радіє — Тарас Григорович певно задоволений, хай хоч трохи відійде, перепочине.

— Слухай, та ти ж робиш успіхи в вищому світі, — напівжартома, напівревниво мовив Федір Матвійович. — Я вже не кажу про ляхів, у них ти перша людина. Але, кажуть, ти робиш портрет навіть Матильди Петрівни, дружини генерал-губернатора Обручова.

— Аякже. Пішли наші вгору, по два на шибеницю, — спокійно, тільки з ледь помітною гіркою посмішкою — її ховають вуса — відказує Тарас.

Ніхто не знає на цьому провінціальному балі, які рядки, повернувшись, напише він у свою захаяльну книжечку:

...І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І вишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя...

Сліз ніхто не бачив. Їх тільки відчували далекі друзі в скорботних листах.

Наступав Новий рік. Кожна людина песамохить перед Новим роком оглядає свій шлях, підсумовує і чекає, чекає. А раптом доля пошле сподівано-несподіваний дарунок? Здається, саме на Новий рік трапиться щось дуже хороше, він почнеться інакше.

«Я тепер сиджу сам-самісінький і згадую те минуле, коли ми вперше з вами зустрілись у Яготині. І багато спало в мою сумну безталанну голову. Невже і кінець мого життя буде такий самий смутний, як сьогоднішній день?»

Віддана душа — Варвара — їй можна поскаржитись, як сестрі. І нічого, що привітальний новорічний лист виходить таким похмурим.

«Ради Нового року мені об'явили, що навесні я повинен вирушити знову на Аральське море. Певне, мені звідти не повернутись! За минулий похід мені відмовлено в представленні на височайше помилування і підтвержена заборона писати і малювати. От як я стрічаю Новий рік! Чи правда, весело?»

Я сьогодні ж пишу Василеві Андрійовичу Жуковському (я з ним особисто знайомий) і прошу виклопотати мені дозвіл тільки малювати. Напишіть і ви, якщо ви з ним

знайомі. Або напишіть Гоголю, щоб він йому написав про мене».

Боже, яка безнадія!

«Я тепер, як падаючий в безодню, ладен за все схопитися — жахлива безнадійність!»

І знову він просить книг. Гоголя, Фому Кемпійського. Він не може загасити в собі жадоби творчості. За дарунок мав би він, коли б дозволили йому намалювати хоча б ікону до церкви. Колись він хотів аналізувати серце матері по життю святої Марії — вічного образу материнської скорботи і відданості. Але малювати і писати йому заборонено. Це він робить лише потай або коли начальство дивиться крізь пальці, як Обручов дивиться крізь пальці на портрет своєї дружини. Власне, робить вигляд, що не знає, бо Тарас малює тоді, коли Обручов у своєму службовому губернаторському кабінеті. Та хіба можуть портрети губернаторши і інших дам замінити справжню творчість? Що ж, він не має права відмовлятися. Крім усього, кожен зайвий карбованець не зайвий!

Оце недавно він припіс свій автопортрет в подарунок Лазаревському. Портрет просив Аркадій, але чомусь хотілось, щоб саме цей портрет-картину побачили хоч колись на Україні.

Федір зрадив, але, з природи делікатний, почав відмовлятися.

— Твій портрет для мене величезна дорогоцінність, але тобі треба віддарувати чимсь коштовним, чого я не маю. Ні, я пізачо не можу взяти.

Тарас насмішкувато подивився на нього.

— Бачиш, у мене чоботи зовсім зносились. Дай мені за нього свої старі чоботи — і край.

Як мало розуміли навіть найближчі люди його дошкульні злидні. Злидні рядового та ще засланоного солдата, коли не вистачало копійки на доконечні щоденні потреби.

Але що ці потреби, коли гнітили інші злидні.

«Як сумно я стою між людьми. Нікчемні матеріальні потреби в порівнянні з потребами душі. Добрий Андрій Іванович просить мене надіслати все, що б я не намалював, і призначити самому ціну: що я йому пошлю? Коли руки і голова заковані! Навряд чи хто терпів подібне горе».

У такому ж розпачі він написав листа поету Василюві Андрійовичу Жуковському — «святій людині», яка допомогла йому визволитися з кріпацтва.

Листи, а головне — доручення на словах, те, що не можна було написати, а треба було особисто розповісти, нагадати,

стукаючи в усі двері, куди тільки можливо,— везли вірні друзі.

Восени до Санкт-Петербурга їхав художник. Олександр Чернишов. З ним знову зустрічались в Оренбурзі, він був у поляків і на згадку змалював їх усіх разом з Тарасом. Шкода, не було тоді Зігмунта Сераковського.

Тарас не розумів, і боляче йому було до нестями: Брюллов, любимий вчитель і визволитель, тепер нічого не зробив для нього. Ще раніше писав Олександр — тільки плечима здвигнув. Тарас не знав. Брюллов був тоді у найважчій смузі свого життя,— і в творчості, і щодо здоров'я. Він тільки одного жадав — вирватися з Петербурга і сказати: «Рота — я дома». Усе остогидло, усе драгувало, він тяжко хворів, він на все махнув рукою і «здвигнув плечима». Хоч в листах Тараса проривалися потки скарги на незрозумілу реакцію учителя і друга, та однаково не могли вони заглушити вічну, по-юнацькому палку любов до нього. З ім'ям Брюллова зв'язане було найпрекрасніше в житті: воля, Академія, друзі, художники. Ці спогади Тарас зберігав у найглибшому куточку душі, своєму «святая святых».

Велика надія лишалась тепер на Василя Андрійовича Жуковського. Тарас був певен, що той пам'ятає його. Він підписався просто, як колись звав його Жуковський,— Тарас.

Василь Андрійович Жуковський, коли б навіть не знав попередньої історії Тараса, і то б не лишився байдужим. Але зараз, читаючи «...виклопочіть (ви багато можете) дозволу мені лише малювати — більше нічого. І сподіватися не можу і не прошу більше нічого. Згляньтесь наді мною»,— Жуковський згадав допитливі сірі очі любимого учня Брюллова, лотерею-аукціон в домі Вієльгорського, 22 квітня — незабутній день, один з дорогоцінних днів у копилці його пам'яті, «Катерину», присвячену йому... «Справжній алмаз у кожусі» — назвав він Тараса.

...«Бога ради і ради прекрасного мистецтва зробіть добру справу і не дайте мені з нудьги померти! Я постараюся, якщо мені буде дозволено, намалювати для вас все, що є цікавого в цьому нецікавому, але поки що таємничому краї».

Тарас ніколи не дізнався. «Свята людина» Жуковський звернувся-таки до III відділу з проханням полегшити долю Тараса — дозволити йому малювати.

До Петербурга через Москву мав їхати Сергій Левицький. Він обіцяв передати листи княжні Варварі Рєспніній, історичку Бодяньському, професору математики, земляку з Полтави Остроградському.

Нарешті Тарас написав і сам графу Орлову. Головне, що було в усіх листах, — «я прошу однієї великої милості, дозволу малювати».

Дозволу «не воспоследовало».

* * *

У січні до Оренбурга докотилась звістка про справу петрашевців. Прийшли, правда, з запізненням столичні газети. За 22 грудня 1849 року і в Санкт-Петербурзьких «Ведомостях», і в «Северной пчеле» у розділі «Внутренних известий» був надрукований вирок.

Тарас і Броніслав Залський читали вдвох газети, які приголомшували, нічого не пояснюючи. Тільки здогадуватися можна було з тієї відозви, що передувала довгому списку покараних.

«Пагубные учения, породившие смуты и мятежи во всей Западной Европе и угрожающие ниспровержению всякого порядка и благосостояния народа, отозвались, к сожалению, в некоторой степени и в нашем отечестве».

— Тарасе, що ж було, що ж було насправді? — не витримав Броніслав.

— Коли б знаття, коли б знаття, — з розпачем вимовив Тарас. — Слухай, Броніславе, далі: «Но в России, где Святая Вера, любовь к Монарху и преданность Престолу основаны на природных свойствах народа и доселе хранятся непоколебимо в сердце каждого...». Ні, не можу читати, — очі Тараса наливались люттю. — Слухай, слухай хлопче. «Только горсть людей, совершенно ничтожных, большей частью молодых и безнравственных, мечтала о возможности попрасть священные права Религии, закона и собственности. Действия злоумышленников могли бы только тогда получить опасное развитие, если бы Правительство не открыло зла в самом начале».

Перед очима у Тараса майнули одразу вечори в Києві, Гулак, Савич, запальний Сапко Навроцький, розгублений професор — любий побратим Микола Костомаров, честолюбний, то близький, то вороже-чужий Панько Куліш — на який превеликий безмежний жаль і тоді «зло» було відкрито «в самом начале»!

— О господи, скільки ж їх, безталанних сміливців, потрапило в залізні тенета.

Уже вдвох, Тарас і Броніслав, схилились над газетою, жадібними очима пробігаючи стислі і страшні рядки — описи вини кожного, присуди до смертної кари, помилування.

«Итак, виновные, заслужившие по закону смертную казнь

и только неизреченным милосердием государя-императора помилованные, понесут достойное наказание».

Першим по списку ішов Бутапевич-Петрашевський.

Тарас тихо зойкнув. Він побачив прізвище Момбеллі. Момбеллі розповідав про вечори у Петрашевського, хотів познайомити з Спешневим. Спешнев також у списку.

Письменник Достоевський.

Письменник Плещеев.

— Плещеев написав вірші, які вся молодь співала, наче гімн,— тихо сказав Тарас.

Вперёд без страха і сомненья
На подвиг доблестный, друзья.

Скільки ж їх постраждало!

А незабаром дізнались, що кількох петрашевців заслано до Оренбурзького округу: Ханикова в Орськ, а поета Плещеева — в Уральськ.

— Туди, здається, переводять і нашого Зігмунта,— сказав Броніслав.— Уже ближче до нас.

— Аякже, рукою подати,— сумно пожартував Тарас.— Та тільки руки не вільні. Долетів би — крила підрізани. Добіг би — ноги в ланцюгах. Руку подав би — руки зв'язані.

* * *

...Олексій Іванович Бутаков мав їхати з Оренбурга. Він мусив заїхати до С.-Петербурга і далі в Швецію, щоб замовити два пароплави для Аральської флотилії. Але перед закордоном хотів завітати до рідних на південь.

Тарас писав Барварі, що, можливо, вона побачить в Одесі його «командира і батька», який став йому другом. Та про всіх своїх друзів писав він з безмежною подякою: про Федора Лазаревського, який перший прибіг, не посоромившись його солдатської киреї, про його братів, особливо Михайла Матвійовича. Листи Тарас просив направляти прямо на адресу ад'ютанта Обручова Карла Івановича Герна, теж свого доброго приятеля, навіть не вказуючи, кому лист. І за штемпелем милий ГERN здогадається!

Останні вечори з Бутаковим та Левицьким були особливо сердечні, прості і дружні. Збирались чи то у Герна, чи у Федора, чи у самого Бутакова. Тарас на цих товариських вечірках був навіть веселим, виконував часто обов'язки кока, жартував. Але найлюбішими для всіх були співи. До чого ж хороше і душевно співали вдвох Тарас і Сергій Левицький!

Бутаков і Герн, хоч і не розуміли мови, а просили кожну пісню повторювати. Але Тарас і Сергій не повторювали. В запасі у них було безліч чумацьких та козацьких і тужливих, і веселих пісень. З кожної мелодії виринала картина — то образ буйвітра, запорожця козака-нетяги, то пропийвола-чумака, то горопахи-кріпака, безталанного коханця. Пісень вистачало і без повтору на цілу ніч.

З Бутаковим не знав, чи стрінеться коли, та вірив — командир не забуде, зробить усе.

— Лишаю вас тепер на Герна,— мовив Бутаков на прощання.

З Сергієм прощались ненадовго. Жартома Тарас дав йому стусана в бік.

— Дивись, пиши, а то побачимось — вуха намну. І листів не загуби, скрізь побувай. Опинишся в столиці, ще все перебудеш.

— Тільки не вас, батьку.— Сергій трохи не плакав, прощаючись. Він був так само закоханий в Тараса, як колись Сашко Навроцький. Тільки іншої вдачі — тихий, соромливий та до безкраю відданий Тарасові. Йому хотілося більше знати про всі ті події, які відбувалися з Тарасом на волі, потай, у глибині душі він певен був, що Тарас таки належить до якогось товариства, що на волі є люди, які продовжують цю справу. Отже, були петрашевці. Сергій хотів би хоч маленьку участь взяти у цьому. На своїй службі він намагався теж боротися з несправедливістю, хабарництвом, підлабузництвом, бути чесним — але ж цього замало!

Тарас, оберігаючи його, нічого не розповідав про минуле. Та й частіше стрічались на людях або навіть коли бували утрюх з Федором, то при Федорі таких розмов виникнути не могло.

«Нічого,— думав Сергій — зараз я прикладу всі зусилля, щоб виконати доручення Кобзаря. А там — видно буде! Адже я зустрінуся з його друзями».

Розлука мала бути недовгою. Обіцяв докладно про все писати.

— На адресу Герна,— нагадував Тарас і Сергієві.— Карл Іванович знатиме, що мені.

Карл Іванович стверджує кивав головою. За нього можна бути абсолютно спокійним. Навіть коли б розпечатав конверта — побачивши звернення до Тараса, він би жодного слова далі вже не прочитав.

Карл Іванович Герн так щиросердо поставився до Тараса, ще коли той вперше прибув до Оренбурга. А зараз Тарас

навіть переселився до нього на Стару Слобідку, на Косушечну вулицю проти Неплюївського кадетського корпусу.

У садибі, де мешкав Герн, був маленький флігельок, там і отаборився Тарас. Він, правда, часто ночував, як і раніше, і у Лазаревського, і у інших приятелів. Що ж, відчував він себе птахом, занесеним ураганом в чужу сторону, звідки не може пізнати своїх шляхів і не має ніде власного гнізда.

...Власне гніздо... Він ні з ким про нього не мріяв, тільки давно, ген-ген давно з ясноокою Оксаночкою в далекому спідтинстві. Кілька разів друзі бачили його з тоненькою молоденькою дівчиною, чи то татаркою, чи то казашкою. Яюсь навіть привів її на вечірку. Звідки вона взялась? Хто вона? Вона дивилась на Тараса обожуючими довгими очима і краси була надзвичайної, наче саме про неї розповідали в одну з тисячі і однієї ночі. Трималась дівчина несміливо. Ні, вона не могла бути з тих гулящих, пропащих дівчат, з якими розважались і солдати, і офіцери, і вільні паничі. Тарас ставився до неї шанобливо, дивився спокійно і лагідно, як на дитину, і коли почали вже потім без неї підсміюватись — що от є й молодші, а вона обрала лисуватого, вусатого, значить, справжня любов — Тарас так глянув, що смішки враз припинились. І вже всі почали ставитись до неї, як до дитини.

Тільки вона сама не по-дитячому палко і ревниво не відводила очей з Тараса, особливо коли той співав або читав вірші, хоч ані слівця в них не розуміла.

Одного разу насмілилась, і коли Федір Лазаревський заграв на гітарі, раптом встала і пішла в танок. Східний, повільний, в якому танцювали тонкі пальці; наче віяла, в такт опускались і піднімались чорні густі вії, і чорнокоса голівка дивними зміїними рухами рухалась на білій тонкій шії. В усьому танку була якась таємнича східна розповідь. Усе було незвичне — і одяг, і очі, і руки, і все чарувало.

— Вона в чайхані танцювала. Сирота, у дядька в приймах. Добре, Забаржада, якші, дякую, — ласкаво всміхнувся їй Тарас, і всі поплескали в долоні. А вона сіла на підлогу, підібгавши ноги, біля колін Тараса і глянула на нього палко і віддано.

Він потім Броніславу почитав вірші:

І станом гнучким і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся, іноді дивлюсь,
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.

Він знав її долю.

Щось пророче
Мені вже зазирає в очі...
І я вже богу не молюсь.

Він знав — її спіткає доля багатьох красунь, беззахисних бідних сиріт. Може, тому й дивилась Забаржада такими закоханими очима, що цей вусатий урус-акин поставився з шанобою до її краси, до її дівочої долі. Ніхто в його товаристві більше не жартував з Забаржадою, хоча по правді і не розуміли толком їхніх взаємин.

А для Тараса була вона, як маленька красуня пташка — пролетіла, цвірікнувши, — і край.

Тут, у цьому провінціальному місті, навіть татарочка Забаржада була приємнішою принаймні своєю безпосередньою щирістю, ніж губернські дами та панночки.

Герн жив з молодою дружиною — це був зразок типової оренбурзької військової дами! Правда, з Тарасом вона була завжди люб'язна, як належить господині. Але Тарас волів бувати не у Герна, а з Герном у своїх приятелів. Хоч його завжди вабив сімейний затишок, але з делікатності не хотілось перешкоджати молодому подружжю. До того ж дружина Герна не вабила ані розумом, ані душею.

* * *

Федір Матвійович Лазаревський давно бачив Тараса таким роздратованим і сердитим.

— Що з тобою? Трапилось щось?

— Та ні, знаєш, інколи зустрінеш людину, послухаш її кілька хвилин, а враження таке, ніби ти в bagno якесь вступив.

— Кого ж ти зустрів? — зацікавився Федір.

— Прапорщика Ісаєва. Знаєш, нещодавно перевели до Оренбурга, прищавий такий слизняк, а переконаний, що Аполлон перед ним — морда. І тому розіграє з себе Дон-Жуана.

— Убив на місці, — розсміявся Лазаревський.

— Уяви, хильнув цей оренбурзький Дон-Жуан півчарки і розбазікався, що не може бути такої жінки, якої б він не спокусив. А найбільша для нього насолода — наставити роги своєму начальству.

— Ну і що тобі з цього?

— Бридко, гидко, соромно за людей. Я ледве стримав себе, щоб не відповісти йому як слід. Ніколи б я не заходив до того товариства, де буває цей селадон. Але мене покликали офіцери. Ти ж розумієш, вони ж можуть мені зробити яку завгодно капость.

Справа була не тільки в неприємних хвостощах жевжика Ісаєва. Хіба мало чого можна було наслухатися взагалі серед панів-офіцерів! Справа була в тому, що Тарас, працюючи в своєму флігельку, мимоволі бачив, як Ісаєв учащає до жінки Герна саме тоді, коли Герн на службі. Тарас перехопив кілька глузливих поглядів Ісаєва на Герна. До Тарасових ушей дійшло кілька скабресних патяків. Тарас страждав за друга, порядну, розумну, чесну людину, з якої сміє глузувати якийсь пікчемний жевжик.

— Я мушу йому відкрити очі,— сказав Тарас Федору.

— Тарасе, благаю тебе, не втручайся в чужі справи.

— Як чужі! Він глузує з мого друга, я все бачу, і знаю, і мовчу? Гріш ціна такій дружбі!

— Ой Тарасе, Ісаєв така слизька і небезпечна людина. Бійся його.

— Я не розумію тебе, Федоре. Адже справа стосується не мене, а людини, яку я люблю і поважаю і від якої я зазнав стільки добра і уваги. Виходить, я мушу бути свинею перед нею через свою обережність? Я чекаю лише слушного випадку.

Випадок, на жаль, трапився.

Це було вже напровесні. Починав танути сніг. Тарас стояв на ганочку флігелька, коли Герн вийшов з дому.

— Йду в гості до Майделя, кликали з дружиною, та вопа щось заслабла. А ви, Тарасе Григоровичу, не підете зі мною?

— Пішов би, так треба скінчити один невеличкий малюночок. Жаль, правда, і до хати йти, вже весною пахне.

Він повернувся до себе і сів коло вікна за роботу.

За кілька хвилин через садок у квартиру Герна прослизнула постать Ісаєва.

— От чортів син! — Тарас спересердя кинув пензель на підлогу, накинув своє пальто — весь час в Оренбурзі він ходив у цивільному — і поспішив до Майделя. На ізвонціку повернулись удвох з Герном.

Увечері Тарас сказав Федору:

— Бридко навіть згадувати, наче змію придушив. Так на мене цей панок офіцер поглянув, зрозумів, що не ненароком я там опинився.

— Дурень ти дурень, Тарасе,— перелякався Федір.— Ти ж все-таки солдат, а Ісаєв, хоч миршавий, та офіцер.

Ти думаєш — подарує він тобі? Наробив ти собі лиха. Ця нікчемна дріб'язкова душа, Ісаєв, помститься.

— А чорт з ним, — махнув Тарас рукою. — Як отак скрізь гидоті потурати, то як же чесним людям на світі жити? Та ти не прав панахиди зарані. Он я від Сергія лист одержав. Де ж він? Невже дома забув? Такий лист хороший. Не сердься, я принесу неодмінно. Є ще люди на світі.

Тарас пішов додому, зачинився у себе, хотів швидше забути капосну історію, взяв перечитати лист Сергія Левицького, і від нього повіяло справжньою людяністю.

«Осьде вже третій місяць, як ми не бачились з вами, дорогий земляче! Неначе третій рік тому пішов, так давно мені показалось се время». Він щирий хлопець, одправив лист до Варвари, бачився в Москві з Бодянським.

«Насилу достукався да вже ж зато як сказав, що я від вас і що маю писульку, то з ним зробилось щось таке, як буцім він чує об брате або об ким-небудь дуже близьким його щирому серцю...»

Так, так, хороший старий професор, скільки з ним говорили і сперечались про історію України, про літературу. «Довго балакали про Оренбург, як жити там усім і як жити вам. Бідкували і горювали разом». Побував Сергій у Петербурзі, у земляка, славного математика професора Остроградського і у інших знайомих. «Бачився на сих днях з Бутаковим, казав він мені, що — начав діло. Да не знаю, каже, що буде».

Рідні, хороші, щирі друзі! Милій хлопець Сергій! Ой, що ж це він пише!

«Багацько є тут наших, да кажеться, люди такі, що проміняв би їх на німця. А єсть між ними, знаю, один. Се Микола Олексійович Головка, магістр математичних наук з Харкова. От де правдива душа! І як зійдемось, то перве слово його об Вас. Він сотрудником в деяких журналах, і хлопець дуже розумний. Жаль тільки, що своєю правдивістю чи не наробив би того, щоб не запроторили його куди, бо вже і тепер під падзором поліції...»

Багацько є тут таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а на місто того стало більше людей, аж до тисячі, готових стояти за все, що Ви казали. І що, кажуть люди, для котрих правда така голосна і велика істина, що хоч би і казати при самім Карлі Івановичі — ніхто не злякався б».

Ач хлопці! Карл Іванович — це ж цар, імператор Микола, — так між собою називали його серед передової молоді. А милому Карлу Івановичу Герну — особо «гарному і щиро-

му німцю Карлу Івановичу мій низенький поклін. Скажіть йому, що я був у Адольфа Івановича і що воно таке щире і добре, як він сам».

Тарас ще перечитав рядки. «Вас не стало, а на місто того стало більше людей, аж до тисячі, готових стояти за все, що Ви казали».

Аж страшно. Така відповідальність за слово, правдиве, велике слово.

О! Він мусить виправдати віру, довір'я тої тисячі, всіх, хто читає його слова. Для них він повинен витримати, перенести все і повернутися і вести далі свою велику справу.

З ТИСЯЧІ ГОТОВИХ

Сергій Левицький познайомився з магістром фізико-математичних наук Миколою Головком через сестру Анастасію, Асю, як її звали.

У Пасажі до нього підійшов чоловік років тридцяти, протягнув руку і мовив:

— Я — Головко Микола Олексійович. Мені вапа сестра багато розповідала, я давно хочу з вами познайомитись.

Сестра Ася сама познайомилась з ним випадково, купуючи в англійській крамниці готовальню. Розсіяно і розгублено вибирала вона, яку взяти. Коло неї стояв чоловік. В його серйозному, зосередженому обличчі було щось таке, що Ася спокійно звернулась за порадою — і чоловік наче зрадів — він виявився спеціалістом в цих справах. Незнайомий стільки розповів їй одразу, немов людина, яка довго-довго мовчала і нарешті зустрілася з давньою знайомою і може дати собі волю.

Але говорив він не просто собі трень-брень, аби зав'язати знайомство. Асі з першої ж хвилини стало цікаво з ним. Почавши показувати тут же, в крамниці, різні математичні і фізичні прилади, він і на вулиці не припиняв розповіді про майбутнє математики й фізики, як основи всіх основ у наці. Він розповів, що працює над «переломленням променів світла» і в нього є робота про падаючі зірки, а прізвище його Головко.

Ася не все розуміла, але все це було куди цікавішим, ніж її буденні, звичайні обов'язки. Порівнюючи з ровесницями-панночками, вона була начитана, досить розвинена і розум мала допитливий і самостійний. На це впливало її відносно самостійне і незалежне життя.

Непомітно він її довів додому.

Хоча було холодно, Ася звернула увагу, що її випадковий знайомий не в шубі, і не в зимовому, а в легкому пальті. Раптом Головка зупинився, і несподівано винувата добра усмішка змінила його серйозне нервово обличчя:

— Я вас заговорив зовсім, пробачте.

— Що ви, що ви, мені дуже цікаво! Знаєте, адже жінкам рідко трапляється систематично і глибоко вчитись. Я, правда, маю змогу і досить вільного часу, щоб вчитися, але тільки самотужки, без всякого плану, як трапиться. Я вже другий рік живу компанйонкою у княгині Голіциної. У мене нема батьків. Правда, мені припадає невеличка спадщина, але я не хочу висіти на шиї у брата, тому й вирішила заробляти сама, та знаєте, дівчині якось краще жити з якоюсь дамою, ніж зовсім самій. У княгині, звичайно, є свої дивачтва, але загалом вона добра і навіть незвичайна людина. Вона всім цікавиться, і ми багато читаємо. Вона вивезла з Франції одного старого професора, і він пише для неї історію Росії... Це, правда, дивно, що вона доручила таке французу. Мій брат Серьожа навіть запевняє, що це просто пройдисвіт, який обдурює княгиню.

— Напевне, пройдисвіт,— переконано сказав Головка.

— Ні, ні, він добра людина. І, знаєте, нам цікаво утрюх вечорами сидіти і розмовляти.

— Звичайно, дивно, що за дорученням княгині він, француз, пише історію Росії,— додала задумливо Ася.— Я певна, коли я розповім княгині про вас, вона зацікавиться вами і запросить бувати.

— Я був би дуже радий,— усміхнувшись, підхопив Головка.— Ми зустрінемося з вами знову. У четвер на Невському, коло цієї ж крамниці. Гарзд?

Це було не призначення побачення, це було немов ділове продовження знайомства.

Дивачка княгиня, яка не знала, куди дівати свій час і гроші, звичайно, зацікавилась розповіддю Асі, запросила в гості Головка, загорілась раптовою любов'ю до математики і, незважаючи на свій досить-таки похилий вік, почала брати уроки. Головка не відмовився. По-перше, він жив досить скрутно, і п'ять карбованців сріблом за урок були зовсім не зайві. По-друге, його цікавила, звичайно, не княгиня, а Ася, хоча він поводився з нею дивно. Коли б хто-небудь підслухав їхні розмови, навіть наодиноці, той вирішив би, що розмовляють товариші, колеги, а не молодий чоловік з молодою дівчиною.

Знайомство з княгинею тривало недовго. Княгиня перелякалась надто вільних атеїстичних розмов. Цей вчений насмілювався глузувати з святих київських мощей, він доводив, що якість ґрунту дає можливість зберігатись трупам довгий час. Взагалі молодий чоловік висловлювався зневажливо і про релігію, і про порядки, і захоплено говорив про революцію на Заході, і взагалі був явний соціаліст. Йому не можна було відмовити в обізнаності й начитаності. Він знав німецьку, французьку, італійську, англійську мови, перекладав для себе Шекспіра, читав Канта і Гегеля, але характер його ніяк не можна було назвати приємним. Він не терпів ніяких протиріч, ніяких заперечень на свої докази. Але ж княгиня звикла, що завжди її було зверху — всі її примхи, її купці інтереси і думки. Тільки в перший момент вона здавалась цікавою і обізнаною. Людина, як цей Головка, тільки нервувала і не давала ніякої втіхи і задоволення.

В такий неспокійний час, коли всі підозріло ставилися одне до одного, знайомство з ним здавалось просто небезпечним. Головкові так само примхливо відмовили від дому, як і запросили. Але Ася і далі стрічалася з Головком. Обоє вигадували різні, ніби невідкладні справи і самі вірили, що у вівторок о шостій годині вечора на Невському неодмінно треба зустрітись, щоб передати новий журнал, і цей журнал неодмінно треба піддати о восьмій в суботу в Літньому саду, а там — неодмінно треба прочитати новий переклад, а там — неодмінно порадитись з приводу листа з Асиної батьківщини.

Але школи Микола Олексійович і при цих недовгих зустрічах ніби думав про щось стороннє, поспішав, казав:

— На жаль, я повинен іти. На мене чекають. Я дуже зайнятий.

Ася від гордості не розпитувала, куди він поспішає, але якось не стерпіла і промовила:

— Коли ви такий зайнятий, навіщо ви просили прийти саме сьогодні.

Головка глянув і винувато відповів:

— Але ж треба було передати вам цей журнал... мені треба було вас побачити... — і додав розгублено: — Я хотів вас бачити...

Ася не здавалась.

— І чим ви так зайняті увечері? Адже лекції в університеті давно скінчились, в редакції вечорами теж ніхто не сидить. Ви знову пишете якусь статтю в журнал? В «Современник»? Яку?

— Ні, — признався Головка, — все це не те. Просто по вівторках у мене збираються студенти, молодь, земляки-укра-

їнци... та й не земляки... Ви тільки нікому про це не кажіть. Може, й вам не слід було казати.

— Ні, слід,— сказала Ася і засмутилась.— Ну, і що ви робите? Ви ж не просто збираєтесь, щоб розважатись. Що? Що ви робите?

Головко засміявся з її запальності.

— У нас літературні читання. Нічого більше.

Ася похитала недовірливо головою.

— Яка несправедливість,— мовила вона трохи згодом.— Яка несправедливість для нас, дівчат. Ми не можемо навіть учитися нарівні з вами. Життя проходить мимо нас.

Вона чим далі, тим дужче відчувала, як гнітить її життя у княгині без мети, з дурними вигадками, примхами. Навіщо воно їй?

— Ви повинні покинути княгиню,— сказав Головко.

— Як би я цього хотіла! Але що я можу зробити? Йти класною дамою в жіночий пансіон, в якому я вчилася і нічого не навчилася? Коли я згадаю наших «дам», мене верне. Як це все лицемірно, непотрібно. Ні, це несправедливо,— запалювалась вона.— Чому жінки не можуть вчитися на лікарів, інженерів. Чому нема жінок-професорів?

— Ви забули, що є жінки самостійні — письменниці, артистки.

— А я кажу про звичайних — не талановитих, звичайних, як я. Адже чоловіки усі самостійні, вчать не тільки талановиті, а кожний, хто хоче. Чому це я не можу також відвідувати ваші літературні вечори,— зовсім нелогічно перескочила вона.

— Ні, ні, цього не можна,— жахнувся Головко.

— Я знаю, що не можна,— навіть сердито сказала Ася.— Ви збираєтесь і розв'язуєте світові питання. Ви говорите про соціальну несправедливість. Я певна, що ви зачитуєтесь там історією французької революції і читаете заборонені твори. І нікому з вас на думку не спадає, яку несправедливість ви творите з нами, тими, хто поряд. Хіба я одна хочу також робити щось корисне для народу, а не на втіху своїй примхливої старі. Правда, це мій заробіток, але чому не можна заробляти корисною, потрібною працею? Невже ви думаєте, що нас, жінок, менше цікавить наука і ми б не могли слухати так само лекції в університетах? Ні, ви мене не розумієте,— раптом, махнувши рукою, закінчила вона.

— От для того ми й збираємось, щоб змінити все, все докорінно. Підготуватись до цього,— тихо мовив Головко.

— Я вам казала вже про мого брата,— раптом мовила Ася.— Він незабаром буде тут. Ви знаєте, з ким він зустрівся

в Оренбурзі? Адже ви, напевно, читали твори Тараса Шевченка? Він там, в Оренбурзі.

Ще б пак! Студент Харківського університету — як би він не читав «Кобзаря»! Головка схопив Асю за руку.

— І ви мені про це не говорили? Тарас Шевченко! Хіба ви не розумієте, хто він для нас? Обов'язково познайомте мене з братом.

Їхня дружба ще більше зміцніла. Ася вже не нарікала на «літературні» вівторки. Вона розуміла, що справа не тільки в літературі. Головка не розповідав їй іншого, тільки казав: «От мої студенти — гарячі голови!»,— але ні з ким з студентів не знайомив. Інколи скаржився, яка рутинна панує в університеті, як схоластично викладають, як професори бояться живого слова, бо на кожному кроці пшигуни, донощики. Але однаково — для живого слова нема перепон, нема кордону. Він тільки вагався, чи дати, чи не дати їй читати ту нелегальну літературу, яка доходила з-за кордону, з Лондона, і ходила в списках по руках. Вони тепер так часто згадували і читали напам'ять «Кобзаря». Він знав з списків і «Сон», і «Кавказ», і «Посланіє», яких раніше Ася не чула.

Коли Сергій познайомився з Головком, він одразу зацікавився молодим вченим. Якось він спитав Головка, чи знав той когось із істраивцевів.

— Момболлі, тільки не був знайомий,— сказав Головка.— І ще дехто. А бачив усіх на страті.

І втупив зір у куток, довго не відводячи очей, немов бачив щось перед собою, не тільки легке літнє пальто, яке там висіло.

— Інколи я думаю,— сказав він,— коли бачиш навколо лихо, що, як страшний мур, давить усіх, і не можна його зруйнувати одразу, що краще — існувати чи не існувати?

— Що ви,— перелякано мовив Сергій.— Коли б ви бачили Тараса Григоровича, вам би не могла спасти така думка. Ви уявляєте, що він переживає, як він живе. А втім, яка міць і віра йде від нього. Ви думаєте, він хоч трохи зігнувся? Скорився? Ні. Він — терпить. Він — витерпить.

— О,— враз змінився Головка.— Напишіть йому. Він живе серед нас. Його одного взяли, а натомість його слова народили тисячі. Ви праві. Треба жити і боротися. Шукати друзів, однодумців. Не боятися смерті. Так, не боятися! Коли б ви бачили, як вони, петрашевці, не здригнувшись, йшли на смерть. Вони знали — і смерть кожного з них буде закликом до боротьби. Чи не так, Сергію?

— Та що ви, краще жити,— сказав просто Сергій.— І краще допомогти вижити, витримати нашому дорогому Кобзареві.

Так, Головка був надто запальна та «правдива душа». Перший час Левицький був зайнятий своїми справами і не так уже часто бачився з ним, про побачення Асі не знав та й та, мабуть, не так уже часто зустрічалась. Її княгиня раптом зовсім ослабла і незабаром померла, відказавши десять тисяч сріблом старому хитрому професору Гедвальду, який останнім часом, за її дорученням, писав працю про шкідливість споживання картоплі в Росії. Раптово збагатівши так, як і не мріяв, він поспішав повернутися до Франції.

— Завжди коло багатих людей, та ще без царя в голові, крутяться різні пройдисвіти і використовують їхні слабості,— подумав Сергій. Він не жалів княгиню, яку майже не знав, але його непокоїла самотна, замкнена Ася, яка не знала, до чого прикласти свої руки, і що їй порадити — Сергій не міг вигадати.

* * *

За неписаними законами губернії всі чиновники вищих рангів, офіцери штабу і гарнізону розговлялись завжди у генерал-губернатора Обручова. Так було і цього року. До розговин готувалися заздалегідь усі дами, а перша дама губернії — губернаторша Матильда Петрівна, звичайно, повинна була затьмарити всіх — туалетом, прийомом, пасками і тортами.

Але з першої ж хвилини, переступивши поріг залу, де був накритий величезний великодній стіл, з височезними папушиками і цілою артилерією вина і наливок, всіляких закусок, смажених поросят, гусей і курей, гості відчули, що в повітрі пахне не тільки закусками, а й порохом.

Навіть густий шар пудри не міг приховати, що обличчя губернаторніці вкривається то червоними, то білими плямами, що вона нервово оглядає гостей і злими очима позирає на чоловіка. А сам губернатор Обручов вітає всіх холодно, тільки-тільки в межах пристойності і чемності.

Серед гостей був і Михайло Семенович Александрійський, переведений із Орська до Оренбурга. Він підійшов до Карла Івановича Герна.

— Ви відчуваєте напружену атмосферу сьогоднішнього прийому, Карле Івановичу?

— Ще б пак. І нічого не розумію. Губернатор ледве привітався зі мною.

— Проте дивіться, як він бере під руку, майже обіймає Ісаєва. Погляньте, веде до столу.

— Михайле Семеновичу, тут щось небезпечно,— зблід завжди врівноважений Карл Іванович. Він згадав усю неприємну історію, що трапилась нещодавно між ним, Ісаєвим і Шевченком.— Шкода, що не прийшов Федір Матвійович. В церкві я його також не бачив. Але, знаєте, я підійду до Матильди Петрівни.

Герн вибрав момент, коли господиня виходила з зали в іншу кімнату, і пішов за нею.

— Я ще не мав щастя висловити вам своє захоплення вашим портретом,— сказав він, цілуючи руку. І помітив, як рука губернаторші затремтіла, а обличчя її вкрилося червоними плямами.

— Ах, цей портрет! Не говоріть про нього. Я боюся, що через нього будуть великі неприємності. Чоловік наказує негайно знищити мій портрет, хоча він такий вдалий.

Карл Іванович здивовано підвів брови, але зберіг невипоспокійний вигляд.

— Так, так. Великі неприємності. Не тільки бідному Шевченкові, але й багатьом, хто дивився крізь пальці на ті маленькі вольності, які він собі дозволяв.

— Матильдо Петрівно,— вже нічого не вдаючи, серйозно почав Герн.

Але Матильда Петрівна, відкинувши світський тон, промовила швидко пошепки:

— Негідник Ісаєв подав донос на Шевченка. Чоловік певец, що такий самий донос він послав і до Петербурга. Ви розумієте, які неприємності чекають усіх нас. У Шевченка має бути обшук. Можливо, цієї ж ночі.

До кімнати заходили дами, і, враз змінивши тон, губернаторша вела далі ніби перервану розмову.

— Так я вас прошу, Карле Івановичу, не затримуйтеся. Я відпускаю вас у ваших невідкладних справах, на півгодинки, не більше. Ви ж знаєте, мій чоловік любить, щоб усі були в зборі.

— За півгодинки я буду тут,— з почуттям цілуючи руку губернаторші, промовив Герн і, вже не заходячи до зали, поспішив через службовий непарадний хід з губернаторського дому.

Увечері, збираючись до великодньої заутрені, Герн заходив до Лазаревського, де був і Тарас. Лазаревський вагався, чи піде, чи не піде до губернатора. А Тарас пішов у гості до своїх знайомих. Куди саме — його й не питали, а він і не сказав. Може, до Чернишових, розговлятися, може, в чай-

хану до дядька Забаржади, може, до Зленка або Броніслава Залеського.

Зараз Герн сів у бричку і перш за все помчав до Федора Матвійовича. Лазаревський чепурився перед дзеркалом. Молодший брат, гімназист Саша, з заздрістю і цікавістю поглядав на нього.

— Де Тарас Григорович?

— Пішов кудись.

— Бога ради, кличте його швидше. Їдьте з ним на квартиру. Палить усе, що хоч трохи може йому пошкодити: на нього Обручову поданий донос. Вже дано розпорядження зробити обшук.

— Де ж його шукати,— перелякано схопився Федір.— Ви ж знаєте Тараса, ніколи невідомо, куди він завіється.

— І зовсім не невідомо,— раптом ображено, з тремтливими губами, наче от-от заплаче, промовив братик Саша.— Тарас Григорович у наших хазяїв сидить.— І він метнувся в низенький будиночок у дворі.

Так і було. Тарас у чистій святковій сорочці сумно сидів за накритим столом, який дбайливо зібрала бабуся, мати хазяїна, лікаря міської лікарні.

— Сип в гостях розговляється, а Тарас Григорович зайшов мене привітати,— мовила вона Саші.

— Та й сів, як пень,— засміявся Тарас і осікся — такий вигляд був у Саші.

— Тарасе Григоровичу, Федя казав — негайно ідіть до нас.

— Та як же? От і капуста кисленька, яку любите,— замушилась старенька,— і яєчка, і паска.

— Ні, Тарасе Григоровичу,— схвильовано наполягав Саша — зразу ж ідіть.

— Простіть уже, матінко, потім забіжу,— попрощався Тарас.

За кілька хвилин Тарас і Федір уже були в кімнаті Тараса у флігелюку Герна.

Тарас тримався напрочуд спокійно, навіть жартував.

— Оце розговілися. Добре, що я хоч у бабусі затримався, а то шукай вітра в полі, сам ще не знав, куди ноги понесуть. Та не хвилюйся. Ну, що в мене можуть знайти? Чим я завинив? Що паскудника цього, донжуана, на гарячому спіймав? Та це ж не проти священної особи імператора, не проти святої нашої влади! А втім, давай попалимо все, щоб і приводу не було інших добрих людей зачепити.

І він почав звальювати на підлогу купи листів, паперів, малюнків. Портрет дружини Герна, ще не закінчений, він штовхнув ногою до пічки, яку розпалював квапливо Федір.

— Туди йому й дорога.— А сам став навколiшки перед листами. До чого дорогi йому були цi листи. Кожен як най-коштовнiший дарунок. Як перечитував сотнi разiв, цiлував, посив за пазухою листи друзiв з України i цi, наче бiсером нанизанi листи Варвари, i листи Лизогуба, i листи самого Федора i його братiв. Це ж вони пiдтримували його, давали силу все перенести, i нiчого в них не було недозволеного, протизаконного.

— Ну, що ж тут палити? — звернувся вiн до Федора. Федiр переглядав майже кожний лист.

— I я тебе хочу спитати: що ж тут палити?

Тарас махнув рукою.

— Що ж поробиш? Пали всi листи княжни Респiної.

Вiн подумав: «Не хочу, щоб їх брали мерзеннi лапи слiдчих, копирсалися в душi, робили цинiчнi принищення, не розумiючи дружби i глибокої братньої любовi».

— Пали листи Лизогуба. Добрий мiй старий. А от вiд Александрiйського.

— Слухай, Тарасе, голубе, — схаменувся Федiр.— Якщо ми все попалимо, здогадаються, що тебе попередили про обшук. Чи не буде ще Карл Иванович за це вiдповiдати?

— I то правда, — погодився Тарас.— Досить. Хай собакам пимат в зуби лишиться, а то з лютi показяться. Iдьмо до тебе, та там ще щось спалимо.

I не переглядаючи, що лишилось, Тарас засунув купу листiв, свої старi, ще київськi альбоми, якiсь папери в шухляду столу.

Зупинився перед портретом Карла Ивановича Герна.

— Добра душа. Шкода портрет палити, а треба. Йому найдужче пошкодить.

Згадав — Герну нещодавно дав на схованку на кiлька днiв свої «захальвнi» книжечки. Ну й добре. Може, збереже. У доброго Герна i чернетки листiв до Жуковського, Дубельта, Орлова.

Кони, якi мав Федiр, бо постiйно був у роз'їздах, чекали коло ворiт.

— Поганяй якнайшвидше, Петре, — кинув кучеру.

— Заради великоднiя чарочку пiднесете? — повернувся Петро.

— Не сумнiвайся, тiльки швидше, щоб на розговини не зовсiм же спiзнитись.

— I ви не сумнiвайтесь, воронi не пiдведуть, ач якi коники!

Кони, пристрасть Федора, рвонули i полетiли щосили.

— Дивись,— шепнув Федір Тарасові,— бач, пазустріч їдуть.

— Побий мене бог, по мою душу,— стиха відповів Тарас. Але коні пролетіли мимо зустрічного фаетона.

— Клянусь, я розгледів,— шепотів Федір,— плац-ад'ютант і поліцмейстер.

— «Какая честь для нас, для всей Руси»,— мовив Тарас. Як міг він жартувати!

Але цієї ночі ніхто не прийшов до Лазаревського, тільки вранці постукав Александрійський.

— Прямо з розговин. Та-ак,— протягнув він.— Влаштував мені Обручов розговини. Його кілька разів відкликали. Уявляєте настрої гостей? А бідної пані губернаторші? А оце повернувся Обручов і до мене: «А, милостивий государ, так ми відповідаємо гарматами на зойки поневоленого народу про волю?» Пам'ятаєте, я писав про це. Як закричить: «На обахту! На Біле, Чорне, синє море!» Ви ж знаєте, це його любиме прислів'я, коли розпалиться. Подумайте, до ранку вже й листи переглянув. І вас, Федоре Матвійовичу, згадав. «Де Лазаревський? Тут? Листується з злочинцем? *Милый, любимый мій*. На обахту!» А слизняка Ісаєва не знав, де й посадити. А втім, Матвееву признався: «Мерзотник, підлий, але що поробиш? Я певний, що цей негідник і на мене послав донос. А в Петербурзі я нікого за плечима не маю. Я там людина маленька. А в доносі сказав, знаєте що, ходить Шевченко, мовляв, у партикулярному одязі і, незважаючи на заборону, малює і пише».

— Яка наволоч,— вирвалось у Тараса. І в той же час він полегшено зітхнув: «Захалявні книжечки у Герна, за нього можна і на страшному суді ручитися, значить — «пише тільки листи». А хіба це заборонено? Малює — хіба не знав Обручов, що малював портрет його дружини та ще з наказу начальства береги Аральського моря? Партикулярний одяг? От він — старий сюртук, сорочка та два пальта. Одне — літній плащ, друге — драдедамове горохове, підбите вітром на всі сезони. Хіба цього не бачило начальство? Хіба невидимкою ходив по Оренбургу? Адже тут він жив не в казармі, а на приватній квартирі і з наказу начальства закінчував альбоми для Бутакова.

— Це все дрібниці, все з'ясується,— заспокоював він друзів.— Тут же нема чого й розслідувати.

І коли того же дня Тараса покликали в ордонанс-гауз, він пішов цілком спокійний. Він на прощання поцілував Федора і Сашу, який не відходив від нього, як не проганяв його старший брат гуляти з хлопцями надворі.

— Ох ти, любий козаче,— розкуйовдив Тарас Сашкові чуба на голові.— Я швидко повернуся. Я все там до крихти поясню. Даремно так перелякали вночі. Не журіться, хлопці.

Але Тарас не повернувся. Спочатку його посадили на гауптвахту, а потім Обручов, боячися неприємних наслідків для себе за потурання конфірмованому (бо Ісаєв послав-таки донос і в Петербург), 12 травня відправив Тараса по етапу в Орську фортецю з суворим наказом командирі 5 батальйону якнайпильнішого нагляду.

* * *

Військовий старшина Корінь, виконуючий обов'язки чергового штаб-офіцера, підписав опис речей, належних рядовому Шевченку.

Ящик дерев'яний, нефарбований, з пензлями, фарбами і папером і ключиком.

«Книги: «Ветхий завет» — біблія.

«О подражании Христу».

Две книги Шекспира.

Две книги полного собрания сочинений русских авторов.

Сочинения Лермонтова.

«Евгений Онегин» — сочинение Пушкина».

Два портфелі для паперів.

Кілька листів від Левицького, Федора Лазаревського, Александрійського, Чернишова, княжни Рєпніної, Лизогуба. Серед них:

«Заслуживающие внимания

От Левицкого 6 марта 1850 года

Федора Лазаревского — 4 письма

Чернышева

...Два альбома с малороссийскими стихами и песнями и фигурами, нарисованными карандашом. Стихи малороссийские «Свяченая вода», тоже переделанные с добавлениями».

Все це переглянув і підписав переляканий до нестями генерал од інфантерії Обручов.

Він намагався про людське око зробити вигляд, що сам перший розпочав справу, наклав покарання, тому написав окремо від донесення у III відділ таємний лист міністру Нессельроде і тремтів, чекаючи, як подивиться III відділ на всю цю справу.

У III відділі найбільше переполошив усіх лист Сергія Левицького.— Знову змова! 1000 чоловік вже є взамін одного Шевченка.

Так почалася в III відділі нова слідча справа 1850 року: «О рядовом Шевченко, коллежском секретаре Левицком и магистре Головка».

* * *

Полковникові корпусу жандармів Станкевичу було доручено заарештувати колезького секретаря Сергія Левицького, а полковникові Левенталю — магістра фізико-математичних наук Головка в одну ніч.

Першим швидко «справився» Станкевич. Проте він був незвично зніяковілий.

Спочатку все відбулось спокійно. Абсолютно нічого протизаконного не знайшли. Левицький був одразу приголомшений появою вранці непроханих гостей. За кілька днів до того він зустрів Михайла Матвійовича Лазаревського, який повернувся до Петербурга і передав важку звістку. Тараса Григоровича заарештовано, зараз він в казематі Орської фортеці, і провадиться слідство. Нічого серйозного закинути не можуть, але Обручов тремтить за свою шкуру, намається вислужитись. Михайло Матвійович сказав, що начальство одразу змінилось і до Федора, бо всі знали про їхню дружбу, і зараз навіть обійшли належним підвищенням по службі.

— За його криваво-крижаний піт під час степових мандрівок спокійніше місце, яке обіцяли цілий рік, віддали іншому. Шкода хлопця,— казав Михайло Матвійович. Але в нього і гадки не було нарікати на дружбу з Тарасом. Навпаки, найбільше він жалів Тараса Григоровича.

— Що там Федір? Ну, ще трохи послужить в пограничній комісії, і все, а бідному Тарасові тепер зовсім непереливки. І ви знаєте, святішої, кращої людини ніколи не стрічав і не стріну. Уявіть — сидів на гауптвахті, вартові до нього приязно ставились. Один, дізнавшись, що Тарас художник, розповів, що в Оренбурзі живе бідолаха хлопець, Хлебников, здається, малює так, що всі дивуються, а немає можливості вчитися — сирота. Віддали його в підмайстри чи то до шевця, чи до коваля. І уявіть собі, якось потихеньку, майже вночі, відвів Тараса до цього хлопця. І потім Тарас з гауптвахти написав Герну і нам цидулку — врятуйте хлопця, талант надзвичайний. Ми плакали, читаючи. Герн присягнувся, що

розшукає. Подумайте, в такій біді опинився, а не про себе дбав.

— Таких, як він, більше нема і не буде,— сказав Сергій.— Я щасливий, що хоч зустрівся з ним.

— А втім, добре, що ви були в цей час у Петербурзі.

Умовились побачитись і розійшлись. Сергій хотів повідомити цю сумну новину Головкові, але не встиг. Про себе й подумати не міг, що може бути якось причетний до цієї справи. Тому поява жандармів приголомшила його. Левицький одразу зрозумів, що це відгомін оренбурзької події. Коли все ворухили в його кімнаті, він сидів тихо, спокійно. Але коли його запросили досить чемно сісти в фаетон, ним оволодів якийсь безнадійний розпач. Він згадав Тараса, його поневіряння, згадав засланих поляків, їхнє безправне життя на чужині. Ні, він не витримає цього. Для нього життя закінчено. Проїжджаючи Синім мостом, він побачив, що жандарм, цілком спокійний за свого арештанта, дивиться вбік, Левицький раптом стрибнув з фаетона і кинувся в воду.

Але його витягли.

Коли його «здавали» і «приймали», він був уже зовсім хворий і навіть не звернув уваги на слова Станкевича, які долітали з іншої кімнати.

— Не розумію, що з ним сталося. Абсолютно нічого не знайшов. І людина наче цілком благонамірена, випадково потрапила.

— Просто з переляку,— сказав інший голос.

— Ну, там видно буде,— мовив третій.

Спочатку Левицького покладали у тюремну лікарню. Він був зосереджений, мовчазний, і ніхто не міг помітити, що він сам себе картає за хвилину слабкодухості. Але хоч і тяжко хворий, він зібрався з духом і вирішив, що може триматися спокійно і одверто — адже нічого він не знає. Про Тараса Григоровича буде говорити лише хороше, як і думає про нього. Нічого злочинного ніколи від нього не чув і не помічав. Жодним словом йому він не пошкодить.

Перед Дубельтом з'явився звичайний скромний молодий чиновник, як усі «хахлы», люблячий українські пісні і вірші. Дубельт був певен, що за словами «наші» в листі до Тараса криється знову таємне товариство. Але і на словах, і письмово Левицький відповідав, що «нашими» звав українців-земляків, які, звичайно, допомагають одне одному влаштуватися, а німцями взагалі звик називати чужоземців. Про Головка розповів, що той, як людина добра, обіцяв допомогти придбати уроки. А розмову, про яку писав Тарасові, по-

яснивав лише палким характером. І підкреслював, що той своєю надзвичайною справедливістю наробить такого, що його ще зашлють, бо він і так під наглядом поліції.

Він не знав, звичайно, що Головка теж наказано заарештувати і що він наробив багато клопоту III відділу і викликав гнів у царя нерозторопністю жандармів.

Останнім часом Головка мало хто бачив. Він купив пістолети і ходив на пустирище вчитись стріляти. Навіщо? Він вирішив, що мусить помститись за всіх одному, найбільшому кату, через якого страждають тисячі. Ця думка укріпилась у ньому, коли він почув про новий арешт Тараса Шевченка. Він вірив, що серед молоді знайдеться і тисяча, і більше, для кого Кобзареве слово дороговказ. Він згадував петрашевців, Семеновський плац.

«Дякую! Прощайте!» — крикнув тоді Петрашевський.

Головко зачинявся дома й інколи, відклавши зошити з математичними формулами, починав писати, може, й не досить вправлі вірші про волю. У нього були переписані записки Момбеллі, деякі італійські статті про сучасний стан в Європі. Він замислювався над причинами поразки революції, хотілось поділитися думками з новими знайомими, які збирались у нього, ще небагатьма, не тисячами, звичайно, але ж, певне, скрізь на Україні та в Росії їх, однодумців, далеко більше тисячі.

Була біла ніч, і він не спав, сидючи над паперами. Вже й ранок настав, коли в двері постукали й зайшли жандарми. Головка займав дві кімнати, одну велику, другу маленьку — спальню. Почали обшук з спальні. Там ніяких паперів не було. Полковник жандарм об'явив йому, що за височайшим наказом він заарештований.

— Я зараз одягнусь, — промовив Головка. — Зараз дістану білизну, — і вийшов з кімнати.

Він збирався убити тирана-ката. Не встиг. Його самого зараз знищать. Так хай же хоч третій підкат розплачується! І він швидко схопив пістолет з письмового столу і націлився на квартального надзирателя.

— Що ви? Що ви? — закричав той, і в кімнату вбіг полковник.

Головка швидко направив пістолет на нього. Вистрелив. Куля майнула коло вуха жандарма.

— Ой! — зойкнув полковник і задкуючи вибіг з квартири разом з надзирателем. За ними хлопнули двері і пролунав постріл.

Коли, покликавши городского, жандарми повернулись в квартиру, двері були зачинені на ключ. Їх виламали. Посе-

ред кімнати лежав мертвий Головка. Він вистрелив собі в рот.

ІІІ відділ був у тривозі. Граф Орлов писав цареві:

«Певне, була велика каналія. Подивимось, що папери скажуть».

Йому марилось нове революційне товариство серед малоросів. Повторно були зроблені обшуки. Листи полетіли з Петербурга до Оренбурга, з Оренбурга до Петербурга. Не чекаючи вироку, Обручов давав накази, посилав слідчих в Орськ.

Цар був дуже незадоволений смертю Головка. Відкрити нічого не вдалося. Усім здавалось, Головка забрав з собою велику і важливу таємницю. Допити знайомих не пролили ні краплини світла.

Викликали Асю. Ні, вона казала, що нічого не знає. Незабаром випустили Сергія. Ася його ледь пізнала. Йому дозволили служити, але не в столиці, і наказали поліції таємно наглядати за ним. Сергій кашляв кров'ю. Але лікар сказав, що він застудив легені і, одверто кажучи, недовговічний. Ася переїхала до нього. Вона довго не розповідала йому про трагічну загибель Головка. А сама часто думала. «Є, є ж та тисяча. Де їх знайти? Хто ж приходив до Головка по вітворках?»

МИ ЗАСПІВАЛИ, РОЗІЙШЛИСЬ

Він ніколи і потім не любив ані розповідати, ані згадувати про ті місяці, які провів у Орській каторжній тюрмі.

Коли Тарасові вдруге довелося вирушити до Орської фортеці, він пережив це страшніше, ніж три роки тому. Тоді він ще не відав безмежності безодні, розпачу, що зазнав у казармі. Навіть у казармі, а не в тюрмі з каторжниками. Тепер він знав — його чекають ще важчі випробування, ніж раніше.

Інколи здавалось — не витримає. Не витримає серце, яке мусить стати кам'яним. «Тас бол», — як казав старий Альмамбет, — себто — «Стань камінням». Не витримає голова — стати тупою, без думок, тільки здатною сприймати накази унтерів. Не витримають руки — робити слухняні вправи з мушкетом та рушницею. Не витримають ноги — пройти етапом пішки каторжний шлях від Оренбурга до Орська. Тепер майже звичайним здавався шлях пустинню на Арал і з Аралу. Веселими здавались віроломні аральські вітри і навіть приємним нестерпний колись мертвий зиб. Там він

був одним з матросів шхуни «Константин» та ще й любиймий всіма художник. А зима в Оренбурзі уявлялася оазисом, коли навіть надія майоріла десь зовсім, зовсім близько.

У партії, з якою він ішов, дехто брив закутий в кайдани. Дзень-брязь — бряжчали вони.

Дзень-брязь, дзень-брязь —
Слышен звон кандалный.
Дзень-брязь, дзень-брязь —
Путь далёкий, дальний.

Без пісні і тут не могли обійтись.

...От-от, здавалось, поги вже не зроблять ні кроку. Неможливо. Ніби й на ньому нависли пудові пута. Ще крок. Ще. Тим, у кайданах, ще важче...

Поволі зникають усі думки, всі жалі. Опановує єдине почуття і бажання. Дійти до пагорка; там, певне, зроблять привал. Ні. Він не витримає... Єдина думка. Хоч би скоріше сідало сонце. І не палило так немилосердно степ. Хоч би швидше ті гори. Ох, як важко сходити навіть на ці невеличкі пригорки. Хоч би швидше в низину. Йти рівним степом. Червень, а трава вже в'яне. Тут усе в'яне... Ні, він не витримає...

Дзень... брязь... Тим йти ще важче...

Ні, він витримав. Він почув знову: «Подвись», і піднявся шлагбаум, і вони пройшли на знайомий до огиди плац Орської фортеці. І перед ним знову виникла кругла, роздратована тупа фізіономія командира 5-го Оренбурзького лінійного батальйону майора Мешкова.

— Шевченко?

На жаль, так, то він, Шевченко, знову опинився в Орській фортеці.

...«Дежурный генерал сего штаба... от 8-го июня сего года за № 526 уведомил господина корпусного командира к исполнению, что государь император по всеподданейшему докладу отношения корпусного командира и содержания препровожденных при оном от тебя (от Т Е Б Я!!!) отобранных высочайше повелеть соизволил: тебя, не исполнившего воспрещения писать и рисовать, подвергнуть немедленно строжайшему аресту, до исследования виновных, допустивших вести переписку и заниматься рисованием.

• • • • • : :
Из поступивших в дело сведений видно, что в отобранных у тебя бумагах найдены — письма...»

Далі йшов перелік листів, які Тарас лишив неспаленими. Через яку легковажність чи упертість лишив їх він? Що там було? Як важко пригадати зараз! Нічого там не було небезпечного. Нічого. Але коли це зачепить тих, хто писав?

Далі йшли формальні питання: «Як тебе зовут, чей ты сын, как твоя фамилия, сколько имеешь от роду лет, из какого звания происходил, какой веры исповедывания» — все, що добре знали і без його відповідей «лицеприятні» судді.

Але на одне питання Тарас відповів для них несподівано. Їм здавалося воно також формальним: «Присягал ли на верность службы его императорского величества?» Тарас на це питання з задоволенням написав правду: «На верность службы его императорского величества не присягал».

Допит був відмінний від тих, що були в III відділі. Там, як з художником, з ним розмовляли на «ви» — але справу вели хитрий Лис-Дубельт і довірений друг імператора Миколи граф Орлов. Тут все йшло на «ти», — з рядовим солдатом та ще покараним. Допитував слідчий підполковник Чигир, «увещевал Орской крепости священник Пётр Климашев».

Священик був з тих, хто з однаковим усердям хрестив, ховав, проводжав на страту, був присутнім при езекуціях. Рештки совісті і сорому були давно залиті горілкою. Про це свідчили сизий ніс і каламутний погляд. Він щось бубонів Тарасові «несть власти, аще не от бога», плутав слова молитов. Тарас на нього не звернув уваги. Він мусив зосередитись, на питаннях про листи і відповісти так, щоб нікого не підвести, ні на кого не накликати біди і не вронити навіть ненароком своєї власної гідності, незважаючи на звернення, поведження і немилосердну кару. Він зрозумів — захалявні книжечки невідомі. Спасибі тобі, Герн! Малював — лише з наказу — береги Аральського моря (про портрети промовчав і сам Обручов). Про заборону листуватися він справді не знав (та такої й не було). Заборона стосувалась лише віршів та малюнків! (Адже він не ховав того, що писав листи і начальникам III відділу, прохаючи дозволу малювати портрети і пейзажі).

Тарас розумів, усьому була причина — його непримиренність до безчестя. Але ж про це не напишеш! Сам Обручов танцює навколо підлого слимака Ісаєва. Тарас згадав Петрова, який виказав Кирило-Мефодіївське товариство. Жалюгідні люди, навіть так спаскудили своє життя? Про них не варто думати! Навіть каторжники-зłodії були для нього більше людьми, ніж ці іуди.

Про себе він не хотів думати. Він опинився в такій ямі, з якої не знав, чи вишкрябається коли. Навіть небезпечно було думати. Він тільки дивився. Перед ним були десятки постатей з більшими і меншими злочинами, з різними мірами покарання. Убивці, бродяги, втікачі, шахраї. Жертви боротьби за існування, месники за життя близьких, жертви власного падіння, розпусти, згубних пристрастей — вина, карт, і, врешті, коли замислитись глибше, усі жертви того жахливого соціального порядку, узаконеної віками несправедливості, що призвела до породження потворних вчинків, потворного буття, скаліченого морального життя. Одним ланцюгом довгий час були закуті селянин, який спалив панський масток за знуцання з жінки, і гульвіса — синок розпусної поміщиці, який загубив усе людське в ігорних домах, домах розпусти, дійшов до крадіжок, шахрайства, якого сама мати віддала в солдати.

Тарас дивився на молодих, літніх, старих. До нього мимоволі долітали розповіді. Потім став сам прислухатись. Йому і без запитань розповідали охоче.

Була неділя. Він читав Шекспіра — книги йому повернули. Арештанти «гульнули» — заради свята якась жаліслива купчиха передала великі кошики з калачами. Так уже повелося на святій Русі. На свята в остроги люди приносили калачі й пироги, навіть коли й не мали серед покараних нікого з близьких. Хто з щирого жалю та сердечної доброти, хто купуючи цим своєрідну індульгенцію своїй душі за майбутні гріхи. Від книги відірвав ритмічний брязкіт ланцюгів, звуки балалайки, сміх, співи. Поміщницький синок, на обличчі якого відбилися всі сорок пороків і смертних гріхів, а втім, не без своєрідних рис колишньої принакності, незважаючи на ланцюги, ловко і легко перебирав ногами «бариню».

— Ай панич! Молодця! Ану ще, паничу!

І панич розходився дужче і дужче.

Тарасові стало моторошно. Раптом випливла картина, перед якою годинами стояв юнаком у Ермітажі — «Повернення блудного сина» Рембрандта.

Він помітив у себе рух. Тепер він часто помічав за собою цей мимовільний рух пальців — немов бере олівець, пензлі. Але він одразу стискував з розпачем пальці в кулак. Йому спало на думку — створити в малюнках яскраву історію молодої людини — потворного виховання, падіння, кар. Історію «блудного сина». Йому захотілось нестерпно поділитись думкою з Броніславом Залеським, Зігмунтом Сераковським.

Зігмунт. От кого він часто згадував тут. І щоразу, коли приносили покараних шпіцрутенами.

На якому етапі знову перетнуться їхні шляхи?

* * *

Барвара сиділа на лаві в парку. Перед очима було Чорне, таке синє, синє море. Білі кам'яні паркани дач, припорошене білим порошком пожовкле листя акацій, синє небо і синій, синій простір без кінця і краю. За свій вік вона багато мандрувала. З дитинства пам'ятала лазурові води Адріатичного моря, Середземного, холодні сіро-свинцеві хвилі Балтики. Яка вода, які хвилі, які береги там, на тому морі, про яке вона навіть не вчила в дитинстві?

Йй легше було в Яготині, ніж тут, в Одесі. Там стежки нагадували прогулянки, розмови, озеро — першу зустріч перед грозою. Флігель, старий дім, віковічні дуби і високі тополі в парку — все, все було свідком її незвичайної нещасливої і такої палкої любові.

Зараз вона й Тарас були наче на різних планетах. Її серце немов відкрита рана, і немов не вона ходила вулицями, по набережній, стрічалася з людьми. Вона жила тільки одним — чеканням. Вона чекала листів, звісток звідти, від нього, звісток про нього від Лизогуба, кому він писав найчастіше. І вона чекала, уперто чекала вже близько трьох років відповіді на свій лист від графа Орлова. Адже, врешті, від нього, від того красивого і ставного генерала, який колись ще молодим офіцером носив її маленьку на руках і називав просто: «Cherie, ma Varette, mon petit ami»¹,— залежала доля безмежно дорогої їй людини, геніальної людини, яка дорога не лише їй особисто, а найдорожча всій рідній Україні.

У тому листі, писаному по-французьки, в інтимно-дружньому, безпосередньому тоні, вона насмілилась нагадати про те, що зробив колись її батько для молодого офіцера, як допоміг на перших сходах службової кар'єри. Вона підписалась просто — Varette. Адже у нього було таке добродушне обличчя, розгонистий сміх. Як це можливо, щоб він для неї, Варет, княжни Респіної, дочки князя Миколи Григоровича, нічого не зробив? Але минали місяці, минали роки, і навіть відповіді, просто відповіді, бодай з чемності, не було.

Лизогуб, який теж приїхав до Одеси, розповідав, що долею Шевченка занепокоївся один з братів Жемчужникових, мо-

¹ Любонько, моя Варет, мій маленький друже (франц.).

лодій художник Левко. Він приїздив до нього малювати краєвиди і типи України. Художник закохався в Україну, він вивчив «Кобзаря». Разом з своїм двоюрідним братом графом Олексієм Костянтиновичем Толстим, чудесним поетом, вони писали своєму дяді, сановнику Перовському, і поки що відповіді теж немає.

Тепер усе життя Варвари — в чеканні. Їй хочеться уявити, який тепер Тарас. Лизогуб показував надісланий автопортрет, але там тільки очі Тарасові. То не він. Він згадується молодим, пристрасним — коли вони сперечалися про Гоголя! Натхненним — як він читав «Тризна», їй присвячену, їй! Захопленим — як вона ревнувала його до Глафіри, до Марусі Селецької, а найбільше до красуні Ганни Закревської! Що він у ній знайшов? Глафіра хоч художниця, тонка, глибока натура. А Ганна — звичайнісінька пані, поміщиця. Тут вона його не розуміла. І потім, після цього горя, його арешту, при зустрічах з Ганною жодним словом, ані п'ятком не згадувала його, із несвідомої жіночої помсти холодним поглядом відповідала на німі тривожні питання синіх очей Ганни. Та останнім часом вони й не бачились. У сорок восьмому році у Закревських були неприємності. Кажуть, гуляка Віктор привселюдно виголосив тост за французьку революцію і навіть кілька днів був заарештований. Але треба бути сліпим і глухим, щоб запідозрити цього фрондера у чомусь серйозному. Хоча Лизогуб розповідав, що Віктор зовсім порвав з матір'ю і братом Платоном, крутим чоловіком Ганни, і одружився на виклик усім з кріпачкою Меланкою. Давні ревнощі не давали сили Варварі підтримувати стосунки з Закревськими.

Вона згадувала Тараса з своєю вірною Глафірою, з її сестрою Сашею, або Олесею, як називав її Тарас Григорович.

От і зараз, не відводячи очей від безмежного синього простору, Варвара впізнала, — Глафіра сіла коло неї.

— Це ти, душко? А де Олеся?

— Вона зараз вийде, люба.

Глафіра обняла Варвару і схилила голову їй на плече.

— Ти так схудла, душенько, — мовила Варвара. — Що мені робити з тобою?

Справді, як змінилась Глафіра, як змарніло її гарне, чисте обличчя з колись безтурботним, ясним поглядом. Чорне жалобне плаття робило її ще тоншою. За короткий час вона поховала чоловіка, з яким так мало прожила, і старшу сестру Тапу.

— А ти? — сумно сказала Глафіра. — Знаєш, я весь час

згадує, як Тарас Григорович зайшов до нас у Києві. Чоловік був уже тяжко хворий, як він уважно, добре розмовляв з ним, порадив винести на подвір'я. Сам пішов наклав свіжого сіна, щоб хворий дихав цим повітрям, сам виніс його, розважав,— Глафіра говорила, нервово стискуючи тонкі білі пальці.— Я знаю, Варет, тобі теж важко. Це кожній з нас Олесья написала: «Нам з тобою, моя сестро, не ходити в парі».

— Хіба я думаю про себе? — задумливо мовила Варвара.— Я вже ніколи не думаю про своє життя. Я болю, я конаю, терзаюсь за нього. Уяви — як він там, що з ним?

— Розпитай же буйних вітрів
З далекого краю,
Як наш Кобзар з важким ранцем
Під ружжюм гуляє,—

проказала Глафіра рядки з Олесиних віршів.

— Глафіро, душко,— попросила Варвара.— Прочитай ті Олесині вірші, які вона написала Тарасові Григоровичу в моєму листі, ще в сорок восьмому році. Знавш, це, звичайно, богохульство, але воно для мене — як молитва.— І сама почала:

Молим тебе, боже правди, боже благостині,
Не покидай сиротою у степу-пустині
Брата нашого! Як батько, як рідная мати,
Озовись до його душі, не дай унівати!

— Не дай унівати! — повторила вона, закусивши губу і стисла руки.

Глафіра продовжувала:

Збери, боже, наші сльози в темнісіньку хмару,
І як серцю розбитому стане нудно, жарко,
Тоді нехай вони бризнуть, як дощик весною,
Зроби чудо — вони стануть святою водою,
Живущою, цілющою — всі рани загоїть,
Як в купелі викупає і душу напоїть.

— Ви читаете мої вірші? — почули вони голос Олеси.

— Ми молимося за Тараса Григоровича,— мовила Варвара.

— І бог, мабуть, почув вашу молитву, Варваро Миколаївно. Вам привезли листа. Офіцер, дуже люб'язний. Ідіть

швидше. Він каже, повинен передати у власні руки. Може, це якась відповідь.

Варвара схопилась з місця, побігла, полетіла, забувши про все.

Глафіра швидко дрібно хрестилась:

— Сашо, ходімо.

— Нехай вона одна прочитає. Боже, невже ти почув наші молитви,— Олеся підвела очі вгору.

Варвара вбігла в кімнату. Молодий офіцер з поштивим співчутливим виглядом, як стороння особа на візитах у безнадійно хворих або на похоронах чужих людей, подав листа. Вона нічого не помітила. Вона рвучко тремтячою рукою схопила лист. Офіцер відкашлявся й пішов.

Варвара розірвала конверт. Здивував напис з одного боку «секретно», з другого було «Ее сиятельству княжне В. Н. Репниной. № 1356».

Чому номер? Чому під номером відповідь на її лист від давнього знайомого батька і матері? Вона не читала — ковтала рядки.

«27 июля 1850 года.

В Стрельне.

Милостивая государыня княжна Варвара Николаевна!

У рядового Оренбургского линейного № 5-го батальона Тараса Шевченки оказались письма Вашего Сиятельства; а служащий в Оренбургской пограничной комиссии Коллежский секретарь Левицкий в проезд свой через Москву доставил к Вам письмо от самого Шевченки».

...Так, так, він передав через знайомих той сумний і безмежно рідний лист, який вона знає слово в слово. Що ж в того?

...«тогда как рядовому сему Высочайше воспрещено писать; переписка же Ваша с Шевченкою равно и то, что Ваше Сиятельство еще прежде обрацались ко мне с ходатайствами об облегчении участи упомянутому рядовому, доказывает, что Вы принимаете в нем участие, не приличное по его порочным и развратным свойствам. По Высочайшему Государя Императора разрешению, имею честь предупредить Ваше Сиятельство, как о неуместности такового участия Вашего к рядовому Шевченке, так и о том, что вообще было бы для Вас полезно менее вмешиваться в дела Малороссии, и что в противном случае Вы сами будете причиною, может быть, неприятных для Вас последствий».

Примите уверение в истинном почтении и совершенной преданности.

(Подписал граф Орлов).

Верно: Надворный Советник Тихомиров».

— «Вы принимаете в нем участие, не приличное по его порочным и развратным свойствам»,— прочитала вголос Варвара і раптом засміялась.— Ха-ха!.. «о неуместности такого участия Вашего к рядовому Шевченке»... Ха-ха-ха-ха! ...«и вообще для Вас полезнее менее вмешиваться в дела Малороссии». Ха-ха-ха-ха!

До кімнати поспішали Глафіра і Олесь.

— Ти чуєш, якась радість, вона сміється.

Але вони побачили — Варвара стояла посеред кімнати і не могла втриматись від страшного істеричного сміху.

— Ха-ха-ха-ха!

Лист графа Орлова валявся на підлозі.

* * *

Майор Мешков з горя папився. Наодинці. Маше! Виявляється, він винний, що Шевченко писав листи, малював аральські гідрографічні краєвиди, що його в свій час не привели до присяги. В усьому Обручов обвинуватив командира 5-го батальйону майора Мешкова. З нього ж таки, з Мешкова, навіть наказали стягти гроші на командування підполковника Чигиря до Орської фортеці для проведення слідства. Справа не в двадцяти трьох карбованцях шістдесяті семи копійках. Біс з ними! З тим самим Чигирем він міг би випити і закусити і витратити вдвічі більше. Але принцип! Де ж справедливість і правда в світі? Чигир теж був незадоволений. Поїздочка не з приємних. Крім того, йому особисто було ніяково вести допит Шевченка, з яким стрічався в Оренбурзі в різних домах. Та ще п'яниця під стовбичив. І нібито сам Обручов не знав, що Шевченко малює, живе на приватній квартирі, ходить у старому пальті, яке тепер йому наказано продати. Кумедія та й годі!

Звідки ж і Мешкову, і навіть Чигирю, знати всі хитромудрощі таємних донесень, листувань, інтриг, того огидного плетива, в яке намагаються затягти якнайбільше людей, утопити одне одного, звідки знати зміни планів і намірів, а від цього одним розчерком пера зміни долі людини. Після самогубства Головка графу Орлову вигідніше було пригасити справу, яку спочатку III відділ розпочав з запалом, сподіваючись, що буде знову викрите таємне революційне товариство. Цар був незадоволений. На справі Головка він на-

писав, що полковники і жандарми «глупо распорядились, ибо не должно было его допускать схватить оружие». Він був роздратований нерозторопністю III відділу. Смерть багато закрила. Розплутати було важко. Орлов не хотів на старості літ ризкувати своєю кар'єрою. Волів краще спустити все на тормози. Вигідніше було Головка представити не як політично небезпечну людину, а як запальну, дратівливу, близьку до божевілля. А всю справу як таку, що не містить у собі нічого політичного, але ж являє собою «сплетение различных весьма обыкновенных событий, конечно, более или менее преступных, но не ведущих к опасению насчет общей безопасности».

Звідки було знати посіпакам генерал-губернатора Обручова, що проти рядків донесення графа Орлова: «Рядовой Шевченко виновен в том, что, несмотря на Высочайшее воспрещение, дозволял себе писать и рисовать, и ходил иногда в партикулярном платье»...— цар сердито написав: «В этом более виновно его начальство, что допускало до сего, о чем сообщит князю Чернышову для должного взыскания с виновных».

Обручов швидко знайшов винного і за партикулярний одяг — обвинуватив у цьому не більше не менше як капітан-лейтенанта Бутакова!

І справа про рядового Шевченка потяглася аж у флот!

Поїздка Бутакова за кордон затрималась, ним були незадоволені. Його звіт не був надрукований. Скориставшись цим, про всю експедицію, дослідження, відкриття велику статтю написав Макшеєв, і всі «лаври» зібрав сам.

Обручов взагалі перестарався. Орлов писав, що, як більше нічого не буде виявлено, «достаточно вменить упомянутому рядовому в наказание содержание под арестом, строго впусив ему, чтобы он ни под каким видом не осмеливался нарушить Высочайшего повеления», себто писати і малювати. Цим Обручов міг і обмежитися, але він віддав наказ 5 вересня 1850 року:

«Рядового Тараса Шевченко по освобождении из-под ареста перевести на службу под строжайший надзор ротного командира в одну из рот Оренбургского Линейного 1-го батальона, расположенных в Новопетровском укреплении, отправив его туда под присмотром благонадежного унтер-офицера с таким по времени расчетом, чтобы он мог прибыть в Гурьев-городок непременно до окончания навигации настоящего года».

Треба було поспішати. Цього разу етапом відправляти було неможливо. Він знову їхав.

Його вивели з Орської фортеці. О, бодай і уві сні ніколи не бачити тебе, ані плацу, ані гауптвахти, ані майора Мешкова.

Тарас підійшов до солдата, що сидів на козлах.

— Браток,— сказав йому тихо,— давай швидше... Я хочу пробути в Оренбурзі хоч одну зайву годинку.

Той блимнув очима, мовляв, згода.

— Аякже, до всього треба спішити, крім смерті.

«Ти певен, що я спішу не до смерті? — подумав Тарас.— Хай буде по-твоему».

Він уже чував про відлюдний, жахливий в усіх відношеннях форт Новопетровський, на східному березі Каспію. Від усіх він буде відірваний, від усіх. Пошта півроку туди не приходить, коли припиняється навігація на Каспії. Страшніше, ніж на Аралі. Там були Бутаков, Хома Вернер, і він був художником.

Але ж в Новопетровському провів кілька років Сераковський, сірокий, строгий юнак з чуйною душею. Він пройшов пішки, етапом. Тільки тепер його перевели до Уральська.

Тарас вирішив, що б там не стало, в Оренбурзі він побачить друзів-поляків. Броніслава, найдужче хочеться побачити Броніслава, м'якого, лагідного, з ласкавим, заспокоюючим поглядом. Пановиче, той так перехвилювався за нього. Він повинен побачити Броніслава. Невідомо, чи зустрінуться вони колись знову, з усією громадою, що прийняла його, як свого кривого.

Тарас не дивився навколо. Це вже вчетверте верствує він цей шлях. Він заплющує очі. У нього єдине бажання — швидше дістатись до Оренбурга, всіма правдами і неправдами вирватись хоч на кілька хвилин до Броніслава, побачити товаришів, передати привіти Федору, Герну. До них заходити не можна, щоб не покласти якоїсь тіні.

А до Броніслава можна. Вони разом працювали.

Майнуло сумне личко Забаржади. Що з нею, бідолашкою? Ото не люби солдата. «Солдат — казенна вещь»,— чув не раз в казармі.

Світлими ясними згадувались вечори в Оренбурзі, коли збирались то у Кірші, то у «отця префекта». Читали вірші, співали, сумували разом — і от розійшлись.

Ми заспівали, розійшлись

Без сльоз і без розмови.

— Поганяй швидше, бач, яка хмара! — наказує солдатові унтер «сопровожающий».

Тарас не дивиться ані на небо, ані на степ, не чує розмов.

Ми заспівали, розійшлись
Без сльоз і без розмови —
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?

В Оренбурзі він запише ці рядки. І далі, далі...

І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якось жилось,
Принаймні вкупі сумували.

Так, вкупі сумували. Рядок за рядком він складає, повторює, щоб не забути, поки доїде. Ох, як добре мчать коні! Напевно, у нього буде час побачитись з друзями.

Бричка підстрибус. Злітає.

— Що трапилось? А — це Губерлінські гори.

...Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий крутогорий...

— Тихше! Тихше! — кричить унтер. — Спини коней! Шевченко, тримайся!

Шевченкові байдуже. Ні, не байдуже, навіть добре, що коні мчать, як вітер. А вітер дужчає, дужчає. А що стає майже поночі — так, певне, це вже насунула ніч на гори. Хіба не байдуже — чи хмари, чи ні? А що там гуркоче? Грім? Восени?

— Тримайся! — гукає унтер.

— Обвал! — кричить солдат на козлах, ледве стримуючи віжки.

Темніє так, немов на гори ніч накидає чорну густу хустку, і, як золотою ниткою, її вмиє прошиває блискавка.

— Зупинись! Зупинись!

Де там? Коні понесли, і на крутому повороті легка бричка перевертається.

* * *

Цього вечора, коли надворі розгулявся осінній степовий вітер, Броніслав нікого не чекав до себе. Найменше Тараса. На це надії взагалі не було. І раптом, коли Броніслав на

стук відчинив двері, він побачив маляша — Тараса Шевченка.

— Що? Що з тобою?

Тарас був весь у крові — обличчя, руки.

— Коні понесли на Губерлінських горах. Це пусте. Тільки подряпався об каміння. Не знаю, чи на щастя, чи на нещастя там не вбився. Але тепер бачу, понесли на щастя. Може б, і не мав змоги забігти до тебе.

— Треба води, перев'язати. Слухай, я вміть покличу нашого Цейзіка. Він же працює в аптеці. Хай візьме примочки, бинти.

— Та заспокойся, це пусте.

Але Броніслав послав за Цейзіком, за іншими друзями, кинувся ставити самовар.

— Та облич, не встигну. За п'ять карбованців, які я дав унтерові, він обіцяв почекати — зігрітися, як ти сам розумієш. Але ж і його підводити не можна. Він надішле за мною.

Та Тарас пробув з друзями зо дві години. Цейзік прибіг з бинтами і примочками, прийшли «отець префект», Людвіг, Юзік, Отто, усі, хто тільки дізнався, що прибув їхній дорогий «всц». І знову стало «громадно».

Апі скарг, апі парікання не було чути цього вечора. Навіть їхніх звичайних розмов, що от того помилюють, тому дадуть уптера, хоча б без прав.

Тільки на запитання Тараса, які у нього надії, Броніслав, сумно усміхнувшись, відповів:

— Мої особисті мрії — палаці на льоді, як у нас кажуть. Мабуть, для щастя ми всі надто рано народились. Мені здається, ми всі випередили вік, куючи ланки майбутніх сторіч. А ці ланки з ефіру і шуму, а вік іде своїм шляхом у важкій праці. Ну, що ж! Ми повинні прикладати руки до цієї праці.

Усі знали — Тараса чекають ще важчі випробування, ніж були досі.

— Зігмунт протоптав уже там стежки. Можливо, ти побачиш його в Уральську.

— Я його побачу в Уральську, — впевнено сказав Тарас. — Спасибі, друзі. Не забувайте. Не хочу казати — прощайте. Але хочу не в цих краях побачитися з усіма.

— Ну нехай же тобі браму в Новопетровську відкриють янголи, — намагався пожартувати Броніслав.

— Ще б пак, янголи з вусами і тесаками, — в тон йому мовив Тарас. — Що ж, бий лихом об землю, як казали наші чумаки. А у Шекспіра, пам'ятаєте: «Мы не первые, что с наилучшей волей судьбе подверглись наихудшей».

Тараса обіймали, тисли руку, а «отець префект» непомітно ні для кого — і для самого Тараса — перехрестив.

— Да, Броніславе,— згадав Тарас,— дай шматок паперу, щоб я не забув. Це для тебе, для вас усіх.

Він записав швидко:

Ми заспівали, розійшлись
Без сльоз і без розмови.

Увесь вірш, який вилився в думках на шляху з Орська до Оренбурга. На згадку їм, друзям-ляхам, братам по вигнанню.

* * *

Крізь стіну в іншій кімнати долітала розмова.

— А, облиш,— сказав якийсь молодий голос спокійним тоном.— Тобі ця книга ні до чого, вона валялась тут багато часу, а я даю п'ять гривен за неї. Мені вона потрібна.

— Якщо вона потрібна,— мовив інший, напрочуд противний і в'їдливий голос,— значить, вона дорога, і я не продам.

— На тобі вісім гривен, і відчепись. Я її не віддам.

В голосі молодого не було ані прохання, ані дратування, навіть здавалось, що той, хто говорить, трошки всміхається, але певний, що зробить по-своєму.

Це була остання станція перед Уральськом. Значить, негода зупинила не одного Тараса з його почтом.

Незабаром Тарас вийшов на ганок подивитися, що надворі. Осіння буря не вщухала. Йому було байдуже — на годину раніше, на годину пізніше, однаково в Уральську затримає начальство. Повертаючись до кімнати, він помилився дверима. Коло каганця за столиком сидів молодий чоловік в окулярах і читав книгу. Він підвів тонке молоде обличчя, зняв окуляри, поглянув на Тараса короткозорими очима, усміхнувся і привітався, як із знайомим. Може, він сплутав його з кимось?

— Бачите, я знайшов тут пісенник, валявся обідраний, засмальцьований. Я дав хазяїну вісім гривен і дуже радий. Тут, знаєте, старі романси і пісні, з дитинства відомі — Дельвіг, Язиков, Баратинський.

Тарас підійшов ближче. Молодий чоловік побачив, що помилився. Але якоюсь дитячою доброю усмішкою зігнав ніяковість.

— Ну от, їду в Уральськ і затримався.

— Везуть в Уральськ і затримались,— в топ йому сказав Шевченко і хотів уже піти, щоб не створити неприємного становища.

Але молодий чоловік був напрочуд симпатичний. Хотілося затриматися з ним. Добре, що шановний почет теж відпочивав. Та й куди можна втекти тут?

— Власне, і мене везуть,— сказав молодий чоловік.— А хто ви?

— Рядовий 5-го Окремого Оренбурзького батальйону Тарас Шевченко,— спокійно сказав Тарас.— Іду за призначенням в Уральськ і далі в Новопетровське укріплення.

— Тарас Шевченко? — Юнак встав, знову сів, знов підвівся з місця і схопив Тараса за руку.— Так ви живий? Вас не вбили на Аландських островах? Який я радий, що зустрівся. Це ж просто пощастило. Тарас Шевченко,— він тиснув руку Тараса, міцно тиснув.

— А ви, хто ж ви? — не розумів нічого Тарас.

— Плещеев, Олексій Миколайович Плещеев. Ну, дивіться, як нам пощастило.

Він сміявся і радів, як дитина. Та й справді, в його хворобливому, тонкому, блідому обличчі було багато дитячого, особливо усмішка, погляд.

Тарас обняв його. Дивились одне на одного, сміялись. Так оце він написав:

Вперёд без страха и сомненья
На подвиг доблестный, друзья!

Ну і що з того, що він такий тендітний, хворобливий, з дитячим поглядом? Він написав справжній гімн молоді!

Так оце такий Тарас Шевченко? Так, він схожий. Він таким і повинен бути. Спокійні глибокі очі, уперте чоло, уперте підборіддя, трохи вилицювате обличчя. З ним не треба багато слів для знайомства. Він свій, рідний, старший друг. Батько Тарас. З ним можна про все говорити.

А про що ж вони говорили? Спочатку, хвилюючись, просто захлинаючись, тримаючи його руки, Плещеев казав про зустріч з Щепкіним Михайлом Семеновичем. Як той пам'ятає, любить Тараса Григоровича. Потім, перестрибуючи з одного на інше, про все хотілось і одному, і другому почути, про все хотілось розповісти.

Буря шуміла за вікном. Шановний почет одного і другого розважався за самоварами та картами і за своїх підопічних був спокійний.

Говорили про Гоголя. Про Герцена, все, що чув від Щепкіна, від друзів, про лист Бєлінського до Гоголя, і високе покликання і обов'язок літератора. Про літературу. Так, як два голодні допались до хліба, так вони, письменники, поети, зустрівшись, заговорили не про ув'язнення, каторгу, про все те, що зазнали і що чекало їх завтра, позавтра. Вони говорили про книги, вірші, про те найясніше, найпрекрасніше, що було для них у житті.

— Ви знаєте, навіть дивно,— казав Плещєєв,— на мене прекрасний літературний твір справляє якесь невимовне зачарування. Коли я читаю поезію, це для мене просто диявольські чари, на зразок магнетизму або танцюючих столів.

Хіба не магнетизмом була і є для Тараса поезія Лєрмонтова. А Гоголь! А земна біблія — Шекспір. О! Він витримає все.

— Знаєте, оце тепер я читав Гулліверову мандрівку,— з захопленням казав Плещєєв,— знаменитого мізантропа Джонатана Свіфта. Я просто плавав у морі пасолоди. Я поставив би поряд лише байки Крилова і «Дон-Кіхота». Я не розумію, чому стало за звичку давати ці книги дітям? Але вони, ці сатири, такі безжалісно правдиві, можуть знищити ідеали, властиві молодому серцю, затьмарити їх скепсисом, зневірою. Пам'ятаєте цього героя, який був таким величним у ліліпутів і таким моральним ліліпутом у велетнів.

— А як нам потрібна сатира для нашого часу,— сказав Тарас.— Тільки сатира розумна, благородна. Я не знаю, що з'явилось після Гоголя і Островського, а в живопису після Федотова.

— В літературі — Щєдрін,— захоплено мовив Плещєєв.— Ви ще не знаєте Щєдріна? Коли б ви його почитали? Як би це вам дістати?

Він розповів захоплено і коротко зміст творів Салтикова-Щєдріна, надрукованих за останній рік.

— На щастя, він, сам автор, щасливо уникнув нашої долі,— немов між іншим, тихо сказав Плещєєв.— А ваша велична сатира! Я читав її в списку.

Тарас підвів руку, похитав головою і всміхнувся в вуса.

Плещєєв зрозумів, теж усміхнувся, почервонівши.

— Як би я хотів мати ваші нові твори. Я б спробував перекласти.

— Їх нема. Мені заборонено писати,— сказав Тарас і додав зовсім тихо.— При нагоді ви їх матимете.

За стіною панувала тиша. Поснули.

Надворі буря не вщухала.

Тарас і Плещеев читали напам'ять один одному ненадруковані свої вірші. Плещеев — переклади з Гейне. Обидва вони — і Олексій Миколайович і Тарас Шевченко — були «одержимі». Література, живопис, все прекрасне мистецтво — це були невиліковна хвороба і життя.

Колись Броніслав Залеський сказав Тарасові, як завжди, мрійно і поетично:

— Ми не побачимо тої ясної години, коли весь бруд землі сплине і небо відбиватиметься в чистому дзеркалі води. Може, тільки милуватимемося з інших світів. Але ж чиста поверхня встає лише з світлих крапель. Будьмо ж світлими краплями.

Здавалося, серед негоди, бурі це теж була світла краплина.

Тараса гукнули. Вони розлучились на півслові про останній роман Достоевського, друга Плещеева, і попрощались так, немов мали незабаром зустрітись і домовитись. Тарас, обіймаючи Олексія Миколайовича, встиг сказати:

— В Уральську познайомтесь з Сераковським і його друзями. Якщо мені не вдасться побачитись з ними, обійміть від мене міцно. Пишіть мені!

ВЕРБОВА ГІЛКА

Треба було поспішати, щоб переплисти норовисте завжди, а восени особливо, Каспійське море, поки не припилилась навігація. На останній зупинці у маленькому Гур'єві-городку пробули лише кілька годин. Відходив останній поштовий човен.

Начальник Гур'єва-городка квапливо написав рапорт командирові Новопетровського укріплення Маєвському.

«Доставленного при отношении командира Линеяного Оренбургского батальона № 1 от 8 октября № 2490 рядового из политических преступников Тараса Шевченко при сем к вашему высокоблагородию на почтовой лодке под приглядом унтер-офицера Булатова имею честь препроводить».

Унтер-офіцеру Булатову наказали пильно стежити за рядовим Шевченком. Щоб, бува, чого не писав, не малював у дорозі, щоб ані клаптика паперу не мав. Нічого того й не було у Тараса. Самий ненависний солдатський ранець за плечима.

Унтер Булатов час від часу поглядає підозріло, але йому нема до чого присікатись.

Булатову нема діла та й не цікавить його анітрохи, що це за людина, за віщо потрапила під «червону шапку» — хіба

мало бачив він у своєму житті в цих пісках засланих, покараних, арештованих — не його це невеличкого розуму справа. Аби менше клопоту. Цей мовчить. Такий похмурий, як ніч, лише коротко відповідає на запитання. Виконує все, що Булатов каже, мовчки, не пручаючись, не гніваючись. Та на Булатова майже й не дивиться. Ну й гаразд — менше мороки. Воно, правда, Булатов може заспокоїти в одну мить...

Коли вийшли від начальника Гур'єва-городка на невеличку площу, солдат піби трохи ожив. Цікавість майнула в сірих очах — та одразу ж згасла. Нічого цікавого не було в маленькому рибальському містечку. Перекусили хлібом і рибою і подалися до ріки Уралу влаштуватися на човен.

Перед ними проїхав віз з палицями.

— От для «зеленої» алеї було б,— багатозначно промовив Булатов.— А може, для цього й везуть.

Тарас здригнувся. Згадав — у Орському шпиталі приносили після зеленої алеї. Криваві шматки м'яса замість спини, непритомні помертвілі обличчя. Хто проходив п'ятсот, хто тисячу, іноді присуджували і дві — після двох мало хто виживав.

Тарас нагнувся. Одна палиця лежала на дорозі, мабуть, упала з воза. Він підняв її. То була ще свіжа гілка.

— З верби,— тихо промовив Тарас.— Вербова гілка.

І вмить уявив тихий став там ген-ген на Україні, і широкі верби похилили свої віти над ним.

Він не кинув гілки. Так і прийшов з нею на берег і в човен сів, стискаючи її в руці. Гілка — не олівець, не перо — пею не напишеш віршів, не змалюєш малюнка. Булатов не звернув на це уваги.

Вийшли в море, каламутне, осіннє. Човен то підкидало вгору, як трісочку, то кружляло, то заливало водою. Та під час плавання на Аралі Тарас звик і не до таких штормів. Він допомагав матросам, спокійний, мовчазний, заглиблений в свої думки. А гілочку не викинув у море, заткнув за пояс під свою солдатську кирею, піби була та вербинка з далекої рідної України.

Так із вербовою гілкою вступив він до Новопетровського форту.

* * *

Півострів Мангишлак. Мис Тюб-Караган. На височині Караган-Таш і стояло Новопетровське укріплення. З одного боку Каспійське море, з іншого — дорога на Хіву і піски,

віщані дюни, черепашик, вапнисте каміння — все це давнє, довічне, немов з усього вивітрилось життя, бо піде ані деревця — саксаул, солончаки, полин та верблюжі колючки. Оце і вся рослинність. Вітер дмухнув, зняв пісок, здалося, есе з ним злетить вгору, розвіється — і ці люди, і найпустинніша ця пустиня, форт, адже все на піску.

Ні. Тарас протер від піску очі — все стоїть на місці, чекає на тебе. Скільки тобі конати тут, Тарасе?

Десять гармат мусять наводити страх на підступних хівінців та злиденних кочових киргиз-кайзаків і туркменів, що без кінця сваряться між собою за цю убогу пустиню і шукають правого суду у білих урусів. Ще в човні матроси розповіли.

Три роки тому взимку тут десять днів лютував джунт і загинуло стільки верблюдів, овець та кіз, що кайзаки ледь животіють — за жменьку борошна ладні працювати день і ніч. Та яка тут робота та безліссі, на безводді. А вода тут від солончаків гірка та солоня, немов зібрані сльози людей, теж за тисячі років.

Невеличка кам'яна церква височить над іншими будовами — будинком коменданта, гауптвахти, госпіталем, флігелями для офіцерів, казармами для солдатів. Усе пофарбовано в казенний жовтий колір і не тільки здалека, а зблизу зливається з убивчо нудними пісками, без кінця, без краю.

«Хоч би деревце яке», — думає Тарас.

Він виймає вербову гілочку і втикає в землю на гарнізонному городі за казармами, на схилі гори.

Човен, що привіз Тараса до Новопетровська, був останнім за той рік зв'язком з світом. Вже до весни ані пошти, ані яких звісток не чекати в форті на сході Каспію. Навіть Булатов примушений був лишитися тут на кілька місяців. Та він здав Тараса Шевченка ротному командирові Потапову і вже не мав до нього ніякого діла.

Тарас тільки глянув на Потапова, і в нього завмерло серце. Навіть орські командири — Мешков і інші згадалися лагідними, звичайними людьми, порівнюючи з цим офіцером. Найменшого натяку на якусь людяність, розуміння чогось звичайного, людського не було в його широкому бурому обличчі з низьким чолом, ніби хтось приплюснув голову з синім носом любителя випити і злим поглядом розбещеного самодура.

З таким треба було тільки мовчати.

— Як ранець тримаєш! — гримнув він для першого знайомства. — Як стоїш! Я тебе вивчу стояти і відповідати як слід.

Він покликав одного з солдатів і наказав взяти Тараса під особистий нагляд. Цей «дядька», як звали таких наглядачів, мусив стежити за Тарасом на роботах по форту, на муштрі, муштрувати додатково, навчати всіх військових премудростей, які так старанно намагався забути Тарас в Аральській експедиції і в Оренбурзі.

— От бідолаха,— зітхнув у казармі, куди привели Тараса, один солдат.— Одразу такому недолюдкові в пазури потрапив.

Не тільки вся рота солдатів ненавиділа Потапова, навіть інші офіцери не любили бувати в його товаристві, і тільки що не є найгірші пропняки випивали з ним разом після получки.

Треба було мовчати. Тільки цим можна було зберегти в собі людину. Він зціпив зуби і мовчав.

— Я таки зроблю з нього солдата! — похвалявся, пабундючившись, Потапов і щоранку починав свої звичайні знущання.

— Виверни кишени! — гримав він, викликавши Тараса перед строем.— Можє, ти там якісь недозволені віршички чи малюночки ховаєш? Відповідай голосніше! Дивись прямо, коли начальство з тобою розмовляє. Витягни носок, ще! Ще раз! Ще!

Тарас робив. Але як!

— Дивіться,— звернув увагу коменданта офіцер Мостовський, дивлячись з ним у вікно на гарпізонний плац.— І сміх і горе з цим Шевченком. Погляньте на його постать! Ну, просто видпо, що людина зовсім не здібна до цього. Ну, аж ніскільки не здібна.

— Вона здібна до іншого,— тихо проговорив комендант, закусивши сивий вус, і почервонів від досади, від безсилля, від простого людського сорому.

Комендант форту Антон Платонович Маєвський був уже старою людиною. Самітність, служба в глухих азіатських кутках не озлобила, не зачерствила його, йому було шкода людей, солдатів, молодих офіцерів, які опинились тут. Але що він міг зробити? Він знав, новий рядовий — колишній художник, поет і він «політичний злочинець», але що він зробив — це було невідомо. Старому тільки варто було глянути на Тараса — він уже твердо знав — перед ним не злочинець, а чесна людина, нещасна. Безмежно нещасна. Та поки що ніяк не можна полегшити її долі. Можє, тільки згодом.

Цей форт з двома десятками офіцерів, лікарем, невеличкий виселок, де жили крамарі, інколи нагадував комендан-

ту кубло змій, що стяглись сюди з найжахливіших кутків пустині. Коли й не кусають — так сичать: плітки, доноси, скарги — от їхнє сичання. Один брутальний Потапов чоґо вартий. А коли трохи обмежити його — одразу полетить донос за зв'язок та потурання політичному злочинцеві Тарасові Шевченку. А вже ж скоро зовсім у відставку, на пенсію. А може, й у вічну відставку, бо інколи вже мерхне світло в очах і не слухають руки і ноги. І стає все байдужим-байдужісіньким... Та старий вояка не піддається. Випростається, як на параді, насупить брови — що ж його вигадати для Шевченка? Для солдатів? Люди ж вони! Потапов і йому подібні, як темна, нічого не розуміюча сила, стала на перешкоді всьому.

— Ну, чоґо ви так присікуєтеся до цього бідолахи Шевченка? — питали інші офіцери Потапова. — Хіба самі не бачите. Нездібний він до цього.

Потапов випинав груди — так, він бачив, робив полковник в Оренбурзі — і кидав:

— Мені за нього на смотрі відповідати доведеться. Я з нього цей неслухняний дух виб'ю.

Попурий, похмурий, як завжди, повертався Тарас до своєї казарми.

— А що, Тарасе, — жартома сказав офіцер, який щойно звернув на нього уваґу коменданта. — Краще було б, коли б тебе знову послали на морську службу або призначили в козаки? Адже на чайках або на конях вам, запорожцям, більше до лица, ніж у піхоті!..

Тарас трохи підвів голову, глянув просто в очі офіцера.

— А ще краще було б мені або зовсім на світ не родитись, або вмерти швидше, — відповів він.

Офіцер зніяковів, а старий комендант одвернувся.

Як же витримати тут? Як вижити? За ним стежать невсипно, невтомно день і ніч. Коли б відійшов він хоч трохи віддаля, і десь на холодному юру або на березі моря на ракушнику примостився і на колінах почав писати, караульні вистрелили б по першому рядку, в фортеці знялась би бойова тривоґа, і луна від неї пішла б ген далеко — може, аж у столиці, у Зимовому б палаці почули. Ні, він нічоґо не міг писати. Навіть листів.

* * *

Люди жили й тут. Коли було більше корму, казахських кибиток було більше. Зараз на всій околиці Тюб-Караґана до гір Каратау на зиму їх зупинилось коло п'ятисот.

Перші роки, коли збудували форт, і казахи, і туркмени відкочували подалі, тепер навпаки, тулились ближче, особливо після останнього страшного джута, після якого і десятої частини не лишилось худоби, та й та була жалюгідна.

Особливо сумно було дивитись на верблюдів. Де-не-де брели вони — самі кістяки, обтягнуті шкірою, що зморшками звисала з горбів і боків. Туркмени були вправніші, заможніші в побуті, в їхніх кибитках стрічались красиві килими, які вони самі вміли ткати, самі фарбували вовну фарбою з коріння, і навіть траплялись такі, що ткали тонку тканину з верблюжого пуху і шовку. Виходили вони й на море, на лови.

Верстов п'ять від форту виросла рибальська слобідка, заселена переселенцями з Росії. Влітку, весною, восени ловили рибу — осетрів, севрюгу, білугу. Взимку били тюленів. Не тільки баби, чоловіки нудьгували за своїми селами, звідки їх вигнали голодуха, злидні. Під час полювання на тюленів часто криги заносили ловців далеко в море, і вони гинули, затерті крижищами. А матері і жінки голосили на березі, не дочекавшись, і лишались самотні на далекій відлюдній стороні, якимось пристосовувались було й самі йшли у ватагу, боролись за життя своє, дітей. Безрадісне важке життя. Воно було таким у всіх: і в обшарпаних кибитках, і в слобідці в хатах, і в жовтих казармах на горі, і в флігельках для офіцерів.

На горі, у форті та в невеличкому селищі за ним, пожвавлення спостерігалось лише в дні получки.

— А що їм робити? — думав Тарас. — Солдати — це найбідніший, найжалюгідніший народ у нашій православній державі, — все у нього відняли — батька, матір, дружину, дітей, рідну землю, волю — все. Хіба лаяти його за те, що кілька хвилин забуття дасть йому півштофа сивухи? А молоді тільки-но спечені в кадетських корпусах офіцерики? На радість тата і мами, одягли на них еполети та й надіслали сюди — «Сибірний» Новопетровськ, як звуть солдати, — з нудьги не знають тут, що робити, — ані книг, ані освіченого товариства. У дозвілля тільки карти та горілка. Ну й надолужують. Казали, є книга «Солдатські досуги». Коли б насправді описати дозвілля солдатів та лінійних армійських і навіть гвардійських молодих офіцерів, може б, батьки замислились, куди надсилати своїх синів і яку кар'єру їм обирати?

Якби змога — він написав би — не вірші, повість, строгу і правдиву, як саме життя. Коли він відчув це бажання писати, хоч неможливо було його здійснити, все-таки він

відчув себе живою людиною, і йому стало на якусь краплину легше. В голові були готові цілі розділи різних оповідань і повістей. Він жив ними. Перевтілювався у вигаданих, але справжніх живих героїв, мандрував з ними полюбимих місцях України, стрічався з різними людьми, з тими, кого знав, любив, і інколи вигадував щасливі кінці — як свою нездійсненну ніколи мрію, як свій ідеал скромного, простого земного життя.

Старий комендант Маєвський покликав якимось його і висловив несподівану пропозицію, дивлячись трохи ніяково своїми по-старечому вицвілими склеротичними очима — Тарас пожалів його. Він раптом усміхнувся тою давньою забутою самим усмішкою, якою чарував усіх своїх друзів, і промовив:

— Ваше благороддіє, — дуже добре. Все, що зможу, зроблю. Буду і режисером, і декоратором, і гримером, а коли потрібно, то й актором. Підготуємо виставу.

— То ви вже поміркуйте, що саме.

Вони були наодинці. Маєвський казав йому «ви». А вже перед ним був художник, що закінчив Санкт-Петербурзьку академію.

— Я гадаю, Островського «Свої люди — сочтёмся». І комедія повеселить, і дійових осіб небагато, і постановка не складна.

Маєвський трохи пом'явся і промовив:

— І ще якийсь легенький водевільчик для солдатів. Щоб вони самі зіграли — хай вже розважаться, займуться цим, там у мене серед старих книжок розшукаєте. Хоч трохи наше товариство повеселить, а то... — він замовк, незручно ж було йому казати — а то: горілка та карти, карти та горілка.

Тарас глянув на коменданта з повагою і подякою.

— І знаєте що, Тарасе Григоровичу, коли вам писатимуть, хай пишуть на мою адресу, — тихо додав старий.

Вистава. У форті має бути вистава! Новина зацікавила всіх. Правда, деякі офіцерські жінки скептично підсмикали губи і категорично відмовилися брати участь, але вже були захоплені любителі, які вирішили:

— Не хочуть — не треба — і самі обійдемося. А пам'ятаєте в корпусі? Хіба ми не самі грали жіночі ролі?

В усій підготовці було щось школярське, веселе, виявились несподівані таланти, проявились зовсім незнані раніше властивості характерів. Хто б міг подумати, що командир другої роти, педантичний і сухуватий Косарев, охоче візьметься грати Подхалюзіна!

Від ролі Ресположенського всі відмовлялись.

— То я сам гратиму,— сказав Тарас.

— Ну, як ви можете зіграти цього крющотвора, продажного ярижку? — спитав здивовано офіцер Мостовський, він приязно ставився до Тараса.

— Коли б ви бачили, які ролі, несхожі на себе, брав Щепкін,— мрійно мовив Тарас.— В тім-то й завдання актора. Не себе грати.

Він ще згадав — якось ще в Академії разом з любимим Карлом Павловичем прийшли у Великий театр. Вистава йшла мляво. Брюллов з Тарасом в антракті пішли за куліси.

Після антракту публіка збожеволіла, наче інші актори вели далі виставу. Тарас знав, у чому справа. Великий Карл за кулісами схопив пензлика і олівці гримера і сам наклав грим кільком акторам. Вони були ті й не ті, рука майстра торкнулась їх, і наче правдивий зовнішній вигляд допоміг їм перевтілитися в роль, захопив решту акторів.

У вільний від робіт і муштри час Тарас з головою поринав у репетиції, лаштував декорації, підготовку костюмів. Сам він на репетиціях свою роль вів нашвидку, абияк, віддаючи всю увагу іншим. Перед виставою він сам усіх заграмував.

— Ну що, готові? — хотів зайти за куліси Маєвський.

— Не можна, не можна, Антоне Петровичу,— закричав, захлинаючись від задоволення, молоденький офіцерик у дамськом платті, перуці і косинці — він грав Ліпочку.

— Не можна, Антоне Петровичу, сідайте в залі, дамо завісу,— статечно зауважив Косарєв.— Що ж це ти, Шевченко, не готовий, усе з іншими, а сам і не одягнений і не загримований,— звернувся він до Тараса.

— Не турбуйтеся, встигну,— поспіхом заспокоїв Тарас і побіг на сцену — перевірити, чи весь реквізит на місці.

Напевно, ні на прем'єрах Малого театру в Москві, ні на гастролях італійських співаків у Великому театрі публіка ніколи не була такою задоволеною, як тут, у закаспійській пустині, у цьому відлюдному, богом забутому місці, коли знялася завіса й почалась вистава.

Але справжній зойк вихопився з грудей, коли на сцену, кланяючись і згинаючись, вийшов Рисположенський.

Хто, хто це грав? Актора не пізнавали. Тремтяча рука тягнеться до пляшки. «Можно выпить?» — очі дивляться запитливо і лукаво. Навіть партнери здивовані. Кого ж так таємниче підготував Тарас Шевченко. Невже це він сам?

Офіцери і їхні дами поводяться більш-менш стримано, але солдати, а їх набилося також багато,— хоча для них обіця-

ли повторити окремо, надто безпосередні. Вони нетерпляче кричать:

— Ай пройдисвіт, та він тебе обдурить!

— От дівка, аби заміж!

— Не вір, не вір йому, батько! Старий, а дурний!

— А ще купець! Сам усіх обдурив, а тепер його. Ото не копай іншим ями!

Антракти зовсім коротенькі, бо публіка надто нетерпляча. Коли Большов-Мостовський, увійшовши в роль, трагічно кричить: «А не забудьте вы, Олимпиада Самсоновна, что есть клетки с железными решётками, сидят там бедные заключённые. Не забудьте нас, бедных заключённых».

Публіка аж стогне. Але замирають усі, коли Рісположенський вигукує останню репліку:

— Вот тебе, собака! На, теперь подавись моими деньгами. Чёрт с тобой!

Решти слів Подхалюзіна не чути. Публіка реве від захоплення і тільки трохи втихомирюється, коли з краю першого ряду підводиться Потапов, Масвський морщиться. Зараз цей бурбон зіпсує все, все свято, таке рідке, таке надзвичайне.

— Облипте! — незвично різко каже комендант. — Це ж вам не плац, а вистава, театр. І не забудьте — тут дами.

Потапов презирливо кривиться на «дам», але сідає.

Масвський після вистави запросив усіх акторів і їхніх дружин до себе на вечерю. І Тараса. Нарешті, на старості, може, перед смертю, може ж він, старий бойовий командир, дати волю своїм справедливим почуттям? А на тім світі він зуміє відповісти! Він чокнувся з усіма добрим вином, привезеним купцями-вірменами і, підійшовши до Тараса, мовив:

— Щедро тебе, Тарасе Григоровичу, обдарував бог: і поет ти, і живописець та ще й, як виявилось, і актор. Шкода тільки, голубе, що не дав тобі щастя. Ну, та бог не без милості, а козак не без долі!

Усі це чули. Потапова, правда, тут не було. Адже він не брав участі в виставі.

Виставу довелось повторити.

А третій вечір — грали солдати. Тарас не грав. І всі шкодували, всім здавалося, що без нього чогось не вистачало. Раптом під час антракту блаженський духовий оркестр у фортеці почав стиха якусь знайому і незнайому мелодію.

— Слухайте, та це ж гопачок! — трохи не скрикнув вістовий офіцера Обрядіна — Скобелев. — Та це ж наш гопачок, їй-богу.

І на сцену вибігла дівчина у вишитій сорочці, плахті, хустці. Солдати зайнялись від реготу. Усі пізнали молодого офіцера, який грав Ліпочку, а за дівчиною вистрибнув парубок, теж у сорочці, широких штанах і смушевій шапці. Що він тільки виробляв — він носився по сцені, як вітер. «Мабуть, сам чортяка у пеклі не міг так високо стрибати, так дріботіти, так цокати закаблуками», — казав Скобелєв. — Отаке ушкварив! Та це ж Тарас Шевченко. Тарас Григорович!

Солдати несамовито кричали і гупали чобітьми. Маєвський справді злякався, коли б казарма не розвалилась. Але цього разу він не зміг підійти до Тараса. Тарас повертався оточений густою юрбою солдатів. Вони не дякували, вони говорили, звичайно, не про майстерність. Вони просто були щасливі. І потім цілу зиму згадували: «А він як ушкварив. Як чортяка у пеклі».

І додавали: «Своя людина».

А Скобелєв, українець з походження, казав: «То людина — велика» — і все частіше приходив до Тараса в казарму, сідав на його нари і вдвох наспівували рідні українські пісні. Багато з них, солдатів, що опинились тут, часто ладні були замінити Григоровича на роботі, страждали за нього, дивлячись, як знущається Потапов на муштрі. Їм здавалося — від цього Потапова все лихо. Коли б вони знали, що не це найгірше.

Старий Маєвський знав більше. Лихо було далеко більше, страшніше, неподоланіше. Що він міг зробити? Тільки якось запропонував:

— Тарасе Григоровичу, коли тобі треба листа написати, ти до мене заходь, там і напишеш. І пиши у мене.

— Спасибі, — мовив Тарас.

Так він почав писати свої повісті. Дуже рідко. Крадькома. Щоб ніхто не знав, крім старого.

* * *

Скобелєв, штопаючи сорочку, стиха чистим тенором наспівував:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

І Тарас уважно дивився на смагляве тонке обличчя, ледь торкнуте віспою, карі живі очі. В ньому мало було солдатського. Коли б одягти вишиту сорочку, свиту на плечі, сму-

шеву шапку — був би парубок з гоголівських «Вечорів», а далеких хуторів поблизу Диканьки. Було в обличчі щось приємне, благородне. Прізвище Скобелев зовсім не пасувало до нього.

Скобелев помітив пильний погляд Григоровича, усміхнувся, підсів ближче.

— Ех, Тарасе Григоровичу, дивитесь на мене і гадаєте, звідки він тут узявся, мій земляк?

— Отак і гадаю, — звідки він тут узявся. Мій земляк, що так гарно співає, а прізвище не українське.

— Що ж, пісня — одна втіха, а прізвище — справді не наше українське. Хочете знати звідки? Нікому не казав, а вам усе хочеться розповісти.

Багатьом хотілось «усе» розповісти Тарасові. Скобелев нахилився до Тараса — вони були наодинці. Тарас на варті. Скобелев коло нього.

— Ну, то ви, звичайно, розумієте, що то прізвище не моє, а своє... Та й я сам, мабуть, забув його, бо треба було забути — добре, що пам'ятаю ще — Михайлом хрестили і Мишком мати називала. І як був я малим, забрали мене від матері у панський оркестр, бо я змалку співав і яку завгодно ноту міг на трубі взяти. Мати раділа. А воно вийшло гірше. Каносний пімець-капельмейстер в'ївся в мене і до рекрутів не в наряд записав. А я втік. З того часу і матір, і рідного села не бачив. Подався в ліси. Ну, там таких, як і я, зустрів. Самі знаєте, хіба мине якийсь місяць, щоб від панської ласки чи то в ліси, чи то на Дон, чи на Крим не подались. Якось зловили. Нечесного я нічого не зробив, а що панка одного підпалити людям поміг, то вже правда. Ну, забрали, посадили в київську тюрму — в замок. Я, звичайно, анітелень — звідки і як звуть. У газетах про всіх утікачів об'яви давали, та за мене ніхто не об'явився. Відправили в арештантські роти на Херсонщину. Саме віспа мене захопила, бачите, як пошкрябала. І рідна мати не пізнала. Ні, мати пізнала б, — зітхнув і вів далі: — Зиму я перебув, а по весні, як Дніпро розлився, я з товаришами втік. Та недовго погуляв на волі. Тієї ж осені мене як безпашпортного бродягу й погодили, та от аж сюди потрапив. Уже в полку дали прізвисько — Скобелев. Кажуть, якийсь Скобелев різні веселі історії та пісеньки вигадував. Я ж так само. Хоч на серці шкрябає — співаю та всяку нісенітницю верзу. Ну й записали Скобелевим. А мені вже однаково. Мабуть, ніколи вже й дома не бути, мабуть, і матір бідна, виглядаючи, померла. А як хочеться хоч на хвилинку додому. Були б крила, злітав би, подивився б — не признався б, тільки б у

віконечко глянув та й полетів би геть. Та мені ще служити та й служити. Оце Обрядін, офіцер, у вістові мене взяв. Зараз він в Уральськ переводиться. Все ж таки і Дніпро весняний, і зими лісові, і арештантські роти далися взнаки. До строю, як бачите, я не дуже підходящий. Шкода вас лишати, Тарасе Григоровичу. Одна рідна душа на чужині. Усе дивлюся на вас і думаю,— може, й ви в тих місцях колись бували — на Україні? Може, і панів моїх знали — та цур їм пек, не проти ночі згадувати. На тім світі стрітися не хочу ні з ними, ні з проклятим німцем-управителем. Він, потім казали, управителем став. Там байстрят півсела бігає. І панських, і управительських, і москалят. А може, ще побачимось? — додав солдат, помовчавши.— На віку, як на довгій ниві.— І заспівав знову сумну рідну пісню:

Та нема гірш нікому,
Як козаку молодому.

Несподівані зустрічі і розлуки. Розлуки і зустрічі на важких шляхах. Тарас обняв солдата. Може, справді, бачив він його колись малим хлоп'ям під тинном у якомусь обшарпаному селі. Може, на перехресних дорогах, поки не притулила його доля в казармі. Згадав свої рядки:

Щоб він не плакав, не журився.
Щоб він де-небудь притуливсь,
То віддадуть у москалі.

* * *

І там, у забутій богом пустині, минають завірюхи та хурделиці і приходять весна, і сонце, ще не пекуче, як улітку, а ласкаво, наче обережно, світить на ці піски, на ці скелі.

«А у нас там зілля зеленіє, верби розпускаються, бруньками вкриваються»,— згадує Тарас, ідучи гарнізонним двором.

— Тарасе! Джолдише Тарасе! — раптом чує він і обертається. Юпак-казах, який допомагав городникові носити воду, гукає його. Як це так сталося, що його, Тараса, майже всі знають?

— Чого тобі, Сатангуле? — питає Тарас, підходячи до нього.

— Джолдише Тарас! — каже радісно Сатангул, і його очі сяють від задоволення.— Ти посадив палицю торік, дивись,

ходімо, дивись — вона зазеленіла. У тебе легка рука, джолдише Тарас, так казав батько.

Сатангул підводить Тараса до того місця, де Тарас торік восени віткнув вербову паличку. Тарас дивиться — і невимовна радість охоплює його — з гілочки побігли паростки, свіжі, зелені паростки. Вона перебула страшну зиму, сніги, вітри, завірюхи і витримала все!

Сатангул дивиться на неї, як на чудо. А Тарас, Тарас радий-щасливий, ніби одержав найдорожчий подарунок.

Вони обидва мовчки милуються на неї.

— Ходімо, Сатангуле, принесемо води та поллемо нашу вербинку, наше перше деревце. Воно витримало зиму, віхолу, вітри, треба зберегти його і від палючого сонця пустині!

* * *

Німотність. Безмежність. Каміння. Коли спускалось надвечір'я і наставав «священний час заходу», як казав проводир, гори і пустині, рівнини, провалля і скелі, все мінилось від інших кольорів, і обриси всього здавалися вирізьбленими єдиним великим майстром. Тягло зійти вище і вище, не відвертаючи голови від верхів'я, не лякаючись його, ніби там, на самому вершечку, безмір'я неба в вогняних спалахах осташнього проміння сонця стане зовсім близьким, а вночі великі зорі будуть над тобою. Тільки в пустинях та безлюдних і безлісних горах такі великі зорі. І чути буде, як «звезда с звездою говорить».

Наче нічого не було важливого в цих пісках, солончаках, голому камені, що застиг у первісному хаосі, але крок за кроком Тарасом опановувало почуття незнаной, незвіданой досі краси, і вся природа розкривалась, наче велична безстороння книга буття всесвіту, і час зупинився, притишив свій невмолимий біг.

Крок за кроком. Вони їхали верхи, майже кроком, по хвилястих високостях. Вітер був рідким гостем. Удень спека доходила до 40°. Їхали мовчки. Щоб зберегти сили. Але переходи були невеличкі — від колодязя до колодязя. Найдовші — двадцять п'ять верстов, частіше — десять-двадцять.

Броніслав не втомлювався, хоча тільки одужав після хвороби, яку захопив у дорозі після Гур'єва. Тарас і Броніслав перші дні походу весь час поглядали на наймолодшого серед них — хворобливого і тендітного Людвіга Турно, але той немов поздоровішав, у всякому разі, не скаржився на біль в суглобах, що дошкуляв йому нестерпно взимку.

На привалах удень спочивали в кибитці. З Броніславом і Людвігом в одній кибитці були топограф і маляш — їхній любий, дорогий Тарас. Броніслав був певен, що саме через нього, Тараса, похід на Каратау був не таким важким, яким уявлявся раніше.

Як міцно вони обнялися при зустрічі, як занепокоївся Тарас, побачивши, що Броніслав зовсім хворий, він привів приятеля лікаря Нікольського і сам стежив, щоб Броніслав виконував усе, що накаже новопетровський лейб-медик. Обидва боялись, що разом у похід вирушати не доведеться, але експедиція на Каратау по розшуках кам'яного вугілля, для участі в якій командировали Броніслава і Людвіга, трохи затрималась. І тепер Броніслав відчував себе щасливим. А Тарас? Він також був щасливий. Тільки не виявляв цього бурно і палко, як інколи в Оренбурзі, де все ж таки коли-не-коли проривались його почуття зовні, як у молодості, адже в ту оренбурзьку зиму він трохи одійшов з друзями, зігрівся.

Спочатку Броніславу здалось — Тарас прожив без нього більше років. Наче десятки років не бачив його. Він був весь час зайнятий. Але ані краплини поспішності, метушні не було в ньому. Навіть запальності, з якою читав їхньому гуртку і наодинці свої твори. Pokори і байдужості не було, як і тоді, але він був замислений, зосереджений і уважний до всього і всіх. До кожного в експедиції. До всього, що стрічалось на невторованих стежках, до кожного дерева, рідкого тут несподіваного колючого куща, каменя. Він уже запам'ятовував, наче над усім замислювався, і малював, малював. Весь час, коли тільки траплялась нагода десь присісти, він малював. Пісок не давав розтирати фарби. Він малював олівцями.

Де-не-де стрічались вирізьблені з каменю пам'ятники з написами, різними зображеннями, іноді навіть рельєфом шабель, сокир, рушниць і інших речей.

Зрідка натрапляли на маленькі фортеці, складені з каменю на глині. Коло такого зруйнованого урочища на Ханга-бабі зупинились на ніч. Тарас пішов оглянути місцевість. Навколо були яри, провалля вкривав рідкий в степу чагарник — карагач, джангіча, де-не-де в ярах зеленіли тутові дерева. І раптом Тарас зрадив, як родичу, — з провалля здіймалось старезне велетенське дерево, могутнім корінням цупко схопившись в скелю. Здавалось, по його коріннях можна зійти, як по сходах. Давно Тарас не бачив такого велетня. Хіба що в Седневі, в Качанівці чи в Сокиринцях. У надвечірньому мінливому світлі він навіть не розібрав, що

то за дерево. Кора його була вже така древня, у грубих зморшках, які з'являються лише після багатьох років життя, вибореного у змаганні з джугами, бурями, спекою. Усього довелось перетерпіти. Але листя шуміло, а поки шумить листя, життя йде, і до смерті далеко. Тарас зупинився, гукнув Броніслава — вийняв альбом, але довгий час сидів нерухомо, дивлячись на дерево, на хвилясті горби, що зникали в далечині, на небо. І Броніслав, знайшовши його, боявся порушити цю безмовну хвилину. В які думи поринув його любий маляш? Він нагадував зараз Броніславу мудрих пророків старого світу, знайомих з дитинства. Вони йшли в пустелі (або виганяли їх, побиваючи камінням), але й там однаково думали про людей, думали про вищу святу справедливість, і ніякі кари, ані божеські, ані людські, не лякали їх. Вони вірили в своє покликання, вірили, що вони є носіями правди і добра.

— Це ти, Броніславе? — спитав Тарас. — Подивися, який величезний старий велетень. А цей довічний хаос навколо! Він говорить про боротьбу твёрді і води — колись тут було море, потім море схлинуло.

— Після всесвітнього потопу, — усміхнувся Броніслав.

— Але врятувався Ноев ковчег, — в тон йому мовив Тарас. — І всі пари чистих і нечистих, що населили землю. Які довгі тисячоліття минули, — вів він далі, трохи помовчавши, — немов читаєш по цих зморшках-горах, по цих ущелинах історію землі. А кожна рослина — велика і мала, а кожна тварина! Які зусилля перенесла природа, щоб народити всі плоди землі, всі квіти. Чим далі, тим дужче я захоплююсь великим майстром — природою і хотів би просякнути в її глибокі задуми. І тим дужче поважаю працю вчених-дослідників. Колись я мандрував з археографічною комісією по моїй рідній Україні. І навіть в одній країні, де лунає одна мова, однакові пісні, я читав по розкопках відмінну історію Київщини і Полтавщини, Наддніпрянщини і західних губерній — Волині і Поділля.

На Волині і Поділлі стільки довелося побачити мальовничих старовинних замків, церков. Вони, ці руїни, розповідали мені про деспотизм і рабство, про хлонів і магнатів — про рабську працю і великопанське розкошування. А моя Наддніпрянщина, вкрита високими могилами, начинена трупами волелюбних моїх предків і їхніх ворогів. Вони, мої предки, повставали проти гніту і неволі, своєї слави на поталу не давали. От про що розповідали мені високі могили, і про це співали кобзарі на шляхах батьківщини.

Броніслав з захопленням слухав друга Тараса. Як його любий маляш міг підвестися над усім і з малого, що бачать усі і минають не замислюючись, побачити великі прояви життя народу, країни.

Це він звернув увагу Броніслава на шари завтовшки в п'ятдесят сажнів з омертвілих черепашок, які були неподалеку від форту, і за кільцями їхніми міг уявити, які віки нашаровували вони тут, щоб відігнати море, щоб дати життя тій хоч бідній флорі, яка з'явилась тут. Але саме тут, в ущелинах, росли і розкішні тутові дерева.

— Невже і ми, як ті ракушки, мусимо покоритися долі, щоб наше життя було ґрунтом для прийдешніх поколінь, для майбутньої, світової гармонії? — спитав задумливо Броніслав.

— Ми люди, — твердо заперечив Тарас. — Кожна людина живе і страждає і повинна виборювати свою долю.

І коли місячної фантастичної ночі біля підніжжя Апазіру Броніслав, так само, як і Томап, як і Людвіг, настроєний трохи містично, мовив:

— Я відчуваю себе у величному костюлі на врочистій месі, яку слухає сам пан бог, він немов бачить своїми очима.

Тарас серйозно відповів:

— О, коли б справді верхотворець глянув своїм оком, хай хоч вночі, коли не вдень. О, саме такої ночі, саме тоді, коли найдужче відчуваєш красу — гнітить все те потворне, лихе, що існує. А око, його ясне око бачить усе! Повинно бачити, коли існує! — Навіть підвищив він голос, і Броніслав жахнувся. Ні, він не вірить, він не вірить у верхотворця! Звідки ж стільки добра, любові до людей у серці маляша? Броніславові не дано було збагнути, що справді поет і маляц уже давно з ненавистю і викликом розмовляв з «все-видящим оком».

Але один образ, вишпеканий ще в дитячому безневинному, ще не ображеному і не скривдженому серці, лишився непо-рушним, втілюючи в собі високий земний ідеал — образ матері — образ Марії. Та як це було далеко від їхньої містичної релігійності культу Мадонни!

* * *

— Броніславе, малюй!

Ти думаєш, дивлячись на ці тисячолітні каміння, що час зупинився? Ні, час не зупиняється, він забирає дні і роки, дні і роки, а що дає в нагороду? Науку життя, гіркий до-

свід? Хіба це достатня платня? За молодість, за радощі, за волю. Ми всі благаємо: хоч би швидше минули ці дні, ці роки нашої неволі. А вони й минають, забираючи неповоротне. Ні, Броніславе, малюй, вчись. Це наше з тобою багатство. Це лишиться з нами довічно. Тільки те, що створили,— це платня за час, за невтомний біг часу. Це помста йому, лихому, що відібрав молодість, радість. Це вище за все, дорожче за все. Праця рук твоїх, мозку, серця, душі. Те, що лишиться. Коли б мені знову воля — я б вчився і вчився. Я б не випускав пензля, або олівця, або ~~різця~~ гравера з рук. Я розповів би багато людям. А слово? Невже ти забув про своє слово? Ні, це вже понад твою волю. Твої слова вже живуть поза твоїм бажанням. Липається вони після смерті? Слова твої? Діла твої?

Він не говорив цього Броніславу, коли той, схилившись над папером, старанно виводив незвичайний краєвид. Він тільки казав:

— Вчись малювати, Броніславе. Треба пройти велику штубу, щоб стати майстром.

І спочатку Броніслав не зрозумів, про яку штубу — навчання — каже Тарас: штубу життя чи малярства. Але Тарас вів далі:

— Я мало взяв від своїх великих учителів. Коли б можливість тепер, я вчився б і вчився все життя. Хлопчиком я бігав у Вільні до великого майстра, старого дивака Рустема. Я мріяв про фарби, кольори, але він педантично, невможно примушував обходитися лише олівцем. Він казав — шість років я не дам тобі пензля в руки. Лише згодом я зрозумів його.

Він розповів і про Брюллова. Дивно, як у душі такого художника могло міститися величне, геніальне і дріб'язково-обмежене. Брюллов ніяк не відгукнувся на його стогін з неволі. Але він, Тарас, згадуватиме лише хороше — студії з любим учителем, червону кімнату, прогулянки до Ермітажу — він про це колись напише, про свою незвичайну юність художника.

Великий Карл казав: «Малюйте з натури». Броніславе, ти гадаєш, художник свавільний, як вітер, у мистецтві? Ми ж то знаємо з тобою, як степові вітри підлягають законам атмосферного тиску. Вільний художник так само обмежений усім, що оточує його, всією природою, наскільки природа обмежена своїми вічними незмінними законами, більшість яких для нас ще таємниця і лише поступово відкривається людям.

Але спробуй хоч на волосинку вільний художник відступити від вічної красуні природи, він стане моральним виродком, богоотступником.

Може, ти гадаєш, я кажу про дагеротипне наслідування природи? Ні, тоді не було б мистецтва, не було б творчості, не було б істинних художників. Не було б Рафаеля, Рембрандта, Корреджо.

Малюй, Броніславе, от дивись, як краще тут покласти тіні...

Він не тільки малював пейзажі несподіваних своїх шляхів. Інколи так чітко, так ясно поставали картини з далекої батьківщини, інколи одразу komponувалась жанрова картина баченого, пережитого, що доповнював домислами, роздумами.

Броніслав якось схвильовано розповів Тарасові, як важко хворів останню зиму в Оренбурзі Ясь Стапевич. І найдужче ходив за ним Зігмунт Сераковський.

— Яка шкода, що ви розминулись з ним в Уральську. Та однаково він тебе пам'ятає і для нього ти такий самий близький, як усім нам. Зігмунт найкращий серед нас. Він дуже хворий. Лежав у госпіталі, у госпіталі йому виповнилось двадцять п'ять років, але, сам хворий, він ходив за Ясем. Ясь зовсім уже вмирав, і весь час непокоїло його, завдавало найбільшого жалю, що лежатиме він не присипаний рідною землею ойчизни. Ми писали додому, і Зігмунту надіслали у листі трохи землі, рідної, святої, щоб присипати очі бідному Ясеві. І уяви, поки ми одержали землю, Ясеві стало краще! Він видужав, зовсім видужав, і ми поділили між собою ту землю по крихті.

Який би вітер доніс хоч крихту землі з України?

Чому перестали писати?

Чому нема листів від Лизогуба?

Чи всі забули Кобзаря? Геть думи!

— Людвіг, ану стань, будь ласка, побудь кілька хвилин за натурщика. Малюй, Броніславе!

— А це що, твій автопортрет, Тарасе?

— Еге ж. Комусь на пам'ять. Малюй і ти, Броніславе!

* * *

Минають рік і два... Воно росте, це деревце, в мертвій пустелі, що посадив Тарас. Наперекір різкому підсонню, наче бунтарський виклик живої природи піскам і камінню, наче згадка далекої рідної батьківщини. Що зараз там, на далекій рідній батьківщині? Інколи так ясно повставали

перед очима картини далекого дитинства, і здавалося, він пам'ятає кожне дерево, кожен кущик. Як жива перед ним старезна розлога гілляста груша у сусідньому дворі. Восени він з хлопцями, ніде правди діти, влаштовував-таки набіги на дрібні, кислі, але навдивовижу смачні грушки. Навіть стачечний брат Микита не міг встояти проти спокуси і брав участь у цих хлоп'ячих злочинах.

Який він тепер, Микита, рідний старший брат? Як зраділи тоді, після Петербурга, один одному. З якою гордістю дивився на нього, Тараса, на підстаршого, як просвітліло його обличчя, коли сказав Тарас: «Я все зроблю, щоб викупити вас у пана».

Викупив... Чи знають вони про нього хоч що-небудь?

* * *

Вони знали дуже мало. Дійшли чутки, що заслали Тараса кудись світ за очі, чи то в Сибір, чи то за Урал. Згадували ще якийсь Арал. Між панами такі балачки були, а в народі пошепки казали, що постраждав Тарас Шевченко за людей, за правду, і не раз доводилось чути — де, в якому селі селяни були незадоволені, починалась якась колотнеча, розирава з панами, там уже лунало ім'я Тараса — Кобзаря, так його називали усі, і треба було мовчати. А «Кобзар» — його книжку, яку подарував він Микитиним дітям, Микита забрав від них і заховав у таке місце, що й жінка його не знала.

Варфоломівві сказав: «Спалив». Та як він міг спалити цю дорогу книгу про їхню чорну селянську долю, та ще й написану рідним братом? Інколи тільки, зустрівшись з Яриною, згадував його, і Ярина витирала гіркі сльози.

І от раз увечері, вже зовсім пізно, коли жінка, упоравшись по хазяйству, вклала дітей спати і він, Микита, вже збирався прочитати «Отчєнаша» та дати відпочити натрудженим мозолястим рукам і ногам, коло вікна майнула невеличка тїнь, а потім він почув тихий стукіт:

— Дядьку Микито! Ви не спите? Вийдіть на хвиличку.

— Хто воно там такий, Палажко? Ти не бачиш?

— Микито, це, здається, панночка-попівна. Це ж вона удень тут двічі проходила, та мовчки. Я їй не питала, знаєш — вона не з балакучих. Вийди мерщій, що там трапилось.

Справді, коло ганку, запнувшись у велику хустку так, що й обличчя не впізнати, стояла Тодося, нещаслива наречена їхнього бідолашного Тараса.

Вона й досі дівувала, ні за кого не хотіла виходити і вже не гуляла ніколи з дівчатами. Стала сумна, мовчазна — наче підмінили з того веселого незабутнього храму, з тої рокової зустрічі з Тарасом. Допомогала матері по хазяйству, а більше сиділа коло вікна, та читала, та вдивлялась... в далечінь... «як наврочена» — казали на селі і жаліли її.

— Дядьку Микито, — зашепотіла вона, нервово перебираючи тонкими пальцями кінці хустки. — Дядьку Микито, у отця Кирила вчора гості були, офіцери, кажуть, з Уральського козачого полку. Мене кликали, а я, дурна, не пішла. Я ж не знала, звідки вони. А тепер кажуть — з Уральського козачого. Дядьку Микито, я вдень приходила, та вас не було. Може б, пішли, розпитали, вони тут у Жениха — вашого сусіди зупинились. Може б, розпитали. Вони з Уральського козачого... Може, там вашого Тараса Григоровича бачили... — Це вона сказала зовсім тихо. Швидше вгадав Микита. — Підіть, дядьку Микито, до сусіди... Розпитайте. Там офіцери стоять. А до них гості приїздили. Кажуть, з Уральського козачого полку...

— Почекайте тут, панночко Тодосю Григорівно. З Палажкою мою посидьте, а я піду.

Він квапливо накинув свитку, одяг бриль, ціпок від собак у руки — і городами, як у дитинстві, пройшов до сусіди. І в нього серце калатало не менше, як у цієї дівчини.

Але у сусідів і на подвір'ї, і в хаті було тихо-тихо.

Хазяїн вийшов до Микити.

— Чого тобі, Микито? Офіцери? Аякже, з Звенигородки приїздили в гості до наших. А сьогодні усі поїхали.

— Кажуть з Уральського козачого, — безнадійно повторив Микита слова Тодосі.

— А хто його зна звідки. Погуляли та й поїхали.

... Як у тумані верталась Тодося додому. Скільки вже років минуло з тої веселої, щедрої ранньої осені? Не хотілось лічити років... Перші роки думала — він, напевне, вже й одружився, а коли й ні, то там, у столицях, у великих містах хіба ж такі панночки коло нього, а вона як степова ота билинка на шляху та й годі.

Та коли дізналась, що таке нещастя скоїлось, ще дужче ремствувала в душі на батька й матір. Хіба б що перешкодило їй піти за ним світ за очі, на край світу, чи в Сибір, чи на Урал, чи на Арал. А батьки казали: «Бог врятував нашу дочку від напасті». І не розуміли, чого дочка марніє і в'яне.

У Маєвського були гості — приїхали офіцери з Уральська, серед них молодий офіцер Уральського козачого полку Савичев.

— Здається, у вас тут перебуває рядовий Тарас Шевченко? — спитав він Маєвського.

— Тут,— відповів Маєвський спокійно і сам подумав: «Може, вже якась гадина надіслала донос про його прихильне, доброзичливе ставлення до рядового Шевченка».

Але Савичев вів далі:

— Ви знаєте, я стільки начувся про нього, що просто соромно, що досі не знав. Наш полк було послано до Угорщини, та поки ми йшли, там уже всі військові дії закінчились. Коли повертались — довго стояли на Україні, на Київщині. Скільки мене вже питали! Чи не бачив я за Уралом їхнього Тараса Шевченка — у різних містах, у різних селах. Кажуть, що це їхній найулюбленіший, найкращий поет, талановитий, освічений художник. Закінчив Санкт-Петербурзьку академію, учень Брюллова. Ви повірите — люди плакали, питають про нього. Кажуть, що у нього є збірка віршів «Кобзар» і його самого всі звуть Кобзарем. Мені було ніяково, що я про нього нічого не міг розповісти.

Маєвський і Савичев зрозуміли, що нема чого критися одне перед одним.

— А де Тарас Григорович? — спитав денщика Маєвський.— Він, мабуть, не пішов ще. Клич його обідати з нами.

— Ні, пішов,— мовив денщик.— Мабуть, сидить уже десь на горі та думу думає.

— Думу думає?..— повторив Маєвський.— Отак сяде десь на самоті та й думає свою думу — вірно сказано. Ну що ж, пообідаємо, а тоді підете до нього в казарми.

Казарми були як казарми, і нари Шевченка нічим не різнились від інших солдатських нар. Ані столика, ані ослінця не було коло них. І тільки маленька полицка з книгами висіла в головах. Шекспір, Лермонтов, Гоголь — помітив Савичев.

А Тарас лежав і читав.

— От до тебе,— сказав місцевий офіцер, який привів Савичева до Тараса.

Тарас стримано встав, привітався. Розбалакалися вони вже потім, коли вийшли вдвох за ворота укріплення, у степ поза валами. Підійшли до страшної кручі з уламків черепашкових каменів, піднялись аж на саму височину, над

синім Каспійським морем, посідали на камені, вкритому мохом.

— Я був в Уральську,— сказав Савичев,— і оце привіз вам листи від ваших друзів-поляків і від Ханикова. Його перевели до Уральська, а вашого знайомого Олексія Миколайовича Плещеева перевели в Оренбург.

— Дякую,— промовив тепло Тарас, узявши листи.— Ду-же дякую і вам, і друзям, що не забувають.

— А ще привіз безліч привітів з України.

— Як, ви були на Україні? — і Тарасове обличчя, спокій-не, стримане, враз змінилося.

Савичев розповів про своє перебування на Україні, що полк їхній стояв у Звенигородці.

— У Звенигородці? — тремтячим голосом перепитав Та-рас.— Я ж там бував. Це ж поряд майже,— у дяка ще. Мо-же, і в Кирилівці були? — схвильовано спитав він.

— І в Кирилівці був.

— Це ж моє рідне село...

— Я не знав цього,— немов перепрошуючи, мовив Са-вичев.

— У кого ж, у кого ж там були?

— Та в приятелів офіцерів, які там стояли. У попа на іменицах гостював. Старенький такий піп, добряга.

— Кирило? Піп Кирило?

— Еге, згадав, попа звали отець Кирило. У нього народу багато зібралось.

— А Микити, брата мого, не бачив?

— Не знаю. Може, й бачив, так не знав.

— У Кирилівці був. Так ти ж розкажи, розкажи все до-кладно,— переходячи раптом на «ти», ожив Тарас.

Савичев охоче почав розповідати, як три козаки влашту-вали навіть імпровізований оркестр з скрипки, бандури та бубона, і молодь танцювала, попівни, поповичі...

Тарас почервонів, згадав, хотів спитати... та не спитав...

Савичев жваво і весело навіть показував, як поводили себе гості, і Тарас захопився, сміявся, радів до сліз, питав подробиці, раптом посмутнівши, сказав знову:

— А не гаразд, що ти не дізнався про мого брата Мики-ту. А де ж ти жив там?

— От уяви, я не знаю ані прізвища, ані ймення хазяїна, у якого приятель жив.

— Ну, а садок який, яка хата, може, чимось визначалася?

— От тільки й пам'ятаю, що на вгороді було єдине вели-чезне старезне дерево — груша. Ще групі були на верхівці. Ми палицями збивали. Через те й запам'ятав.

— Знаю! Знаю! — аж скрикнув Тарас.— Це Жених, від нашої хати недалеко. Ми ще з Микитою і хлопцями груші збивали. Ох, і попадало нам. Ну, ну, розкажуй... Як же це ти Микити не бачив,— знову додав.

Усе було перед очима. Батьківська хата, бур'яни, рідні дерева, стара груша, похилі верби над ставком.

— Ходімо, я покажу тобі мою вербу.

Верба росла, та верба, перше деревце, що посадив Тарас за солдатським городом.

— Сатангуле,— гукнув Тарас хлопця, внука приятеля, який помагав дідові на городі.— Поклич діда, старого Сатангула, хай іде до нас, до мене гість з України приїхав.

Старий казах Сатангул прийшов не з порожніми руками, він приніс редиску,— ласощі в цьому краю. Йому завжди хотілося пригостити акина Терезі.

— Бач, бачка, на Україні був, у моєму рідному селі,— радів Тарас.

— Друзі наших друзів — наші друзі,— поважно мовив Сатангул.

Поверталися в укріплення, коли зійшов місяць.

— Хто йде? — спитав вартовий.

— Чорт! — весело вигукнув Тарас.

— Це ви, Тарасе Григоровичу? — усміхнувся аж до вух солдат-вартувий.

Обнялися перед казармою. У цих обіймах висловив всю подяку за розповідь про Україну.

— А шкода все-таки, що Микити не бачив,— знову промовив Тарас. Наче побачив би сам братів, сестер, коли б цей приїжджий уральський козачина сказав, що зустрівся з ними. А про ту милу дівчину, невдалу наречену, і спитати не можна було. Мабуть, давно вже заміжня, дітей має. Ну що ж, і добре, що так трапилось. А то б лишилась чи то удовою-солдаткою, чи то дружиною, жінкою державного злочинця. Може й добре... Образ її розтанув серед образів братів і сестер.

* * *

Значить, його пам'ятали там, на батьківщині. Савичев розповів, що скрізь, де зупинявся він на Укаріні, обов'язково траплялись такі, що питали:

— Ви з Уралу? А може, чули про Тараса Шевченка?

І все-таки давні друзі розшукали його. Несподівано він одержав лист, гроші за портрет від знаменитого актора, чудесного баса і веселого приятеля молодих років Семена

Гулака-Артемовського. Він писав: «старий борг». Який борг? Спочатку здивувався Тарас, потім здогадався — просто причіпка, щоб переслати гроші. Почалось листування з Семем — щирою одвертою душею, листування з батьком чорноморських козаків Кухаренком, відновив листування з старим другом, переяславським лікарем Козачковським. Пошта приходила рідко, раз на місяць улітку. Писати було важко, знав — хіба вони зможуть уявити його життя, його злидні, його зв'язані руки, тому писав частіше і одвертіше своїм друзям по засланняю — Броніславу, Сігізмунду, Плещесву.

Не розумів, чому замовкли Лизогуб і Варвара, які найдужче підтримали в перші роки його біди. Чим завинив він перед ними? Чи, може, скоїлось щось таке? І він, і Броніслав просили Аркадія Венгжиновського, який уже був на волі, розшукати княжну Рєпніну.

Листування йшло через коменданта Маєвського. Старий завжди радів, коли пошта привозила лист Тарасу Григоровичу, і усміхався доброю старечею усмішкою, коли доводилось передавати і гроші — часто невеличкі — то десять, то двадцять, то п'ятнадцять карбованців. Він знав краще від усіх солдатське злиденне життя, а у художника і поета було ж куди більше потреб, ніж у решти солдатів. Він не міг навіть книжки собі дозволити купити!

На жаль, старий комендант все частіше хворів, і Тарас з острахом поглядав на збляклі очі, схудле обличчя. І журився він від усього серця, коли побачив його в труні.

Він сам читав над ним псалтир, як колись у дитинстві над кирилівськими небіжчиками. А в душу закрадався острах.

Кого ж надішлють на місце цього старого, який все-таки намагався, чим міг, полегшити його долю.

* * *

Аркадій Венгжиновський, звичайно, знайшов в Одесі Варвару Рєпніну. Він розповів їй усе про Тараса, який став таким близьким їхній «братві». Щоразу, одержуючи лист від Броніслава з Новопетровська і експедиції, він читав у ньому, що маляш обіймає міцно його, Аркадія, і просить привітати Варвару. Інколи маляш сам робив приписку кілька рядків. Він ніс листа Варварі, і та читала його сумно і стримано, та вже ніколи не писала сама і навіть не налякала чому.

Інколи Броніслав ще з Оренбурга надсилав малюнки Тараса, їх треба було продати. Аркадій по собі знав, як злидні

точать життя засланих, особливо Тараса, і він намагався кожен «шмат матерії», як називалися для конспірації малюнки, влаштувати в руки, які б цінували його.

Багато земляків ждали мати твір свого Кобзаря, але багато з них ставили нездійсненну умову — вони вимагали, щоб малюнки були підписані хоча б ініціалами. Хоча б ініціалами! Аркадій, дратуючись і хвилюючись, доводив Варварі і Лизогубу, що це неможливо в становищі Тараса, що це може ще набагато погіршити його долю. Варвара дивилась сумними, розумними очима.

— Хіба я не знаю, що це дурна вимога, — казала вона. — Це вимога від пихи і порожнього гонору, а не від бажання допомогти Тарасу Григоровичу. Я поміж тисячі малюнків пізнаю його руку, його погляд на речі, його манеру компоновати, тушувати. Але що поробиш з цими обмеженими себелюбцями.

— Можливо, це їм дороге, як свята дорогоцінна реліквія, — пробував захистити знайомих панів Лизогуб.

— Дороге повинно бути життя поста, — спалахувала, як колись, Варвара і, стиснувши пальці, казала: — Коли б я мала змогу купити все, все, що тільки він творить...

Її дивували і бентежили вкрай інколи теми його творів, хоча вона їх розуміла, але від цього було ще болючіше, безнадійніше.

Аркадій знову приніс лист Броніслава з новим «шматком матерії», і поки вона з розпачем в очах розглядала, Аркадій читав:

«Ти хотів малюнки для продажу — пам'ятаєш? От один. Зміст малюнка такий: двох закутих арештантів ведуть етапом. Один із них циган, другий селянин. Солдати затрималися коло шинку, один втомлений заснув, другий зайшов випити чарку. Поки арештанти присіли і, скинувши з себе сорочки, вибирають з них паразитів.

Раптом циган почув бубон і пісні циганського весілля, яке видно в далечині. Зірвався на ноги і прислухається до звуків, що потрясають його душу.

Мужик смикнув за руку, сердито дивиться на цигана. Стрешник виходить з шинку, боячись, щоб хтось з них не втік.

Сцена України — хустка велика, гарбуз підвішений під дахом, і старий український селянин задрімав під діжкою, певне, бажаючи раніше побесідувати з солдатом.

Пам'ятай, що це зроблено в кибитці, майже на колінах, серед пороху і найбільшої незручності для того, хто малював.

Гроші за малюнок одправиш на руки полковнику Маєвському, додавши листа до нього. Приятельці, про яку ти згадуєш, віддай прикладений папірець і повідомиш адресу»..

— От, і вам, шановна Варваро Миколаївно, кілька слів, а адресу ви знаєте. Я вам ще раз скажу...

Адресу вона знала. Що з того. Вона взяла маленький клатчик паперу з кількома рядками і, перше ніж прочитати, приклала до вуст.

Нічого вона вже не могла. Нічого. І вже ставала стриманішою, ховала глибше й глибше колись безпросвітний рознач, і вже повивався далекий любий образ немов пеленою, зіткнутою з печалі та безнадії.

* * *

Хлопчик одразу пішов на руки.

— Що це з ним? — засміялась няня, молоденька казашка Катя. — Він і до своїх не завжди йде.

— Дитина завжди чує добру людину, — мовила ласкаво мати, дружина нового коменданта, і усміхнулась Тарасові.

— Спасибі, — відповів Тарас. Але він був зайнятий хлопчиком, лоскотав його своїми вусами, чучикав, підкидав. Хлопчик заливався сміхом, міцно стискував рученятами Тарасові шию, і від дотику цих маленьких слабких рученят у Тараса немов відтавало серце. Весь час здавалося — там навечно уламок крижинки. А он ні — наче весняне несміливе проміння торкнуло його, і він тоне, тоне...

Навіть дивно, що у нового суворого коменданта, який так строго і педантично провадив огляди, приймав рапорти, таке чудесне створіння, трирічний синок з пташиним голоском, цікавими очима, які ще не відають ані лиха, ані брехні, — тільки дивляться, дивляться і радіють на світ божий, і з такими товенькими пальчиками, що здається — вони от-от зломляться, бо вони зроблені з чогось ламкого, тендітного.

— Ну, Дмитрику, досить пустувати, час їсти, — сказала мати. — Не набридай.

Хіба він міг набриднути? Тарас волів би ніколи не спускати його з рук.

— Віжи, Дмитрику, їсти, а потім підемо гуляти, я тобі казку розповім. Цікаву казочку. Як добре поїси — так і розповім.

Дмитрик неохоче пішов з нянею в іншу кімнату. На дверях обернувся, пересвідчився, що Тарас тут, і тоді затупотів піжками — побіг.

Мати, дружина коменданта, глянула вдячно на Тараса теплими очима. Вираз її молодого обличчя був привітний, доброзичливий, можливо, вона була навіть дуже гарною, але Тарас тоді не помітив, тільки відзначив, яке миле, миле обличчя.

— Приходьте до нас частіше. Щодня, попросту, — сказала вона. — І мені, і чоловікові, Іраклію Олександровичу, знайомі розповідали про вас.

— Іраклію Олександровичу? — недовірливо спитав Тарас, згадавши перше знайомство з комендантом на плацу Новопетровського форту. Комендант здався йому сухим служачою, вимогливим і навіть сердитим. Може, тому, що невеличкі очі його ховалися під навислими кущавими бровами, а за густими бакенбардами взагалі не можна було розгледіти обличчя.

Жінка усміхнулась. Вона одразу зрозуміла неспокій Тараса.

— Він добрий, він дуже добрий, — сказала вона. — То він тільки здається таким суворим.

Тарас подумав: «Справді, він не може бути злим, коли в нього таке дитинча».

— Я не хочу спати! Я хочу до того лисого дяді, — почувли вони жалісний голосок.

Мати почервоніла.

— Ніде правди діти, — засміявся Тарас, — дядя таки лисий. «Устами младенцев» завжди «істина глаголет».

— Він у мене хворобливий і, може, тому трохи з прирмхами, — сказала мати. — А вкласти його спати — ціла морочка і мені, і Каті. А у мене ж ще мала на руках. Та ту легше заколисати, ніж цього вкласти.

— Дозвольте, я його вкладу, — запропонував з радістю Тарас. — Я зараз вільний від варті.

Молода жінка дивилась трохи розгублено, але в обличчі цієї не знайомої їй людини було стільки доброти, коли він тримав її Митеньку на руках, і руки у нього були такі великі і вправні, ніби вовтузня з дітьми була для них звична, що вона кивнула головою і промовила:

— Коли вам є охота...

— Чого ж ти плачеш? — спитав Тарас хлопчика, зайшовши в дитячу кімнату. — Я ж обіцяв прийти, от і прийшов. Тільки гуляти сьогодні ми не підемо, ти бачиш — уже темно стає, сонечко сховалось, ми й стежки у піску не побачимо. Ми підемо завтра, коли буде ясно, світло, будемо дивитись на море, на баранців. Ти баранців на хвилях бачив? Ти й не знаєш, що то воно є. Ми й рибу велику, велику

побачимо. Я тобі покажу вербичку, зелену, гіллясту. Вона була маленька, як ти заввишки, коли я її посадив, а тепер вища за мене.

Тарас посадив хлопчика на коліна. Митя дивився серйозно, уважно слухав, вірив кожному слову.

— А тепер давай роздягатися,— казав Тарас.— Ти мені покажуй, а я допомагатиму.

— Ти не підеш? — спитав хлопчик.— Ти тут спи. Я боюсь. Мама казала, там вовки, і коли я не спатиму, вони мене з'їдять.

— Не бійся,— впевнено сказав Тарас.— У мене рушниця, і я не підпущу. Спи спокійно. Я тобі заспіваю.

І він тихенько, тихенько заспівав:

Люлі-люлі, котку,
Не лізь на колодку.

Дмитрик узяв його шершаву, загрубілу руку і притулився до неї щічкою.

— Ти не йди. Ти співай тут,— пробурмотів він напівсонним голоском.— Підемо завтра до вербички?

— Підемо, підемо. Аякже. Вона нас чекатиме. А зараз і вона спить, і все листячко спить.

Тарас покинував головою і співав далі.

Дмитрик з усмішкою засинав.

Двері в сусідній кімнаті зарипіли. Додому повернувся новий комендант — Іраклій Олександрович Усков.

— Тсс,— прошепотіла дружина, приклавши палець до губ і показуючи очима на дитячу кімнату.

— Що там таке? — спитав комендант.— Хто це там співає?

— Отой самий Шевченко Дмитрика спати вкладає. Не ходи, не ходи туди, хай засне!

— Я тихенько...— І комендант навшпиньках зайшов у дитячу.

Тарас підвів голову від ліжка. Як це йому могло здатися, що новий комендант суха і сердита людина? Та він же схожий на ведмеда, на добродушного ведмеда, і в невеличких очах — щира доброзичливість. Він дивився любовно на хлопчика, з приязню на Тараса, зовсім не так, як на плацу, а як на свого знайомого, і жестами показує: ходімо до їдальні.

Тарас обережно приймає руку з-під голівки хлопчика. Дмитрик уві сні цмокає губками. Тарасові не хочеться йти від нього. Він би сидів і дивився. Цілу ніч дивився б на нього. Для нього діти — це як маленьке чудо, «відбиток ян-

гола»,— думає він. Але комендант запросто бере його під руку і веде до їдальні.

— Агато Омелянівно,— каже він дружині,— діти сплять, почастуй тепер нас з Тарасом Григоровичем та дай йому швидше ту шухлядку з олівцями та фарбами, що передали з Оренбурга друзі. А вже привітів та поцілунків — ні в якій шухляді не вмістиш... Тарасе Григоровичу, хай тільки це все у нас лишається. Гаразд? А ви заходьте собі, займайтеся своїми справами...

Що це сталося? Який це янгол злетів у цю пустиню, яку бог забув навіть зіллям засіяти? Ні, справді, тут оселилися два янголи. Вони сплять у маленьких дитячих ліжечках. Трирічний Дмитрик і кумедне немовлятко Наталочка.

Тарас пізно повертається в свою казарму. Він усе відчуває на за grubілій своїй шиї дотик маленьких пальчат...

«Хочу до лисого дяді»... Милий мій!

* * *

Вони ходили вдвох під вербичку, яку посадив Тарас у перший день свого прибуття до цього Новопетровського форту. Просто увіткнув палицю, яку підібрав по дорозі в Гур'єві, і вона пустила корінці, глинула по весні бруньками і росла, росла наперекір усьому — піскам, вітрам, холодній змні і пекучому літу.

Дмитрик, правда, більше їхав верхи на шиї у лисого дяді, потім, коли приходили під вербу, він сідав верхи на коліно, і дядя Тарас бавився з ним і розповідав безліч казок. Ніхто дома не вмів розповідати так, як дядя Тарас. Няня Катя була весела і добра казахська дівчина, але вона погано розмовляла по-російськи і, головне, ніколи не могла вгадати, чого хочеться Дмитрикові. Вона починала метушню і біганину, коли йому хотілось сидіти і щось слухати, і навпаки — коли йому хотілось побігати — вона казала: «Треба їсти» або «Треба спати». Мама теж не знала його складного дитячого життя з безліччю запитань і невичерпним інтересом до всього. Вона була більше зайнята маленькою сестричкою Наталочкою і найчастіше казала: «Не заважай, Митю», «Іди з нянею», «Ліпи пиріжки з піску». Тато дозволяв більше, та він рідко бував дома, і часто, коли вертався, мама, як навмисно, відсилала його спати. І тільки «лисий дядя» все розумів, усе знав, на все відповідав, про що тільки не питав його Дмитрик. Він знав про сонце, місяць, зірки, про кожну рослинку на городі і про кожен човен і баркас, які пропливали морем повз їхній берег, про

верблюдів, які проходили караваном. І дядю Тараса знали всі рибалки на березі, і всі люди, які жили не в будинках, як Дмитрик з татом і мамою, і всі солдати в фортеці. А з юрт, де люди розмовляли такою ж мовою, як і няня Катя, всі радісно вітали Тараса і запрошували до себе. Але з Дмитриком він до них не заходив — мама не дозволяла. В юрти дядя Тарас ходив у гості один.

Дядя Тарас безпомилково знав, коли Дмитрикові хочеться роздивлятися книжку або малювати, а коли — поборюкати-ся на теплому пісочку. Дядю Тараса не треба було просити «взьми на ручки», і ніколи від нього Дмитрик не чув: «Ти такий великий, як тобі не соромно, а ще хлопчик». Ні, дядя Тарас, пройшовши з ним до пагорка, сам сказав: «А тепер краще йди до мене на плечі, щоб тобі видніше було згорі». — І при чому тут було «соромно», «вже великий»? Звичайно, він був уже великим хлопцем, і дядя Тарас це розумів, приятелював з ним і казав: «Мій товаришок».

Коли б тільки хто знав, хто догадувався, скільки втіхи вніс цей маленький, бліденький «товаришок» в безпросвітне життя Тараса! Казарма, пригонка амуніції. Муштра на плац. Огляди. І раптом ця дитина прихилилась до враженого серця. Навіть батько, навіть мати думали — просто хороша, добра людина, любить дітей і діти її.

Тарас згадував — колись давно-давно, був він тоді молодий, веселий і вольний художник, навесні, у прекрасному любимому Києві він малював руїни Золотих воріт і спіткав там дівчатко, що заблукало. Як він мріяв узяти його собі. Смішно тепер згадати.

Нічого, нічого не думає, не жадає, не мріє. Просто, коли хлопчик біля нього — йому легше на серці.

...Хлопчик захворів, коли раптом подули різкі невмолимі вітри.

Лікар форту Нікольський сказав: запалення легенів — і похитав стурбовано головою.

Увечері він додав: крупозне.

— Це дуже небезпечно? — з благанням у голосі спитала Агата Омелянівна.

— Хлопчик схильний до туберкульозу. Він дуже слабенький, а тут такий несприятливий клімат, — уникнув відповіді лікар.

А увечері, коли Тарас вийшов з ним на ганок комендантської квартири, промовив:

— Кепська справа. Знаєте, Тарасе Григоровичу, часто медицина наша ще зовсім безсила. Та ще у цій пустині, де й ліків звичайних часто нема.

— Що ви! — злякано вирвалось у Тараса.

Коли б знав лікар — що для нього цей хлопчик.

— Нічого не вдієш, — розвів той руками. — Зробимо все. Може, станеться чудо. Добре, що у них народилася ще дівчинка. Ви до себе, Тарасе Григоровичу?

— Ні, я лишуся коло хлопчика, — сказав Тарас і повернувся в кімнату.

Дивак лікар. Хіба матері одна дитина може замінити іншу? Який палець не вріжеш, однаково боляче.

Ніхто не здивувався, що Тарас не пішов. Це було начебто само собою зрозуміле. Хлопчик втрачав свідомість, мучився, нудьгував. Ротик з запеченими губками немов ловив повітря. Мати з розпачем розгублено дивилась на нього. Батько у сусідній кімнаті ходив з кутка в куток, схопивши голову руками. Тарас сів коло маленького, з ложечки наливав його, витер піт з чола. Каламутні очі ледь-ледь проясніли.

— Лисий дядя, — вимовив хлопчик, — сиди тут...

І він сидів цілу ніч. Батьки не спали, і він не спав. Давав ліки, мовчки наливав міцного чаю Агаті Омелянівні, виходив, пошенки казав Каті:

— Принеси води для компресу. Нагрій козячого жиру.

Він стежив, щоб точно виконувалися всі розпорядження Нікольського. Він боявся, що мати сама звалиться, вона схудла й зблідла на очах. А вона ж годувала маленьку Наталочку.

Коли Дмитрик починав метатися в ліжку, марити, Тарас брав його на руки і, закутаного в ковдру, носив по кімнаті. Потім хлопчик затих, дивився розумними серйозними очима на батька, матір, дядю Тараса, немов хотів щось сказати, попросити...

* * *

Катя налила в мисочку жиру і запалила каганчик, а вранці налила туди водиці.

— Дядю Тарасе, бачите, пташки п'ють водицю. Це вони за Дмитрикову душечку п'ють, — і заплакала.

Агата сиділа скам'яніла, ніби втілення найглибшої скорботи. Тарас дивився на неї і страждав подвійно — за себе і за неї.

«Я був з ним лише деякий час, — думав він, — а вона, мати, виносила, виродила, випестила його. Яке безкінечне горе, ні з чим не порівняє, припало їй. Як утішити, розвіяти її хоч трохи?»

Вона була зараз немов по той бік життя, буденного життя, горе піднесло її над усім земним, дрібним. Їй було дивно, коли до неї звертались з якимись побутовими питаннями. Їй до всього було байдуже. Чоловік — він гірко плакав на похоронах, але ж другого дня треба було братися до своїх службових справ. А її, матір, навіть маленька Наталочка не втішала. Навпаки. Вона дивилась на рум'яну чорнооку дівчинку і картала себе: «Через неї я не приділяла йому уваги, моєму першому, найлюбішому». «Мені ніколи», «Йди пограйся», «Ліпи пиріжки з пісочку і не заважай», «Ах, знову твої примхи», — як часто кидала вона це хлопчиківі, а тепер перед нею весь час його серйозні допитливі очі, і їй ніхто не потрібен, її всі дратують, усі.

Один лише Тарас Григорович не дратує. Він не втішає, він не розпитує, він мовчки проводить її щодня на кладовище або розповідає щось зовсім стороннє.

І він так любив її Дмитрика, а Дмитрик і хвилинки не міг побути без свого «лисого дяді». Так. Лише з Тарасом Григоровичем, засланим, конфірмованим солдатом, вона не дратується, не первується. Навіть чоловік, здається їй, не може зрозуміти до кінця її переживань і болів, він уже весь у своїх справах.

Агата схилилась над могилкою, і Тарас мимоволі замилувався на чистий, скорботний профіль молодої жінки. Легке волосся повисло на потилиці над шиєю, на блідих щоках лягали тіні від довгих вій.

«Коли б мені дозволили написати хоча б для церкви ікону, — майнула давня, ще з Оренбурга, мрія. — Хоч би дозволили ікону! — я б намалював образ Марії, я б надав би цей вираз безконечної печалі, покори перед своєю долею, безмежної материнської любові».

Він став частіше і частіше дивитися на неї, на її гарне тонке лице, і вона здавалась такою підвищеною в своїх душевних якостях, такою незвичайною своєю красою в цьому відлюдному краї, на березі Каспію, де піски, самі піски, а в пісках казарми, а в казармах солдати, а у солдатів яка радість? Яка краса?

Чим далі, тим дужче проймався він майже благоговійним захопленням. Йому хотілось звіритись близькому другові. Про це він міг писати мрійному, завжди співчутливому товаришеві по заслання у Оренбурзі Броніславу Залеському. З ним він завжди міг поділитися найінтимнішими переживаннями, до того ж Броніслав знав Агату, він зрозуміє, що «ця найпрекрасніша жінка для мене справжня благодать божа. Це одна-єдина істота, якою я захоплююсь іноді на-

віть до поезії. Виходить, я більш-менш щасливий. Можна сказати, я цілком щасливий, та й чи може бути інакше в присутності високоморальної і фізично прекрасної жінки? Вона тебе пам'ятає і згадує про тебе часто з втіхою.

...Чи не правда, жоден лист мій до тебе не закінчувався так відрадно, як цей?

Велика річ — співчуття до всього благородного і прекрасного в природі, і якщо це співчуття поділяється з ким-небудь, тоді людина не може бути нещасливою.

Йому здавалось справді — поряд з ним щастя. Нічого йому не треба було, тільки дивитись на неї, проводити її, розмовляти. Інколи вони з кладовища, де була могила Дмитрика, неподалечку від могили старого коменданта Маєвського, заходили на туркменське кладовище, роздивлялись надгробки, розбирали малюнки на них, різні знаки, і Тарас робив цікаві припущення — хто тут похований, чи воїн-жигіт, чи пастух, чи майстер килимів. Він міг розповісти цілі історії про нагромадження скель, шари черепашкового каменю — адже він брав участь в експедиції по розшуках кам'яного вугілля і в експедиціях вченого Бера, виходив пішки верхів'я Каратау.

Все це поширило його знання, поглибило розуміння природи, і вже іншими очима дивився він на ці голі скелі, на ніщані дюни, на всю величезну життю природи, як би воно не проявлялось і в таємниці якого намагались просякнути люди і підкорити собі несамовитий і підступний характер пустинь, примхливе море. Він про все розповідав Агаті, щоб розвіяти її печаль, щоб чимось зацікавити. Він читав їй напам'ять вірші Лермонтова і радів, що вона знає не тільки Гете і Шіллера, а й маловідомого німецького поета Кернера, книги якого, на жаль, не мала. Він, звичайно, просив в листах своїх добрих друзів Броніслава Залеського і Зігмунта Сераковського роздобути і надіслати йому ці книги.

І врешті він натхненно написав тому ж вірному Броніславу:

«Яке чудове, дивне створіння — непорочна жінка! Це найблискучіший перл в сузір'ї створеного. Коли б не це одне-єдине, рідне моєму серцю, я не знав би, що з собою робити. Я полюбив її підвищено, чисто, всім серцем і всією вдячною моєю душею. Не припускай, друже мій, і тіні чогось порочного в непорочній любові моїй».

Навіть тіні чогось порочного...

Так, він міг завжди щирими очима дивитися в очі їй, її чоловіку і переніс любов до хлопчика на маленьку жваву Паталочку. Йому нічого не було потрібно, крім співчуття.

Не йому, боронь боже, не його стражданням і поневірянням. З нею він ніколи не говорив ані про казарми, ані про муштру і присікування деяких тупоголових офіцерів. Йому потрібне було співчуття поезії, краси, мистецтву — і тому, що було для нього найсвятішим, що підтримувало його сили. Йому здавалося, саме це співчуття і є непохитною основою їхньої чистої дружби і його непорочної любові, про відповідь на яку він і не мислив.

Вона була мати, дружина — і це для нього було святе.

А Ганна? О, Ганна — то зовсім інше. Вона була, незважаючи на сім'ю, становище, в його очах дівчиною, зовсім юною дівчиною, яка помилково потрапила в лабеті кремезної, брутальної людини — пана-кріпосника. І тоді, тоді він був молодим, обоє були молоді, то був короткий, скороминучий, як сон, рай у житті. Він перестав його згадувати.

Але ж завжди він любив товариство розумних, культурних жінок. Друзями його були сестри Закревські — піаністка Марія, письменниця Софія, художниця чарівна Глафіра Псіол й її талановита сестра-поетеса. І найближчим другом, ці, не тільки другом, сестрою, була Варвара Рєпіна, освічена, розвинена, з тонким смаком і глибоким розумом. Скільки років він був позбавлений товаришування з такими жінками? Його не могло не запаморочити від появи Агати саме тут.

Тарасові здавалось — вона розуміє все, вона мовчки приймає його шанобливу, скромну і мовчазну любов і віддаровує найкоштовнішим даром — своїм співчуттям, своєю дружбою, своїм розумінням його — художника.

Вона любила його малюнки. Найбільше маленьких байгушів. Двоє казахських хлопчиків-жебраків — на передньому плані, а з вікна висовується грубезний кулак — державний кулак.

На одному з варіантів він сам, Тарас, його автопортрет. Він примушений був продавати свої «шматки матерії». Кожний карбованець був для Тараса як сотня, може, й більше. Цих байгушат шкода було відсилати. Але він попросив Броніслава сфотографувати малюнок для Агати. Він зробив чудовий малюнок з няні-казашки Каті. Інколи у буряні вечори Катя запалювала свічку і ставала коло вікна.

— Щоб подорожні не заблукали, — казала вона серйозно, — побачить вершник або піший вогник — і вийде на шлях. У нас завжди так роблять.

Тарас розчулено сказав:

— Я змалюю цей вогник у пустині, — і додав, звернувшись до Агати:

В какую даль свеча лучи бросает!
Так светится добро в порочном мире.

Вона нічого не відповіла. Вона взагалі була небагатослівна, але Тарас певен був — зрозуміла ці шекспірівські рядки. Що ж тут не зрозуміти? Вона ж мусила бути його вогником у пустині.

Малюнок вийшов пречудовий. Це ж він для неї малював. Катя раділа, як мала дитина. Тарасові завжди хотілось побатьківському приголубити цю молоденьку сирітку-казашку, вона нагадувала сестер, дівчат-наймичок у рідному селі...

Тарас запропонував Агаті зробити надгробок на могилі Дмитрика і сам накидав малюнок. Іраклій Олександрович вдячно потиснув руку, Агатині очі блиснули слізьми. Малюнок їй дуже подобався. Вона попросила чоловіка, щоб усе робили під доглядом Тараса Григоровича.

Навесні, шукаючи матеріал, Тарас натрапив на хорошу глину і алебастр.

Йому не можна було малювати, малював він потайки в домі коменданта, в літній землянці коло городу, під своєю вербою, що виростала чудесним гіллястим деревом. Але ж ліпити йому ніхто не забороняв, про ліпку в присуді не було ані слова. Комендант Іраклій Олександрович мав усі підстави спокійно дивитись на це.

Тарас з запалом узявся до ліпки.

В усіх листах друзям в столиці, в Оренбурзі він просив надіслати підручники, посібники, спитати поради спільних знайомих скульпторів. Адже це для нього було новою справою! Проте невдовзі ганок комендантової квартири прикрашали дві постаті левів. Усі ходили милуватись на них, солдати реготали, а маленька Наталочка, яка вже дибала, перший час боялася проходити повз них. Що казати — їх трохи боялась і її няня Катя!

Він любив ліпити з натури. Його знали в усіх юртах, в околиці. «Акин Терезі», — казали казахи, запрошували до себе, пригощали своїми стравами, співали пісні, грали на домбрі.

Якось Тарас увечері привіз до Ускових статуетку — цілу картину. Кибитка з піднятою кошмою, всередині сидить казах у повстяній шапці набакир і грає на домбрі, жінка коло нього товче просо, двоє дитинчат граються коло ніг, праворуч біля кибитки прив'язане теля, а ліворуч — дві кози. Було щось радісне і затишне в цій простій степовій сцені. І молодий казах грав з насолодою, і дружина усміхалась до нього, і діти були веселі.

— Ай-ай-ай,— аж заверещала Катя, не в силі стримати свого захоплення.— Дядечку Тарас, ай, дядечку Тарас!

— Цить! — цикнув на неї Іраклій Олександрович.— Знаменито, Тарасе Григоровичу, знаменито.

— Винятково,— промовив і новий ротний командир Тараса — Косарєв.— Хотів би навіть мати таку високохудожню річ.

— Берить,— добродушно мовив Тарас,— я ще зліплю.

Усі були незадоволені безцеремонністю Косарєва, але той нічого сумняшеся забрав статуетку додому.

А Агаті більше сподобався Христос у терновому вінку, і його дразнять нерозумні люди з тої дикої маси, яку завжди можна направити на злі діла.

— Коли б мені дозволили зробити запрестольний образ для церкви,— мовив Тарас. Йому хотілося малювати, створити щось велике, не потай. Хоча б ікону. Як давно він мріє написати діву Марію, втіливши в неї свій ідеал, образ багатострадницької жінки-матері.

Крім того, малюючи маслом велику ікону, він міг би багато намалювати і іншого, для себе...

— Іраклію Олександровичу,— сказала Агата,— треба обов'язково попросити дозволу Тарасові Григоровичу написати образ для нашої бідної церкви.

Іраклій Олександрович запихкав за своєю звичкою у вуса.

— Я не проти. Спробую. Подам рапорт.

— Як це буде добре,— замислено мовила Агата.

«Марію я писатиму з неї,— подумав Тарас.— Її овал, вії. Волосся з легкими кучерями над шиєю. Її уста. І цей вираз безмежної печалі, коли вона молиться на могилі».

...Старий комендант Маєвський колись спересердя назвав форт кублом змії, що стяглися з усієї пустині. Коли не кусяють, то сичать. Плітки, доноси — їхнє сичання. Що робити офіцерським дамам, що робити офіцерам у години дозвілля? Або грати в карти, або перемивати кістки відсутніх. І в першому, і в другому ремеслі обидві половини досягли віртуозності.

— А ти помітив,— хихикнувши, шепнула одна із дам своєму чоловікові,— ти помітив, наш привілейований солдат по вуха закоханий у комендантиху. Де вона, там і він.

— Дурниці верзеш,— обрізав її чоловік, але увечері за партією зралаша підморгнув лікарєві Нікольському.

— Подивіться на Шевченка, очей з комендантихи не зводитьь.

— Недарма вона любить далекі прогулянки,— підхопив інший.

— І не боїться ходити аж за туркменське кладовище.

— Чого ж боятися, коли такий лицар-запорожець охороняє.

До чого ж люди любили розважити себе плітками, плести з них таке мереживо, що павутинням заплітало чуже життя, яке зовсім не торкалось їх. І не зі зла. Просто так, знічев'я.

Агата вже помічала якісь багатозначні погляди, вловила якийсь шепіт за спиною, до чого вони стосувалися — не розуміла.

Якось по обіді, коли ходила звичайно на прогулянку за форт, чи то на кладовище, чи до моря, накинула косивку на плечі і подивилась у вітальні в свічадо, побачила — з дитячої кімнати вийшов лікар Нікольський.

— Ви зібрались гуляти? Погляньте, он коло каменя вас вже чекає ваш вірний чічероне. Він, певне, вже з годину чекає, як на варті, — пожартував лікар.

Агата звела брови над переніссям. Раптом скинула косинку.

— Що за дурниці? Нікуди я не піду. Куди ж ви, докторе, посидьте зі мною.

— З такою нудною, нецікавою людиною ви зовсім зазудьгуете, — засміявся лікар.

— А ви мене вивчіть у цей свій сралаш грати, от і не зазудьгуюмо! Усі грають, крім мене!

Усі грали. І вона стала грати.

Тарас даремно чекав. Він таки чекав. Він пішов один. Увечері не витримав — може, вона захворіла? Може, з Наталочкою не гаразд? Розхвилювався. Треба було одразу піти дізнатись.

Він увійшов у їдальню Ускових і очам не повірив, — за круглим столом сиділа Агата, Нікольський, двоє офіцерів і заповзято хлопали картами. Агата розчервонілась, їй, видно, до вподоби було це заняття.

Іраклій Олександрович вийшов з Наталочкою на руках.

— А, Тарасе Григоровичу! А я вже в Агати Омелянівни питаю, де це ви поділись. Коли вас нема — то ніби чогось не вистачає. Сідайте, партію складемо.

— Ні, Іраклію Олександровичу, — стримано відповів Тарас, — я не з ігроків, абсолютно не здатна до цього людина.

— Ну, то почуюємо з нами.

— Дякую, я піду. Я зайшов просто навідатися, як Наталочка, як здоров'я Агати Омелянівни.

— Наталочка розбишака, а Агата Омелянівна усіх обіграла і на нас з вами і уваги не звертає.

Вона не звертала уваги.

Прогулянки припинились. Що трапилось? Він не розумів. А він все-таки заходив до них, розмовляв більше з Іраклієм Олександровичем, який цікавився новою справою — фотографією і любив радитись з Тарасом. Більше Тарас возився з маленькою Наталочкою, яка росла веселою, моторною дівчинкою. З Агатою розмов ніяких не було. Які могли бути тут «вияснення»? Ні в чому він не зачинив перед нею. Ні в чому. А вона? Що він міг їй дорікнути? Що припинились довгі прогулянки, бесіди, які аж ніяк не стосувались і не торкались їхніх взаємин? Що вона стала потроху завзятою картяркою і коли сама не грала, то завжди сідала коло когось з гравців, заглядала в карти і переживала до того, що навіть на плач Наталочки до дитячої ішов Іраклій Олександрович або він, Тарас. Хіба міг він їй дорікнути, що зблизилась з офіцерськими дамами, змагалась з ними у рецептах пирогів на святах, у виготовленні пельменів (хто більше зробить, хто більше з'їсть). Так, це все — найбільший докір Тараса. Він хотів писати з неї образ Марії, він читав їй напам'ять Лермонтова, Гете, Шіллера... Після своєї тяжкої втрати вона здавалась такою підвищеною, такою душевноглибокою, а от час минав, і вона призвичаїлась до побуту усіх «дам» форту. Тільки трималась, як «перша дама», перша «привілейована красуня», як і належить пані комендантші.

Що можна було вияснити?

Він з радістю і не заходив би до них, але Іраклій Олександрович щиро ставився до нього, і з ним було просто, ніяких філософських питань, ніяких психологічних розмов.

І потім — Наталочка. Від цього Тарас не міг відмовитися.

Відповідь на прохання Іраклія Олександровича про дозвіл намалювати образ прийшла негативна. Підвищення у солдатському ранзі — ну, хоч би до унтера — теж не було.

Отоді справді занепав духом.

Сидів чорніший чорної хмари під своєю вербою. Там його знайшов друг-земляк, солдат Андрій Обеременко. Аж злякався.

— Ходімо, Тарасе Григоровичу, лягайте спати.

Раптом Тарас устав, обсмикнув кітель.

— Ні, запрошений на вечерю, до начальства.

— А може б, той, не ходили, — сказав Андрій, дуже йому не подобався вигляд Тараса Григоровича. — Лягли б спати та й годі.

— Не годиться. Запрошений.

За вечерею у коменданта він сидів насуплений в кутку і на прохання гостей відмовився проспівати одну з його улюблених українських пісень.

Агата глянула на нього з якимось викликом в очах:

— Так не хочете?

— Не можу,— відповів Тарас.

— Ну, чого ви присікались,— миролюбно мовив Іраклій Олександрович.— Тарасе Григоровичу, сидіть собі спокійно, спочивайте.

Тарас знову сів у кутку, взяв у руки книгу. Це були вірші Кернера, які з такими труднощами роздобув на його прохання Сераковський, і він кілька місяців тому зміг подарувати Агаті.

Книжка лежала нерозрізана. Він усміхнувся. Помітила Агата чи ні? А, байдуже! Він підвівся, попрощався підкреслено чемно і вийшов.

Нічна прохолода освіжила його, зовсім витверезила. Він не повернувся в казарму. Пішов блукати.

Выхожу один я на дорогу,
Сквозь туман кремнистый путь блестит.

Боже мій! «Как грустно и как трудно».

Він довго не міг заснути. Він переживав усе спочатку. Своє захоплення, свою благоговійну любов, дружбу, яка освітила, як вогник у пустині, важкий шлях, і врешті падіння свого кумира.

Але думки і настрої мінилися. Вранці йому все здалося в іншому світі. Усе простіше і легше. А Агата — добра, звичайна провінціальна жінка. Він сам винний, що поставив її так високо.

Він зараз зайде, візьме на руки Наталочку, і все буде гаразд.

Агата Омелянівна дозволила зайти, хоч і була в ранковому неглиже. Сиділа в капоті в їдальні і пила каву.

— Пробачте,— мовила вона недбало.— Ви пішли, а ми ще години до другої сиділи, ералашили.

Це видно було й по втомленому обличчю. В очі впали дрібні-дрібнісінькі папільотки, накручені навколо чола і на потилиці над шиєю. Він трохи не засміявся. Як мплувався він завжди на ці легкі, здавалось йому, природні кучерики.

Агата дивилась байдуже-сухо.

— Я дуже невдоволена вами, Тарасе Григоровичу,— мовила вона,— яким ви вчора прийшли до нас, як тримались, як неглижували все товариство, моє бажання.

— Хіба я дозволив собі щось зайве? — тихо спитав Тарас. Але вона не відповіла, не слухаючи його запитання, вела далі:

— І це після усього того, що ми для вас зробили, що ми як свого рівного приймаємо вас.

«Агато! Схаменись! — хотілось крикнути йому. — Що ти кажеш, чим дорікаєш? Хіба може людина пострікати своєю справедливістю, доброю, гостинністю?»

Агато, схаменись, замовкни!»

Та Агата, наче закусивши вудила, з якоюсь тупою жіночою логікою доводила, що Тарас Григорович завинив саме перед нею, порушивши якийсь невідомий і незрозумілий йому етикет.

Він побачив — заперечення марні.

Він тихо встав:

— Пробачте, Агато Омелянівно, коли що не так, — промовив просто. І пішов.

На хвилинку затримався на ганку, де стояли його леви з зовсім не лютими виразами — він навмисне не зробив їх лютими, щоб не лякали дітей.

На думку спали рядки улюбленого Данте, флорентійського вигнанця:

Горек хлеб подаяния,
И жестки ступени чужого крыльца.

Та він почув тупіт піжок.

— Дядю Горич! Дядю Горич! — кричить кучерява, весела Наталочка і з розгону кидається в руки Тараса.

Вона тільки-но почала белькотіти і, не вміючи вимовити «Григорович», каже «Горич».

— Справді, мабуть, горе мені за батька, — каже Тарас з гіркою посмішкою і притуляє Наталочку до грудей.

— Куди ви, Тарасе Григоровичу? — питає, виходячи, Іраклій Олександрович.

— Я зайду згодом. Ми підемо з Наталочкою погуляємо.

Він зайде згодом, старий, лисий дядя Горич. Не треба вимагати від людей більшого, ніж можуть вони дати. Хай тільки втишитесь біль від цих дріб'язкових уколів-докорів.

І все перемагає письменник. Правда, не у віршах лишив він спогад про цю обірвану коротку любов. Він дав всю своїй іронії, своєму сарказмові і кількома сатиричними рядками змалював в оповіданнях портрет привілейованої красуні картярки. Це була помста за своє обдурене почуття.

Та вона цих оповідань не читала.

Віршів Тарас тут не писав. «Захалявні книжечки» берелись у Герна, як у Христа за пазухою. Може, колись він знову триматиме їх у руках. Писав повісті російською мовою. Мріяв перекласти по-українськи «Слово про Ігорів похід», але земляки чомусь не надсилали оригіналу. Листи взагалі були дуже рідкі. Розраду знаходив у ліпці, хоча усвідомлював, наскільки недосконало він знає техніку ліпки, наскільки недовершені його твори. Та хоч трохи міг втілити в цю творчість свої думки, виношені образи. Один його твір звався «Глас вопіючого в пустині». Інколи йому здавалося, його листи, його благання — це теж «глас вопіючого в пустині», в справжній, не метафоричній пустині.

Раптом він написав коротенький вірш — вісім рядків:

Мій боже милий, знову лихо!
 Було так любо, було тихо.
 Ми заходились розкувати
 Своїм невольникам кайдани.
 Аж гульк!.. І знову потекла
 Мужницька кров! Кати вінчані,
 Мов пси голодні за маслак,
 Гризуться знову.

Це й до них, у закаспійську пустиню, докотилась звістка про війну з Туреччиною, з якою в союзі були Франція і Англія. Долинули чутки про облогу Севастополя.

Мужницька кров текла пайщедріше. Це він знав. Намагався уявити, що коїться в рідних місцях.

Ще з тужливішим голосінням, ще з безнадійнішими словами, ніж завжди при проводах рекрутів, виряджали до набору. Знали — ідуть просто на смерть.

Шляхами не кваплячись сунули транспорти з порохом, бомбами, ядрами.

«Залізні яблука та кавуни повезли», — сказав у Седневі юродивий Гриць.

Страшні залізні кавуни везли мирні, спокійні, розважливі воли. Звикли вони возити сіль, рибу, а тут нате отаке! Погоничі були сердиті. Всі військові, від солдатів до генералів, нарікали на безглуздя. В міністерстві уявляли, що цей смертоносний вантаж везимуть коні, швидко, сто верстов на

день, а воли чвалали помалу, ледь по двадцять п'ять верстов проходили. У степовій Україні, на півдні, ближче до військових дій, було жахливо з водою; за цеберку інколи платили по двадцять копійок — нечувана ціна. По степу валялись трупи коней і волів. Пороху, бомб, ядер, гранат не вистачало. Солдати не знали, а офіцери обурювались з неймовірного наказу міністра, який прирікав сотні людей на безглузду смерть — на п'ятдесят пострілів ворога мали право відповідати лише п'ятьма. З півдня тяглися вози з пораненими, які лежали купами, стирчали руки і ноги, голови їхні билися об полудрабки возів. Жінки виносили їсти, дивились поширеними від жаху очима — адже у багатьох з них хтось свій теж був у тому пеклі і, можливо, теж стогнав десь на гнилій соломі і просив краплину води.

Люди не розуміли, чому, заради чого ця війна, ці смерті. Вже ж не для їхнього добра. Не для полегшення їхньої долі, бо їй про волю щось гомоніли, гомоніли та й затихли. Скрізь тільки їй мови було про війну. Здалека уявлялась вона суцільною переможною героїчною подією. А зблизька більш-менш свідому мислячу людину обурювало безглузде становище, накопичення дурних наказів, нахабні крадіжки в інтендантстві, жертви тисяч сміливих людей, дивувала однакдушна боротьба за життя поранених відданих лікарів і сестер.

Про все це розповідав увечері за столом, де зібралася вся велика сім'я Лизогубів, молодий петербурзький художник Лев Жемчужников. Він щойно повернувся з Севастополя. У Седневі Жемчужникова всі любили за його приязний, щирый характер, просту поведінку, а головне — привертала до нього його закоханість в Україну і обожування любимого їхнього Кобзаря. За Кобзарем боліло серце у кожного з мешканців Седнева — і у хазяїв, і у їхніх дітей, і у простих людей.

Седнів був сповнений спогадами про Тараса Шевченка. Про нього пагадувала і розлога красуня липа, під якою він написав «Відьму», і маленька майстерня, де він розмалював усі стіни, і несподівані рядки віршів — то в кутку, то над вікном, то аж під самою стелею.

Андрій Іванович Лизогуб поясняв:

— Тарас Григорович казав, як найде на нього, а під рукою паперу нема, то й на столі, і на стіні, де доведеться, напише. Малював плафон. Там же і рядок записав — а чи переписав?

У Жемчужникова ще з першого заочного знайомства з Кобзарем назріло бажання продовжити справу, яку той по-

чав,— змалювати серію картин «Живописна Україна», і він зацікавився побутом селян, українськими думами, піснями, вивчив українську мову. Книга «Кобзар» була першим підручником і учителем, а головне — художник став уважніше приглядатися до людей, простих людей. Йому хотілося самому знати життя не з книжок, не з газет, а справжнє життя. От він і до Севастополя поїхав, щоб самому все побачити, і з обуренням розповідав про бачене в сімейному колі Лизогубів.

Жінки, як усі тепер, слухаючи розповіді, щипали корпій, старий Ілля Іванович, старший брат Андрія Івановича, задумливо пихкав люлечкою.

— Ви не уявляєте, що робиться,— казав Жемчужников,— таке безладдя важко уявити. Грабують усі, не тільки інтенданти, яким це вже богом положено, а навіть крадуть жалюгідні гроші, що посилають родини бідним солдатам. Грабують одяг, м'ясо, горілку і навіть ліки. Я чув, як видатний лікар Пирогов був просто сам не свій, адже не вистачає медикаментів пораненим. Зброя нікчемна. Генерали наші не підготовлені. Знаєте, один артилерійський офіцер, граф Лев Толстой...

— Родич ваш? — спитала дружина Лизогуба, знаючи, що поет граф Олексій Толстой двоюрідний брат Жемчужникова.

— Ні, ні, не той, не Альоша. Це — однофамілець. Так от він написав кілька солдатських пісень, а крім того, досить дошкульні куплети на командування,— він тихо почав наспівувати на мотив відомої пісеньки «Я цыганка молодая».

Как восьмого сентября
Мы за веру, за царя
От француз ушли.

— Тсс,— замахав рукою Андрій Іванович.

— Не буду, не буду.

— Налякані,— промовив старший брат, старий Ілля Іванович, і в його тоні відчувався докір.

Андрій Іванович сумно поглянув на художника.

— Не може брат простити, що припинили листування з Тарасом Григоровичем. А що можна було зробити, коли сам Орлов, будучи на Чернігівщині, викликав мене і попереджав.

— А тепер ви нічого не чули про нього?

— Знаю тільки, що конає без усякого полегшення в Новопетровському форті за Каспієм.

— Я говорив з братом Олексієм Толстим,— сказав Жемчужников.— Ми ж просили дядю Перовського, адже він начальник Оренбурзького краю, а він сказав Альоші: «Я пере-

глядав справу Шевченка, і поки що нічого не можна зробити. Найкраще для нього — щоб про нього зовсім забули на деякий час»... А це вже неможливо, — додав художник тихо.

— Забути таку людину, — гiрко промовив старий Лизогуб Ілля Іванович. — Я бережу його невольничі малюнки, як святиню. Купив от через Варвару Миколаївну. Хай хоч який карбованець стане йому там у пригоді. А малюнки я збережу. Для людей збережу.

— Я і Андрій Маркевич хочемо грошей йому послати, тільки щоб він і не знав від кого. Він же з нами не знайомий, — сказав Жемчужников.

— Так, з Андрієвим батьком Тарас Григорович були великими друзями, — вставила дружина Лизогуба. — Боже ж мій, як згадаю, молодий, веселий, життя так і плеще. То у нас гостює, то всі поїдуть у Турівку до Маркевича, то в Линовиці до де Бальменів. Яків, молодий Бальмен, такий красивий був, такий приятний, Сергій, старший, не такий, ні, не такий.

— Зовсім не такий, — почервонів Жемчужников. У нього були свої особні причини оцінювати так старшого де Бальмена, братаві якого Тарас Шевченко присвятив свій палкий і величний «Кавказ».

Ой, як вірно розумів Тарас Шевченко красномовних велеречивих панів, зовні культурних, прогресивних. Як, викриваючи, осудив їх Тарас у «Посланії» і в інших творах!

Згадка про Бальменів дошкульно вколола молодого художника. Художник був закоханий в дівчину-кріпачку Бальменів. Він вирішив одружитися з нею, але Бальмени не бажали ані звільнити її, ані навіть відпустити за викуп. Жемчужников не хотів говорити більше про Бальменів. Він розповів про останню зустріч з приятелем, сліпим кобзарем Остаєм Вересаєм, і навіть наспівав нову пісню, яку почув від нього:

Нема в світі правди, правди не зіскати,
Уже тепер правда стала в неправді жити.
Уже тепер правда у панів в темниці,
А щира неправда з панамі в світлиці.

* * *

У 1855 році, коли Жемчужников був ще в Седневі, у лютому місяці надійшла звістка, яка сколихнула надією багато сердець, — помер імператор Микола. Настав кінець жорсто-

кому, деспотичному тридцятилітньому царюванню. Надії були у всіх. Перша надія — на волю, на скасування кріпацтва.

Сотні і тисячі засланих, ув'язнених теж ожели надією на звільнення у зв'язку з маніфестом нового царя.

Але новий цар не поспішав. Навесні 1855 року хвиля селянських заколотів пройшла по Україні, особливо неспокійно було на Київщині і Чернігівщині — в Каневі, в Білій Церкві, Черкасах, Чигиринщині, Смілі, Жаботині. Селяни складали списки вольних козаків, палили панські скирти і навіть маєтки.

Тепер уже роти і навіть дивізії направлялись не тільки до Севастополя, а в села, в яких, як доповідали князеві Багратіону і Мертинському, «живо сохраниется дух казачества», і просили розпорядитися перевести дві дивізії в міста Смілу і Жаботин.

З Богуслава благали «сильнейшую роту».

«Принимая во внимание упорный характер крестьян Каневского и некоторых соседних уездов, где ещё не погасло совсем воспоминание о казачестве», просили направити «в имение помещика князя Лопухина, Каневского уезда, несколько эскадронов кавалерии для восстановления между волнующимися крестьянами спокойствия».

Була розроблена детальна інструкція, що передбачала дії, зовсім як під час війни у ворожому таборі.

На придушення були кинуті 16 ескадронів уланів, 2 кінноартилерійські батареї, 2 роти запасного саперного батальйону, до уланів приєднали 4 ескадрони гусарів і Оренбурзький козачий полк. Донесення військовому губернатору йшли щодня, як з фронту військових дій. Там, де і не було заколотів, «в виде предотвращения» розквартировували цілі роти, не кажучи вже про ті села, де козачий волелюбний дух був особливо живий.

Але що могли зробити повстанці голими руками? Чи могли перемогти люди, звиклі до рала на землі, а тепер озброєні лише вилами, як їхні предки гайдамаки, чи могли вони подолати рушниці, батареї, організоване військо? Але війську на цій війні легше було, ніж на півдні. І почвалали роти арештантів.

Плоске, Тараца, Рокитне, Янівка, Васильків, Київ — маршових днів 10,
переходів 8.

Нехворощ, Богуслав, Січ, Тараца, Васильків, Київ — маршових днів 9,
переходів 9.

Усі маршрути були точно розроблені.

Замаяли шпіцрутени. Винних і невинних нещадно шмагали. Екзекуції провадилися за рахунок покараних селян.

А влітку, слідом за рухом непереможних військ, вирушала страшна месниця — холера.

Крім дислокації військ, тепер військовий губернатор одержував дислокацію страшної хвороби. В червні з'явилась в Смілі. В Білій Церкві.

В липні — в Богуславі, Зеленках.

Холера йшла слідом за військом і не щадила нікого, — ані покараних, ані карателів. До неї присєдналась ще й тифозна гарячка. Вимирали цілі вулиці і кутки. Селами страшно було проїздити.

Голосніше і голосніше чулися розмови про негайну потребу скасування кріпацтва. Поміщики передавали одне одному слова молодого царя Олександра II, які він сказав, виступивши перед московським дворянством: «Краще звільнити селян згори, ніж чекати, поки вони самі себе звільнять звизу».

Але поки що все були розмови, і полегшення нікому не було. По руках ходили списки вірша, написаного студентом Добролюбовим (імені його, звичайно, не знали):

Одип тиран исчез, другой надел корону,
И тяготеет вновь тиранство над страной.

Не кваплячись, почали готувати списки засланих, покараних, рідні яких подали прохання про амністію. Списки поляків, засланих у різні роки — у тридцятому, тридцять шостому, сорок восьмому роках. Списки декабристів, які вже зістарились за тридцятилітню каторгу та заслання. Але й зараз цар боявся їм давати дозвіл жити в столицях.

З клопотанням про амністію художнику Тарасові Шевченку звернувся віце-президент Академії художеств старий видатний художник-медальєр граф Федір Толстой.

Новий цар Олександр II це клопотання відхилив. «Йому я не можу простити, — вимовив він крізь зуби. — Він образив мою матір».

Молодий цар згадав, як послужливий чиновник з улесливою усмішечкою, з запобігливим уклоном і з словами крайнього обурення дав йому прочитати поему Шевченка «Сон» — правда, в прозаїчному перекладі.

Минають роки. Яка це чудесна зелена верба. В її затінку можна посидіти на самоті. Тарас цінить години, а інколи і хвилини, коли можна жити не казарменим «сіреч публічним» життям, а посидіти десь на самоті.

— Він думу думає,— кажуть солдати і ніколи без потреби не порушать його думи.

Давній приятельці-комендантисі до цього байдуже. Вже давно переконалась вона, що ніякої небезпеки з боку такого філософськи спокійного поклонника (вона сама знає, що даремно його зарахувала до поклонників) бути не може, і вона, коли нудно, заходить побазікати про те про се, не помічаючи, що її візити, її дрібні розмови тільки заважають.

Інша справа, коли прибіжить її старша дочка Наталочка. Адже тут народилась ще одна — Надійка. Наталочка тепер посіла головне місце в серці «дяді Горича».

От біжить веселе кучеряве дівча і з розгону кидається на руки Тараса Григоровича.

— Казку, дядю Горичу, розкажи казку! — вона тягне його на їхнє любиме місце — під Тарасову вербу, а там уже сидять городник Сатангул з братиком і сестричкою, маленькими чорнявенькими казашатами. І щирій приятель Тараса, його земляк з України рядовий Андрій Обеременко.

— Розкажуй казку, дядю Горич! — І Наталочка, вмовившись на коліна, ніжно гладить своїми маленькими рученятами Тарасову бороду, вуса, проводить пальчиком по глибоких зморшках на обличчі.

Він уже багато розповів Наталочці «казок» — спогадів про свою далеку Україну, про Дніпро, сади і гаї. Він стільки переспівав її рідних пісень трохи вже хрипким і не сильним, як колись, голосом. З неменшою увагою слухали його завжди і Сатангул з сестричкою і братиком, а старший Андрій Обеременко, що вже закінчив свій двадцятип'ятирічний солдатський строк, тільки зітхне завжди та й одвернеться, щоб не побачили сліз на його добрих, ясних очах.

— Що ж розповісти тобі сьогодні, Наталочко? — питає Тарас.— От дивлюся я на цю вербу і згадую стару легенду. Був собі на світі страшний розбійник. Скільки він лиха накоїв — і сказати важко. От почув він, що смерть його близько, а не хочеться розбійникові помирати без каяття в своїх злочинах-гріхах. Довідався він, що в тому лісі живе праведний старець-пустельник. От і прийшов до того старого розбійник з величезною дубовою палицею, залізом окованою. Прийшов, замірився на нього палицею та й каже: «Сповідай

мене, або я тебе уб'ю». Що поробиш? Смерть і старому не свій брат. Хоч і старий, а дума — може б, хоч трошки пожив на білому світі. Треба таки вислухати розбійника. А той як почав розповідати усі свої злочини. Аж злякався старий.

— Нема, каже, і покути такої, щоб такі гріхи простилися, іди, каже, походи три дні, а я поміркую, яку покуту на тебе накласти, щоб гріхи простилися.

Прийшов за три дні розбійник.

— Ну що, святий, вигadaв?

— Вигadaв,— каже старий. Повів його з лісу в поле на високу гору, увіткнув там розбійницьку страшну дубову палицю в землю, наказав розбійникові носити ротом воду з глибокого яру і поливати ту страшенну палицю. І тоді, каже, простяться тобі гріхи твої, коли з твоєї смертоносної зброї виросте дерево і плоди принесе. Сказав це старий та й пішов. Минуло кілька років. Старий і думати забув про розбійника. Якось він вийшов з лісу у поле, замріявшись, підійшов до гори і раптом почув чудові пахопці. Він зійшов на гору і побачив розкішне грушеве дерево, вкрите стиглими плодами. А під деревом, бачить, спочиває старик з довгою, по н'яти, бородою... Пустинник узнав колишнього розбійника...

Тарас з мить помовчав.

— От і моя верба виросла і зміцніла, а я все ще караюсь у неволі,— сумно додав він.— Та то ж був розбійник... а я тільки писав вірші...

Мовчки зажурено дивились на нього Сатангул і Андрій Обеременко, а Наталочка, хоч і не все зрозуміла, почала гладити лису голову «дяді Горича», щоб не журився.

— Та от з палиці, яку, певне, на «зелену алею» готували, виросло таке прекрасне дерево, тут, у пісках пустині, яку, мабуть, сам бог забув засіяти зіллям,— усміхнувся раптом Тарас.— То, може, ми, люди, самі це зробимо?

— Що ви вже вигadaли, Тарасе Григоровичу? — запитав Андрій Обеременко, і Сатангул присунув ближче своє жваве смагляве лице з цікавими до всього привітними очима.

— Коли виросло одне дерево, виросте ще і ще. Адже ростуть в ущелинах тутові дерева. Ми посадимо і груші, і персики, і абрикоси, і виноград. Вони виростуть тут, ми зробимо все, щоб вирости! А людям, а дітям яка радість буде! Хай ми не побачимо, але колись оживуть усі пустині, ріками, озерами вмиються, садами зацвітуть.

— Наталонько, ясочко моя, ти хочеш, щоб тут був сад, а ви, малі, хочете? — звернувся він до Сатангулових братика і сестрички.

— Якші, ата Тарас, якші! — залопотіли вони, і дівчинка затрусила голівкою з безліччю тоненьких чорненьких кісок.

— Ну, тоді ходімо, Наталочко, поговоримо та порадимось з твоїм батьком.

І він пішов, патхнений великою своєю доброю думкою, і рядки майбутніх віршів вирнали в голові:

І дебрь, пустиня непошита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озера —
Кругом гаями поростуть.
Веселим птаством оживуть.

Він напише, напише ці вірші!

З якою охотою солдати гарнізону садили сад. Іраклій Олександрович Усков сам захопився цією ідеєю, а Тарас порядкував усім і сам копав, носив воду, перевозив дерева, які виписав Усков з Гур'єва. Допомогали заслані Мостовський і Фіалковський, деякі молодші офіцери, але деякі офіцери ставились скептично до цієї вигадки.

Та садок ріс, ріс, і у кожного, хто проходив повз молоді деревця і бачив, як тріпоче на вітру ніжне зелене листячко, і чув, як шелестить, немов невинний дитячий лепет, відтавало серце, застигле в цьому безрадісному краї.

З Уральська повернулась рота, яка два роки тому пішла звідси. Друзі-поляки передали через унтер-офіцера, теж поляка, Куліха книгу «Естетика» Лібельта.

Щасливий з такого подарунку, Тарас повів Куліха показати свою вербу, молодий сад, розпитував про спільних приємних і неприємних знайомих. Приємні — то були заслані друзі-поляки, Хаников, а неприємні знайомі — колишнє командування другої роти, в якій перебував Тарас.

— От бачите, який садок у нас росте, — з гордістю сказав Тарас. — Це ж буде чудесна зелена алея.

— Що ви, Тарасе, схаменіться! В такому місці зелену алею згадувати, — удавано жажнувся Куліх.

— Та я не про ту, боронь боже, солдатську зелену алею з шпіцрутенів. Я кажу про справжню, з справжніх дерев.

— Між іншим, — мовив Куліх, сідаючи під любимую Тарасовою вербою, — ще можу розповісти вам про вашого одного приятеля — Скобелева. Пам'ятаєте свого земляка?

— Аякже! Справжній зальотний соловейко.

— Доспівався наш соловейко.— І Куліх розповів.— Ну, звичайно, колишнього свого ротного командира поручика Обрядіна ви не забули. Мерзенна постать, я вам скажу. Ви, мабуть, знаєте, що він взяв Скобелева собі за вістового. Не знаю, як уже там трапилось, чи то пісні Скобелева справили враження, чи то з горя — самі розумієте життя з таким, як Обрядін,— не мед, а може, і знічев'я, одна молода жінка, близька Обрядіну, закохалась в Скобелева. На правах вістового він носив листи, знав їхні взаємини, взагалі виконував різні доручення. І от якось ця жінка розповіла, що її милий остогидлий Обрядін одержав два місяці тому на ім'я Скобелева десять карбованців сріблом. Певно, якийсь колишній друг бродягу згадав. Між іншим, Скобелев інколи напідпитку брехав, що у нього другом був знаменитий скрипаль. Тільки він і в руках ката його імені не скаже, щоб біди на того не накликати. Може й правда, може й брехня. Певне, фантазія. А втім, десять карбованців сріблом Скобелеву надіслав якийсь московський прикажчик. Самі знаєте, що для нашого брата солдата десять карбованців. А ці гроші любісінько Обрядін поклав собі в кишеню, та, дурний, конверта з п'ятьма печатками покинув. От його мила взяла той конверт і на доказ своїх слів і на нещастя Скобелева віддала йому. Скобелев обурився. Пішов з цим конвертом до свого батька командира і почав вимагати гроші, та ще й не одинці, а в присутності інших офіцерів. Ви ж знаєте цього бродягу Скобелева? Він і бродягою став, бо не міг скоритися, забути, що він людина. Обрядін, спійманий на гарячому, ляє Скобелева по щоці, думав цим припинить усе, а Скобелев візьми та й ляє собі батька командира.

— Чим же скінчилась ця ганебна подія? — спитав схвильовано Тарас.

— А тим, що Обрядіну наказали подати у відставку, а рядового Скобелева за образу командира віддати під суд.

— Нещасний! — вирвалось у Тараса.

— Ще б пак! Військовий суд нічтоже сумняшеся присудив пройти по «зеленій алеї» крізь дві тисячі шпіцрутенив і потім аж у Сибір в Омськ на сім років у арештантські роти.

Тарас потім сам довго сидів під вербою. Згадував рідного соловейка Мишка з чужим прізвищем Скобелев. Згадав його слова: «Коли б крила, хоч би на хвилину додому залетіти, подивитись та й годі». І здавалось Тарасові, він знав його з дитинства, з бідолашних сирітських дитячих років, стрічав його юнаком і бачив у москалях і серед арештантів в каторжній тюрмі.

Як благословляється на світ?

Спочатку серед темної ночі ледь сіріє на обрії, просвічуються обриси дерев (тут їх нема, тут обриси гір). Потім світлішає, все вкрите наче бузковим серпанком, рожевіють далекі хмарки, і небо стає яснішим, і раптом червоною загравою починає палати схід і сходить золоте сонце. І починають співати птахи, і все прокидається і знову живе. Благословилося на світло, на життя.

До сходу сонця було ще далеко. Тільки ледь сіріло на обрії, тільки з'явилися рідкі первозвісники жаданого сонця.

Лист Зігмунта Сераковського.

«Батько, цей рік радості і щастя: сьогодні сонце підвелось до зеніту на небі і наше щастя, можливе в Оренбурзі, найбільше. Броніслав наш одержав повне звільнення і не пізніше за перше червня повертається на батьківщину — в землю нашу рідну. Я чекаю на нього і поїду разом з ним або його передовим. І серце, і розум, і Броніслав, слово якого для мене святе, говорять: перше твоє діло, батьку!.. Іду в Петербург і на береги Дніпра. Не бійся, не забуду. Дніпро нагадає мені про тебе, батьку... При першій звістці про це я написав послання. Ти його в цьому році одержиш. В ньому слог слабкий, але думка висока. Думка — не моя, почуття — моє. Думка ця про злиття єдиноплемених братів, що живуть з обох сторін Дніпра».

Розумний, натхненний Зігмунт. В ньому не було ані краплини національної обмеженості — «Польща над усе». І українці, і росіяни були для нього рідні брати. У постскрипті він знову запевняв: «Іду з цілковитою надією, що доля твоя полегшає... Великі люди перенесли великі страждання. Одне з найбільших — степ безвихідний, дика пустиня. У пустині жив співець Апокаліпсиса, в пустині і ти тепер живеш, наш лебедю!»

Великі щирі листи були і від Броніслава. Тарас безмежно радів і за Броніслава, і за Зігмунта, і за всіх друзів. І він був певен: ані Броніслав, ані Зігмунт його не забудуть.

* * *

За роки в Новопетровську Тарас користувався кожною нагодою передати листи друзям. Ці нагоди були єдиною відрадою в житті — вчені експедиції, відвідини форту культурними освіченими людьми. Двічі перебувала тут експедиція вченого ембріолога Бера, з учасником якої — Миколою Дани-

левським особливо подружився Тарас. А найдужче заприятелював з камердинером Бера Петром. Вчений академік клопотався у вищих сферах про долю Тараса, а Петро повіз друзям листи, малюнки, скульптуру, а вдруге і від них привіз дорогі дарунки — листи і книги.

Відвідали форт і письменник Писемський, вчений-географ Семенов-Тян-Шанський. Тарас завжди брав участь у роботі експедиції, і ці дні, коли можна було з цікавими людьми розмовляти про літературу, мистецтво і науку, були для нього великим святом.

На клопотання новопетровського начальства про підвищення в чині — до унтер-офіцера, прийшов наказ з Уральська посилити муштру, щоб зробити справжнього фрунтового.

...«Із мене знову тягнуть жили,— писав Тарас другові, засланому поету Плещеву, — по восьми годин на добу».

Коли здавалось, терпець от-от увірвется, за порадою друзів написав листа віце-президенту Академії графу Толстому.

За дорученням Толстого про одержання листа коротенько повідомив художник Микола Осипов. Тарас його не знав. Потім наступила мовчазна безвість.

* * *

...Минуло літо, осінь, настала зима. Знову зглянулась провесінь, і це пустинне узбережжя Каспію ожило.

На сонечко повилазили дитинчата з кибиток, майже голі, не боячись ані вітрів, ані дощів. Їм набридло за зиму тулитися в продимлених тісних кибитках, де вони, як звірятка в кублі, копошилися холодні місяці.

Рибальські ватаги з Миколаївської слобідки готувались до весняної путини. З крайньої хати вийшов кремезний рибалка з оренбурзьких козаків Андрій Перепелюк. Жінка в домі зняла метушню з прибиранням, незабаром великдень, і тут, «на краю світу», як мовила схлипнувши, хочеться свято справити, «як дома у людей».

— Що ти верзеш? — обірвав не сердито, але тоном, що припинав такі розмови, чоловік, — хіба ми не люди. Ти он поглянь краще на ту гору, то і сама зрозумієш, чи рівняти нашу долю. Он диви, Тарас Григорович знову до моря прямує, поштового човна виглядає.

Жінка похитала головою і мовила сумно, зовсім уже інакше, не верескливо по-баб'ячому, коли нарікала на своє життя:

— Горя як моря. Пий його — не вип'єш. — І додала: —

Ти ж, Андрію, поклич батька Тараса на розговини... і що то за людина! Дарма що в біді, а до кожного, до дитини малої сердешне слово знайде. А як слухає, коли співаєш йому, а сам як заспіває, так серце крас, хоч і не по-нашому.

Андрій закусив вуса, пішов до берега, де на якорі стояли «кусові» — великі човни і швидкі — «косні».

Тарас повільно спускався до моря, дивився, вдивлявся в далечинь, в сині хвилі. Вони посиніли тепер навесні. Він чекав, коли відкриється навігація і поштовий човен «Ластівка» або «Жайворонок» привезе жадану звістку. Підійшов Андрій.

— Доброго здоров'я, Тарасе Григоровичу! І ви на сонечко вийшли? Бачите, — показав він на відмілину, — птахи посідали. Теж гріються.

На обмілині сиділи білі великі пелікани і чорні потворні баклани.

— Здоров був, Андрію Михайловичу! — і, відкинувши сумпу думу, Тарас з цікавістю почав розглядати птахів. — А правду кажуть, оті чорні баклани підганяють і ловлять рибу для пеліканів?

— Аякже, вони у них як робочі. Отак, як і ми, — засміявся Андрій. — Рибку ловимо, купець продас, пани ласують, а ми для них такі ж чорні та бридкі.

— Ти так гадася, Андрію, — спитав Тарас, — що так повинно бути і у людей? Птахи, як уміють, так і роблять. Може, їм так зручніше в їхньому пташиному житті. А люди, люди... — з гіркотою вирвалося у Тараса.

— Споконвіку так було і буде, — розвів руками Андрій і подумав: «Дарма такі люди, як батько Тарас, за це караються».

Не знав він певне, але шепотіли люди — сам цар віддав батька Тараса під червону шапку. Краще і не розбиратися. Але захотілося йому щось добре, втішне сказати Тарасові. Що? Погубилися теплі слова, що чув їх тільки змалку від матері, в цих хвилях, вітрах, пісках, у повсякденній, повсякчасній боротьбі за злиденне існування. Сказав, глянувши вбік:

— Там жінка на великдень паску спече, як дома, ви вже заходьте, Тарасе Григоровичу, розговоріться.

— Прийду, аякже, спасибі, — мовив Тарас.

Човен сьогодні не прийшов. Коли він повертався, з одної кибитки виглянула жінка.

— Акин Терезі іде, — просіяла вона.

— Бачка Тарас, бачка Тарас! — залопотіли діти і побігли до Тараса навздогін. Для них завжди в Тарасових кибитках знаходились шматочки запорошеного цукру.

— Ата Тарас! — гукнув старий казах, відкинувши повстяну завісу.— Приходь на байрам, жінки шашлик з молоденького ягнятка засмажать, буаерсаків нароблять,— і, повернувшись у кибитку, промовив: — От з ата Тарасом і порадимось, як нам бути.

Для цих слово Тараса було завжди справедливим і вирішальним. Вони знали, що Тарас їх не обдурить. А зараз степові вершинки, для яких тисячі верст були пустим ділом, привезли звістки про повстання сирдар'їнських казахів.

Тарас помахав рукою, гукнув:

— Салям! Прийду! Аякже, спасибі!

І вже коло самої фортеці назустріч йому вибіг старенький кругленький Зігмонтовський — приватний крамар «спиртомір», як звали його солдати, бо як продавав він спирт, показував з гордістю його міцність спиртоміром «Тралеса».

Був він добродушний брехунець, вечорами розводив такі теревені про своє минуле, що мало хто міг витримати. Але фантазував складно, дотепно, завжди з пікантними інтригуючими таємницями, приміром, про свої любовні пригоди з дамами вищого світу. Було в його бурхливому житті багато авантюристичного. Змінив він багато місць і посад, поки зі своєю привітною сентиментальною старою жіночкою осів у Новонетровську. Чому саме тут? Ніяк не міг зрозуміти цього Тарас. Але залюбки заходив до гостинних старих і звав їх «Філемон і Бавкіда». Зігмонтовський же його палко любив і не раз натякав, що колись замолоду в Одесі він був зв'язаний з декабристами і примушений звідти втекти.

Тарас ніколи не міг добрати, де правда, де брехня. Зараз Зігмонтовський побачив у вікно, як Тарас Григорович похилюючись повертається з моря.

— Софія Самійлівна,— сказав він дружині,— наш друг такий зажурений.

— Ах, ах,— розквокталась товстенька, зовсім кубічна бабуса.— Покличте його, Костянтіне Миколайовичу, до нас. Нагадайте, щоб прийшов обов'язково на розговини. Ви ж знаєте, який куліч я спечу і які тістечка приготую.

— І ми розіп'ємо і ту пляшку чихиря, яку привезли вірменські купці, і я певен, що ви дозволите розкупорити і ту заповітну, знаєте? — старий хитро підморгнув своїй половині.

— Ах ви, чоловіки! Завжди гадаєте, що яке завгодно горе можна залити випом,— зітхнула стара.— Та ви біжіть, Костянтіне Миколайовичу, наздоженіть нашого славного хужожника.

І старий затрусив по стежці слідом за Тарасом...

...Всі прості сердечні люди любили його і теж нетерпляче чекали якихось радісних звісток.

Прийшов поштовий човен на страсній. В списках помилуваних Тараса Шевченка не було.

У перший день великоддя, коли святкували всі у форті, Тарас не пішов ні в Слобідку, ні до Зігмонтовських, він побрів геть далі, бо на свята найважче було бути на людях. Цілий день він блукав над морем, в степу, намагався не думати про свою долю, а думав, думав...

Але треба ж було повертатися, треба було бути на повірці. Треба було тягти далі це існування.

Вранці його покликав ротний командир. Що трапилося? Командир заради свята був у благодушному настрої.

— Тобі, Шевченко, страховий лист прийшов. Візьми у писаря.

Лист був короткий і без підпису. Анонімний, написаний красивим жіночим почерком.

«Письмо ваше на имя художника Осипова получено в своё время. Но не отвечал на него Осипов своевременно, потому что поступил в ополчение и, отправляясь в Севастополь, поручил мне, особе вовсе вам не известной, но принимающей в вас самое живое и тёплое участие. Тороплюсь отвечать, чтобы разрешить ваше недоразумение насчёт молчания Осипова и просить принять в душу отрадную гостью — надежду...

Веруйте же в лучшее будущее. Вам говорит это женщина с сознанием всего прекрасного, мать семейства, жена художника весьма любимого и уважаемого».

Тарасові сльози капали на папір. Хто був цей благословенний анонім? Він здогадався, він не міг одразу не здогадатися. Це була дружина Федора Толстого — графиня Анастасія Толстая. Напевне, вона. Він чув про неї. Вона хоче бути поки що анонімом. Хай.

Хай благословиться ім'я твоє і нагородить бог дітей і близьких безконечним щастям і непорушним спокоєм.

Він відчув, що справа в надійних, ніжних, але міцних руках. Він повірив у добрих друзів.

На обрії зажеврило. Невже благословилося на світ?

Ой, як було ще далеко до нього!

До нього, до того благословенного дня, ще було далеко... Але віра і надія вже не покидали Тараса в найскрутніші хвилини. Хоча, можливо, цей час був найважчий. Десь майоріла жадана воля, про неї писали друзі, але її все не було, і найтяжче відчувалася безправність, повна залежність, не тільки від сліпого непохитного уставу, але й від примх вищестоящих.

Може б, кілька років тому він не пережив би так нестерпно болюче подію з невігласом Кампініоні, інженерним офіцером. Той затягнув його до п'яної компанії і хотів познайомити з тільки-но прибулими молодими офіцерами. Може, здавалося п'яничці, особливо дотепним і розважливим напоїти, пожартувати, поглузувати з колишнього художника, якого він не був вартий і мізинця. Тарас втік з огидою, але Кампініоні, напівображений, від бажання довести жарт до кінця, гукнув несамовитим голосом чергового унтер-офіцера і заявив, що рядовий Шевченко в нетверезому стані напіс йому образу і тому його негайно наказує відвести на гауптвахту. Вранці і черговий, і інші свідки-солдати божились перед комендантом, що Шевченко був тверезий, але Кампініоні подав рапорт, засвідчений своїми собутильниками. Він вимагав почати розслідування.

Усков був не менше приголомшений і переляканий, ніж Тарас.

— Що робити мені з цією гадною? — спитав Тарас.

Усков благально глянув на Тараса:

— Просити вибачення, інакше справа кепська.

— Я присягнувся, що це неправда.

Звичайно, Усков вірив Тарасові і його безкорисливим свідкам. Але від Кампініоні можна було чекати будь-якої капості.

— А він присягнеться, що правда. Він офіцер, а ви солдат. — І додав тихо: — Тарасе Григоровичу, поміркуйте. Він вам так може нашкодити, коли вже близько воля.

— Піду, — сумно промовив Тарас.

Кампініоні з похмілля лежав на кошмі, втупивши очі в стелю. Порожні пляшки валялись поряд.

— Ваше благородіє, там до вас Шевченко прийшов, — суворо промовив денщик.

— А, прийшов, хай почекає, — кинув його благородіє і продовжував свою благородну справу — лежав на підлозі на казахській кошмі і рахував мух на стелі. За півгодини спитав денщика:

— Рядовий Шевченко чекає?

— Чекає, ваше благородіє.

— Хай почекає.

Так тяглося понад дві години. Тарас терпляче стояв у сінях. Нарешті їх благородіє змилоствилося і допустило до своїх посоловілих очей рядового Шевченка.

Тарас намагався ні про що не думати, не дивитись, дерев'яним голосом, стоячи перед Кампіоніні, який тепер розвалився на турецькому дивані, попросив пробачення.

Офіцер виламувався, верз дурниці, примусив кілька разів у різних варіантах повторити.

— Ну, гаразд,— схопився нарешті Кампіоніні.— Я ж людина не зла і вам зла не бажаю. Я ж знаю, що ви людина освічена, художник, а не просто собі рядовий. Посилайте за чертєю горілки, а я за рапортом до коменданта і справі край.— Він загоготав, лясаючи Тараса по плечах.— Біжи клич панів офіцерів, тих, що вчора були,— кинув він денщику.

Давнє бажання зробити притчу про блудного сина в гравюрах не давало спокою. Не тільки купецтво треба було взяти, а й цю привілейовану благородну касту — офіцерів.

Яка потрібна тут сатира, не карикатура, а глибокий драматичний сарказм. Тарас не витримав і почав накидувати ескізи на папері. Ішлося позував йому молодий осавул Олексієв. Він був славний юнак. Часто під час малювання він читав вголос любимого Тарасового Лермонтова — «Умираючий гладіатор» і інші твори. Але Тарас відчував, що на волі він усе робив би інакше. Так само, як і з повістями. Він писав їх російською мовою. Завжди, завжди поспіхом. Навіть переписувати йому було ніколи.

Переписувати погодився один молодий прапорщик. Але переписував жахливо, з безліччю помилок. «І чому їх тільки вчили в кадетському корпусі», — жахався Тарас, ставлячи свій підпис «Дармограй» — такий псевдонім він узяв.

У цьому році, читаючи «Современник», завезений у форт, він наткнувся в рецензії М. Чернишевського на «Морской сборник», статті якого він взагалі відзначав і читав з особливим задоволенням, на цікавий факт.

Одного пораненого солдата, героя оборони Севастополя, спитали в Комітеті поранених, як і інших покалічених, яку нагороду він хоче. Спочатку вони всі відмовились від нагороди — аби відпустили додому. Але Комітет пояснив, що на це вони мають право само собою і можуть просити ще. Одні просили грошей, інші, щоб дітей звільнили з кантоністів, а один молодий матрос попросив, щоб звільнили його сестру з

кріпацтва. Тарас довго не міг заспокоїтись, прочитавши це. Незабаром почав писати повість під назвою «Матрос». Він вкладав у неї і своє хвилювання, і турботи, і віру в людей, і мрії про щастя. Своєму героєві він дав прізвище Обеременко і наділив його тими ж рисами щирої доброти і благородства, що так полонили його в другові-солдаті Андрії Обеременкові.

У тому ж 1856 році він побачив в «Библиотеке для чтения» за листопад місяць свій вірш. Тарас не вірив своїм очам. Підпису, звичайно, не було, а заголовок — «Дума» — «с малороссийского». Переклав Гербель. Тарас знав колись студента Гербеля — давно, давно! Це були вірші з «Кобзаря» «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі».

Чи пізнають люди, що це його? Чи згадають?

Наче відповідь на це були сердечні рядки в листі письменника Писемського, який приїздив колись у Новопетровськ.

«Не знаю, говорил ли я вам, но по крайней мере скажу теперь. Я видел на одном вечере человек двадцать ваших земляков, которые читали ваши стихотворения, плакали от восторга и произносили ваше имя с благоговением. Я сам писатель и больше этой заочной чести не желал бы другой славы и известности, и да послужит всё это утешением в вашей безотрадной жизни!»

* * *

Але ще минув рік. Цілий рік сподівань, чекань, безнадійних гірких хвилин, днів і ночей.

Нарешті у травні 1857 року Михайло Матвійович Лазаревський написав:

«Я узнал только, что третьего дня послана бумага командиру Оренбургского корпуса, что ты, согласно просьбы гр. Толстого и засвидетельствованию гр. Перовского, получаешь отставку с предоставлением избрать род и место жизни».

Справді благословлялось на світ. І тоді він почав писати «Журнал» — щоденник, бо ці останні місяці чекання офіційного дозволу були нестерпні.

21 червня 1857 р. об 11 годині ранку Тарас йшов з укріплення на город. Його зустрів шпитальний доглядач Бажапов і перший привітав з волею.

1 серпня Іраклій Олександрович Усков, комедант форту, зробивши вигляд, що не зрозумів наказу, за яким Шевченко мав їхати в Уральськ і чекати там розпорядження, видав сам йому проїзне свідоцтво — відпускний білет.

«Предъявитель сего, служивший в Новопетровском укреплении, Личейного Оренбургского батальона № 1 рядовой из бывших художников Тарас Григорьевич сын Шевченко, согласно предписания командира означенного батальона от 26 июля за № 1651, последовавшего к заведующему здесь двумя ротами того же батальона и мне сообщенного в его рапорте от 29 июля за № 535, по Высочайшему повелению уволен от службы и ныне по желанию его отправлен на местожительство своё в г. С.-Петербург. Вследствие сего прошу покорнейше г.г. начальствующих по тракту чинить Шевченко свободный пропуск, а также и на месте в С.-Петербурге»...

«Тракт» починався від Каспійського моря, від Миколаївської слобідки.

Міцно, дружньо обняв Тарас коменданта, поцілував з подюкою руки Агати. Чи вона винна, що колись у перші роки він поставив її на такий високий п'єдестал, про який вона ніколи й не гадала? З сльозами розцілував Наталочку, Надійку, чорнооку няню казашку Катю, що схлипувала, припавши до плеча «дядічки Тарасі». А там почалися обійми і проводи в казармі, з друзями-поляками, лікарями, подружжям Зігмунтовських. На шлях виходили з кибиток казахи, з слобідки — рибалки. Їхав батько Тарас. Акиш Тарас.

Андрій Оберемешко, пасунувши брови і стримуючи сльози, ніс торбу з провіантом на дорогу, а чорнявий смаглявий Сатангул решту речей,— кілька книжок та одяг.

Тарас обвів очима востаннє свою незамкнену тюрму, вклонився на всі сторони, підійшов по дорозі до верби — поцілував стовбур і зірвав непомітно маленьку гілочку. Сховав за пазуху. Молодий сад шумів листям, наче вітав на прощання. А першу його вербу видно було далеко, поки йшов до моря.

Андрій Перепелюк з двома товаришами-рибалками вже напинали парус на легкий човен. Обіцяли за три дні доставити в Астрахань.

Вже вечоріло. Заходило сонце, запаливши півнеба червоною буйною непокірною загравою.

Прощай, батьку Тарасе!

З берега лунало:

— Прощавайте, Тарасе Григоровичу!

— Ата Тарас, ми берегтимемо твій сад, твою вербу!

— Тарасе, друже, товаришу, не забувай!

— Попутних вітрів!

Утлий човник зник у хвилих.

КРОК ДО ВОЛІ

Вулиці вже вкрились снігом. Рипів бадьорий морозець, і москвичі аж ніяк не нарікали, що настала справжня зима, особливо ті, у кого дома жарко патоплені печі, на вулиці можна було закутатися в шуби, а ніс сховати у великий хутрянний комір. До чого весело погуляти по першому сніжку, який враз приховав усі чорні плями злиднів, убожество, все причепуриив. Ще приємніше вихором промчати на санках, на славнозвісних московських «лихачах».

А коли нема ані пічки, ані хати, навіть блаженського пальтечка, і сніг, може, бачиш уперше в житті, тоді зима — ворог, та ще на чужині.

Тонкий високий шарманщик і дівчина-підліток, закутана у драну хустку, посиніли від холоду.

За подвійними рамами заклесних на зиму вікон люди не чули їхніх пісень. Коли-не-коли якийсь перехожий кидав мідяка у барвисту потріпану шапочку, яку тримала дівчинка, і поспішав далі.

Та й співати на морозі було важко...

Раптом шарманщик зупинився. Показав дівчинці приземкуватий будинок у дворі і, з останніх сил намагаючись виглядати бадьорим, зайшов на подвір'я. Зупинившись коло вікна, він почав крутити шарманку, а дівчинка підтанцювувала і співала пісеньку італійською мовою:

Коло вікна сидів старий товстий чоловік, дивився на них пильно і похитував головою, наче в такт, хоча чути він нічого не міг. Раптом подав знак рукою, щоб зайшли в дім. Вуличні актори перезирнулись, з мить повагались і ступили на ганок. Старий уже відчиняв їм двері.

Він був невеличкий, товстий, але рухався легко, і кругле обличчя вражало своєю добротою і лагідністю.

— Сюди, сюди. Ач зальотні птахи. Мабуть, замерзли з пезвички. Альошенько, Паптелеймоне Романовичу, накажіть їм чаю гаряченького, а може, й щець поїдять, знайдеться там?

— Що таке, Михайле Семеновичу? — впливла в передпокій Олена Дмитрівна — дружина Щепкіна. Глянула нестаріючими прекрасними очима на чоловіка, на несподіваних гостей і вмить зрозуміла все. — Ходімо, ходімо, погрійтеся трохи!

— А потім хай до мене зайдуть, — промовив Михайло Семенович. — Хочеться мені їхні італійські пісні послухати.

Вони справді були, як зальотні пташки, молодий шарманщик і його сестра-підліток. Тільки поїли, випили гарячого

чаю, зігрілися — і вже засяяли чорні очі, розрум'янилися обличчя, а темно-рудуваті кучері у дівчинки, звільнені з-під хустки, розсипались по плечах, і виявилось, що вона просто красуня! З яким палом проспівала вона «Тарантелу» і «Санта Лючія» цьому доброму старому! А брат Джуліо не крутив шарманки — він теж співав.

Раптом старий спитав:

— Гарібальді? Гімн «Гарібальді» знаєте? Пісню Гарібальді?

Італійці радісно закивали головами, і дівчинка дзвінко заспівала: «*Evviva Garibaldi*»¹.

Обличчя їхні тепер змінилися. Співаки стали серйозні, вони обидва дивились кудись вгору, немов перед очима було не чуже місто з незвичним холодом і страшним білим снігом, незнайомими людьми, а їхня Італія. І немов знову, як колись, вони йшли в натовпі вулицями Рима і бачили ватажка італійського повсталого народу — Гарібальді.

— *Evviva Garibaldi!* — палко лунало в приземкуватому затишному московському будиночку. Старий хазяїн теж підспівував їм і плакав. Так, він плакав, а юнак і дівчина — ні. Вони співали, як клятву, як присягу вірності Батьківщині, і вірили, що ще повернуться до себе.

Італійці нізно пішли з дому Щепкіних. На дівчинці була одягнена шубка дочки Щепкіна Саші, на юнакові — теплий кожушок одного з синів, а в кишені лежали гроші. Та головне — в серці знову жевріли надії: вони виживуть, вони ще побачать свою *bella Italia!*² А старий Михайло Семенович за великим столом, де зібрались усі «чада і домочадці», поринув у спогади.

— У Лондоні, коли я був у Олександра Івановича Герцена, він розповів мені про Гарібальді, про дружину його Аніту. Вона була з ним у всіх походах, в загоні повстанців, поділяла всі труднощі і загинула. А Гарібальді, який звільнив Італію від чужоземців, він тепер вигнаний із Італії. З купкою сміливців-червоносорочечників він плавав на кораблі. Адже він моряк — рибалка. Корабель був для них вітчизною, шматком їхньої Італії. Наш Олександр Іванович — друг Гарібальді. Обидва вигнанці. А на Україні я чував, що Джузеппе Гарібальді нащадок запорожця Загребайла, якого генуезці взяли колись у полон.

Михайла Семеновича цікаво було слухати, але Олена Дмитрівна боялась — знову згадає Олександра Герцена,

¹ Хай живе Гарібальді! (*Італ.*)

² Прекрасна Італія (*італ.*).

згадає всіх своїх друзів-вигнанців, знову роз'ятрить неспокійне старе серце. Та як не намагалась звести розмову на щось розважливе, не виходило. І справді, на кінець вечері старий Щепкін сумно підпер голову руками і замислився. Олена Дмитрівна не помилилась. Старий актор засумував. Вирипали спогади останньої зустрічі з любимим Олександром Івановичем Герценом. Чотири роки тому старий поїхав у Лондон, щоб побачити друга. Ні, не просто побачити! У тім-то й справа, що не просто. Як він сказав тоді Герцену: — Я от на старості літ, не знаючи ані слівця по-англійськи, приїхав подивитись на тебе в Лондон. Я став би на свої старі коліна перед тобою, став би просити зупинитись. Їдь в Америку. Не пиши нічого. Хай забудуть тебе, і тоді років через три почнемо клопотати, щоб тобі дозволили повернутись.

Так просили передати друзі з Москви, так думав він сам, Щепкін. Адже лякало їх вільне революційне слово Герцена, що лунало з-за кордону з вигнання. Він відкрив друкарню, першу «Вільну російську друкарню», він друкував правду, неприховану, безстрашну правду про Росію. Голос було чути на всю Європу. Але ж цим він палив мости до повороту на батьківщину.

Щепкін не міг забути — Герцен обняв його, ніжно, любляче подивився в очі, але відповів твердо:

— Я знаю, що ви мене любите, але обманювати вас не можу. Я друкарні не закрию. Хай кажуть наші друзі, що хочуть. Надійде час, вони поглянуть інакше. Я друкуватиму, безупинно друкуватиму. Якщо наші друзі не оцінять моєї справи, мені буде дуже боляче, але й це мене не зупинить. Оцінять інші, молоде покоління, майбутнє покоління...

Герцен був неохитний. Чогось до кінця не розумів старий. Як можна так класти на терези долю дітей, дружбу, своє життя? І в той же час любив ще гарячіше, ще болючіше свого неохитного, чесного Сашу.

Старий знав. Це останнє побачення. Невже той правий і його зрозуміє, оцінить молоде покоління?

Михайло Семенович не спить уночі. Неспокій, сум огортають душу. Навіть власні сини надто захоплюються кожним словом Герцена. Йому стають підозрілими часті поїздки старшого сина, обізнаність його, що робить Олександр Іванович, і те, що в руках синів не раз бачив «Полярную звезду» і різні твори Іскандера, надруковані за кордоном.

Хіба не можна жити мирно, чесно, своєю сім'єю, своєю роботою? Але якоюсь частинкою серця розуміє він і синів, і Герцена і дорікнути синам нічого не може.

Отак, замислившись, хоча наказав сам собі повторити роль до репетиції, сидів якось Михайло Семенович у себе, коли почув з передпокою голос сина Миколи.

— Батько дома?

— Дома, дома, що трапилось? — з тривогою спитала Олена Дмитрівна.— Ніколашо, ти мені скажи, що там таке? Знаєш, яке його серце? Вже восьмий десяток пішов. Треба поберегти.

— Мамо, радість нам усім, а батькові найдужче,— і син вбіг у кабінет.— Тату, до тебе можна? От лист тобі. Не вгадаєш звідки!

— Лист? Від кого?

— Від Тараса Григоровича Шевченка, з Нижнього Новгороду!

— Від Тараса! З Нижнього Новгороду?

Справді, в руках його був лист. Сльози застинали очі і не давали читати.

— Від Тараса... Діти... Альошенько... Від Тараса мого...

— Та дай Миколасі, хай він прочитає,— перелякано мовила Олена Дмитрівна.— Сашо, дай води батькові,— наказала дочці, яка вбігла в кімнату.

— Ні, ні, нічого. Я сам. Де мої окуляри? Ач бісів син, як дрібно написав. Дай хустку, Альошенько. Дурні мої старі очі — і від горя, і від радості плачуть.

Він вилет обличчя великою картокою хусткою, сів у крісло. Справді, розібрати Тарасів почерк було важко, та й рядки стрибали перед очима, бо руки тремтіли. І все ж таки він нікому не дав, він сам прочитав. І в приземкуватому московському будиночку старого російського актора знову залунала українська мова.

«Друже мій давній, друже мій єдиний! Із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі вітав я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами. Не знаю тільки, чи доходили вони до тебе, до твого щирого великого серця? Та що з того, хоч і доходили? Якби-то нам побачитись, якби-то нам хоч часиночку подивитись одне на одного, хоч годиначку поговорити з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живучою водою!..

Тепер я в Нижньому Новгороді, на волі,— на такій волі, як собака на прив'язі. Так щоб подивитись мені на тебе, великий мій друже, я, сидячи отут, от що видумав: чи не знайдеться коло Москви якого-небудь села, дачі або хутора з добрим чоловіком? Якщо єсть у тебе такий чоловігя з

теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний! А я і приїду хоч на один день, хоч на одну годиночку...

Порадсья з своїм розумним серцем, мій друже єдиний!..»

Щепкін читав, перечитував листа, раптом став серйозним, діловим. Олена Дмитрівна вже знала. Міркує. Радиться з своїм розумним серцем.

— Не для того, щоб просто побачитися, — промовив. — Поговорити треба. У нього нове життя починається. Може б, моя стара голова і підказала б дещо.

Але дружина знала — хоче виправдати старий своє нестерпне бажання швидше побачити Тараса.

— Може, до Ніколаші на дачу, в Нікольське? — порадила вона. — Усього сорок верстов звідси. Хай напише, то накажемо протопити, приготувати кімнату.

Старий мовчав. Майнула в голові: «Мабуть, і грошей на дорогу у нього нема. Треба делікатно запропонувати, послати, хай не церемониться, ми ж свої». Потім сказав:

— Коли б яка халена знову не трапилась, якщо не можна йому з Нижнього виїздити.

— І що це за воля така! — обурено мовив син. — Десять років людина поневірлялась, а тепер чомусь у Нижньому зупинили. Нічого не розумію. Справді, тату, хай в Нікольське приїздить. Усі побачимо нашого Тараса Григоровича.

Старий мовчав.

Перед очима виринув образ Тараса такого, яким бачив востаннє. Молодий, завзятий, з непокірним русявим чубом над упертим чолом.

Вже йдучи спати, обняв Олену Дмитрівну, тихо спитав, заглянувши в очі:

— Альошенько, а що, як мені самому до нього в Нижній поїхати? Подумай. Десять років... Десять років... І знову ризикувати. — Він заплакав, махнув рукою. — Поїду я до нього, Альошенько!

— Їдь, старий, — промовила дружина.

* * *

Поки Пантелеймон Олександрович Куліш дійшов з Публічної бібліотеки додому, до своєї петербурзької квартири, зустрів, як навмисне, кілька знайомих — земляків і неземляків, і майже кожен трохи не ліз з обіймами.

— Пантелеймоне Олександровичу, вітаю, вітаю вас най-дужче! — заговорив якийсь журналіст з «Современника». — Яка радість! Нарешті Кобзар на волі!

— Пантелеймоне Олександровичу! — трохи не збив з ніг молодий Маркевич, художник Андрій — син старого музиканта Миколи Михайловича. — Кажуть, затримали в Нижньому Новгороді! Що ж це таке? Михайло Матвійович Лазаревський і Зігмунт Сераковський клопочуться, були оце у графів Толстих. А, мабуть, гроші треба зібрати Тарасові Григоровичу на життя, на дорогу. Мені для цього і Левко Жемчужников передав. Хай гроші у вас зберігаються. Я занесу.

Про жінок і казати нема чого. Жінка актора Семена Гулака-Артемовського — співачка, зроду-віку Шевченка не бачила, а тепер ходить і тільки його пісні наспівує.

Вчора, коли зайшов до них, увесь вечір проговорили про Тараса — як зустріти, як влаштувати. Там і Михайло Лазаревський був.

Раптом Семен глянув на нього, Куліша.

— А ваше слово, Паньку Олельковичу? — і так примружив свої хитрі веселі очі, немов прочитав усі думки.

Лазаревський — той проста душа — радіє, непокоїться, хвилюється і кожне слово — хто б не сказав — приймає на віру. Дякував Кулішеві за «Наймичку». Адже це він, Куліш, надрукував Тарасову «Наймичку», підписавши: «З альбома хуторської панночки». Та хто не пізнав слово Кобзаря?

Чого це глянув так на нього Семен?

От ще оцей Сераковський. Не лежить до нього душа. З ким тільки не спізнався Тарас на засланні! В «Современнику», з яким так круто розійшовся Куліш, чекають Тараса, як свого. Це Сераковського робота.

Дома Куліш пройшов по тихих, педантично прибраних кімнатах, став коло столу. Добре, що дружини Саші нема, поїхала на Україну. Останнім часом її присутність тільки дратує, і надто багато питань з її боку «чого, чому, як», і чисто жіночого тлумачення його взаємин з людьми.

— Оце б розливалася рікою, що Тарас їде.

Ніколи не міг забути Куліш квітку, яку вона подарувала на весіллі з своєї фати Тарасові — бояринові. «Чи ти царівна, чи ти королівна?» — спитав тоді Тарас, а Куліш влучно відповів: «На чужий коровай рота не роззявляй». Справа, звичайно, не в ревнющах, це дрібниці і дурниці, та й за ці роки Сашуня вже зовсім не та королівна чи царівна, яка вяспівувала на весіллі з своїм боярином.

Справа зовсім не в тому.

А в чому?

Його вітають з приїздом, визволенням Кобзаря, Тараса, друга, братчика. І він розуміє, яка це радість для всіх. Великдзень. І він сам так відчуває. Тарас, Кобзар на волі. Звільнений. Куліш сам йому колись казав: «Кобзар кобзарів українських. Ти робиш чудеса з рідною мовою українською».

«Ты, Моцарт, бог, и сам того не знаешь. Я знаю, я...» — раптом спало на думку. Справді, ніхто не знає так, як він, Куліш, що значить — Тарас Шевченко.

Він дужче від усіх, тонше від усіх, вірніше від усіх розуміє Тарасову силу, Тарасову міць, Тарасову геніальність. Але ж і глибше від усіх він завжди бачив його огріхи, його розхристаність. Твори Тараса він сам, і тільки він, Куліш, повинен причесати, пригладити, «проциндрити» — і тільки з його, Кулішевих, рук не розхристаною циганкою, а отецькою, пригладженою донькою мусить помандрувати Кобзарєва муза по рідній землі, по хуторах і селах України.

...Вони не бачились десять років. Цілком зрозуміло, вони не писали одне одному, щоб не накликати ще більшого лиха. До Куліша долітали вряди-годи звістки, невольницькі вірші, малюнки. Все доходило через нових друзів Тарасових — ляхів, через випадкових знайомих, вчених різних експедицій. Уже останнім роком, коли зажеврила над Тарасом звістка про волю, Куліш послав йому свої «Записки о Южной Руси». Господи! Скільки захоплених відгуків викликали вони у Тараса в кожному листі до спільних друзів, скільки просив передати привітів, та поцілунків, та подяки Панькові! Який він темер — Тарас? «Гуляка праздный», «козак-буйголова»?.. Десять років. Його чекають, як мученика, героя...

А він, Куліш? Які його десять років?

З огидою він згадує тульське життя. Суворий присуд, заслання у північні губернії змінили на життя в Тулі. Поїхали вдвох з Сашею. Найняли квартиру — на п'ять кімнат, поступив на «службу» в канцелярію, він, Куліш, який був письменником, поетом і відчував себе на десять голів вище не тільки дрібних чиновників, а й губернатора. Ні з ким він не зійшовся, ніде не звик. Мінялись квартири, мінялись посади, обивателі ставились підозріло. Якось так трапилось, що завелось знайомство лише з однією сім'єю тульського жандарма. Уже мріяв купити невеличкий клапоть землі під Тулою, щоб не бути залежним від хазяїв, канцелярій. Листувався з Плетньовим, Бодянським, а найбільше з Третім відділом — Дубельтом та Орловим, яким скаржився на неможливі умови життя, праці та на свої хвороби. Сашуня розви-

пула енергійну діяльність, їздила до столиці клопотатись, щоб кудись перевели, зняли заборону друкувати. Він, звичайно, писав, друкував під псевдонімом, дещо спочатку давав на розгляд Третього відділу, наприклад, свої історичні романи про самозванця. Історики їх забракували. Нарешті Кулішеві дозволили жити в столиці. Почав працювати в «Современнике». Його повісті і оповідання друкували тоді ж, коли «Детство» молодого письменника Льва Толстого.

Спочатку Пантелеймон Олександрович начебто мав успіх. Сам для себе був переконаний, що він єдиний, на кому зараз тримається література. Його не оцінили. Не може ніколи забути, як навіть один з молодших приятелів, якому він протегував, десь у товаристві нахабно висловився: «Куліш — не Гоголь» і пішло...

Він ніяк не міг зрозуміти, що його хуторські ідеали йшли врозріз з передовими думками авторів «Современника».

У заслання в Тулі він написав роман у віршах російською мовою «Евгений Онегин нашего времени». Але навіть його щирий покровитель, колишній друг Пушкіна, професор Плетньов, не грубо, але категорично порадив нікуди цього твору не давати. Можє, й він сказав: «Куліш — не Пушкін»?

Зараз — Шевченко. Про нього ніхто не каже. «Шевченко — не Пушкін, Шевченко — не Гоголь». Шевченко є Шевченко! І його ставлять поряд з ними. Чому? Чому?

Адже він знає всі Шевченкові вади. Хіба у Шевченка такий багаж, така освіченість, такий тонкий смак? Та, мабуть, те, що й було, розгублено по тих солдатських шляхах. Він не повинен діяти без нього, Куліша. І як дратує ця дружба Тараса з росіянами, ляхами...

В «Современнике», в столиці, Куліш довго не втримався. На Україну! На свій хутір, подалі від цього «Блатенська», як він звав Петербург. Там він збереже свою чистоту, моральність, свій вищий дух, там він буде ближчим до народу!

З того нічого не вийшло...

Не для його наукових здібностей виявилось хуторянське низьке життя. Він знову повернувся до столиці. Хіба він мало зробив за цей час? «Записки о Южной Руси», за які заочно цілує Тарас, перший український історичний роман «Чорна рада», перший написав «Опыт биографии Гоголя» і безліч менших праць.

Зараз, на самоті, коли тільки книги та стіл — свідки, він може спитати сам себе:

— Радий ти Тарасові? Адже вдвох ви можете стільки зробити для рідної України.

От Тарасів лист на столі, і сірі, незабутні ніколи очі Тараса немов дивляться на нього. Їм не збрешеш, і вони ніколи не збрешуть.

«Боже мій, як би мені хотілось, щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» «постоянным периодическим изданием» на кшталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорити о сім святім ділі. Зроби ти ось що. Старий Щепкін на тім тижні хоче до мене приїхати в гості; а що, якби ти, молодий, забіг за ним у Москву та вкупочці й прилетіли б до мене. Дуже, дуже б добре ви зробили, другі мої іскреннії! Тут би ми порадилися з старим майстром і нащот твоїх «Записок» і нащот мого нікчемного добра.

Прилітай, мій голубе сизий, хоч на тиждень, хоч на один день... Я їду тебе, а ти стань мені за рідного брата, поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе та й гайда на залізничий шлях... Остаюся твій іскренній Т. Шевченко».

Твій іскренній Тарас Шевченко!

Доказ щирої любові Кобзаря тут же, поряд, на столі. Де, коли у своїй неволі написав Тарас «Ченця» і присвятив Кулішеві на згадку молодості, Києва, волі?

І зараз пише, наче не було десяти років солдатчини. Ще й повної волі нема, а вже мріє про журнал, роботу і не розуміє, яким треба бути обережним, не дратувати уряд, що зласкавився врешті над ним і протстав його.

Яка дурниця знову накликати незадоволення на себе, коли от-от він сам тільки вбився в колодочки, зарекомендував себе статечною людиною і довів, що огріхи молодості — то було все непутяще. Ні, нізачо він не ризкуватиме ані своїм становищем, ані...

Він і сам собі, в темряві, не скаже все до кінця.

Пантелеймон Олександрович запалює світло, сідає до столу і пише відповідь:

«Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздити на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці, як же піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — і попсується твоє діло у великих панів. Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дознають, що поїхав за сім миль кісілю їсти.

...Так не жди мене і не пеняй на мене.

Пишеш ти про свої вірші. Добре б ти вчинив, якби довів до ладу та й поприслав мені любенько. Друкувати ж тобі на первих порах нічого не раджу — хіба вже втерєш зовсім надію на столицю...»

...На волі. «На такій волі, як собака на прив'язі» і особливо, коли вже вдихнув життєдайні струмені під час своєї далеко не швидкої подорожі від Новопетровська до Астрахані, від Астрахані до Нижнього Новгорода. А втім, зараз усе згадується, як один короткий день і ще коротша ніч,— всі події, зустрічі, Волга...

Перші дні Астрахань, велике безладне, брудне місто, з строкатим населенням, в якому переважала біднота всіх національностей, справила на Тараса непривітне враження. Може, ще й тому, що днів з десять чекаючи пароплава, він блукав сам один. Знайомі були лише невопетровські «аргонавти», що привезли його і тепер поспішали додому, та один прапорщик з Новопетровська, у якого Тарас і зупинився. Але саме в ті дні прапорщик мав одружитися. Тарас подякував за гостинність і знайшов за двадцять копійок на добу якусь комірчину з малесеньким вікном на чорний двір, вірніше, просто на смітник. Але ж він набрався філософського терпіння.

Заздалегідь взяв квиток за п'ять карбованців на пароплав «Гнзязь Пожарский» — пароплавного товариства «Меркурій», і ходив по місту шкідливим не знайомим, у своєму неадекватному одязі, а вечорами писав листи і щоденник. Ніхто на нього не звертав уваги, а він раптом перетворився в жадібного мандрівника. Він оглядав історичні визначні місця, знайомився з різними пам'ятками. Зайшов у публічну бібліотеку, але там тільки пообіцяли розшукати у неакуратного читача книгу з описом Астрахані. Йому конче потрібно було дістати опис Астрахані, йому конче було дізнатися, хто будував кожену церкву, кожний більш-менш пристойний будинок. І був щасливий, почувши, що прекрасний колосальний собор збудував простий російський мужик.

Під час своїх прогулянок набрів на дім, схожий на загородній ресторан, з претензією на розкіш, але незграбний.

«Певне, дворянське зібрання», — подумав Тарас, але помітив табличку і прочитав: «Дом А. О. Сапожникова».

Тарас зупинився. Це ж був його знайомий, давній-предавній, ще з Петербурга, з років Академії. Він згадав веселого хлопчиська Сашку Сапожникова, який почав учитись малювати і покинув. Але вони стрічались у спільних знайомих. Хлопець був трохи легковажний, але щиросердий. Зайти?

Тарас навіть не вагався. Ні, він не зайде. «Великолепные недостатки» астраханського мільонера його зупинили.

Перебування в комірчині затяглося. Та не варто було звертати уваги на такі дрібниці, коли він був уже вільний, коли він їхав уже до столиці, до Санкт-Петербурга!

Останні дні задощило, і Астрахань з сірої, запорошеної перетворилась в чорну, брудну. Вулиці вкрилися непролазною грязюкою. Тарас у туркменському чапані заходив у бібліотеку, на пошту відіслати листи, писав Броніславу, Зігмунту, Кухаренкові, Лазаревському. Вже хотілося швидше з Астрахані. От і ще день минув.

Він не помічав, що вже кілька днів до нього придивляється чоловік з горішнього поверху.

Вранці, тільки встав, почув тупіт ніг, голоси коло своєї комірки.

— Можна?

— Заходьте! — відгукнувся здивовано Тарас.

Як вони всі помістилися? Як можна було щось розібрати в цих вигуках російською, українською, польською мовами?

— Тарас Шевченко!

— Тарас Григорович!

— Батько Тарасе!

— Наш професоре! Я ж з Київського університету!

— O, drogi ten dzień, kiedy osobiście poznałem¹ батька Тараса!

Незнайомі люди оточили його, тисли руки, обіймали, і вмить вони були знайомі, свої, близькі. У Тараса «почалося таке світле свято, якого не було ще в житті» — записав він у щоденнику... потім, згодом. А ті дні — вони взяли навіть його «Журнал» і самі написали слова захопленого щастя, яке відчули, побачивши вперше любимого поета, батька Тараса. Вони гордилися, вони раділи, що першими зустріли його після десяти років неволі.

Хто ж це так палко зустрів його?

Був серед них капітан пароплава, на якому мав плисти Тарас по Волзі — Володимир Васильович Кишкін, були — земляки, навіть колишні студенти Київського університету: Незабитовський, Клопотовський, поляк Томаш Зброжек, Чельцов...

— Я ніколи не забуду дня, коли ви прийшли в наш Київський університет і в вестибюлі ми оточили вас і читали ваші вірші.

— А як ми зраділи, коли дізнались про ваше призначення професором малювання. Це ж було для нас святом.

— Ми одягли жалобу на наші серця, коли дізнались про біду, — схвилювано мовив Зброжек.

¹ О, найдорожчий день, коли я особисто пізнав (польськ.).

По-студентському, безцеремонно посідали на вузький тапчач-ліжко, на стіл, на підвіконня. Тараса посадили на єдиний клишоногий стілець.

— Я працюю після університету лікарем в Астрахані, — сказав Незабитовський. — І Томаш Зброжек, і Чельцов також. Ми дізнались від нашого колеги, який живе в цьому будинку, на третьому поверсі, про вас. І всіх земляків по-відомили.

— Я тут учителюю, — сказав Клопотовський. — На перерві в гімназії дізнався. Вже не знаю, як уроки дотягнув. Уже давно ходять чутки, що ви повертаєтесь. І ніяк ми не думали, що саме нам таке щастя припаде вас зустріти. Уся Україна вас чекає.

— Не тільки Україна, — поправив капітан. — Нема чого цієї честі від росіян віднімати!

— Невже мене не забули там, на Україні? — зворушений до безкраю, спитав Тарас.

— Що ви, батьку! Ніхто не забув. Ані ми, ані там — нагорі, — мовив Чельцов, лукаво підморгнувши. — Коли б ви знали, що було в Києві, в університеті, тієї весни сорок сьомого року! Ну, звичайно, твори ваші були заборонені, та однаково кожен, хто мав «Кобзаря», беріг його, давав друзям переписувати. І «Соп», і «Посланиє» по руках ходили.

— Та ми всі їх напам'ять знали.

— А пам'ятаєте, друзі, як усіх студентів зібрав Бібіков в залі університету, наказав усім у мундирах з'явитися і таку там промову виголосив про «брожение умов»! Розпалився і трохи не кричав: «Якщо я п'ять мільйонів народу зумів на свою ногу поставити, то й вас поставлю, або я лопну, або ви всі перелопаєтесь».

— А незабаром його попечителем Київської округи замість Траскіна призначили. Пам'ятаєте тушу?

— Незабутні спогади! — засміявся Тарас.

— А в Києві тоді почали з'являтися прокламації, то на Печерську, то на Подолі знаходили. Ну й, звичайно, серед студентів. От казилася поліція!

— І все з вами зв'язували.

— А тепер? Що тепер на Україні? — нетерпляче питає Тарас.

— Одне питання всіх турбує, всіх хвилює і всім болить — скасування кріпацтва.

— Можуть обдурити народ — дадуть волю без землі, що тоді?

— Після війни стільки заворушень було.

— На Катеринославщині поширились чутки серед селян, що на півдні, у Херсонщині, волю роздають. От і почали кидати все, хмарою на південь рушили. А поміщики з військом і приборкали.

— Нічого селянам від щирого серця ані цар, ані поміщики не подарують,— мовив капітан.— Дарма, хто вірить в обіцянки.

Скасування кріпацтва — от чим жила тепер вся багатомільйонна Росія, і Тарас відчував себе знову борцем, і одразу зрозумів — він буде з тими, хто йтиме попереду. Це справа його життя. Роки його неволі, його гіркої солдатчини не залякали і не заспокоїли.

Свіжим вітром війнуло від розмов молоді, від слів капітана.

Читали напам'ять його вірші. Він читав свої нові, написані в казармах, на Аралі, по пам'яті. Чим ще іншим міг він віддячити зараз? Не знав, що до смерті вони берегтимуть ці аркушики. Як дорогоцінні реліквії передаватимуть нащадкам уривки з «Царів», «Ляхам». Він написав Зброжеку, змінивши рядок замість «ляхи», «прийшли ксьондзи». Адже цей вірш був присвячений друзям-полякам, братам по засланню — Броніславу, Зігмунту, Томашу, усім, з ким ділив невільничі роки, гіркі спогади і світлі надії.

До самого від'їзду ані на хвилинку не покидали Тараса друзі. Щодня з'являвся ще хтось із земляків і не з земляків. Незнайомі люди хотіли потиснути руку, подивитись, запевнити: «Пам'ятаємо твої слова, батьку, твої заповіти». Тарас дивувався і радів.

Молодь ходила юрбою за Тарасом, піклувалась про нього. От тільки не всім довелось піти до Сапожникова, який таки дізнався від Зброжека про Тараса і одразу запросив. Він зустрів Тараса гаряче, гучно, він навіть вірш склав, який потім записав у щоденник Тараса:

Пятнадцать лет не изменили нас,
Я прежний Сашка всё, ты также всё Тарас.

Сапожников, звичайно, посоліднішав, був одружений, мав дітей, але тримався з Тарасом, як раніше.

— Ти збираєшся їхати «Князем Пожарским», купив квитка? Дурниці. Адже я абоную цей пароплав до Нижнього, пливу на ньому цим рейсом з дружиною й тещею. Тобі буде окрема каюта. Ніяких квитків. Поверни і забери свої гроші!

Другого дня Тарас відніс квиток.

— Грошей не треба,— сказав Тарас.— Дайте квиток першому бідному пасажирові безплатно.

Новий приятель, капітан «Князя Пожарського» Володимир Васильович Кишкін потиснув Тарасові руку.

— Знаєте що, Тарасе Григоровичу, замість того щоб дати квиток одному, я дам п'ять квитків по карбованцю бідолатам, які їхатимуть на баржі. Це для них буде — як з неба!

Тарас зрадів такій благородній практичності.

22 серпня його проводжали усі друзі. Він був щасливий. Зовсім щасливий.

Подорож Волгою. Перші дні на пароплаві навіть нічого не міг записувати у свій «Журнал». І перший запис під час плавання був надзвичайний і зроблений не ним — це були рядки нот — сумної і проникливої мелодії. Тарас тільки надписав: «Пароход «Князь Пожарский», буфетчик Алексей Панфилов Панов, отпущенник г-на Крюкова».

Найменше він схожий був на буфетника — відпущеник пана Крюкова, Олексій Панов. Худорляве натхненне обличчя, гострий погляд, тонкий ніс з горбинкою — його змалював Тарас під час гри. Щоб повірити, що все це правда, не соч, все те, що він переживає, Тарас записував до свого «Журналу» про місячні, тихі чарівні поетичні ночі, про Волгу, яка, немов безмежне свічадо, затягнуте прозорим туманом, віддзеркалювала в собі чарівну бліду красуню ніч і сонний заривистий берег із купами темних дерев. А над усією цією видимою нічною гармонією лунали тонкі задушевні звуки скрипки. Три ночі підряд цей відпущеник-чудотворець, як назвав його Тарас, «безмежно» підносив його душу.

Панов ніяково і з жалем казав, що на пароплаві не можна тримати добрий інструмент, але Тарасові здавалось, що і з цього «недоброго» він здобував чарівні звуки, особливо граючи мазурки Шопена. Тарас слухав і не міг наслухатися цих слов'янських сердечно-глибокотужливих пісень. Він писав до «Журналу», але йому так хотілося вигукнути від усього серця: «Дякую тобі, кріпацький Паганіні! Дякую тобі, мій несподіваний, мій благородний!» Йому здавалось, що з бідної скрипки вилітають стогони зневаженої кріпацької душі і зливаються в один протяглий похмурий глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ.

І рвалося запитання-докір — чи скоро долинуть ці пронизливі зойки до свинцевого вуха праведного, невмолимого, невблаганного бога? І під впливом скорботних, вопіючих звуків цього бідного відпущеника пароплав у нічному жалібному спокої здавався якимось величезним, глухо ревучим

чудовиськом з розкритою величезною пащекою, яка от-от проковтне помічників-інквізиторів.

І раптом Тараса пронизала думка — великий Фультон! І великий Уатт! Ваше молоде дитя, що росте не по днях, а по годинах, незабаром пожере батоги, престоли і корони, а дипломатами і поміщиками лише закусить, побалує, як школяр цукеркою... Так, так... Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя!

Він знав, що пророцтво його безсумнівне, і натхненно написав про це.

Думка летіла далі, як завжди, з фантастичною блискавичністю, пронизувала, освітлювала явища і речі, повз які проходили, не замислюючись, звичайні люди, в гіперболізованих, фантастичних образах він знаходив рішення, розгадки, над якими бились вчені, філософи, будуючи гіпотези і теорії.

Він перебував під впливом зустрічі з земляками, чарівних берегів Волги, натхненної музики і не міг, не бажав позбавитися цього піднесеного настрою.

Привітно ставилась до нього сім'я Сапожнікова. З капітаном Кишкіним були всі підстави заприятелювати по-справжньому. Недарма капітан з Тарасовими земляками знайшов його ще в Астрахані. Незнайомі пасажирки підходили до Тараса, передавали привіти і навіть сестринські і братерські поцілунки від невідомих поклонниць і поклонників.

Про матросів, команду і говорити нема чого... Неговіркий лоцман перший час скоса поглядав на пасажирку, такого простого, бідно вдягненого, і дивувався, чому всі на пароплаві ставляться до нього з надзвичайною шанобою і сердечною увагою. Але помалу і він сам пройнявся теплим почуттям до цієї людини. Лоцман бачив, як цей вусатий дивний пасажир слухав завжди скрипаля, його приятеля-буфетника, бачив, як він під час вантаження малює причали, Волгу, як часто, відірвавшись від товариства, сидить і дивиться, вдивляється на ще зелені береги Волги.

На світанку, коли всі пасажирки спали і тільки Тарас Григорович сидів на відкритій палубі, раптом лоцман показав йому на берег і промовив:

— Ото пагорок Стеньки Разіна, чували про такого?

— Ще б пак!

— Волгарі, бурлаки і рибалки кажуть — він ще живий. Тарас підсунувся ближче.

Лоцман з сережкою у вусі, з гострими, як у шуліки, очи-

ма. знизивши голос, вів далі. І Тарасові здавалося — він сам у все це беззаперечно вірить.

— Кажуть, він живе коло свого пагорка в ущелині гори. Торік з Казані йшов пароплав, матроси й пішли в те міжгір'я і побачили самого Разіна.

Тарас і оком не моргнув, тільки виявив на обличчі цілком законний інтерес до такої надзвичайної події. Лоцман впевнено і задоволено розповідав:

— Увесь він, казали матроси, волоссям заріс, наче звір якийсь, а говорить однаково, як ми з вами, по-людськи. Він почав на свою долю їм скаржитись, та з печери виліз змії і став його серце ссати. Стенька як застогне, ну, браточки, звісно, злякались, повтікали.

— Чого ж це його змії ссав?

Все-таки було цікаво знати коріння цієї легенди.

— Його ж проклинали на всіх соборах, бо він архірея астраханського вбив. А Стенька Разін розбійником не був, — переконливо мовив лоцман. — Він брандвахту на Волзі тримав. І мито з кораблів брав, не на себе, ні, він бідним роздавав.

«Комуніст, виходить!» — подумав, усміхнувшись, Тарас.

Під'їздили до Саратова. І раптом, зовсім випадково від однієї пасажирки, саратовської дами, Тарас дізнався, що в Саратові живе всі ці роки його побратим, його друг, його союзник — Микола Костомаров.

— Тільки зараз він за кордон поїхав, — повідомила люб'язно дама. — А мати його, Тетяна Петрівна, в Саратові і зараз. Я знайома з нею. Я можу вам дати адресу.

* * *

Він не пішов оглядати місто. Він не дивився навколо. Він не питав нікого ні про що. Поспішав. Серце калаталось. Які роки! Які страшні роки лягли між їхньою останньою зустріччю в Броварах. Стара мати їхала до Петербурга з молоденькою нареченою Миколи. Потім він бачив її з-за ґрат каземату і написав вірш «Чорніша чорної землі іде твоя, мій брате, мати».

Тарас постукав.

— Хто там? — спитав голос, від якого він затремтів.

Мати, Миколина мати, питала його.

— Можна бачити Тетяну Петрівну? — спитав він, навмисно не називаючи себе. Чи пізнає?

— Ой боже милосердний! — почув він вигук. Пізнала! Вона пізнала Тарасів голос!

Стара поквалливо відчинила двері і зупинилась. Хіба це Тарас стояв перед нею?

— Матінко, це я, я,— і припав до її плеча, і обоє заплакали.

Вона змінилась менше, як усі на старості. Тільки колись суворе, немов вирізьблене обличчя тепер пом'якшало, потеплішали строгі чорні очі.

Пароплав відходив уранці. До півночі сидів Тарас з старою Миколиною матір'ю, розпитував про Миколу, про життя в Саратові. Вона з гордістю розповідала, як поважають Миколу, показувала його листи з Стокгольма, казала, що багато пише, от-от вийде його книга про Богдана Хмельницького.

— Спочатку важко нам було, а тепер у нас є близькі знайомі — родина Чернишевських, Пипіних. Коли б не поспішав так, синку, до них би завітали вдвох.

От тільки не наважився Тарас спитати, а що ж сталося з нареченою, тою милою смаглявою дівчиною, що припала ридуючи до нього голівкою в Броварах, коли везли його арештованого, і обіцяла вірно чекати свого Миколу Івановича. Його ж забрали напередодні весілля...

Але мати ані слівцем не згадала її. І Тарас не спитав.

По пам'яті він написав вірш, той самий казематський,— попросив передати Миколі.

— Та тепер незабаром побачимось,— бадьоро мовив Тарас. Як йому хотілось швидше дізнатись, що робить Микола, чи зміцнився вірним їхнім колективним ідеалам. Звичайно, інакше не може бути, якщо тільки наука не поглинула його зовсім.

Стара дивилася з материнською любов'ю, і вже її не вражали ані лисина, ані зморшки. Він знову був той самий рідний, простий Тарас, тільки ще сердечніший, ще ближчий. Раптово вона припиняла розмову і дивилась і не вірила своїм очам. І до болю, до сліз хотілось його приголубити.

Він пішов опівночі. Стара не могла заснути. Усе знову вставало перед очима.

Вранці, коли ще ніхто не ходить у гості, вона сіла в ридван і поїхала до Пипіних, близьких родичів Чернишевського. Треба було швидше з кимось поділитись, а Чернишевські і Пипіни добре знали Тараса. Їй здавалось — з її оповідань!..

* * *

Кожен день і кожна ніч пролітали як мить. Кожний день і кожна ніч були як місяці і роки, що віддаляли його від солдатчини, казарми, пустині.

Широка Волга, матінка Волга, російська любима ріка, розкривала перед ним міпливий, різнобарвний шлях. І її береги, пісні бурлаків, прибережні селища, міста казали Тарасові не менше про минуле і сучасне, ніж цей пароплав — про майбутнє.

— Отут селяни спалили весь хліб у поміщиків, — розповідав капітан Кишкін Тарасові. — А отут, не чекаючи царської волі, підняли повстання. Ледве військо усмирило.

— А читали ви про китайських інсургентів? — спитав Тарас капітана. — У вас в каюті я знайшов «Русского инвалида». Перед штурмом Нанкіна Гонг, їхній ватажок, поблагословив їх такими словами: «Бог іде з нами. Що ж можуть проти нас демони? Мандарини — це жирна забійна худоба, придатна тільки на жертву нашому небесному батькові». Хоч би про наших мандаринів швидше таке сказали!

З капітаном Володимиром Васильовичем Кишкіним приязнь росла чим далі, тим дужче. У каюті капітана були журнали, книги, кілька останніх номерів «Современника». А ще у нього лежав заповітний портфель.

— О, яка ділова людина! — сказав Тарас, уперше побачивши туго набитий жовтий портфель. — Чи, може, там якісь скарби?

— Авжеж, скарби, — засміявся Володимир Васильович, — та ще й які!

— І не кожному відкриваються, як у кожній казці?

— Ну, кому, кому, а вам відкриються. Бо ви вже пройшли всі випробування.

Вони відкрились після одного напрочуд «ефектного», як висловився Тарас, ранку. У каюті капітана зібралось чоловіче товариство. Розмовляли, сперечались про сучасну літературу, зокрема поезію. Чи може існувати чиста поезія, коли вона знизиться до буденного людського життя, злободенних питань? Для Тараса це було давно розв'язане, усім його життям і творчістю розв'язане. Віп гаряче нагадав приятелю французьких поетів, поетів революції.

— Ти ж добре колись читав, прочитай «Собачий пир» Барб'є, — запропонував Тарас Сапожникову, згадавши, що хлопцем той був майстер до читання. Сапожников не примушує себе довго просити, і всі притихли, коли залунали слова:

Когда Париж взревел,
Когда народ воспрянул,
И малый стал велик,

Когда в ответ на гул старинных пушек грянул
Свободы звучный крик!..

Це був переклад Бенедиктова. Тарас пам'ятав його, як автора «Черных кудрей». Він дивувався, як змінився поет.

— Це ж не переклад, це творчість, відтворення самого поста! Я не впізнаю Бенедиктова.

— От чекайте,— сказав капітан, розстебнувши заповітний портфель.— Нате вам останню книжку віршів Бенедиктова. Слухайте, я прочитаю «Ход воспрещается» і «На новый 1857 год»,— і прочитав молодю, дзвінку, з захватом, задоволено оглядаючи слухачів.

— Я не вірю своїм вухам,— мовив Тарас.— Невже після смерті неудобозабиваємого Тормоза, як сказав Іскандер, наші поети воскресли?

За першим літературним ранком пішли інші. У заповітному портфелі сховані були заборонені твори, які тепер у каюті капітана перечитувались з особливим захопленням — «Кающаяся Россия» Хомякова, «Русскому народу» невідомого це для них автора, і якось капітан витяг «Полярную звезду» 1824 року, де були надруковані уривки рилсєвських «Паливайка» і «Войнаровського». Тарас просив Сапожнікова і Кишкіна ще і ще читати ці пам'ятні, значні для нього твори. І йому здавалось, ні, він псевен був, не змінили його ані селдатчина, ані пустиня. Він почував, що є ще порох у порохівницях!

Він радів — пароджується нова поезія, нова література, бойова, міцна, що стає на захист народу, «поруганої черні», а той вечір, коли він прочитав уперше нариси Салтикова-Щедрина, був для нього справжнім святом.

Тарас мріяв про свій приїзд до столиці. Він розшукає там бойовий загін молоді літератури, рупором якої став «Современник». Невеличка зупинка в Казані. «Казань-городок — Москвы уголок». Стара Костомариха казала, що в Казань були вислані «братчики» Посяда і Андрузький. Тарас згадав заплаканого, розчавленого власним недостойним вчинком хлопчика Андрузького на очній ставці. Він його знайде, він його підтримає, коли треба. Добре, що його заслали тільки в Казань, дозволили вчитись. Взагалі, не так уже тяжко довелось усім, крім нього та Миколи Гулака. Гулака посадили в Шліссельбурзьку фортецю, і поки що про нього Тарас не чув анічогісінько.

Та в Казані Тарас хлопців не знайшов. Пізніше дізнається, що Андрузького вислали до Петрозаводська. Бажаного побачення не відбулося. Натомість трохи не потрапив на огид-

не видовисько страги, куди поспішали і дорослі, і діти. Тарас круто повернув і пішов на пароплав.

Далі, далі. Як він хотів швидше туди, звідки, йому здавалося, проллється світло по всіх закутках Російської імперії. Як він її тепер пізнав! Башкири, татари, казахи, туркмени, — скільки народів бачив він пригноблених, але зберігаючих свою гідність, своє рідне материнське слово, як і його рідна Україна. Він оцінив смуток і незламність поляків, що, як клятву, несли свою жалобу по батьківщині. І друзями стали йому росіяни, які не здригнулись під шибеницею на Семеновському плацу. Братерство тепер нерозривне. Швидше до Петербурга!

Він бачив уже удень і вночі перед очима обожувану, як святиню, свою альма-матір, Академію, він мріяв, як познайомиться з великодушною захисницею, «дорогим анонімом» — графинею Толстою, як зустрінеться з любимими друзями Зігмунтом Сераковським, Михайлом Лазаревським, Семеном Гулаком-Артемовським, як побачить знову Куліша, Костомарова, і вони познайомлять його з письменниками «Современника», а по дорозі, у Москві — Варвара Рєпніна і Михайло Семенович Щепкін... Швидше, швидше летить, дні і ночі!

Вранці 20 вересня «Князь Пожарський» кинув якір навпроти Нижнього Новгорода. Удень Тарас ходив по місту, розшукував знайомого, колишнього студента Київського університету, адресу якого дали астраханці, потім зайшов на квартиру, де зупинилась сім'я Сапожникова. Там уже були друзі з пароплава — капітан, лікар, службовці пароплавної компанії «Меркурій». До Тараса підійшов головний управляючий, приємна, симпатична людина, Микола Олександрович Брилкін. Якось ніяково глянув на Тараса, знаком показав вийти до іншої кімнати.

— Тарасе Григоровичу, від нижегородського поліцейського є наказ негайно його повідомити, коли ви прибудете до Нижнього.

Тарас пополотнів.

— Що ж це таке?

— Не хвилюйтесь. Ми уже домовились з Сапожниковим, ви зупинитесь у мого колеги Павла Абрамовича Овсянникова. Ми втрьох порадились, як зробити краще. А тепер ходімо поспідаємо з усіма, не будемо про це говорити.

Тарас не міг отямитися. Їв тільки для того, щоб не звертати на себе уваги. Трохи заспокоївся, коли після прогулянки по місту зайшов до Брилкіна і той після дружньої розмови дав йому на ніч прочитати «Голос Росії» — лондонське

видання Герцена. Це було як свідчення, що людина щира, своя. Таким був і Овсянников, у якого зупинився Тарас.

— Ранок за вечір мудріший,— сказав він.— Зараз, дорогий наш Тарасе Григоровичу, вкладайтесь спати, а вранці поміркуємо.

Що казати? Ніч була важка. Він не спав.

Але вранці Овсянников сказав:

— Знаєте що, Тарасе Григоровичу? Думав я, думав і з Миколою Олександровичем говорив, і вирішили ми порадити вам ось що: прикиньтесь ви хворим. Бо справа досить капосна. Ще можуть етапом до Оренбурга відправити.

— Як же так?

— Якась неув'язка вийшла, це мені вже чиновник губернатора сказав. Комендант Новопетровського форту не мав права давати вам документів на Петербург, а мусив відправити до Оренбурга. Треба поки що перебути тут. Майте на увазі, в Нижньому губернатором Муравйов, колишній декабрист. Він не зробить вам лиха, але формальність є формальність.

— Тарасе Григоровичу,— сказав Брилкін,— відговоріться хворобою. Хай поліцмейстер і лікар засвідчать. З ними ми самі поговоримо. Хоч і не любите брехні, але інколи й брехня не гріх.

— Коли це зброя проти підлості,— закінчив сумно Тарас. Він так і зробив, як порадили нові друзі.

Отак почалася воля, «як собака на прив'язі». Сапожничкові їхали далі. Тарас передав розпачливі листи графіні Толстой, друзям.

* * *

Поліцмейстер і медик кілька днів не з'являлись. Щоб відігнати неспокій,— ох, як було образливо і неспокійно на серці! — Тарас почав писати портрети друзів. У хорошу годину блукав по місту з альбомом. Хоч це не було заборонено знову — малювати! Заспокоювали книжки. Хотілося надолужити за всі ці роки.

Тарас ходив з альбомом, замальовував старовинні церкви, краєвиди на Волгу, на заріччя, хотів скористатися останими ясними осінніми днями. На бульварі було багато гуляючих — купчихи проходились стримано й поважно, знаючи ціну своїй огрядності, дорогій матерії на одязі, коштовним сережкам у вухах, важким шалям на плечах. Чиновниці були бідніші і огрядністю, і вбранням. Жодного приємного, гарного обличчя, на якому спочив би погляд, не помітив.

Тому зрадів, коли побачив осторонь від цієї чинної публіки вбік від головної алеї зграйку гарненьких діток — трьох дівчаток і хлопчика, жвавих і рухливих. Вони були дивно вдягнені, в якісь старі подерті мантильки з претензією на благородство, на ногах без панчішок черевики, явно великі у всіх. Очевидно, найменше доношувало взуття старших, а старше — материнське. На голові хлопчика красувався капелюшок з пером. Щось жалюгідне, злиденне було в їхньому одязі, але вони весело грали в якусь мудровану гру. Вони були схожі на вуличних комедіантів. Коли Тарас підійшов ближче, він побачив, що вони справді щось «представляють» не для публіки — для себе. Пританцьовують, явно наслідуючи когось, щось наспівують тоскними голосками. Ці дітки були гарнесенькі, з такими жвавими, розумними очима, граційними рухами. Коли старша дівчинка зробила реверанс глядачам, яких вони уявляли, Тарас заплескав у долоні. Дівчинка зупинилась, але не збентежилась. Вона зробила знак, і її молодші сестри теж присіли. Одна з них захоплено сказала:

— Зовсім як у театрі!

Тільки хлопчик трошки почервонів, але тут же вирішив теж вступити в гру і церемонно скинув капелюшок.

— Браво! — серйозно промовив Тарас. — Замість квітів, які кидають артистам, ходімо в кондитерську. Вачите — на розі. Виберете там собі солодких пиріжків.

Може ж він витратити на таку втіху для себе полтиник?!

— Справді? — спитала найменша, кругленька білявенька дівчинка.

Старша дівчинка і хлопчик перезирнулися, але незнайомий дивився ласкаво, і спокуса все ж таки була немала.

За кілька хвилин вони були друзями. Старша дівчинка з знанням справи вибрала для всіх найдешевші солодкі пиріжки. Хлопчик сказав, що звуть його Санею, а сестер Катєю, Надєю і Дунею, а батько їхній — він промовив з гордістю: — Ви, мабуть, знаєте нашого тата. Його всі знають. Він музикант в театрі, він грає на кларнеті в оркестрі, а інколи і на сцені. Його прізвище Арбенсьєв.

— Ви його завтра побачите в театрі, — сказала моторна Катя, швидко порівну наділяючи всіх ласощами. — Ви ж будете в театрі? Завтра знову в театрі починаються вистави. Усі туди підуть.

— Старий театр згорів, — пояснив солідно Саня, — і артисти грали на ярмарку. Бабуся завжди казала татові, що він уже насправді артист погорілого театру. І казала, що вона кине його кларнет, щоб він краще поступав на службу.

— А тато казав, що без театру і музики він загине,— швидко, швидко заговорила Катя, очевидно, переймаючи інтонації якоїсь дорослої, досвідченої жінки. Їй хотілось самій про все розповісти.— Ви до нас приходьте в гості. Тато буде вам радий.

— Тато буде вам радий,— повторили й молодші.

— А завтра ви побачите його в театрі,— нагадав Саня.— Він сидить в оркестрі за скрипками праворуч.

— Він не може без театру і без музики,— повторила і середня — Надя.

— Не розумію, чого це бабуся не любить ані театру, ані музики,— промовив роздумливо хлопчик.

— Тому що вона мамина мама, а не татова,— переконливо сказала Катя.

Значить, Тарас не набагато помилився, прийнявши їх за маленьких комедіантів. З дитячого безпосереднього лепету він враз уявив і батька-музиканта, і всю сім'ю.

«Треба знайти мого скрипаля Панова,— подумав Тарас.— Він дав мені адресу. Так. І мені було дуже погано без театру і без музики. Брилкін запрошував завтра в свою ложу на прем'єру. Піду!»

Другого дня несподівано прийшли поліцеймейстер — гвардії полковник Лапа і поліцейський медик Гартвіг. Мабуть, з ними вже переговорили друзі. Вони були люб'язні, довго не затримувались, і Гартвіг, не оглядаючи, написав, що Тарас Григорович Шевченко захворів тривалою хворобою — Тарас не розібрав латинської назви,— а Лапа засвідчив. Обидва побажали всього найкращого, сказали, що сподіваються, що він не нудьгуватиме в їхньому місті, і відкланялись.

Наче гора спала з плечей.

Увечері Тарас пішов з Брилкіним в театр.

Театр і музика знову ввійшли в його життя.

* * *

Поки не підняли завіси, дівчата, молодші актриси, підбігали подивитися у щілинку — чи багато вже публіки, хто прийшов з поклонників, чи приїхав уже губернатор, і — головне, чи сидить уже у своїй ложі «генерал». Просто «генералом» звали всі старого Улибишева, того, хто написав такі товсті книги про Бетховена і Моцарта. Книг цих з акторів ніхто не читав, але ореол недосяжної вченості і обізнаності оточував сиву голову Улибишева. І всій трупі здавалось, що справжній успіх або неуспіх вистави залежить тільки від «генерала». Він аплодує і киває схвально головою — значить

все гаразд. Він сидить, строго поглядаючи на сцену, вже чекайте, що в антракті голосно почне критикувати і п'єсу і гру, незважаючи на те, що, може, улюбленця або улюбленцю публіки глядачі викликали десять разів.

Зал невеличкий, але затишний. Запалюють усі п'ятдесят ламп. От проходить ціла родина багатія купця. Здається, вона займе весь партер. «Сам» іде попереду у пальті з багатим коміром, в величезних галошах, за ним пливе дружина, далі її сестра, дочка, невістка — усі в дорогих ротондах, шалях. Вмостилися. Саме вмостилися, а не сіли в другому ряду. Почали шумно роздягатися, повісили одяг на бильця крісел, галоші підсунули під крісла. Якийсь молодик, очевидно прикажчик, з проділем посередині русої кучерявої голови, підбіг з мішечком ласощів. Хазяйка пригостила усіх, поклала мішечок собі на коліна.

Актриса коло щілин чмихають.

— Катіш, Катіш, — шепоче дівчинка «на виходах» подрузі, — дивись — повний збір. У партері жодного вільного стільця. І райок повний, і ложі. Ой, і губернатор з губернаторшею йдуть. Ти не боїшся, Катю?

— Які дурниці! У Казані, коли я була на гостролях, трохи двері не виламали. А одну ложу так і називали — «ложа сорока мучеників». Там студенти збирались по п'ятеро на один квиток. Усі мої. Нікому не хлопали, тільки мені! — Катя гордовито задирає тоненький гостренький носик, який і так трошки-трошки дивиться вгору.

— Ти щаслива, — зітхає подруга. — У тебе вже такі ролі! Дивись, а в ложі Улибишева знову той, з вусами. Він завжди в театрі. Хто він такий, ти знаєш? Він так тобі плескає, так плескає. Я його раніше ніколи не бачила.

— Ти знаєш, хто він? — таємниче шепоче Катя, і її блакитні, круглі, наче намистини, очі стають ще круглішими. — Мені казали...

— Катерино! Тебе баба давно гукає, ти досі не одягнена, а зайнята дурницями. Теж мені — перший сюжет!

— Я зараз, тату, — слухняно кинула Катя, скорчила подрузі гримасу, мовляв, піймалась на гарячому, і побігла до гардеробної, по дорозі відстрибуючи і виробляючи різні «антраша». «Власне, чого б це батькові за лаштунками вештатись, — подумала незадоволено. — Працює собі в конторі, ну й знай свої рахунки. Так ні, стежити, як за малим дівчиськом».

Вона насправді була ще дівчиськом, якому минуло тільки шістнадцять років, але часто вже виконувала, на заздрість подруг і старших досвідчених актрис, перші ролі. Була «пер-

ший сюжет», як по старинці казали батько й бабуся, і зробляла більше за батька.

— Катерина далеко піде,— казав батько,— якщо якийсь жевжик голови не запаморочить. Та я не дам,— додавав суворо.

Катя всміхалась і дивилася наче блакитною емаллю замальованими спокійними очима. Вони лишались завжди напрочуд спокійними. І коли грала веселі ролі, і коли жалісливі, і коли на неї сердився батько. Юна актриса була гарненька, тоненька, невеличка, з кучерявим світлим волоссям. На сцені вона вміла в драматичних моментах закочувати свої блакитні очі, вміла грати ними, коли танцювала, співаючи куплети у водевілях. Молодь була в неї закохана.

— Катюшо,— докірливо похитала головою завідувача гардеробною, її рідна бабуся, ще не стара жінка,— ти ж не встигнеш одягтися, дитинко. І перуку треба поправити, бачиш, уже всі готові, нікого нема.

Катя цмокнула бабуся в зморщену, але ледь-ледь підфарбовану щоку. Баба сама була колись актрисою і ніяк не могла покинути своїх звичок.

— Я встигну, давай швидше. Ти ж усе приготувала? Ти не уявляєш — повний збір. Знову аншлаг. І губернатор з губернаторшею приїхали. І знаєш, бабуся, тільки не кажи нікому, ні батькові, ні матері, вони нічого не розуміють — у ложі Улибишева знову той поет. Кажуть, то знаменитий поет. Чого ж тоді він так просто, так бідно вдягнений? У чоботях... А Улибишев так приязно з ним розмоляє.

— Якщо з ним Улибишев приязний,— мовила стара, швидкими звичними руками одягаючи внучку,— не така то вже проста людина. Не все те золото, що блищить. Хто-хто, а я вже знаю, скільки розуму, а скільки полови в головах усіх тих жевжиків, які верещать, коли ти виходиш. Хіба вони хоч трохи розуміються на театрі? Їм аби ногами дригати. А до ролі їм зовсім байдуже. А ця людина, може, тямить у мистецтві?

— Ай, бабуся,— засміялась Катя.— Хіба його можна рівняти до них. Це ж старий, зовсім старий. Ну, не такий, як тато, а все ж таки старий. Тільки коли йому подобається, він так хлопає і кричить «браво», немов хлопець. Я не розберу, який він,— призналась вона.— І знаєш — у нього такі добрі очі, ну, такі добрі, навіть у Живокіні, коли він «Парижських нищих» грав, і то таких не було... Цікаво, йому подобається, як я граю?

— Ти всім подобася, мій метелику,— сказала ласкаво бабуся.

— Але ж він аплодував і цій зміюці Васильєвій, вона вже така стара, а грає молодих...

Катя оглядала себе в досить тьмяне і порепане місцями дзеркало. Поверталась туди й сюди, провела руками по спідничці, спробувала голос.

— А-а-а! Не сиплю?

— Боронь боже! Ну, ну, йди, дитинко. Не забудь — коли робитимеш реверанс, усміхайся от так і дивись на всіх і в партері, і в ложах, і в райку. Не забудь, скоро твій дебют, треба, щоб тебе всі любили. І, боронь боже, не повертайся спиною.

— О господи,— зітхнула Катя.— Скільки можна нагадувати! Раз у житті в дванадцять років повернулась спиною, і тепер щоразу ти нагадуєш. Ти думаєш, я забула, як батько тоді за це полоснув дома поясом? Досить, не нагадуй, не псуй настрої!

— Катя, Катя Піунова — на сцену! — гукнули з коридора.

Баба непомітно її перехрестила, як завжди перед виступом.

Катя побігла, шепнувши:

— Диви, нікому не кажи!

Баба змовницьки кивнула головою і засміялась. Вони звикли бути вдвох. Вдвох їздити на гастролі по провінційних театрах. Колись баба була теж «першим сюжетом». Потім перейшла на ролі літніх матерів, потім благородних старух і, нарешті, зі сцени перейшла в гардеробну на роль завідуючої акторським вбранням.

Вона розуміла, коли їздила тепер на гастролі, справа не в ній, справа в Каті, яку без догляду батько не відпускав. А антрепренери знали — здібна жвава дівчинка, яка з двох років виступала з матір'ю й батьком на сцені, — природжена артистка і робить завжди багаті збори. А платити їй можна поки що менше, ніж дорослим акторам, коли ж сунеш бенефіс, то й зовсім задоволена.

Катя на мить зупинилась, враз змінила вираз обличчя і вибігла на сцену. Її зустріли оплесками. Швидким поглядом глянула на публіку, завчено усміхнулась, та це у неї завжди виходило природно, по-дитячому. «Жевжики» були на місці, — так бабуся звала молодих поклонників; губернатор щось люб'язно говорить губернаторші, а в ложі в Улибишева той, як кажуть, знаменитий поет, який нещодавно з'явився в їхньому Новгороді і тепер зачастив до театру. І він, і Улибишев усміхались. Вони щось, напевно, сказали про неї! Перша Катина репліка прозвучала дзвінко, по-дитячому наївно — далі пішло як по маслу. Катя почувала себе на сцені,

як риба в воді. Вона навіть не прислухалась, як її партнери, до суфлера. У неї була чудова пам'ять, і ролі вона завжди знала «назубок».

Катя і вгадала, і ні.

Улибишев і Тарас Шевченко усміхнулися, побачивши її, але їхній хороший настрій залежав не від того, що вона була на сцені.

У них була незрівнянно більша радість.

Тарас повідомив Улибишеву, що Михайло Семенович Щепкін приїде на кілька днів у Нижній.

— О, напишіть йому, Тарасе Григоровичу, хай прямо до мене, йому буде зручно зупинитись у мене. Як я поважаю і люблю його! Геніальний актор! Та це ж великдень для нижегородців. Обов'язково треба буде умовити його виступити в кількох п'єсах. В антракті підемо до директора. А до антракту — що ж, доведеться подивитися цю заплутану нісенітницю, чи то ж «Плутанину».

— Не будьте надто суворі. У вашому театрі хороші актори і актриси. Бачите, яка мила, природна Піунова. Їй личать легкі інфантильні ролі, — зауважив Тарас.

— Ця маленька Піунова — актриса з пелюшок, — сказав Улибишев. — Її бабуся була кріпачкою-актрисою в театрі князя Шаховського. Після його смерті нові хазяї театру викупили всю трупу, даючи волю з умовою, що десять років вони гратимуть. Правда, актори певні, що князь лишив їм сам вольні перед смертю. А батько дівчини тепер працює в театральній конторі.

— Цікаво, яка вона в інших ролях, — сказав Тарас. — Поки що вона грає скрізь саму себе — мило-наївну дівчишку. Справжня актриса відчувається, коли поширять свій репертуар.

— Я не знав, — добродушно усміхнувся Улибишев, — що у вас такі вимоги. Я думав, що ви, як більшість публіки, милуєтесь зірочкою нижегородської сцени.

— Безперечно, милуюсь. Але тому й ставлю вимоги. І все-таки знаєте, чим найдужче приваблює мене ваш театр?

— Чим? — зацікавився Улибишев.

— Антрактами.

— А-а, — задоволено протяг Улибишев. — Ви любите музику? Тут такий маленький оркестр...

— Нічого, Моцарта не можна виконати погано у будь-якому оркестрі.

— Сьогодні ви матимете насолоду. Знову гратимуть «Дон-Жуана». Послухаємо і тоді підемо до директора. Коли ви вже такий любитель музики, я познайомлю вас з одним

скромним чиновником, Татариним,— він справжній віртуоз, чудово грає Шопена, Мейєрбера.

Тарас аж заплющив очі.

Що ж, нема лиха без добра. Тут, у Нижньому, він хоч трохи привичається до людського життя. У столиці він, напевне, одразу б сп'янів від театрів, від музики, від нових журналів, книжок і людей.

* * *

Костомаров, як і Куліш, теж не збирався приїхати до Нижнього. У листі написав, що чекав Тараса зайві десять днів у Петербурзі. Дивак! Чи не простіше було заїхати на два дні до Тараса. Усього сто верстов гаку. Он Щепкін на старості спеціально приїде. А втім, лист Костомарова не викликав такого гіркого почуття, як Кулішів. Розсіяний професор, напевне, просто не здогадався, як все влаштувати. А коли Тарас прочитав «Богдана Хмельницького», якого закінчив і видав Костомаров, то й тіль образи зникла. Ще тоді, у Києві, Костомаров мріяв про цю книгу, просив Савича розшукати матеріали в Парижі. От і Савич — кашув, як у воду. Може, в Петербурзі дізнається про цього мрійника сеп-сімоніста. Може, він за кордоном? Може, Костомаров знає про нього? Миколу Костомарова Тарас і зараз любив, як і тоді, в молоді київські роки, і поділяв тим, від чого давно професор відхрестився обома руками. Тарас навіть думав чомусь, що Костомаров за кордоном обов'язково бачився з Іскандером-Герценом, не міг припустити, щоб, буди за кордоном, не побачитись з великим вигнанцем. Може, для цього він і їздив?

Серед багатьох нових нижегородських знайомих Тараса особливо затишно й привітно приймало подружжя Якобі — освічених милих старих. Тарас писав їхній портрет. У Якобі він зустрічався з людьми для себе цікавими і дорогими.

От і сьогодні, коли все ж таки було сумно після листа Миколи, старий Якобі дав йому почитати лондонське видання брошури Іскандера — любимого Герцена — «Крещёная собственность».

Тарас узяв брошурку додому. Увечері прочитав кілька разів. Герцен говорив голосно те, що тут боялись вимовити пошепки.

...«Много событий совершилось в России за эти три года, но крепостное состояние осталось, как было, пятном, тем безобразием русского быта...» — писав Іскандер у передмові. Тарас підпер голову стиснутими кулаками. Він був зараз сам

один у кімнаті, ніхто його не бачив, і він був радий з цього. Герцен писав про те, що кривавою раною не загоювалось у Тарасовому серці. «Нет даже начала освобождения крестьян — этой первой азбуки гражданского развития. Зачем подымались ополченцы, зачем мужик нёс свой труд, свою копейку, свою кровь в защиту бездумного престола, который с лепетом о своей благодарности возвратил его розгам господина и каторжной работе на барщине».

Він пише про те, про що не раз думав Тарас: «Если ни правители, ни помещики ничего не сделают — сделает топор».

З якою любов'ю пише цей далекий небачений друг про найрідніше для Тараса... «И какой славный народ живёт в этих сёлах! Мне не случалось ещё встречать таких крестьян, как наши великорусы и украинцы».

Як радісно, що великий вигнанець згадав його братів і сестер — українців. Якими гострими, засуджуючими словами картає він Катерину II, про яку стільки писав Тарас, картає за те, що закріпачила його батьківщину, поділила між своїми коханнями Україну і віддала в «крепость навечно» вільних людей. Його, Тарасовими, предками платила вона за свої єгипетські ночі. Як славно написав Герцен про козаків, про запорожців. «Общинный дружинник, казак становился бесменной стражей на крайних пределах отечества и берёг его. Он не хотел знать никакого правительства, кроме выборного, лучше становился разбойником, нежели подданным, но родине служил верой и правдой и не жалел лил за неё свою кровь. Запорожцы были славянские витязи, витязи-мужики, странствующие рыцари чёрного народа».

Палкі, переконливі до найбільшої глибини слова знайшов Іскандер, прагнучи сказати істину, закликаючи всіх до чесної боротьби.

Цю брошуру Тарас сприйняв як розмову найближчого друга. Перед її силою й глибиною зблідла гіркота від листів колишніх друзів, і для Тараса далекий вигнанець став «апостолом».

Незабаром в його руках опинилась «Полярная звезда», не та, 1824 року видання, що читали в капітанській каюті, а «Полярная звезда» 1857 року, наче відблиск тієї, видана неспокойним заснувачем «Первой русской вольной печати» — знов-таки Герценом.

Тарас прочитав, немов сповідь, немов заклик щирого відкритого серця про клятву чотирнадцятилітнього хлопчика боротись і йти під прапором, який підняли декабристи. В цьому дорогоцінному журналі він прочитав листи до Гер-

цена, Мадзіні, Віктора Гюго. «В ожидании всемирной республики у нас одно отечество — ссылка», — писав старий Віктор Гюго.

«Одно отечество — ссылка» — він, Тарас Шевченко, їхній співвітчизник. Його заслання й досі не скінчилось.

«Вони ще й поза межами батьківщини», — думав Тарас.

Але в цю мить вони начебто простидали йому руки, щоб іти єдиним строем за тими, чії портрети були на обгортіці «Полярной звезды», — портрети п'ятьох апостолів-мучеників, повішених на кронверку Петропавловської фортеці.

Тараса вразили ці портрети. Він довго вдивлявся в них.

— Добре було б вибити медаль на пам'ять про цю страшну подію, — подумав він. — З одного боку портрети цих великомучеників з написом: «Перші російські благовісники волі», а на звороті — портрет «неудобозабываемого Тормоза» з написом: «Не первый российский коронованный кат».

Тарас зустрів у Якобі сивого величного старика. Видно, що колись він був напрочуд красивий. Тепер краса змінилась, але лишилась такою ж благородною і підкоряючою. Тарас давно помітив — хай хоч яке старе в зморшках обличчя, коли життя пройшло чесно і благородно, старість теж з'являється красивою, люди схиляються і благоговіють перед нею і навіть заздять їй красі. Пороки, підлота, мерзенність випинаються в обвислих губах, гребливіх зморшках, гугнявому голосі. Добрість і подвиг життя прикрашають голову сріблом сивини, розумним поглядом негаснучих очей. Біля таких людей соромно думати про дрібне, низьке, хочеться вірити в безсмертя правди, розуму і добра. Такі почуття опанували Тараса, коли хазяйка назвала ім'я старика. Це був декабрист Іван Олександрович Анненков. Він повертався з своєї багаторічної каторги — з Сибіру.

І був він простий, спокійний, без зла і ненависті. Навіть з відтінком гумору розповідав він Тарасові про своїх суддів, про різні епізоди сибірського заслання.

— Ми ще побачимося, — сказав він привітно на прощання, і вони бачились ще не раз. І де б не зустрілись, Тарас вже не міг відійти від нього.

Бабуся Якобі сказала:

— Ви, Тарасе Григоровичу, познайомтесь з його дружиною. Це ж цілий роман. Молоденька дівчина, французенка, закохалась в нього. Ви уявляєте, який він був гарний в юності, як намальований. І коли вже він був у Сибіру, вона просила в царя дозволу поїхати і обвінчатися з ним. Скільки було прикростей, пригод на шляху! Це про неї розповів Герцен у своїх спогадах. Тільки Герцен, не знаючи докладно,

приписав їхню історію декабристу Івашеву, а насправді це трапилось з нашим шановним Іваном Олександровичем і його дружиною Поліною — її стали звати Параскевою Єгорівною. Вона, як всі жінки декабристів, добровільно поділила його долю вигнанця і скрашувала сибірську каторгу.

— А де вона тепер?

— Тут же, з ним. У Нижньому. Вони не розлучаються. Хочете, ми познайомимо вас?

— Ще б пак!

З шанобливим захопленням Тарас глянув на ще не стару, їй було за п'ятдесят, а можна було дати далеко й менше — струнку, граційну, чорнооку французенку, вірного друга і сподвижника героя-декабриста.

* * *

Давно облетіло листя на деревах. Волга затяглась кригою, а там пішов сніг, а Тарас все ще персбував у Нижньому і знав тільки, що поки йому забороненій в'їзд до обох столиць. Він знову писав своїм захисникам — графині і графові Толстим і на їхню пораду подав просьбу про дозвіл приїхати до Санкт-Петербурга для удосконалення свого мистецтва в Академії. Хоча він розумів, що не так уже марно минає для нього час у Нижньому, зупинка надто затяглась і становище було непевне.

Він нестерпимо чекав Щепкіна. Він вірив, що той приїде, і боявся, дуже боявся — зима, холод, чотириста верст дороги на конях у сімдесят років! Тарас не знаходив собі місця. Але коли одержав ще листа з притаманними старому діловими міркуваннями, який репертуар підібрати, де зупинитись, у Тараса раптом майнула думка, про яку він одразу написав Михайлові Семєновичу. «Чи не взяв би ти з собою рукопис «Москаля-чарівника»? Тут єсть прехороша дівчина і талановита артистка Піунова. То, може, й чи не вшкварили б цього Чарівника на вдивовижу нижегородським людям?»

Написав і схамецувся. Треба ж було поговорити з директором театру, самою Піуною, чи згодяться. Йому хотілося одразу ж піти довідатись, але вже смеркало, і, напевне, він нікого не застав би в театрі. Репетиції були зранку. Простіше поговорити під час вечірньої вистави.

Директор зрадів.

— Та це ж буде повнісінький аншлаг. Правда, що там казати, з Щепкіним що б не дали був би аншлаг. А втім, для нижегородців новинка.

— А чи встигнуть артисти підготувати, головне Тетяна, адже українською мовою?

— Чи встигнуть? — здивувався директор. — Як би це вони не встигли? Милій Тарасе Григоровичу, та ви не знаєте наших артистів. Вони і за день виставу підготують. Коли ми виступаємо під час нижегородського ярмарку або десь на гастролях, публіка вимагає щодня нової вистави.

Тарасові аж моторошно стало.

— У вас є підходяща для Тетяни актриса — Піунова.

— От-от, звичайно, вона, — підхопив директор.

— А чи згодиться?

— Хто? Вона? — директор засміявся з такої необізнаності Тараса Григоровича в театральних справах. Він гукнув: — Катю, Катю, ану йди, голубонько, мерщій!

Тараса пересмикнуло від такої фамільярності.

— Катерино Борисівно! — мовив він. — Чи хотіли б ви зіграти з Михайлом Семеновичем Щепкіним в «Москалі-чарівнику»?

— Я? — здивувалась Катя. — З Щепкіним?

— Катю, от що, — сказав безапеляційним тоном директор. — Ти гратимеш з Щепкіним в «Москалі», коли він приїде на різдво. Тетяну гратимеш. Роль, — він поцілував кінчики своїх пальців. — Але треба грати українською мовою. Отже, вивчи як «отче наш». Розумієш? Гратимеш з самим Щепкіним. Тобі це снилося?

Катя заблїмала блакитними круглими, як намистини, очима. Чи то з переляку, чи з несподіванки, аж слези виступили.

— Я вивчу, звичайно, вивчу. Коли це я ролі не вивчала?

Тарас був зворушений. Він узяв дівчину за руку і сказав їй заспокоююче:

— У вас прекрасно вийде.

— Еврика! Тарасе Григоровичу! — радісно вигукнув директор. — Ви самі заварили кашу, то й допомагайте. Що, коли б ви прочитали Катюші її роль? Вже ж краще за вас ніхто по-українськи не прочитас. А у нас є друкований примірник «Чарівника». Ви хочете?

— Я займуся з вами, — сказав Тарас ласкаво. — Ми й розмовлятимемо з вами по-українськи для практики.

— Звичайно, звичайно, — поспішно відповіла Катя. Вона не могла отямитись — вона гратиме з самим Щепкіним!

Повернувшись додому, Тарас приписав у листі: «Москаль-чарівник» є тут печатний, і Піунова сьогодні вчитись по-нашому говорити заходилась. Зраділо дівча — аж заплакало».

Возлюблену муз і грацій,
Тебе ждучи, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю...

Йому, дорогому старому другу, Тарас присвятить цей твір, що давно вже по краплинах виношується в серці. Тут, у Нижньому, нові зустрічі, розмови з декабристами, невідступні думки про звільнення народу від кріпацтва, боротьбу за нього і ця вимушена затримка, — усе дало поштовх, і раптом на папері вилилась, саме вилилася, поема:

Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, божес кадило,
Кадило істини. Амінь.

Він пише про далекі часи, про неофітів християнства, борців за правду. І тільки, немов ненароком, помилково оговорюється — про бідну матір, яка шукає ув'язненого сина:

Ідеш шукать його в Сибір
Чи теє... в Скіфію...

Та й без цієї помилки хіба не пізнають люди у мерзенному Нероні ката-імператора Миколу, хіба не впізнають першовісників волі — декабристів і не зрозуміють попри все вірою в майбутнє сповнені рядки:

А новий день із тьми неволі
На Колізей і Капітолій
Уже світив, уже сів.

Першому Щепкіну прочитає він цю поему «Неофіти». Тарасові так хочеться швидше прочитати друзям і знову дороблювати, дописувати, скорочувати, «вікіччувати», як він каже.

Добре було б знати думку Куліша. У того чорта гостре око, особливо до чужих речей. А Тарас ніколи не боявся і не

боїться щирої критики своїх творів. Аби щира, аби допомогла. Цю поему він любить, як найлюбіше дитя.

Дивно швидко написалась вона. В дні і ночі чекання. Як дізнався, що їде-таки старий, рахував уже не тільки дні, а й години.

І все-таки це сталось несподівано. Тарас не спав. Він знову сів за стіл до своїх «Неофітів» і не помічав, що вже ніч, глупа зимова ніч надворі, уже перша година минула, і друга, і третя. Він так заглибився, перевтілювався, що навіть не почув, як сильніше зарипів сніг за вікнами. Раптом голоси, кроки, тихий стукіт, і він, не накинувши навіть пальта, уже на ганку. З саней вилазила низенька кругла постать у шубі з довгою пелериною. Тарас кинувся до неї, майже вніс у кімнату. Прокинувся хазяїн, Микола Олександрович Брилкін, у якого мешкав Тарас. Вийшов, побачив: у передпокої, міцно обнявшись, ридають Тарас і Щепкін. Ні той, ні другий не можуть вимовити ані слівця. Нарешті відірвались, поглянули. Тарас побачив кругле старе добре обличчя з ясним широким чолом, добрі світлі очі. Ні, ні, він не змінився, він такий же, тільки трохи більше зморщок на обличчі. Такий же! Дорогий, любий друже!

А перед очима Щепкіна — хто це? Хто?

Лиса голова. Борода. Низенький Щепкін в цю бороду уткнувся і цілував її, цілував.

Тільки очі — ті ж. Тільки руки, їхні міцні обійми — ті ж. Ні, ні, той же палкий, нестримний любий Тарас. І знову без слів припали один до одного.

Брилкін навшпиньках вийшов. Змахнув теж сльозинку. Дружина спитала:

— Приїхав?

Брилкін кивнув головою. Теж від хвилювання не міг нічого сказати. Молода жінка схопилась з ліжка.

— Так треба ж самовар поставити, чайку з дороги.

Ця проста річ привела Брилкіна до пам'яті.

— Подумати тільки, під нашим дахом — Щепкін, Щепкін і Тарас Шевченко.

Хай будуть удвох. Не заважати їм.

* * *

Тарас потім писав друзям. «Я — найщасливіша людина». Хіба можна було бути не найщасливішим, коли до нього приїхав Щепкін, не злякавшись ні шляху, нічого. Цілий тиждень вони були вдвох удень і вночі! Розлучались тільки під час репетицій і вистав. Та й то не на далеку відстань.

Бо коли Михайло Семенович був на сцені, Тарас сидів у ложі з сяючим, як дитина, старим Улибишевим. Під час репетиції він теж бував у театрі. Адже він вчив партнершу великого Щепкіна, маленьку Катю Піунову, вірно вимовляти репліки Тетясі в «Москалі-чарівнику». Всі актори звикли, що Михайло Семенович приходить або приїздить разом з Тарасом Григоровичем, і Тарас Григорович блукає собі по театру, за лаштунками, по-приятельському розмовляє з робітниками сцени, з директором, з гримером.

Що казати про вистави? Про городничого, про Чупруна, про нову роль — Любима Торцова в п'єсі Островського «Бедність не порок». Як Михайло Семенович проникливо, по-людяному зрозумів і по-своєму зіграв Любима Торцова, п'яницю, що пустився зовсім берега, але зберіг великодушність серця.

— Ти знаєш, кого нагадав мені сьогодні? — сказав Тарас після вистави. — Твого перукаря Пантелеймона Івановича. Живий він?

— Живий, живий. Там такий квас розпутив, коли від тебе лист прийшов. Значить, вірний я взяв тон. Я думав про нього, коли працював над цією роллю. Не так, не так зрозумів її Садовський. Але я навмисне не хотів грати Любима в Москві. Це було б не по-дружньому, не по-товариському — от, мовляв, як треба грати.

— Добре ти моє серце, — не стернів і обняв Тарас старого прямо на вулиці.

Вони не могли наговоритись. Про всіх, про все хотів знати Тарас. Докладно розпитував про дружину, синів, яких знав ще хлопчиками, про друзів — Максимовича, Бодянського, Варвару Миколаївну Рєшніцу, яка тепер жила в Москві, про Сергія Тимофійовича Аксакова, з яким поки що був знайомий тільки листовно. І розпитував, розпитував без кінця про подорож до Лондона, про Герцена.

Ще в дорозі вирішив Щепкін: «Про Герцена Тарасові ані слівця. Досить з нього десяти років. І Олександра, мабуть, вже ніколи не побачу. Про це й розмови хай не буде...»

І були, були розмови.

Усе розповів Тарасові. Обурювався, що Герцен не розумів його, не послухався. А Тарас дивився йому в очі, усміхався і мовчав, хоч і не заперечував. Показав Щепкіну портрет Герцена, перемальований з фотографії у свій «Журнал» — щоденник.

— Схожий?

Щепкін кивнув головою.

— Я так і думав, — сказав Тарас.

Щепкін бачив — Тарас розуміє Герцена. Махнув рукою і раптом перевів розмову на театр. З обуренням розповів про утиски менших акторів, яких він завжди захищав, і несподівано закінчив:

— Думає начальство театральне, що не найду управи на нього. Я не боюся і цареві правду сказати. А коли не pomoже, так, врешті, можна ж і в Лондоні про них пропечатати. Тоді ж не тільки всі в Росії прочитають, а й за кордоном! А Олександр Іванович надрукує. Звичайно, надрукує,— сказав він впевнено і навіть з гордістю.

— От бачите,— тихо промовив Тарас.

Щепкін схаменувся, почервонів і сказав, розвівши руками:

— Ніде правди діти.

* * *

Батько, службовець театральної контори, сказав Каті:

— Катерино, ти зараз наче лотерейний квиток витягла. Не лови гав. Не забувай, що твій контракт в Нижньому закінчується. А після того як з Щепкіним виступала, можеш і свою ціну називати.

Баба зітхнула і відвела очі. Не любила зяти.

Катя незадоволено пересмикнула плечиком.

— Тату, я сама знаю,— і прикусила губку.

Багато розмовляти у них в сім'ї не дозволялось.

Зараз їй хотілось, як ніколи, грати й грати, прислухатись до кожного зауваження Михайла Семеновича і хоч трохи не думати про користь, що було завжди на першому плані у батьків.

На жаль, вона і сама знала — контракт закінчується, старші артистки не дають ходу, бояться її успіху і молодості.

Щепкін сказав, що навіть з Самойловою йому не було так легко і весело грати в «Москалі-чарівнику», як з нею. Правда, на репетиціях жучив, як ніхто ніколи.

— Навіщо ці завчасні усмішки? Ти перевтілилась в Тетясю. Живи, як вона. Хіба вона так з москалем розмовляє? Ні, ні, почнемо спочатку.

Грай так, щоб я не помічав, що ти роль вивчила.

Як ти гадаєш, куди Тетяся дивиться, коли чоловік з нею розмовляє? Бісики на публіку з очей пускає? Не думай про публіку.

Катя не ображалась. Хіба їй, звичній до грубих і безглузких беззаперечних наказів провінційних, часто випадкових режисерів, ображатися на вдумливі зауваження великого актора? Вона ловила на льоту кожне слово, намагалась

вгадати його бажання. Врешті він був задоволений нею. Один вечір вони провели разом. Тарас Григорович, Михайло Семенович і вона. Це перед виставою, коли Тарас Григорович займався з нею. Михайло Семенович розповідав про французький театр, про славетну Рашель.

Він сказав, що у французькому театрі йому навіть трохи сумно було.

— Розумієш, Тарасе, ефекти і ефекти. Грають злагоджено, чудесно, кожен і крок, і погляд продуманий, все зроблено добросовісно, але зроблено. Там, де якась дрібничка, весела інтрига — все блискуче. А тільки торкнись справжнього людського почуття, пристрасті — все по-старому. Життя нема. Все вигадано драматургами. Скрізь декламації, все зачене.

— А Рашель? — спитала несміливо Катя.

— Рашель? Нічого не скажеш, вона геніальна. Вона стільки думок кипула в мою стару голову, підстобнула мене. Ми багато говорили про вивчення, як воно потрібне. Не можна наділяти роль своєю власною персоною. Треба вивчати того, кого граєш. Вона грає надзвичайно. І в той же час мені здавалось, коли дивився на неї, коли б до її таланту додати наші вимоги, як ми, росіяни, дивимось на мистецтво, ото було б чудо.

Дивно мені було. Скрізь в Європі в театрах панує декламація. Просто завивають. А ми ж боремось проти цього. Оце коли був востаннє, я її на театрі не бачив, тільки дома, в гості мене до неї возили. Картав я себе весь час. Мови не знаю, з перекладачем розмовляти — зовсім не те. А втім, — звернувся він до Тараса, — відчув, баба — плут.

Книгу з хитрим написом подарувала, поцілувала мене в обидві щоки.

Катя слухала, не зводячи очей з Щепкіна. І в той же час відчувала, що з неї не зводить очей Тарас Григорович.

* * *

Спочатку йому здалось — вона схожа на Оксаночку. Кучерява, тоненька, невеличка, жвава. Коли він її бачив, здавалось, з-за хмар визирає проміння і потрошку все освітлює навкруги. Звичайно, вона була інша. Здібна, самостійна актриса, сама заробляла на хліб свій, інколи навіть вражала Тараса якась меркантильність, якийсь спокійний розрахунок. Але потім згадував, в якому середовищі виросла вона, до чого звикла. Згадка про те, що вона внучка кріпацької актриси, зворушувала його, вона ставала ближчою.

Він бачив, як уважно дівчина слухає Михайла Семеновича, як за кілька днів вона змінилась навіть у своїх звичайних ролях, виросла і порозумнішала на кілька років.

Три вистави, які дав Щепкін у Нижньому Новгороді, просто сп'янали нижегородців, привели в «трепетне захоплення», як казав Тарас. А сам Тарас відчував себе не на сьомому, а на сімдесятому небі. Безмежно щасливим, помолоділим, бадьорим. І після від'їзду актора тільки й мови було скрізь про Щепкіна. Усіх підкорив не тільки актор, а й Людина. З Брилкіними він навіть «породичався» — хрестив новонароджену дочку. Про Улибишева і казати нема чого.

А ще здавалося Тарасові, приїзд Щепкіна, крім усієї невимовної радості, жаданого побачення з другом, зв'язав його з цією жвавою, здібною дівчинкою Катрусею. Катруся-Тетяся — так тепер звав її Тарас, і при кожній нагоді намагався побачити її. Він познайомив її з сім'єю Брилкіних, по суботах ходили вдвох на обід до розумної симпатичної жінки, директриси жіночого інституту Дорохової.

Дорохова нагадувала характером Варвару. Така ж була пряма, поривна, чесна і в поглядах, і у вчинках. Вона виховувала дочку декабриста, друга Пушкіна, Пущину Шіночку. З них обох Тарас писав портрети.

Іноколи Тарас заходив до Піунових, в скромну квартиру з чотирьох малесеньких, низеньких кімнат. Але відчував якусь настороженість і у батька, і у матері. Тільки баба і молодші братики й сестрички поводитись з Тарасом без церемоній. Найкраще було, коли батьки кудись ішли з дому. Тарас тоді везвся з малечею, розмовляв весело з старою колишньою актрисою, читав з молодою актрисою любимі твори — вірші Пушкіна, Лермонтова, байки Крилова. Катруся любила читати вголос і читала добре.

Чи зрозуміла вона цей прекрасний вірш Курочкина, який прочитав Тарас? Для нього він був наче шматочком його самого. Недарма записав у свій «Журнал».

Так в наши лучшие года
Мы пролетаем без участия
Помимо истинного счастья!
Мы молоды, душа горда...
Как в нас заносчивости много!
Пред нами светлая дорога,
Проходят лучшие года...

Він наче просив — не пролетати «без участия». Вона дивилась широко відкритими блакитними очима, в яких були

допитливість, цікавість і... трошечки врівноваженого холодка. Тарасові здавалось, коли б її вирвати з цього болота, змінити оточення, дати добру школу, з неї може вийти велика актриса. А так — загине дівча на водевільчиках та мелодрамах. А міг би бути алмаз! Тільки треба нею керувати, допомагати освіті, розвинути смак. Він відчував, що коли б був поряд з нею, яким би старшим другом і помічником став би він. І раптом зрозумів. Не тільки другом і помічником. Він хотів би взяти її за руку і піти вдвох по шляху життя з вірою у велике щастя.

Яке б це було щастя!

Як гірко, самотньо одному завжди, завжди. Дружина. Родина. Ніколи ще з такою силою не вибухало це бажання свого щастя, сім'ї. Як добре, що вона не вікчемна панночка, а людина, що заробляє сама (хоча й тільки двадцять п'ять карбованців на місяць та два бенефіси на рік), що вона живе мистецтвом, що й вона може стати його другом, розуміти його. О, як би він її плекав, беріг!

Яке б це було щастя!

Він не стерпів. Написав Миколі Костомарову і знову-таки Панькові, що набридло йому бурлакувати, він хоче одружитися. Панькові послав і «Неофітів», щоб прочитав і, переписавши, надіслав до Москви Щепкіну. Чекав слухної хвилини поговорити з Катею.

Тарас з любов'ю переглядав книги — просила, щоб вибрав що-небудь для «ранку» для читання. Зупинився на «Фаусті» — монолог Маргарити. Уже мріяв, як увечері вона читатиме йому, говоритимуть про поезію, Гете, Фауста. У них не раз виникали такі чудесні літературні читання та розмови. Тут, у Нижньому, він ні з ким не радився, нікому не признався. Чомусь він вірив у своє щастя. Він все врахував, крім одного. Їй було шістнадцять років, а йому сорок чотири, а виглядав він на всі... ні, ці дні він не дивився у свічадо...

* * *

Катя крутилась перед дзеркалом і наспівувала.

Театр отец, театр мне мать,
Театр — мое предназначенье.

— Перестань крутитись, — суворо промовив батько. — Ти казала йому, щоб написав Щепкіну про тебе? Щоб улаштував у харківський театр?

— Казала, казала, він писав, Щепкін обіцяв,— примхливо відповіла Катя.

— Щось зачастив він до тебе,— вів далі батько.— Ти дивись, діло ділом, а він тобі не пара.

— Не пара,— забурмотіла баба, перетираючи посуд.— Така знаменита людина і не пара. Яку статтю про Катюшу після бенефісу написав.

— Знаменита то знаменита, та спокійніше було б, коли б уже не така знаменита. Не засилали б туди, куди Макар телят не ганяв. А стаття могла б бути і без зауважень.

— А, облиште,— різко сказала Катя.— Сама знаю, що робити,— і вийшла з кімнати.

Їй було неспокійно. Вона не знала, що робити. Звичайно, їй лестили увага і любов Тараса Григоровича. Коли б не він, хіба грала б вона з Щепкіним, хіба б приймали її скрізь у кращих домах, а сам він хоче все, все зробити для неї. І допомогти, і розважити. Оце недавно запросив її з матір'ю покататись на санках. Як добре було, весело! А коли Катя заливчасто заспівала народну російську пісню, він так радів, так дивився на неї. Але... Навіки з ним? Вона не знає, що робити...

І коли раптово він прийшов увечері до них, з незвичайним схвилюваним виглядом, вона злякалась. Зараз, зараз він скаже щось важливе. Катя хотіла втекти.

— Мені треба на респетицію.

— Чекайте, Катрусю,— мовив Тарас твердо.— Отут батько і мати. Я маю вам щось сказати. Віддайте за мене Катрусю.

Катруся щось забелькотіла і вибігла з кімнати.

Батьки ніяково переглядались. Тарас вклонився і вийшов.

Вона не відповіла ані «так», ані «ні». Тарас чекав. Але дівчина уникала зустрічі, а коли стрічалась на людях, уникала розмов.

Помер старий Улибишев. Славний біограф Бетховена і Моцарта. Тарас проводжав псбіжчика на кладовище. Театральний оркестр грав марш з бетховенської симфонії, і кожен акорд таким смутком відбивався на серці. Ловив себе на тому, що думає не тільки про старого, привітного і розумного Улибишева, а думає про себе. Невже треба поховати свої мрії про тихе, затишне, дружнє щастя, про сім'ю? Ловив себе на тому, що шукає очима, чи немає в натовпі проводжаючих Катрусі. От начебто майнула хутряна шапочка, з-під якої вибилось кучеряве, русяве волосся, її тонка постать в дешевій, але модній шубці. Може, вона не зрозуміла його? Злякалась? Він справді був тоді наче п'яний від пере-

живань. Вона повернула книги, нічого не відповідає навіть про перевід до харківської трупи, який влаштував-таки дорогий Михайло Семенович. Навіть перед старим незручно. Він напише їй листа. Пояснить.

Лист вона прочитала уважно на самоті. Тільки баба була дома.

«Любима і вельмишановна Катерина Борисівна!

Я сам приніс вам книги і приніс їх для того, щоб ви їх прочитали. Але ви, не прочитавши їх, надіслали мені назад. Як пояснити мені ваш вчинок? Він рішуче ставить мене в безвихідь...

Справа надто для мене важлива. Я вас люблю і кажу це вам прямо, без всяких вигуків та захоплень. Ви надто розумні для того, щоб вимагати від мене палких освідчень в коханні. Я надто люблю і поважаю вас, щоб вживати пошлості, такі прийняті в світі... Стати вашим чоловіком для мене найбільше щастя. І відмовитися від цієї думки буде важко. Але, якщо доля вирішила інакше, якщо я мав нещастя не подобатися вам, і повернені мені вами книги означають відмову, то нема чого робити, я повинен підкоритися обставинам. Але в усякому разі ані почуття мої, ані повага до вас не зміняться, якщо ви не можете або не хочете бути моєю дружиною, то дозвольте мені лишити собі хоч одну втіху — залишитись вашим другом і постійною відданістю і шанобою заслужити вашу прихильність добру і повагу.

В чеканні відповіді, яка повинна вирішити мою долю, лишаюсь відданий вам і глибоколюблячий Тарас Шевченко».

Вона перечитала не раз. Відчула щось таке недосяжне, інше, ніж усе, що бачила досі. «Глибоколюблячий» — справді глибоколюблячий, відданий. Як все це не схоже на залишання провінційних молодиків і як не відповідає її легким і веселим мріям про палкий роман з якимось столичним красунем-артистом або ще краще — з режисером! Про такий роман, про який залюбки розповідають старші актриси з додатком власної фантазії. Звичайно, їй приємна Шевченкова увага, увага людини, яку поважають у місті всі солідні люди, до якої приїздив сам Щепкін і одразу полюбив сам покійний «генерал» Улибишев. Що казати? Приємно, коли тобою так захоплено милуються. Але ж до чого він не схожий на всіх закоханих! Хоча б стаття про її дебют в місцевій газеті. Навіщо він написав, що їй треба поширити свій репертуар, про неправильності в дикції? Хіба може закоханий бачити якісь недоліки? А коли й побачив, навіщо писати в газеті? Щоб артистка Васильєва раділа? Правда, про суперницю Васильєву він, хоч похвалив її гру і особли-

во міміку, проте написав, що складається враження, що вона вже виявила всі свої можливості, що далі чекати нема чого... Надто у нього великі вимоги до всього, до всього! Ні, ні, з ним буде важко, не просто. Правда, він врешті поїде до столиці, напевне, поїде. Вона може попасти на столичну сцену. Ну, і що з того? Буде на виходах, коли вона в провінції «перший сюжет». Ні, ні, не в тому річ. Хоч він милується нею і виконує її бажання, але ж вона завжди дивитиметься на нього знизу вгору. В неї вистачає настільки розуму, щоб признатися собі в цьому.

— Бабо,— раптом спитала Катя, сердито і жалібно водночас,— що мені робити?

— Катюшо,— сказала баба.— Щастя раз у житті стукає в двері. Треба вчасно відчинити. Не помились.

— Не кажіть загадками,— трохи не заплакала Катя.— Я питаю вас, що мені робити? Ну, що б ви зробили, коли б ви одержали такого листа?

— Такого листа?.. Я стала б навколішки і молилась, і дякувала божій матері, що на моєму шляху стрілась така людина. І пішла б з нею світ за очі. Але ж ти не любиш його,— сумно похитала баба головою.— Ні, ні, ти його не любиш. Ти, Катюшо, може, нікого не полюбиш по-справжньому, отак, як він. А може, ще не прийшла твоя пора. Скажи йому чесно. Не мороч голову людям.

— Батько казали, поки не з'ясується з контрактом, нічого не відповідати,— щоб Харкова не прогавити.

Баба презирливо мовила:

— У батька все на терезах. А ще актором був! Контрторник!

* * *

Невже непоправно руйнувалися мрії! А тут ще від Костомарова лист:

«Далебі, дуже добре б зробив ти, мій єдиний друже, коли б оженився. Хоч на старості літ, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи одпочити душею і щоб тобі бог заплатив за всі тії муки, що переніс! А що про мене пишеш, то теж правда. І на моє нещастя, велика правда, та що ж мені робити, коли у всьому Саратові нема жодної жіночої душі, щоб подобалась...»

Перед Тарасом виринула тоненька постать у чорному, чорні заплакані очі, смагляве ніжне личко. Як щиро, віддано дивились очі. «Я чекатиму його, все життя чекатиму»,— шепотіла Миколина наречена, цілуючи побратима

Тараса. Що ж трапилось? Тарас повірив тоді цим очам, в яких було стільки щирості, стільки непідробного горя.

Очі у Катрусі завжди спокійні і наче щось вичікуючі. В них нема того пориву, що навіки запам'ятався в очах Оксаночки, в наївній простенькій Тодосі, в милій, незабутній віленській подружці — Дзюні Гусиковській. Але, може, він помилився? Може, він сам уже щось вигадує недоречно на свою маленьку Катрусю? Він почекає. Тарас заглибився в роботу.

Добрий, хороший Герн, вірний оренбурзький друг, передав через приятеля захалявну книжечку — його невольницьку поезію, і тепер Тарас переписував, редагував свої твори.

Незабаром прийшли листи від Куліша. Одне по одному. В першому про «Неофітів». Так і з'явилось перед Тарасом гордовите Панькове обличчя, так і почув він його повчальний голос: «Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, та не для друку... Не годиться напаминати синові про батька, ждучи від сина якого б не було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнути нам не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло».

— Де ж та воля, — аж стукнув кулаком Тарас по столу, — і яка вона буде та воля? Збираються поміщики і в Нижньому, збираються комітети, говорять, говорять, стрічаються, а де ж воля?

«Найближчі тепер до нього люди по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його».

— Паньку, Паньку, до чого ж ти добалакався, докотився? Ох, докотився, та в зовсім інший бік від Тараса!

Тарас добре вже знає, як «любить він нас» — новий цар. «Не тільки друкувати сю вещь рано, да позволъ мѣнѣ, брате, не послати і Щепкіну, бо він з нею повсюду носитиметься. І піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускати тебе до столиці». Та хто ж думав її друкувати? Хіба сам Тарас не розуміє цього? А що вже Щепкін її матиме — то вже, пробачте, Паньку Олельковичу, це вже не вапа влада!

А яке ж його братнє слово про намір Тараса одружитися?

«Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитися. Негарну ти пору вибрав: не вибивсь із своєї нужди, не вийшов на простий плях. Треба було з сим ділом підждати».

А чи ти знаєш, Паньку, що таке самотність? У тебе, здається, і досі нема дітей, то, може, ти хоч це зрозумієш, що кожна мала дитина перевертає серце. Ніжні пальчики

Дмитрика. Кучерява голівка Наталочки. Сліди діточих віжок на піску Новопетровської пустині.

Невже цього ти не розумієш, себелюбивий Паньку?

...«Тепер, мабуть, якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане на твоїй дорозі».

Невже твоя королівна, твоя Олеся, стала тобі на дорозі?

Тільки б захотіла, тільки б згодилась Катруся, яке б це було щастя!

Ще каменюку беріг в листі Панько.

«Про московські ж повісті скажу, що зневажаєш ти себе ними перед світом та й більше нічого. Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом та й спалив».

Спалив. Він спалив би те, що писав Тарас уночі в казармах, під виття вітру на березі моря, сховавшись під єдиною рідною вербою, що виросла з гілки, яку він врятував від «зеленої алеї». Як повернувся язик таке сказати, рука таке написати?

Тарас згадав. Ніч в Орській фортеці, одна з перших ночей. Він перенісся тоді думками у Київ, на Поділ, до друга Панька і писав, писав у півтемряві, порушуючи страшну заборону, «Ченця» з присвятою йому, Панькові Кулішу.

Переписуючи в Нижньому Повгороді «Ченця» з «малої» захаяльної книжечки у нову, «більшу книгу» — він зняв присвяту. Він її закреслив у своїй душі. Але Панько надіслав з листами книгу українських оповідань якогось Марка Вовчка.

Щоб заспокоїтись після дошкульних листів, Тарас почав читати. Почав і не відірвався до кінця. Хто він такий, цей Марко Вовчок, який з першого рядка став наче рідний молодший брат? І навіть образа на Панька не за критику, не за черству пораду не одружуватись, а образа за те, що покотився в інший бік, затьмарилась трохи перед радістю, яку відчув, читаючи цю книгу. Оповідання були просякнуті любов'ю до скривдженого народу, свіжо, соковито, так що в нижгородській кімнаті немов повіяло усіма пахощами українського рідного степу. Ну що ж? Замість відчуженого Панька, рідним став якийсь невідомий Марко Вовчок.

* * *

9 лютого. Ніч була безпутна. Краще не згадувати. Ало вранці він схопився і, присівши коло столу, нестримно написав три вірші підряд.

Це були «Доля», «Муза», «Слава» — його кредо, його «вірую».

Нарешті і він залишив Нижній Новгород. Листи від графині Толстої і від Михайла Лазаревського повідомляли про дозвіл Тарасові Шевченкові приїхати до столиці.

Він пробув тут майже шість місяців. Такий був розтягнутий крок до волі.

Але він не нарікав. Тепер, йому здавалось, така зупинка була необхідна. Трохи отямитись, розібратись. Він розібрався. Тут він зустрівся з декабристом, тут він вперше побачив нову «Полярную звезду», тут вперше читав «Колокол» і благоговійно поцілував його. Тут він ясно відчув, скрізь, де промені жива думка, б'ється живе серце — розпалюється боротьба. Носить по хвилях океану нескоримий корабель Гарібальді. Живуть легіони Міцкевича, що, борючись за волю у Франції, в Італії, борються за свою ойчизну. Мадзіні, Ворцель, Віктор Гюго, вигнані з батьківщини, як зброю піднімають своє слово. Живі і мертві. І в набатний «Колокол» дзвонить на весь світ Іскандер. І всі вони подають йому, Тарасові, руку, щоб йти одним строем на боротьбу. Герцен, а не Куліш став йому тут рідним.

Його приймали в Нижньому гостинно, доброзичливо, але для себе він розібрався, де порожня ліберальна балаканина і де справжні молоді сили для боротьби за майбутнє.

Він прагнув у Петербург, Академія, мистецтво, друзі і... «Современник». Йому нетерпілось познайомитися з діячами «Современника».

Нещодавно один земляк знайшов Тараса в Нижньому і розповів цікаву річ. Марко Вовчок — це жінка, уявіть собі, жінка, зовсім молода, дружина Панаса Марковича. Так, так. Того самого Панаса Марковича, який був у «Кирило-Мефодіївському товаристві». Провини за ним не знайшли і обмежились висилкою до Орла. Отам він і одружився. Маруся Марковичка, його дружина, талановита і гарна жінка.

«Яке прекрасне створіння ця жінка, — подумав Тарас, — не чета моїй актрисі». Раптом він розгледів актрису і зрозумів. Вона не самостійна в своїх почуттях. Не тому несамоствійна, що молода. Над Катею тяжів дрібний розрахунок батьків.

Може, він був не дуже справедливий до неї, може, він забув про різницю віку, забув подивитись у свічадо. Ні, не це не міг простити Тарас. Адже у листі писав він не тільки про глибоку любов, а й про глибоку повагу й дружбу. Це було відштовхнуто з незрозумілою провінційною обмеженістю.

Не треба й згадувати її.

Нижній буде пам'ятний не цим невдалим сватанням. Тут було свято з свят — приїзд Щепкіна. Тут він лишав хороших людей.

Він прощався з Нижнім, з Волгою, з друзями.

Від'їзд був трохи забарвлений гумористичним відтінком. До Тараса за два дні до від'їзду зайшов жандармський унтер-офіцер, який відвозив у Вятку покараного за буйну поведінку капітана, і тепер шукав попутника до Москви. Недорого, за десять карбованців, запропонував довести Тараса. Тарас з задоволенням погодився. «Дешево, спокійно і звично», — сказав він друзям.

Останній обід у Дорохової. Він прочитав свої вірші — «Музу», «Славу», «Долю».

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли! У нас нема
Зерна неправди за собою.

Він повертався загартованим бійцем.

НА СТОРОЖІ— СЛОВО

ALMA MATER

Листи Тараса Григоровича мати завжди читала уголос. Слухала вся сім'я. Та й не тільки сім'я. Катенька, старша дочка, підліток, не пам'ятала, щоб за сімейним столом, крім матері, батька, тьоті Каті і меншої сестри Оленьки, не був присутній ще хтось чи то з родичів, чи татових учнів-художників, чи з близьких знайомих.

Про «середі» нема чого й казати. Це був давно визначений «день» графів Толстих.

Приходило багато людей. Для художників у величезному залі розставляли столи, заготовляли папір, олівці, фарби. Вони малювали. Поети й письменники читали нові твори, чудесна співачка маленька Марія Грінберг часто співала романси, а Леонова і Петров — арії із опер; відомий блискучий піаніст і композитор Антон Контський ніколи не відмовлявся заграти на роялі. Були й просто гості, які тільки слухали і розважались. Тут усім було цікаво, і кожен почував себе невимушено. Тьотя Катя, сестра матері, графині Анастасії Іванівни, завжди клопоталась коло самовару і столу з простенькою педорогою вечерею, — тартинки до чаю, буженина, паріzana тоненькими шматочками. Вино на стіл не подавали. Цікаво і жваво було і без вина — від розмов, музики, співів. Тут стрічались Тургенєв, Майков, Полонський, Писемський, Щербина. Дотепам, різноманітним оповіданням не було кінця-краю. Мати, далеко молодша за батька, усіх просто і легко знайомила, зав'язувала розмови. Вона любила мистецтво, і ніякі новини не минали її. Але Катенька відчувала: все — від батька, від її старого, розумного, справедливого і талановитого батька, якого всі так люблять і поважають.

Старий віце-президент Академії художеств, один з видатних медальєрів Європи, граф Федір Петрович Толстой в своїй незмінній коротенькій епанчі поверх сюртука, з піваршинною люлькою, інколи й сам щось малював або майстрував. Частіше вирізав дочкам надзвичайні речі — то ляльковий театр, то тварин, або навіть добродушно показував фокуси.

Він спочивав на цих «середах». Йому минув уже вісімдесятий рік, але він був зайнятий ціліснітькмі дні. Більше чужими, не своїми особистими справами.

Не лише по середах, а й в інші дні в їхній квартирі на першому поверсі Академії художеств постійно бували друзі і рідні. І останні два роки всі знали, всі непокоїлись, всі переживали справу з визволенням колишнього учня Академії художника і поета Тараса Шевченка.

Від дітей секретів не було. Принаймні старша Катенька знала все від першого листа з Новопетровського форту.

Учитель словесності Микола Дмитрович Старов ткнув на карті олівцем за синьою довгастою плямою — Каспійським морем — у жовту — пустині, піски. На тому місці, куди він ткнув, навіть кружечка не було. Цей форт був таким маленьким і незначним.

Микола Дмитрович замість уроку — він викладав літературу і граматику — бігав схвильовано по кімнаті, куйовдив довге волосся, захоплено розповідав про поета Шевченка, про його твори, про його «Кобзаря». У експансивного Миколи Дмитровича не було меж ані захопленню, ані ненависті. Учитель гаряче виголосив цілу промову перед Катенькою про велику мету життя — служіння народу, про вікову несправедливість — кріпосне право, яке от-от скасують. А тепер, після смерті царя Миколи, всі зітхнули полегшено, і Росія обов'язково вийде на широкий шлях прогресу.

Власне, це був лейтмотив усіх розмов, усіх дебатов, що точились в столиці серед молоді, серед письменників. Катенька слухала уважно-уважно учителя, і їй теж хотілось віддати свої юні сили боротьбі за величні і прекрасні ідеали. Їй здавалось, як і багатьом юним душам, що починається нове життя, яке перетворить всі ці ідеали в дійсність.

Першу відповідь на лист Шевченка з доручення батька написав Микола Йосипович Осипов, молодий художник, який довгий час навіть жив у них і був зовсім «своїм». Осипов, як і Старов, не бачив ніколи Шевченка, але в стінах Академії збереглося багато згадок, багато оповідань про великого Карла Брюллова і його любимих учнів. Тарас Шевченко був з найулюбленіших. І Осипов гаряче запевняв, що коли б поезія не полонила Шевченка, він був би знаменитим художником. Не менш запальний, ніж Старов, він з обуренням говорив про заборону Тарасові малювати — художникові, для якого малювання однаково що повітря.

Осипов записався в ополчення і поїхав на війну. Листування вела тепер сама мати, графиня Анастасія Іванівна,

правда, не підписуючись. І з кожним листом вся ця справа ставала для всієї родини ще ближчою, немов кривною.

Коли мати читала листи, щоразу Катенька боялась, що розплачеться тут перед усіма. Вона сиділа, витягнувшись у струнку, навіть очима боялась блимнути, навіть густі чорні вії не ворушились.

А у тьоті Каті, доброї, немолодої дівчини, по щоках завжди текли сльози.

Старов переказав їй твори з «Кобзаря», а в них стільки було про безталанну жіночу долю, що автор їх став рідним.

З тьотею Катею Катенька була навіть ближча, ніж з матір'ю.

Часто увечері, вже в ліжку, вона просила, щоб тьотя Катя посиділа коло неї, і їй вже звірялась у всьому, що її хвилювало. Крім своїх, ще напівдитячих справ, треба було знову переговорити про все, про що говорили батьки, що трапилось, чого чекали. Становище було напруженим. Імператор Олександр II викреслив із списку прізвище Шевченка. А тато знову поїхав до міністра двору.

— Тьотю Катю, ти подумай,— дівчинка, не витримавши, сідала на ліжко, натягнувши сорочку на коліна,— які каміні, жорстокі душі. Міністр сказав татові: «Нічого, ваше сиятельство, з цього не вийде. Імператор не хоче слухати про Шевченка».

Коли б граф, і Катенька, і всі домашні знали,— міністр ще й додав, коли Федір Толстой вийшов з його кабінету: «Старий виживає з розуму. Що йому до цього мужичого поета? Ця справа безнадійна...»

— Але тато,— вела далі Катя, хоча тьотя Катя разом з нею чула про все,— поїхав до великої княгині. Як добре, що він поїхав! Пам'ятаєш, мама тоді одержала другого листа від Шевченка. Тато сміливий, правда?

— Він добрий і справедливий,— сказала тьотя Катя.

— І ти знаєш,— хитро всміхнулась Катя,— він дуже, дуже наполеглива людина. Правда, не можна подумати, коли дивився на нього, адже велика княгиня теж відмовилась просити царя. А батько тоді каже: «Ну, тоді я сам від свого імені подам прохання імператору». А княгиня здивувалась: «Як, що з вами, граф? Я, сестра, не насмію цього зробити, а ви... Та ви збожеволіли». А батько все-таки подав. Як ти гадаєш, що тепер буде? Багато знайомих дам кажуть мамі, що у батька тепер будуть великі неприємності. Але ж хіба можна так жити? Не заступатися за людину, за правду, боятися для себе неприємності?

Та минула коронація. Час минав. Тижні. Місяці. Цілий рік.

До матері прийшов якийсь офіцер. Він справляв враження дуже вихованої і чемної людини. Певне, з якоїсь аристократичної родини. І раптом Катенька почувала:

— Я був солдатом Оренбурзького батальйону і стрічався з Тарасом Шевченком. Я полюбив його, його не можна не полюбити. Це великий поет і художник, це людина з великим серцем. Коли його не визволити тепер, зараз, він загине. Солдатом я відбував покарання в Новопетровському форті, там, де Тарас Шевченко зараз. Коли б ви тільки знали, графине...

І ніби інша людина вже була перед графінею. Офіцер дивився прямо в очі своїми сірими палкими очима і говорив, немов хотів, щоб вона сама побачила з його слів те, що бачив на свої власні очі, все те оточення, в якому перебуває поет, всі ті убивчі для людської душі обставини. Казарма, муштра, тупоголові невігласи командири. Піски пустині, жахливий клімат, хвороби, що руйнують здоров'я, і тільки святий творчий вогонь один підтримує вигнанця.

— Графине, коли Шевченко загине, ми всі будемо відповідалні за це перед Росією. Перед нащадками. Якби ви знали, в яких умовах він інколи малює. З моїм другом Броніславом Залеським Тарас Григорович був в експедиції на горах Каратау. І для нього було єдиним відпочинком, коли десь, примостившись на скелі, на камені, над урвищем, тримаючи на колінах альбом, він малював. А пісок не давав розтирати фарби, засліплював очі. А він малював. Ви, ваші святі руки, врятують художника для мистецтва, якому ви так служите, яке так любите.

Дивно тримався, дивно й пристрасно говорив той офіцер. Графиня не тільки обіцяла знову порадитись з графом, вжити ще різних заходів, але вона запросила офіцера бувати у них.

Катенька потім спитала матір — хто це був.

— Сігізмунд Гнатович Сераковський, офіцер Академії генерального штабу, — задумливо відповіла мати і додала: — Яка дивна людина.

* * *

Тепер абстрактні вирази «мученик», «бідний вигнанець» для Катеньки втілились у видимий образ. Вона уявляла голий відлюдний берег Каспію, нестерпну спеку влітку — а солдатів муштрують на плацу, і серед них — Тарас Шев-

ченко. Задушливі казарми, нари,— що це таке — нари? Навіть тьотя Катя не пояснила як слід. Сказала: «Такі ліжка». Старова Катенька посоромилась спитати. Кари шпіцрутенами. З яким обуренням казав про них той несамовитий офіцер. Уявлялась самітня людина на горбі над морем, яка вдивляється в далечінь, чекає звістки. Чекає листа від них. Від своєї alma mater, а листа нема. Батькові натякають, що він вже відробив своє, п'ятдесят років відпрацював в Академії. Ширяться чутки, що граф Толстой тепер буде не віцепрезидентом, а товаришем президента. Почесна відставка. Батько до цього ставиться байдуже. Як добре, що і мама більше турбується, аби справу Шевченка довести до кінця. Вона така гарна, енергійна, вона використовує всі знайомства. Тепер частіше вона, а не батько їздить з потрібними візитами. Але ніхто, ніхто в сім'ї не нарікає, що почали, здавалося б, безнадійну справу. Інколи Катенька так ясно уявляла собі самотню зажурену постать на березі моря, що казала матері:

— Мамо, напиши Шевченкові, адже він чекає.

— Що ж я напишу, коли нічого не відомо?

— Ну, просто так. Однаково, ти ж не підписуєш листи.

...У дитячій було поночі. Сестри Катенька і Оленька вже спали. Раптом в кімнату вбігає тьотя Катя.

— Вставайте, вставайте, радість!

— Що, що таке? — схопились дівчатка.

— Швидше, швидше, йдіть у залу.

Вона допомагає маленькій, восьмирічній Оленьці натягти платтячко, Катенька, як навмисне, не попадає ногою в черевики. Нашвидку перехоплює тугу русяву косу стьожкою.

— Швидше, дівчатка! — чути голос мами.

У залі вже всі свої. Всі обіймають їх, як на великдень,— і мама, і тато, і веселий молодий художник Осипов.

Тато в руках тримає папір, а обличчя в нього таке ясне і щасливе.

Оленька ще блимає сонними очима і нічого не розуміє.

— Звільнений! Шевченко звільнений! — вигукує Осипов.

— Шевченко звільнений! Звільнений! — раптом збагнувши все, кричить Катенька і кидається в обійми то матері, то батька, то тьоті Каті. А Осипов підхоплює її і крутить по всій залі, і ніхто не спиняє ані їхнього дикого танцю, ані їхніх нестримних вигуків. Хай чує вся альма матер! Шевченко звільнений!

Його хотілось швидше бачити. Тепер мама писала, не криючи свого імені. Та всі ж знали — Шевченко з першо-

го ж листа догадався, хто пише йому, хто його «святий анонім».

Каспій, Волга ожили для дівчаток. На уроках Старов показував: тут Астрахань, нарешті Тарас Шевченко їде. Він пливе Волгою. У Нижньому він зійде з пароплава. У квартирі Толстих весела метушня. Готують любительську виставу. Треба зібрати гроші і надіслати Шевченкові.

І раптом важкий лист з Нижнього. Що таке? Шевченка затримали в Нижньому.

До матері знову приходять. Той самий запальний офіцер Академії генерального штабу — Сераковський і з ним ще один друг Тараса Григоровича з таким приємним, симпатичним обличчям, спокійними рухами і лагідним голосом — Михайло Матвійович Лазаревський.

Другого дня мати одягає візитне оксамитове світле плаття, маленький капелюшок з мереживом у два ряди — один ряд напівзатуляє її гарне, ще молоде обличчя, другий спадає майже долу.

Тьотя Катя оглядає її з усіх сторін. Оправляє під хутряним салопом плаття. Адже візит дуже відповідальний. Мама їде до незмінного президента Академії художеств — великої княгині Марії Миколаївни. Мама уперта і доводить справу до кінця.

Катенька сидить у ліпні улюбленої блакитної кімнати, дивиться на Неву і навіть книги не може взяти в руки. В домі знову напружене чекання.

* * *

У Толстих були «середа», у родини багатія архітектора Штакеншнайдера «суботи», у кого «понеділки», у кого «меділі», а були ще й «четверги», зовсім відмінні від зазначених, бо збирались сюди люди далеко простіші, здебільшого з тих різночинців, які раптом стали набирати такої ваги в журналах, в університеті.

«Четверги» були в одного з редакторів «Современника» Миколи Гавриловича Чернишевського. Сераковський був «вхожим» на ці «четверги». І навіть привів туди своїх друзів-поляків, офіцерів Академії генерального штабу. Багатох дивувало, як швидко Сераковський досяг свого. Восени 1857 року (коли Тарас застряв у Нижньому) Зігмунта вже прийняли до Академії, а там його вважали зразковим офіцером.

І хто б міг подумати, коли в редакції «Современника» вперше з'явився нікому не відомий корнет в блаженському

заштопаному сюртуку, що він так швидко доб'ється чого хоче!

Микола Гаврилович Чернишевський хитро дивився невеличкими очима з-під рудих брів. Він одразу зрозумів — то не була мета, то був лише засіб, щоб досягти своєї мети.

— Ви знаєте, як добився Сераковський Академії? — сміючись спитав якомсь Чернишевський свого найближчого друга Добролюбова. — Ви гадаєте, хтось пожалів молоду людину, яка безвинно поневірялась стільки років солдатом в глухих степах? Коли б не так! Своєю обізнаністю у військових справах і дипломатією. У нього, у нашого Сігізмунда Гнатовича, є неоцінима якість — заводити безліч знайомств. Він став бувати навіть у досить високих колах. І так очарував одного тупака генерала своєю виправкою, своїм знанням з шагістики, що той почав йому протегувати, і от бачите, він уже офіцер Академії генерального штабу, і у нього розв'язані руки для багатьох справ.

Зігмунт почав їх одразу, як тільки приїхав до Санкт-Петербурга. По-перше, треба було мати заробіток, але цей заробіток повинен бути не просто заробітком, а роботою, що служила хоча б трохи тому великому ділу, якому присвятив своє життя Сераковський. Він прийшов в редакцію «Современника». А куди ж ще?

Ще в Оренбурзі, прочитавши «Очерки гоголевского периода», статті про Лессінга, і він, і Плещесв, і Станевич, і інші друзі вирішили — «Современник» — от справжній рупор нових демократичних сил. Недарма так часто в ньому згадують Герцена. Згадують, не називаючи, звичайно, по імені. Але хто ж не розуміє, кого мають на увазі, коли пишуть: «Автор «Кто виноват?» або «Огарьов і його друзі». Навіть видно було, що соціальні, політичні питання тепер ставлять у журналі «Современник» різкіше, глибше, ніж Іскандер.

Сераковський почав вести в журналі відділ «Заграничных известий». У багатьох журналах за 1857 рік були вміщені його реферати про сучасну закордонну пресу. Над ними він працював серйозно, робив несподівані завуальовані висновки саме в дусі «Современника». Сенсації закордонного життя — убивства, розваги, весілля — він подавав так, щоб показати різючі контрасти соціальної несправедливості. Про що б він не робив огляд — чи про події, чи про нові закордонні книги, винаходи, він немов доводив свою думку щодо прогресу, значення досягнень техніки, які вважав подвигом. Доводив думку про значення економічних інтересів у розвитку суспільства і основною силою історії вважав дії на-

роду. Аналізуючи різні явища, оцінюючи твори літератури і мистецтва, Зігмунт виходив з того, чи сприяє це розвитку народу, росту його свідомості, його розумінню боротьби за нове, справедливе життя на землі. Думки Сераковського про літературу і мистецтво збігались з поглядами на естетику самого Чернишевського, які Микола Гаврилович виклав у своїй дисертації на магістра і яка викликала стільки розмов і дебатів. Чернишевський радів. Він не помилився, цей фанатик був з його стану, з його революційного табору, і його фанатизм не виливався лише в красномовність, як у багатьох балакунів-лібералів. Зігмунт уперто працював. Він сидів у бібліотеках, архівах. Перебуваючи в Академії, він мав доступ до багатьох таємних фондів і готував велику роботу, яка мала перевернути все становище російського солдата царської армії. Сераковський працював над проектом реформи військово-кримінального кодексу. На себе він не звертав уваги. Він сказав якось Миколі Гавриловичу:

— Хто пізнав життя і був разом з народом, тому не страшні вже ніякі повороти долі. Не тільки в університетах і кабінетах вчених народжуються нові ідеї, благородні прагнення. Вони народжуються і в вігвамах індійців, і в кибитках киргизів. Народ творить історію, і служити народові повинні і література, і філософія, і мистецтво. Але ж перш ніж просвіщати, треба захистити кожну людину від сваволі інших.

Він був революціонер-практик, і він розумів Чернишевського і Добролюбова, їхнє обурення і розвінчування лібералів. Ліберали без кінця займалися «викриванням». Викривальна література заливала сторінки преси. В цьому вбачали мету й святе діло. Як часто на «четвергах» Чернишевського, коли в невеличкому залі гості співали і веселилися з молодією дружиною Миколи Гавриловича Ольгою Сократівною, сам хазяїн сидів з Сераковським в кабінеті і слухав його палкі розмови. Сам він не був одвертим і навіть підсміювався з нестримного співбесідника і іронічним слівцем охолоджував його, наче вивіряв. Але Зігмунт не ображався. З кількох зауважень, ніби кинутих між іншим, він зрозумів — Чернишевський не хоче базікати про «справжнє» діло, про революцію. Він ненавидить ліберальну красномовність про народ, він готується, він чекає справжньої, жорстокої боротьби з усім устроєм, з царизмом. І він виглядає людей. Він збирає сили.

— Ну, чекають реформи, ну, цар підпише маніфест, — прорвалось якось у нього, — а хіба набагато зміниться становище селян?

— Бодай кати їх постинали — отих царів, катів людських! — гаряче промовив Зігмунт.—

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра нікола
Щащо себе таки дурить?

Ви знаєте, чиї це рядки?

— Саме цих не знаю,— відповів Чернишевський,— але здогадуюсь. Кобзаря. От кого хотів би я швидше побачити. Як знаменно, що ви подружились із ним.

— Аякже! — гаряче мовив Зігмунт.— Я полюбив його всією душею. Він для мене взірєць непохитного борця, найчеснішої людини.

— І для мене.

— Хіба могло стати на перешкодї те, що я поляк, а він син України, колись поневоленої і розтерзаної поляками? Якими поляками? Польськими панами, що однаково гнітили свій і чужий народи. Шевченко краще ніж хто зрозумів — українські пани не ліпші будь-яких інших панів. Коли б ви знали, які вірші присвятив він нам, полякам, братам по вигнанню. «Подай же руку козакові і серце чистеє подай»,— мрійно мовив Зігмунт, згадавши зустріч з батьком Тарасом.— От у кого велике, чисте серце. І я не заснокоюсь, поки не побачу його тут, з нами, на вашому «четвергу», в редакції «Современника». Ви полюбите його, коли пізнасте! Він буде ваш, з вами!

— А хто вам сказав, що я не знаю і не люблю його вже й тепер,— засміявся Чернишевський.— Він для мене являє самий дух свого народу. То як ви сказали, Сігізмунде Гнатовичу, «бодай кати їх постинали — отих царів, катів людських»? А він, Шевченко, і так наш і з нами.

* * *

Тарас уперше в житті їхав залізницею. Від Москви до Петербурга одну ніч. Сусіди по купе тільки сіли, почали чаювати. Тарас нічого не хотів. Дивився у вікно, поки не смеркло, пройшовся вагоном, потім, коли пасажири позасинали, і сам вмовстився на горішній полиці, але заснути довго не міг.

Він був переповнений враженнями від перебування в Москві.

...Спочатку не пощастило. Він захворів, розболілось око, і кілька днів не виходив з дому Щецкіних. Звичайно, він

зупинився у в'яз. Боже ж мій, як його зустріли! Як плакала Олена Дмитрівна, як душили в обіймах сини. А старенький, зовсім високий Пантелеймон Іванович тільки зойкав і ходив навколо нього навпшиньках. І звідки стільки людей довідалось, що приїхав Тарас Шевченко! Вже другого дня потяглись, потяглись до дому актора коло Пименового монастиря. Як радісно, як по-рідному прийняла його Москва. Навіть важко сказати, що найдужче закарбувалось. Бо тільки видужав, навіть не зовсім видужав, уже не було ані хвилинки вільної. Треба було все і всіх побачити.

У Москві жив давній-давній товариш по Академії Аполлон Мокрицький. «Аполлон Бельведерський» прозвали його в юності, веселого, моторного, захопленого. Це ж він бігав з записками від Брюллова до Жуковського, від Жуковського до Брюллова, коли визволяли уперше Тараса. Тепер він був статечний художник, професор, спочатку і не впізнав Тараса! Потім, як з братом, цілувались, плакали, сміялись, згадували... Згадували юні роки...

Михайло Олександрович Максимович теж був у Москві. Утнув вчистий обід, читав на ньому вірші, присвячені Тарасові. «Ач старий чортяка, одружився,— подумав Тарас.— Ну й золото одконав на Україні! Чорноброву, карооку, трохи кирпатеньку землячку, зовсім молоду Марусеньку». Як вона гарно співала українських пісень Тарасові! Вітали й приймали Тараса герценівські друзі — Кетчер, Станкевичі, був у Бодяньського і, нарешті, познайомився з старим Аксаковим.

А одна зустріч відбулась зовсім не так, як гадав.

Він ще був хворий. Запухле око, хрипів від кашлю, вигляд зовсім не для візитів. Але не витримав. Потай від Щепкіна, який не випускав його без дозволу лікаря, Тарас поїхав до давно-давно небаченого друга, княжни Варвари Рєпніної.

Вона знала, що Тарас уже в Москві. Знала, що хворий, гадала, що приїде пізніше. Не сподівалась, коли доповіли про нього. Здалося, навіть одразу не пізнала. Зовсім інша людина — не той Тарас, якого любила, за яким вболівала, стояв перед нею, ніяково мнучи смушеву шапку. Вони не кинулись одне до одного (як завжди гадали в часи розлуки). Він тихо поцілував руку, вона торкнулась холодними губами його чола. І вона була не така! Дивно — вона цемов помолодшала і покращала зовні, трошки поповнішала — колись нервово тонке живе обличчя покруглішало, стало спокійним, і в очах не світився той внутрішній вогник, який розтопив серце Тараса, дав змогу називати її сестрою.

Яким різним життям прожили вони ці десять років і як важко було одразу перейти межу, що виросла між ними, знайти вірний тон. Вона сказала, що треба дякувати богові за всі випробування, які він надсилає. Тарас усміхнувся, нічого не відповів, всередині його пересмикнуло від святепицького зауваження.

Отже, знайшов він дружній рідний тон з першої ж хвилечки з Щепкіним, усією його родиною, дружиною, синами, з московськими старими і новими друзями. А тут ні, не було. Може, згодом ця межа зникла б. До того ж він був хворий. Йому важко було розмовляти, важко навіть дивитися, бо вітер по дорозі ще дужче надув око. Краще б таки послухався він Щепкіна і не тікав, як школяр. Тарас пробув короткий час, і це врятувало обох. Обіцяв прийти ще.

Варвара довго сиділа в фотелі і не могла отямитись, не могла зрозуміти себе. Було боляче і немов хотіла знайти собі якесь виправдання.

Тарас прийшов ще раз на великдень. В ньому вражали лагідність, спокій, доброта. Він, підсміюючись, розповідав про свої бучні зустрічі в Москві — безперервне свято. Про заслання ані слівця.

Варвара подумала: він хороша, щира людина, але він згас, зовсім згас. Все в минулому. І не розуміла, не могла побачити (бо Тарас і не показав), що, навпаки, він змужнів, виріс, і життя було перед ним. Він мріяв почати його з запалом, бадьоро. Він відчував сили вчитися, знову вчитися в Академії. А скільки треба було ще написати!

Вона нічого цього не розгледіла в хворій, постарілій, змарнілій людині з бородою «лопатою» як він сам, підсміюючись, зауважив. Їй здавалось, у них — лише спогади, в той час, коли перед ним ще був його великий шлях! Вона сама відійшла від життя у цій Москві, де з ранку до вечора дзвонили «в сорок сороков» і релігійні тенета все дужче оплутували колись живу палку душу. Це у неї у самої — все було в минулому, хоча на вигляд була кращою і навіть здавалась молодшою, ніж колись.

Вони розстались доброзичливо, дружньо, обоє подумали: «Час. Потрібний час. Ми ще побачимось».

Але сталося так, що більше ніколи в житті вже не побачились.

...Отак в думках про цю зустріч він трохи задрімав під незвичний стукіт коліс. Адже він їхав уперше. У напівдрімоті, у напівспогадах виринув перед ним яготинський парк, тонке, мінливе обличчя Варвари. От вони йдуть алесю до озера, і вона, хвилюючись, розповідає про дядька-декабриста

Сергія Волконського, і все в Яготині повивається цими думками — про них, тих, що в каторжних норах, і він пише свою «Тризну» і присвячує їм вогненні рядки в «Сні». Справжній сон знову відлітає.

Тепер у Москві Тарас побачив на власні очі Сергія Волконського. І як при зустрічі з Анненковим у Нижньому, Тараса охопило благоговійне почуття, сповнене синівської шаноби, поваги і любові.

Тараса вразила не патріарша зовнішність величавого старого з срібною бородою і срібним волоссям по плечі, хоча і зовнішність його була підкоряюча, блискуча тим дорогоцінним срібно-сивим блиском, якому Тарас вклонявся. Він схилив голову і побачив руки, що спокійно лежали на поруччях крісла.

Ці руки тримали шаблю у вітчизняну війну. На цих руках бряжчали кайдани. Ці руки працювали на каторзі.

Щось підкотилось до горла, стисло груди. Тарасові хотілось стати навколішки і поцілувати ці тонкі руки, обтягнуті старечою тонкою шкірою. А Сергій Волконський глянув на нього прозорими очима і усміхнувся простою і сердечною усмішкою. Тарас зрозумів: ніколи ні за чим не шкодував він, один із первозвісників волі. Його, мабуть, завжди підтримувала свідомість і свисненість у своїй правді.

Він, Волконський, говорив поволі, але охоче, просто. Він сказав, як багато значили друзі і те, що вони були разом.

— Ті, кому довелось бути самотніми, навіть в кращих умовах не вижили. А кому пощастило опинитись з товаришами, до кого приїхали дружини, ті витримали, повертаються, як і я. Нам, першим, все-таки припало легше, ніж пізніше, петрашевцям,— сказав він замислено.— Та скрізь, де були наші, особливо наші дружини, намагались зустріти цих молодих людей, зв'язатися з ними, хоч чим-небудь полегшити їхню долю. Повідомляли друзів — от проїдуть такі-то, зустріньте, попіклуйтесь. Незважаючи на тисячі верст, ці вісті доходили. Адже ми вже були старожили-сибіряки, звичні до всього,— додав він з лагідною усмішкою.— У мене навіть була приємна розвага,— вів далі Волконський.— Не в перший час, звичайно, а згодом, нам дозволили розвести маленькі городики. Ви знаєте, як це приємно було на півночі, в суворих краях виводити овочі. А які вони росли надзвичайні, величезні. Тамтешні люди дивувались. А жінки наші завели там школу для дітей... Від'їжджаючи, ми всі лишили багато книг для шкіл, для бібліотек...

Перед Тарасом майнула його верба, город. Казахські дітлахи. Але він хотів слухати, жодного слова не пропустити.

Старик помовчав, мабуть, поринувши в спогади. Потім глянув ясними очима на Тараса:

— А нас, старих, ще бояться, до столиці не пускають. Іду в Париж. Ви теж повертаєтесь. Дай, боже, вам сили і здоров'я.

Тарас обережно потис руку старого своєю міцною, широкою долонею.

* * *

Хіба це можливо — все в спогадах, у минулому, тепер, коли вирвався на волю? Ні, ні. Жити!

Вчора о восьмій годині вечора Тарас приїхав до Санкт-Петербурга, зупинився у Михайла Матвійовича Лазаревського в квартирі на Мойці, а сьогодні зранку пішов сам блукати по місту.

Олександр і Іван — молодші брати Михайла, хотіли піти з ним. Іван ще студент, Олександр — той самий гімназистик Саша, що жив у Федора в Оренбурзі. Але Тарас пішов один.

Йому хотілося в перший же день побачити весь Петербург, усіх друзів. Умовились з Михайлом Матвійовичем:

— В Академію до Толстих ми підемо удвох з тобою о шостій вечора.

— Дивись не заблукай. О третій обід, — нагадав Михайло Матвійович.

Дивне почуття охопило Тараса, коли він вийшов уперше безневим туманним петербурзьким ранком, пішов по місту, з яким було стільки зв'язано, де минула молодість, де вперше пізнав волю і звідки відвезли в закритій таратайці поряд з жагдармом.

Але він нічого не згадував. Він дивився, дивився, дивився. На незабутні ансамблі площ, громаддя суворих будинків, канали, Неву, мости, Невський.

Танув сніг. Інколи виглядало сонце, пригрівало і знову ховалось, і небо затягалось сірою пеленою. Звичайна петербурзька погода. Він радів кожній вулиці, кожному будинку, який раптом пізнавав, як старого знайомого. Йому здавалось, що і людей він всіх знає, цих петербурзьких жителів, які поспішають, метушаться, тільки вони його не пізнають. Він побачив знову ненависний палац і фортецю навпроти. Мимо, мимо, хай сьогодні нічого не роз'ятрує душу.

От Літній сад. Він обійшов його з любов'ю. У дерев'яних ящиках, своєму зимовому одязі, стоять статуї. Здається, саме тут страшний і безглуздий Сатурн, який в колі богинь пожирає своє дитя.

— Добридень, дядечку, — усміхнувся Тарас. — Ти пам'ятаєш хлопця, учня маляра? От я знову тут, і, здається, знову доведеться починати з учнівства.

Але це зараз тільки радує.

Зайшов у знайомий з молодих років ресторан, і назустріч підвівся зовсім несподівано знайомий — Грицько Галаган. Тарас зрадів йому, а ще дужче подарунку. Максимович передав Тарасові листа, свої вірші, які читав на московському обіді, і, головне, уривки «Бретика» Яна Гуса, чернетки якого у Тараса не збереглося. Але добре хоч уривки, може, по пам'яті поновить.

Дома чекав теж подарунок. Він потрапив в обійми, і його трохи не задавив здоровенний Семен Гулак-Артемівський. Семен не витримав, як дізнався, що приїхав Тарас, одразу прибіг. Його веселий могутній голос гуркотів, неначе грім, не сердитий, а весняний, бадьорий.

— Тарасе! Братику! До мене! Одразу ж до мене! І слухати не хочу. Ти вже у Лазаревських ночував. А мені жінка наказала без тебе додому не з'являтися. Хочу тебе бачити, поки земляки від радості на шматочки не розірвали. Та ти нівроку, козаче. Тебе ніяка чортяка не бере! Ми з тобою попарубкусмо!

Він, звичайно, це для бадьорості казав. Але як добре, що він так казав, міг так казати, дивлячись на Тараса. І Тарас справді почав себе відчувати таким, як був колись.

Скільки вже років пробув Семен у столиці на імператорській сцені, а все віяло від нього широкими рідними степами України. Був він височезного зросту і нівроку не худенький, а рухався легко, навіть з якоюсь грацією, а вже коли починав співати — полонив душу кожного.

Дружина зустріла Тараса як рідного, ну, так, як Семєного брата. Мила, талановита співачка. З ним, з Семєном, і згадувати було не сумно, бо згадували хороше, молоде. І одразу мріяли про майбутнє. Одразу накреслили: вдвох підуть в Ермітаж. На виставку. А завтра, так, так, завтра ж, на лекцію професора Роде по космографії. Дві години минули, як мить.

Наближався час побачення з alma mater.

Набережна. Нева. Сфінкси.

Вони обидва — і Тарас, і Михайло Матвійович — замовкли, коли під'їздили до цих знайомих дверей Академії, до людей, які стали такими рідними, хоч ще й не бачились.

Добре, що з ним саме цей чулий, добрий, тактовний друг, Михайло Матвійович. Зайвим словом не влізе в душу і зайвого погляду не кине від власної цікавості.

А в квартирі Толстих чекали з самого ранку. Знали, що Тарас Григорович прийде увечері, але дівчатка, графиня і тьотя Катя цілісінький день не могли знайти собі місця. Особливо Катенька. Лише стало сутеніти, вона з Оленькою вже не відходили від вікна. Їй хотілось першій побачити, їй хотілось самій пізнати. І раптом вона почула вигук.

— Приїхали!

Вона кинулась в залу. Тарас заходив до кімнати, простягнувши до них руки. І одразу Катенька побачила великі добрі очі, з яких котились сльози.

— Друзі мої, серденьки!

Він припав до рук матері. Його обіймали гаряче, як рідного. Катенька і Оленька кинулись на шию. І всі сміялись, плакали, як при зустрічі найближчих. І говорили, і нічого не розуміли, а тьотя вже тягла шампанське.

— За повернення додому! — сказав старий граф. — До Академії! Ви її син.

Тарас звернув увагу: старша дівчинка не спускає з нього щирих, розумних сірих очей.

— Серденько, — сказав він їй ласкаво, — ходімо, я хоч подивлюся коридори, і зали, і сходи. Я їх так давно не бачив.

І Катенька пригорнулась до його плеча, а Оленька схопила за руку. Він обняв їх обох і пішов привітати *alma mater*.

Прийми учня, свого сина. Нічого, що він не молодий, що у нього борода, зморшки на обвітреному, постарілому обличчі. Він мріє сидіти десь тут, у майстерні, в натурному класі і знову вчитись, і знову творити.

Може, забагато для одного дня. Але день був перший і тому довгий, і дорогий, і багатий несподіванками.

Повертаючись від Толстих, Лазаревський, бачачи схвилюваний настрій Тараса, запропонував:

— Може, зараз зайдемо на хвилинку до Василя Білозерського? Це по дорозі. Ти ж розумієш, як він тебе чекає, як просив привести тебе.

«Союзник» Василь Білозерський, братчик, сусіда по каземату. Звичайно, звичайно, швидше побачити його. Тарасові не хотілось пропустити ані хвилинки. Надто багато загинуло часу, і надто довго чекав він цих зустрічей.

У Василя чекала не менша радісна несподіванка. Назустріч Тарасові схопились... хто? Його любі «соизгнанники», товариші по заслання, Зігмунт Сераковський, Ян Станевич, Желіговський-Сова. Зігмунт дивився своїми племенистими очима, які немов промовляли: «Ти наш, батьку Тарасе, ти з нами, нарешті з нами», — не витримав і одразу повідомив:

— А ми задумали польський журнал видавати «*Slowo*». Ти нам порадиш, батьку, в роботі?

Який великий, який щасливий день! Але серце, що витримувало довгі страшні ночі, день радощів витримає й потів.

* * *

Тарас уже починав лякатися — стає модною постаттю у Петербурзі.

Званий обід у Толстих на честь Тараса Шевченка був особливо багатолюдний і урочистий. Правда, треба було стримати себе, коли старий граф перший тост виголосив на честь імператора. Але ж Тарас розумів — так треба було «во избежание неприятностей». Усі за столом знали — царева ласка була дуже відносна, найкраще знав сам старий Федір Петрович, якому довелось так уперто, наполегливо долати всі перешкоди. Напевне, тому й тост був коротенький. Тарас сидів, спустивши очі долу — нічого, хай думають, що від ніяковості. Семен Гулак-Артемівський лукаво підморгнув йому, покаючись, мовляв, що поробиш — пий, матері його ковпінка.

Та тут встав Микола Дмитрович Старов.

— Граф, графине, дозвольте мені сказати слово подяки Тарасові Григоровичу Шевченку.

Тарас здивовано підвів на нього очі. Слово подяки — йому? Усі притихли. Розмови припинились, і мимоволі погляди всіх від постаті старого перейшли на Тараса.

— Так. Слово вдячності, — мовив Старов. — Нещастя Шевченка закінчилось, а разом з тим знищена одна з кричущих несправедливостей. Ми не порушимо скромності тих, чия участь сприяла цьому добру і дістала вдячність усіх, хто співчуває достойності блага. — Він схилив свою голову перед казаями, і Тарас вклонився їм, глянувши з безмежною подякою. Графиня схвильовано піднесла хусточку до очей.

Але Старов знову поглянув на Тараса і вів далі:

— Ми скажемо, що нам радісно бачити Шевченка, який в жахливих, убивчих обставинах, у похмурих стінах казарми смердючої не занепає духом, не віддався розпачу, але зберіг любов до своєї тяжкої долі, тому що вона благородна. Тут великий приклад усім сучасним нашим художникам і поетам — і це вже достойно збезсмертити його.

Невеличкий, смаглявий, з досить суворим виглядом, але винятково добрий поет Щербина люто заплескав у долоні. І це з радістю підхопила Катенька, а за ними і весь стіл. Тарас почервонів. Що зробити? Що сказати? Та Старов від-

кинув волосся з чола і підніс руку, показуючи цим, що він ще не закінчив.

— Дозвольте ж запропонувати тост вдячності за Шевченка, який своїми стражданнями підтримав ту святу віру, що істинно моральну природу людини неспроможні задушити ніякі обставини! Ваше здоров'я, дорогий, дорогий Тарасе Григоровичу!

— Ваше здоров'я!

— За вас, Тарасе Григоровичу!

До нього тяглися келехи, до нього підходили чокатися, обіймали. І цю піднесену хвилину раптом розрядив густим басом Семен:

— І мно-гая лета! Мно-гая лета! — проказав він так, що посуд задзвенів на столі.

Всі весело засміялись, стало просто, інтимно, задушевно. Ще говорив Щербина, говорила й сама графиня. Тарас не міг говорити. Його знову виручив Семен.

— Ні, ви тільки подивіться на цього страждальця. Та він же виглядає зараз здоровшим за будь-кого з нас, жителів нашої туманної столиці. Усі тут зелені, худі, порівнюючи з його червоним круглим видом.

— Тільки не з тобою, Семене,— поправив його Лазаревський.

Але Тарас не жартував сьогодні. Він був зворушений теплими словами приятні, особливо промовою Старова.

Після обіду він сердечно потиснув учителю руку.

— Так думають усі,— мовив Старов.— Ви для нас взірець незламності і непохитності людини. Правда, Катенько? — звернувся він до дівчинки, яка стояла поряд, уважно слухаючи.

— Не слухайте його, серденько,— засміявся Тарас і додав просто і щиро: — Я тільки вірив у людей і не помилився.— Він глянув очима, повними сліз. Було стільки дитячого, не-підробного в його обличчі і був він такий несхожий на інших, що Катенька стримала себе, щоб не обняти його, як при першій зустрічі. Замість того вона переконано сказала:

— Ні, Микола Дмитрович найкраще сказав. Він вірно сказав.

* * *

Він вірно сказав, адже зараз, коли всі чекали реформи, змін у житті на краще, навіть люди, далекі від революційно-демократичного настрою, а просто чесні, освічені, всі раділи, що нарешті знищена ця жорстока, ганебна несправедли-

вість. І знайомі, і незнайомі хотіли побачити поета і художника Тараса Шевченка. Одні — з щирої любові до нього, до його надзвичайної поезії, інші просто з любові до сенсації, новин, модного явища.

Про земляків і землячок і казати нема чого. Їм здавалось, що «батько Тарас» їхня власність, неодмінна приналежність їхніх вечірок, бенкетів, і дивувались, коли Тарас не приходив на званий обід, що влаштовував якийсь приїжджий дідич з України.

«Ні,— думав Тарас,— я старий горобець. Мене так просто не спіймаєш. І так багато часу минає з друзями, але ж з друзями!»

Він, немов юнак, накинувся на все цікаве, по-дитячому радів, що може піти на лекцію, може піти до Ермітажу, що знову театр, виставки; і по-дитячому радів, що може втекти від званого вечора, від офіційних візитів.

А вже хотілось засісти за роботу, надолужити той страшний час, і це було нелегко, особливо на Мойці. Він просив графину, чи не можна влаштуватися жити в Академії, у нього свербіли руки знову малювати, працювати над офортами, він хотів виконати програму, щоб одержати звання академіка. Тарас був як дома у Михайла Матвійовича і в Семена. Він щодня заходив до Толстих, а коли не заходив, за ним однаково присилали. Але ж треба було мати свій постійний куточок. Анастасія Іванівна це розуміла. І незабаром Тарас одержав невеличке помешкання у самій Академії, в одному з довгих коридорів, поряд з академічною церквою,— двох'ярусну кімнатку — майстерню з антресолями, куди вели сходи. На антресолях він влаштував собі спальню.

В добрий час сказати, в лихий помовчати — він засів за роботу. Знову, як колись молодим, годинами сидів у натурному класі. Знову години проводив у Ермітажі. Хто це дивиться уважно-уважно на нього? Висока, ставна літня людина з боярською широкою чорною бородою.

— Ви не пізнаєте мене, Тарасе Григоровичу? І я б вас не пізнав, та я спитав, хто цей роботяга, що працює годинами коло полотен Рембрандта і Мурільо? Ви не змінилися, Тарасе Григоровичу! Пам'ятаєте, ми колись познайомилися з вами саме тут.

Невже це був Стасов?

— Це ви, Василю Володимировичу? Невже, кажете, не змінився?

— Ні,— твердо сказав Стасов.— Так само працюєте і так само любите мистецтво.— Він тиснув міцну руку Тараса.

— І так само, як колись чекав нашого старого Уткіна, чекаю тепер Іордана, щоб зайнятися гравюрою акватинта. Для першого досвіду хочу взяти Мурільо «Святе сімейство». Мене підкоряє цей чарівний твір. В ньому якась свята наївність і простота.

— Боже поможи, — з найщирішою доброзичливістю мовив Стасов.

— Та Іордан.

— Та Іордан обов'язково. — І обидва розсміялись.

Може, часто люди підсміюються з того, з якою дитячою насолодою письменники купують письмове приладдя. Папір, чистий білий папір — хіба можна на нього дивитись спокійно. Що буде написано на ньому? Скільки мук завдасть він, скільки буде закреслено, розірвано, викинуто? І, нарешті, яка невимовна радість — коли твір переписується начисто рівними рядками, старанно, уважно на ці білі аркуші паперу. З якою насолодою, хоч удають, що це тільки ділова справа, художники заходять в крамниці за пензлями, фарбами, олівцями!

Тарас з гордістю школяра, який починає новий учбовий рік, ніс до себе необхідні прилади для своєї жаданої акватинти. З ним ішли його палкі друзі Катенька і Оленька. Утрюх вони завжди почували себе надзвичайно!

У новому помешканні Тараса Григоровича було досить порожньо, але дівчатка були в захопленні від усього. Від турецького дивана і від простого столу, мольберта, а найбільше від того, що Тарас Григорович житиме під одним дахом з ними.

Під дахом Академії.

Коли б він міг бути тільки художником!

ЙОГО СЛОВО

«За діло, за діло!» — казав і писав старий Щепкін.

Він приїздив у травні на гастролі. Не знаючи, де зупинився Тарас, прийшов одразу до графині Толстої.

Катенька казала тьоті Каті:

— У нас тепер цікавіше, правда, тьотю Катю? Я, звичайно, завжди була горда, коли мені раніше дозволяли слухати «Божественную каплю». Але насправді я трохи не засинала і так боялась, що «іконостасик» або його жінка помітять.

«Іконостасиком» звали старого поета Федора Глінку, бо він одягав безліч медалей і орденів.

Читання його безконечної поеми «Божественная капля»

було священнодіянням, на якому не всі були достойні сидіти (і крадькома позіхати).

— А тепер,— казала Катя,— тепер у нас Щепкін Пушкіна читає, Тарас Григорович свою нову поему, своїх «Неофітів», і знаєш, тьотю Катю, коли він читає, я все й по-українськи розумію. Ти знаєш, тьотю Катю, я його дуже люблю. От здається, він проста, зовсім проста людина. Хіба він щось надзвичайне говорить чи робить? А хіба він такий, як усі?

— Дуже хороша,— зітхала тьотя Катя.— Нещаслива тільки.

— Хіба нещаслива? — заперечувала Катенька.— А мені він казав — навпаки. Ти чула, він заходив уранці за мною. «Серденько, каже, ходімте швидше. Я на Середньому проспекті таке дерево знайшов! Беріть альбом, олівці, малюватимемо». Ми й побігли. Ти б чула, як він з тим деревом розмовляв, як він мені показував, що найперше треба схопити, щоб воно живим вийшло. І мені все здавалося живим — і дерево, і навіть каміння бруку. Ти не уявляєш, як з ним весело, тьотю Катю. Коли він без дорослих, тільки з нами, він каже: «Я щасливий, я такий щасливий, серденько. Я можу знову малювати. Я серед щирих друзів у вашій сім'ї». А як Щепкіну радів! А ти кажеш — він нещасливий.

Добра тьотя Катя усміхалась і дивилась сумно.

— Він справді, як дитина. Це тепер поцерах він так радіє усьому. А ти сама притривай, яким сумом захмарюються очі, коли починає згадувати свою Україну, рідних.

— А як він розповідає про неї! — підхопила Катенька.— От мама завжди каже — вас не докличешся, ви ніяк наговоритись не можете. А він мені як почне про свою Україну розповідати, які там тополі, та степи, та Дніпро. От, каже, серденько, поїдемо, коли мені дозволять, і там будемо малювати. А правда, тьотю Катю, він радше з нами — зі мною, з Оленькою буває, ніж з дорослими. Мені так хочеться, щоб йому зовсім добре було.

— Він дуже самотній,— похитала головою тьотя Катя. З свого гіркого досвіду вона бачила і розуміла більше, ніж ця чистосердечна, юна дівчинка.

— Самотній? В нього стільки друзів...— здивувалась Катя.

Справді, друзів було немало. Хіба не щирі друзі були брати Лазаревські, Гулак-Артемівський, вся родина Толстих. Нема чого й казати про старого Щепкіна, після зустрічі з яким хотілось працювати, працювати, усе надолужити.

Тільки починало ясніти тьмяне петербурзьке небо, а він уже спускався з антресолей у свою майстерню. Брав граверські причандали, мідну пластинку, дзеркало і благав бога,

щоб не занесло по дорозі ніяким вітром ані ворога, ані друга. Хоч би зрозуміли люди, що коли художник, письменник працює, час для нього священний. І навіть найлюбіший гість — гірше татарина! Він сідав за стіл і весь поринав у свою забарну роботу, що потребує ретельної уваги, максимального напруження, вірності очей і рук.

Він хотів представити свої офорти на здобуття звання академіка. Як чорний віл, казав він, упрягся в роботу.

Гравюра — засіб поширення образотворчого мистецтва серед народу. За доступну ціну купувати гравюри з творів Рембрандта, Мурільо, Корреджіо, наших російських і українських майстрів, повісити в себе замість базарних малюнків.

Тарас старанно вкрив підігріту на вогні мідну пластинку ґрунтом з асфальту, воску та каніфолі і закопчував її пучечком воскових свічок, щоб одержати кислототривкий чорний фон, вигідний для рисування на ньому голкою. У кімнаті запахло «царською водкою».

Нещодавно до нього раптом з'явився Афанасій Чужбинський. Тарас пізнав його. І в засланні йому траплялось читати підлабузницькі вірнопідданські вірші. Не хотів Тарас його бачити. Не хотів!

— Не підходьте близько. Тут отруйні рідини,— сказав він без усмішки. «Дружба» не поновилась.

Ще не було семи ранку, найкращий час для самотньої восередженої роботи. Тарас узяв у руки довгу голку, вправлену в дерев'яну ручку, поставив невеличкий чотирикутник дзеркала так, щоб у ньому відбивався малюнок. Адже наколювати на ґрунті і потім травити треба було все навпаки. Він уже помилився раз від нетерпіння швидше побачити наслідок. Поспішати не можна. Він любив цю свою кропітку роботу.

У двері постукали.

— Заходь! — кинув він, думаючи, що це Федір, старий академічний «дядька», який прибирав у нього.— Чого це його принесло, коли ще й чорти навкулачки не бились,— пробурмотів Тарас, дивлячись на пластинку.

— Драстуй, Тарасе! — почув він. Підвів голову. Зовсім не знайомий літній чоловік в окулярах стояв перед ним. Невеличка борідка, незграбна висока постать. Він не знав, хто це.

— Ти не пізнаєш мене, Тарасе?

Тарас підійшов. Ні, він не пізнавав.

— А ти ж казав, що житимемо ще вдвох у Петербурзі.

Тарас захвилювався. Так багато було зустрічей, а от цієї людини не пізнавав, не бачив її, не пам'ятав. Незнайомий

також схвильовано провів рукою по своєму рідкому волоссі, вже припорошеному сивиною.

— Як же я змінився за ці одинадцять років, що Тарас не впізнав мене. Я ж Микола Костомаров.

* * *

Знову зішлись втрьох, як колись у Києві.

Шевченко, Костомаров, Куліш.

Куліш звертався: «Шановний добродію», «Тарасе Григоровичу», був на «ви», іронічно і незадоволено ставився до нових друзів Тараса — росіян і поляків. Навіть щось проїхався з приводу графині Толстої — мовляв, і свої землячки пані і панночки не менше шанують Тараса. Але тут Тарас натякнув — «зась» — те, що зробили для нього Толсті, — було святим навіки.

А втім, Куліш охоче приймав запрошення графині і драгувався тільки, що, не кажучи вже про Тараса, але й Костомаров, введений Тарасом, почували там себе цілком вільно. Правда, тепер серед своїх земляків і навіть серед землячок, які раніше так прислухались до Кулішевої красномовності, його роль зовсім зблякла поряд з Тарасом.

Костомаров чуввав себе інакше.

Він тільки зовні змарнів, постарів, а діяльність, його наукова діяльність саме тепер розквітла. Він працював як навіжений, готувався до професури в університеті, сидів день і ніч або в Публічній бібліотеці, або в своїй «гусарській» квартирі, як звали його помешкання, що знайшли для зручності поряд з бібліотекою. І вірний Хома буркотів, і дорікав, і лаяв, як і раніше, за неслухняність. «Ніколи не поїсть, не поспить, як люди».

Студенти прийняли Костомарова, як постраждалого за правду, борця за прогрес, влаштовували йому овації, його лекції були в передових аудиторіях.

— Познайомте нас з Костомаровим. Це ж найвидатніший професор нашого часу, — одразу попросила Тараса сама графиня.

— Тарасе Григоровичу, я так хочу познайомитися з Костомаровим, — призналася і Катенька. — Скрізь тільки й мови, що про нього.

— Аякже, звичайно, охоче познайомлю, — пообіцяв Тарас. Та виявилось, що це не так просто.

— Що я там робитиму у цих графів? Мені нема часу, — відмахнувся Костомаров.

— Та ти ж їх не знаєш, то чого гудиш?

З Тарасом з першої ж хвилини взаємини, принаймні зовні, були як колись.

* * *

Тарас подзвонив у двері «гусарської» квартири Костомарова.

— О, чорти тебе принесли, щоб я працювати не міг,— пробуркотів хазяїн.

— На біса ти мені здався,— добродушно мовив Тарас.— Я зовсім не до тебе, я до Хоми. Я за ним скучив. Сиди, сиди собі над своєю жмуддю та норманнами. А я з Хомою посиджу, чаю поп'ю.

— Тільки всього рому не вищип,— кинув Костомаров і знову сів за стіл.

Тарас справді скучав за Хомою. Вони вдвох не могли ні наговоритися, ні намовчатись. Бо коли й мовчки пили чай або смоктали люльки, здавалось — розповідали одне одному все, що пережили за ці роки. І Хома любив Тараса Григоровича ще дужче, ніж колись молодого та веселого. Цей Тарас, сивий, лисий, самотній, був йому ближчим, ріднішим. Йому розповідав про все своє просте, людське.

— А де та, чорнявенька, наречена? — Хому спитав Тарас.— Чого вони розійшлися? Не дочекалась?

— Що ви, Тарасе Григоровичу? Писала, без кінця писала. Матері розвели. Вона хотіла в Саратов приїхати, благала про це, а її мати щось таке образливе написала Миколі Івановичу. Несамовитий став, потім лежав хворий кілька днів. А тут ще й Тетяна Петрівна, дай боже їй здоров'я, і собі: кап-кап, кап-кап, не до пари, не до пари. Ну й розвели. Сам відмовився від неї...

— Ну й пентюх,— не витримав Тарас.— Від такої дівчини...

— Він її портрета береже,— нахилившись, конфіденційно мовив Хома.— Думає, я не бачу. Та я удаю, що нічого-сінько не бачу і не знаю. А у нього в столі за паперами лежить. Колись вийняв, мабуть, знову дивився та й забув на столі. Гарна була дівчина, нічого не скажеш. Якраз до пари. Кажуть, вона заміж вийшла. Що ж, така не засидиться. А може, щоб тільки від матері піти. Хто його знає.

— Хто його знає...— повторив Тарас. Чомусь шкода стало тоненької смаглявої дівчини з очима, блискучими від сліз. Навіть більше, ніж Миколи.

Микола не витримав у своєму кабінеті, вийшов до них, почав гаряче розповідати, що готується до прилюдного диспуту про походження Русі і які зараз аргументи зібрав проти консерватора Погодіна. Не помітили, як до півночі проговорили.

— Ну то приходь до Толстих у неділю,— прощаючись, сказав Тарас.

— А й не проси,— махнув рукою Костомаров.

— Серденько,— мовив другого дня Тарас Каті.— Давайте ми його перехитримо, мого навіженого професора. Ходімо зі мною в Публічну бібліотеку, там його, соколика, й застукаємо.

Катенька трохи не застрибала.

З Тарасом Григоровичем мати відпускала її куди завгодно. А вона ж ще ніколи не була в Публічній бібліотеці!

Дівчинка увійшла, як у храм. Та це ж і був храм книги, науки. Врочиста тиша, за столиками зосереджено працюють. Катя звернула увагу — жінок зовсім не було. І тільки коло дверей в куточку сиділа бліда, бідненько вдягнена дівчина у простій хустинці, втупивши очі в книгу.

Костомарова знайшли в кабінеті стародавньої книги. Спочатку Катя зняквіла, рантом злякалась — а що, як розсердиться! Але професор зрадив Тарасові, познайомився з Катею і одразу почав показувати скарби, які зберігалися у цій кімнаті. З директором бібліотеки пройшли по інших кабінетах і залах. Катя була в захопленні. Додому пішли разом з Костомаровим.

— А хто ця єдина дівчина в бібліотеці? Ти не знаєш, Микола? — спитав Тарас.

— Уяви собі — це дочка швейцара — прая. Уяви собі, вона дуже любить книги. Батько попросив у директора дозволу, щоб дівчина могла інколи читати.

— Коли вже до жінок поставляться як до людей,— зітхнув Тарас.

— Між іншим, кілька молодих дівчат,— сказав Костомаров,— звернулись до університету з проханням, щоб їм дозволили слухати лекції. Погляди професури розійшлись. От професор Кавелін, ти з ним знайомий, був за, але знайшлись такі ретрогради, які категорично заперечували.

— І не дозволили? — спалахнула Катенька.

— Дозволили! Новий дух переміг. Уже на лекціях бувають кілька панночок.

— Я обов'язково теж слухатиму,— заявила Катенька.

— Серденько,— мовив Тарас,— ми обов'язково з вами будемо слухати лекції нашого професора, і особливо на диспуті. Може, Миколо, доведеться тебе обороняти нашими міцними руками від Погодіна, кричати «наших б'ють!» і захищати?

З того дня Костомаров став бувати у Толстих, і коли почався курс його лекцій, Катенька їздила слухати їх, правда, з матір'ю, яка казала, що їй теж усе цікаво. Інколи з ними їздив навіть і старий Федір Петрович.

Тарас не пропускав цих лекцій. Але часто він був не з Толстими. Його оточували студенти. Пошепки передавали:

— Тарас Шевченко прийшов.

— Шевченко тут!

Диспут про походження Русі Катя переживала так, наче від цього залежало її власне життя. Вона всіх питала: «Ви за жмудь чи за норманнів? За Костомарова чи Погодіна?»

— Что он Гекубе? Что ему Гекуба? — мовив Тарас. Але розумів, коли бачив студентів і слухав їхні запальні розмови,— молодь тяглась до справжньої науки, їй хотілось злати старі вузькі рамки, їй хотілось наблизитись до життя, вона жаждала свіжого повітря у всьому, зробити переоцінку воім цінностям, які одвіку лишались непорушними. Тому й за Костомарова були, бо він сміливо заперечував теорії походження Русі від норманнів. З захопленням слухали природничі лекції, вимагали нового справедливого слова від літератури, і як колись, у сорокові роки, юнаки виривали одне у одного журнали з статтями Белінського, так зараз читали, як відкриття, статті Добролюбова і Чернишевського.

Обличчя студентських аудиторій змінилось. З усіх кутків Росії тяглася різночинна молодь — з семінарій, провінціальних гімназій. Вона жаждала надбати знання для справжньої роботи на користь народу. Все більше на лекціях з'являлось дівчат, жінок. Не тільки панночок таких, як Катенька, що приїздила з матір'ю, а як та дівчина у бібліотеці, що відривала годинку від праці для самоосвіти.

І молодь вірила, що справді починається нове життя в усіх галузях. Надто придушила всіх миколаївська казармена задуха. Тепер їхні молоді сили потрібні для пароду.

Починались шістдесяті роки. Чекали реформ.

Але скільки було неясного, туманного в усіх бажаннях, прагненнях. Наче напровесні десь задзюркотіли ручаї, десь пролетіли перші журавлині ключі, зранку заголубіло небо, і раптом усе затяглося пеленою.

Як легко було запаморочити зараз довірливу і палку молодь пишномовними виступами, палкими викривальними

розпливистими промовами, пригасити благородні прагнення обіцянками добросердечного батька-монарха, обдурити щирі голоси відносною волею цензури. На всі такі заманки попадалась не тільки молодь, а й літні, навіть випробувані душі, яким приємніше, спокійніше було чекати без зайвої гостроти здійснення своїх неясних ідеалів і яких дратувала нечемна і гостра правда.

Нечемна і гостра правда!

Ще влітку Тарас подарував свій «Журнал» Михайлові Матвійовичу Лазаревському. Він уже нічого не записував до нього. Найбільше, найчастіше він думав про те, що говорили, стрічаючись з Миколою Гавриловичем Чернишевським, з яким його одразу познайомив Зігмунт.

До «Журналу» цих розмов, їхніх думок не слід було записувати, а вірша свого, написаного нещодавно, він їм обом тільки прочитав.

.
Я не нездужаю, нівроку.

.
...Добра не жди.

Не жди сподіваної волі.
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хирепну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.

Чернишевський мовчки потиснув йому руку. Зігмунт блиснув вогнистими очима і ледве стримався, щоб не обняти. Але вони були смутні і серйозні того вечора. Це ж були не просто вірші. Це була зброя. І їхня зброя.

І Тарас знав, що його слово — це зброя, це боротьба.

...Возвеличу

Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...—

писав він, наслідуючи форму псалмів. І одностудці його раділи, що після десяти років казарми, муштри, поневірянь, блукань слово Кобзаря не змерхло, не знесилилось, а залунало ще гучніше, ще гостріше.

ЧОРНИЙ ДРУГ

Тарас підпер кулаком голову і слухав.

Хіба не доводилось йому й раніше отак, не розбираючи жодного слова в чужій мові, однаково все розуміти?

Татар, казахів, туркменів...

І зараз йому здавалось, він розуміє, що співають оці матроси в кругленьких шапочках з англійського корабля, і цей літній широкий в плечах, у капелюсі з широкими крисами, в лицем, облямованим підстриженою чотирикутником борідкою, що починалася від скронь, — типовий голландець, а он за столиком зовсім мале хлоп'я — юнга, белькотів щось «Pays natale... pays natale... gusse...»¹ — та, мабуть, з незвички упився та й заснув, вронивши голову на столик, залитий вином.

Хазяїн трактиру, опецькуватий обрусілий німець, ловко веде свою справу, усім усміхається і перекидається слівцями — спритно оперуючи десятком завчених привітань і запитань, на зразок: «хав ду ю ду...», «коман са ва»². Коли ж трапляються моряки-німці, тоді обличчя хазяїна стає солодко-догідливим, і він дає волю і своїй мові, і своїм почуттям.

У цей трактир на набережній коло біржі завжди заходять матроси з іноземних кораблів, і сюди ніколи не заглядає поліція. Певне, у неї є домовленість з хазяїном, бо він сам стежить, щоб особливих бешкетів не було...

...Матроси співали. Різні матроси з різних кораблів, з різних далеких земель співали пісні своєї батьківщини. Отак, як колись сам Тарас співав на березі Аралу:

Ой бре море, бре,
Сип, шинкарко, ще.
Є у мене та рідная мати —
Викупить мене...

Він згадав своє плавання, друзів-матросів, Бутакова.

Як несподівано зустрівся він тепер з Олексієм Івановичем Бутаковим по дорозі з Нижнього до Москви. Його супутник зупинився на деякий час у Владимирі. І раптом на поштової станції назустріч підвелася висока постать підкорювача Арал-Денгізу. Він знову їхав туди, в Оренбург і на береги Сирдар'ї, у ті пустинні краї, та ще й не один, а з молодю

¹ Рідна країна... рідна країна... руський... (Франц.)

² Як ви поживаєте? (Англ. та франц.)

дружиною, приязною розумною жінкою. Ще й трохи художницею. Вона вже знала добре Тараса Шевченка з оповідань чоловіка і по його малюнках і навіть перемальовувала його етюди. Дуже приємна була зустріч для всіх трьох.

— Я як Арал згадаю, мене аж трусити починає, — мовив Тарас, — а ви своєю охотою туди їдете. Подобався сатана краще сокола! Чи вдвох нічого не страшно?

— Нічого, — підтвердила сміючись дружина.

Тоді ж Бутаков коротенько розповів, що про всі дослідження його експедиції написав Макшеев, надрукував без його відома. Про те, як він сам, Бутаков, постраждав через своє ставлення до Тараса, ані він, ані дружина не натякнули жодним слівцем. Обнялися по-дружньому на прощання, хороші, щирі люди. Але Тарасові після того з Макшеевим не хотілось поновлювати дружби.

Зараз, дивлячись на всіх цих матросів, Тарас згадував, скільки Бутаков розповідав йому під час зимівлі на Кос-Аралі про свої кругосвітні плавання, про піратські витівки іноземних судновласників з живим товаром — неграми, малайцями, китайцями, про жахливе існування матросів на цих кораблях. Чого ж дивуватись, що, зупинившись на якийсь час у далекому чужому місті, заливають вони в портовому трактирі свою недолю вином і тільки рідна пісня — їм сдина вітха і розрада.

І здавалось Тарасові, усі ці пісні, інколи розгойдані, одчайдушні, немов хотіли співці хоч на хвилику забутись у п'яній гульні, інколи сумні до безнадії, усі різними мовами, вони зливались в якийсь тужливий стогін, що линув звідусюди. Тарас приглядався до цих людей, старих, молодих, до тих майстрових, що вряди-годи теж забігали сюди випити кухоль пива та й застрявали, і наче бачив життя кожного. І всі вони були йому близькі і зрозумілі, і викликали таке ж співчуття, як і свої рідні селяни на далекій Україні. Нічого не значило, що різними мовами лунали їхні розпачливі, тужливі пісні.

Тільки надто вже великий смуток лягав на серці. Сидів Тарас годинами, підперши голову кулаками. А земляки шукали його і дивувались, чому не прийшов він на звані їхні «вечорниці».

Цим дорікала йому і Наталя Борисівна Суханова-Підколзіна — мати його учня Бориса, багата дідичка з України, яка й собі пнулася в меценатки.

Уроки Борисові, звичайному хлопчику років чотирнадцяти, з звичайними середніми здібностями до малювання, були тільки приводом, щоб притягти і навіть приручити Шевченка

до свого дому. Але нічого з того не виходило. Борис завжди летів у майстерню до Тараса Григоровича, і коли б його воля, і не розлучався б з ним. Хлопець не заважав Тарасові ані малювати, ані писати. Він, Борис, навіть допомагав — позував для картини «Русалки». Він уже знав звички учителя. Тарас Григорович то підспівує, то розмовляє ласкаво з своїми русалками на картині, то лає їх і нагороджує, коли не виходить, такими словами, що Борис трохи не пирскає зо сміху, лежачи на канапі в позі козака, якого тягнуть русалки на дно.

А до них додому Тарас Григорович заходив рідко, останнім часом і зовсім ні.

Сьогодні Борис мчав до Академії на всіх парусах. Він ніс для Тараса Григоровича запрошення від матері в театр, в їхню ложу на всі вистави з участю приїжджого знаменитого «африканського трагіка» — Айри Олдріджа, який гратиме Отелло, короля Ліра...

* * *

Шекспір. З книгою його трагедій, цією земною біблією, Тарас не розлучався ні в Орській фортеці, ні на Кос-Аралі, ні над Каспієм. Він відчував те саме, що так тонко і точно сказав Гейне про Шекспіра: «Поле дій його драм — вся земля куля, час — вічність, герой — людство». Так, усі люди — і каторжник, який танцював у острозі, брязкаючи кайданами, і юнга, що плакав у портовому трактирі, розмазуючи вино і сльози по дитячих щоках, і королі, і царі — мали свій прообраз в різноманітних героях Шекспіра.

Падіння і піднесення людини. Благородні почуття у найменшої людини, які топчуть, але не можуть знищити.

Він, Тарас, побачив «живого» Шекспіра, його показував темно-темно аж чорно-оливковий африканський трагик Айра Олдрідж.

Тарас так нестримно і бурно поведився під час овацій, а Старов не відставав від нього, що це дуже шокірувало Наталю Борисівну Суханову. Вона була незадоволена і просила поводитись тихіше.

Але це було неможливо.

Після другої вистави — «Короля Ліра» — в антракті молодий художник Мікешин з товаришами побіг за куліси.

Знесилений Айра лежав у кріслі, а на нього, буквально на нього, упав Тарас і, цілуючи чорне, загримоване обличчя,

руки, душачи в обіймах, примовляв, мішаючи найніжніші слова любові і лайки.

— Чортяка, голубчику, бісів син, та як же ти, ти ж геній...

Художники втекли...

* * *

Успіх у Петербурзі був феноменальний. Здавалося, артист за все своє сценічне життя повинен був би звикнути до успіхів, овацій, здивування. Але Айра після кожної вистави, не одразу, — бо він мусив ще відійти від того найвищого перевтілення в ролі і творчого піднесення — а згодом, немов дивувався, немов уперше бачив це визнання.

Хоч як добре приймали і в Англії, і в Німеччині, і в усій Європі, ніде він не почував такого палкого захоплення, як у цього дивного народу. Ніде такого контакту, хіба тільки в рідному негритянському театрі на перших кроках свого театрального життя.

Так то ж були рідні чорні брати! А скільки поруч з захопленням траплялось уколів і болючих випадків расової зневаги. Внук знаменитого Кіна відмовився грати з «поганцем негром» на одній сцені. Айра пам'ятав з дитинства напис над дверима театру: «Собакам і неграм вхід заборонено».

Зараз його слава була непохитна, але він відрізняв завжди справжнє захоплення від заразливої моди.

У Петербурзі йому було приємно, добре грати.

Після кожної вистави його оточувала юрба, знайомились, вітали, тиснули руки. Скільки гарячих людей в цій холодній північній Пальмірі!

Після першої ж вистави «Отелло» його запросили до себе графи Толсті. Хтось пояснив: цей сивоволосий старий чоловік — відомий художник-медальєр, віце-президент Академії художеств, його дружина — чудесна добра жінка, в їхньому домі збираються люди мистецтва.

Айра прийшов і одразу побачив, що зробив добре. У справжнього мистецтва нема ніяких кордонів, ані з рангів, ані з кольору шкіри. Його вітали сердечно і радісно, він усміхався, його білі зуби особливо біліли, так само як білки живих розумних очей — на темному обличчі. Живі розумні очі уважно дивились на жінок, чоловіків, на двох дівчаток років п'ятнадцяти і десяти, які прекрасно володіли аглійською мовою і з величезним задоволенням перекладали тим, хто мови не знав. Але одразу погляд актора зупинився на

немолодій людині з великим широким чолом і проникливим надзвичайним поглядом очей. Це обличчя вразило найдужче.

— Artist Taras Shevchenko,— сказала старша дівчинка.

Айра не міг вимовити тяжкого прізвища, він засміявся, і вони раптом обнялися, Тарас і Айра. І вже вони не відходили одне від одного. Вони сиділи поряд за чаєм, вони ходили вдвох по залі і розмовляли, розмовляли. Так, вони палко і гаряче розмовляли вдвох.

Дівчатка допомагали, але тільки допомагали. Дивно, обидва художники розуміли одне одного, бо доповнювали розмову жестами, виразистою мімікою, і їм зовсім не треба було пуд солі з'їсти, щоб пізнати одне одного.

Хіба дивно, що Айра Олдрідж одразу відзначив саме Тараса Григоровича?

Поки він був у Петербурзі, він приходив до Толстих не раз.

— Де «artist»? — було завжди його перше питання, коли він не бачив Тараса Шевченка, і за Тарасом одразу бігла щаслива Катя. Вона знала, що знову буде надзвичайно цікавий вечір, з читанням Олдріджа, співами і, головне, з розмовами двох нових несподіваних друзів.

Але найкраще було все-таки в бідненькій простецькій майстерні Тараса Григоровича.

Тарас почав малювати портрет актора. Як гаряче розповіла Олдріджу Катя про дитинство і все життя Тараса Григоровича. Як він уважно слухав, і, здавалось, видно було, як росла і дужчала його любов та повага до українського поета. З неменшим почуттям Тарас дізнався про нього, внука князька одного африканського племені, який понав у полон дитиною, і його привезли работорговці в Америку, але випадково не продали в рабство, його взяли на виховання не злі люди, і вже батько Айри був місіонером. Батько пробував повернути собі свої князівські права на батьківщині, та нічого з того не вийшло, тільки він, і його дружина-негрятянка, і маленький син Айра зазнали чимало пригод і прикростей.

Він, Олдрідж, розповів про свою жагучу пристрасть з дитинства до театру і найбільше до Шекспіра.

— Ти ж живого, живого Шекспіра показуєш! Катенько, скажіть йому! — вигукнув Тарас.— Твій Отелло, та я ж таким його і уявляв. Ти не ревнивий, ні, ти сам кажеш «я не легко ревнив», тебе в твоєму довір'ї, в твоєму великому почутті обманули!

Він так говорив, немов справді Айра це й був Отелло, але Айра розумів перевтілення.

Тарас схопився з місця, посилав прокльони, коли почув оповідання про «негрів і собак». Але Айра підійшов до нього, почав гладити плечі, голову і мовив, як до дитини:

— Заспокойся, заспокойся, мій великий, чудовий друже, я маю нагороду. Мене побачила на сцені одна прекрасна англійська леді, вона полюбила мене всім серцем, і як не нарікали батьки, який гвалт не зняли рсдичі і все її вище коло, тепер вона моя дружина.

— Справді!? Поцілуй її від мене,— закричав Тарас.

— І від нас, і від нас! — підхопили дівчатка.

— Коли б я була доросла, я б теж вийшла за вас заміж,— раптом сказала Оля.— Хай би ви мене навіть задушили, як Дездемону. Хоч ви і чорний, а я вас дуже люблю.

Усі зареготали, а Айра розцілував дівчинку і почав її називати «my little wife»¹.

Але треба було працювати.

— Ну, сідай. Посидь трошки спокійно. Отак,— просив Тарас. Посадив Олдріджа, поставив мольберт.

Кілька хвилин панувала тиша.

Дівчатка уважно стежили за Тарасом Григоровичем, який серйозно, наче обережно, зосереджено робив обриси. Переводили погляди на Олдріджа.

Олдрідж очима показував, що треба бути серйозними, навіть складав молитовно руки і раптом починав показувати, як хто сидить у театрі чи слухає лекцію. Дівчатка пирскали зо сміху.

— Ану цитьте,— спиняв Тарас,— не заважайте!

Але Айра не міг довго всидіти.

— Кет, спитай художника, чи можна мені хоч трошки, хоч тихенько поспівати, а то у мене вийде дуже пісний вигляд.

— Хай співає,— махнув рукою Тарас.

Айра затягував тихенько негритянський псалом, потім народну пісню. Тарас зупинився — їй-богу, вона нагадує стару українську. Але темп потроху змінюється, змінюється, прискорюється. Айра починає притупувати і раптом схоплюється з ослінчика і витанцьовує джигу. Дівчатка в захопленні.

— Ти думаєш, тільки у вас так? — кричить Тарас.— Я тобі теж проспівую! Катенько, серденько, дайте гітару, я йому нашу, українську...

А втім, портрет був закінчений.

— Він тут на чорта схожий,— сказав Мікешин.

¹ Моя маленька жіночка (англ.).

— А він такий і є: чудесний, талановитий чорт,— мовив Тарас,— Айра, чортяко мій любий, не забувай мене.— І звернувся до Мікешина.— Він просив, щоб ви йому дали портрет на пам'ять, отой що з мого старого полицця зробили. Хай хоч згадає колись друга з України.

ДОНЯ

До Петербурга приїхали Марковичі. Опанас, колишній братчик — з молодших членів Кирило-Мефодіївського товариства — з дружиною Марусею, Марією Олександрівною.

Знайомі казали:

— Приїхала Марко Вовчок з чоловіком.

— Приходьте, сьогодні у нас буде Марко Вовчок з чоловіком.

— Марко Вовчок з чоловіком збирається за кордон.

— Хто це? Та це ж чоловік Марка Вовчка.

Потім потрошку звикли казати просто «Марко Вовчок», чоловіка і не згадували, бо такі часто Марко Вовчок — Маруся Марковичева, Марія Олександрівна, з'являлась одна. Інколи з нею приходив Куліш, інколи хтось із братів Лазаревських, інколи Іван Сергійович Тургенєв. Де б вона не з'явилась, коло неї завжди збирались всі чоловіки.

Була вона якась особливо гарна? Ні, зовсім ні.

Навіть чоловіки не вважали її красунею. Той самий Тургенєв, який упадав коло неї, казав друзям: «Не гарна, але,— додавав,— така мила і дуже талановита». Він, прекрасний майстер прози, узявся перекладати її оповідання на російську мову.

Жінки, навіть освічені, завжди милі жінки, дратувалися, ревнували, заздрили, розбирали її по кісточках.

Просте кругле обличчя, блідуватий колір — вона часто хворіла, інколи головний біль годинами не давав не тільки працювати, а й розмовляти.

Хіба що струнка постать була непогана, хіба що тугі русяві коси, які закладала віночком на голові? Хіба що очі, великі, ясні, ясні, блакитно-сірі? Але й з приводу очей жінки сперечалися,— надто прозорі, надто одверті в своїх мінливих настроях. Очі дивились прямо, в них світився розум, природжений гумор, якого побоювались. Уся вона — молода двадцятичотирьохрічна письменниця була без прикрас, без манірності, без умовностей етикету, не розв'язна і не замкнена. Така як є. Серед жінок частіше мовчала. Жінки розуміли, не тому що нічого їй казати — просто не цікаві були їй

жіночі балачки. Серед чоловіків — письменників і художників — була дотепна, жвава, без кокетування і без спеціального бажання подобатись. А втім, нічого в ній не було від «синього чулка». Навпаки, вона чарувала всіх жіночою грацією. І навіть найсуворіші судді серед жінок не могли не віддати належного її смаку, з яким вона одягалась. Скромно і найелегантніше від усіх. І що там не кажи, принадною окрасою українського гуртка в Петербурзі звичайно була вона, молода письменниця, самостійна жінка — Марко Вовчок.

Ще вона не приїхала до Петербурга, а Тарас Григорович прямо гвалт зняв — приготувати від усіх подарунків Маркові Вовчку. Сперечались, що саме. Здивувались пропозиції Тараса Григоровича, але заперечувати ніхто не зміг. Він сам вибрав — золоту обручку!

З цим дорогим подарунком Маруся Маркович одержала ще коштовніший. Шевченко присвятив їй вірш «Сон». Усі земляки знали його тепер напам'ять.

На панщині пшеницю жала...

Цей вірш одразу переклали і російською мовою.

Маруся прочитала його і мовила крізь сльози Опанасові:

— Такий дарунок пан Тарас надіслав мені, такий дорогий цінний дарунок, крапций за перлини і золото.

Вона його і в листах, і в розмовах з чоловіком звала «пан Тарас». А як побачила вперше, одразу відчула — до чого не пасує до нього оце «пан».

Тепер вона його інакше називала.

Навколо неї плели невидиме мереживо всіляких заздроців, всіляких ревноців. До Тараса, до «Современника», де її друкували, де її хвалили. Але вона нічого не помічала. Голова не запаморочилась від несподіваного успіху після першої книги. Навпаки, хотілось якнайбільше працювати, бо ще багато жадалось розповісти. А крім того, вона одразу усвідомила: література — це її професія. Її робота, так само, як у чоловіків-літераторів. Вона була самостійна жінка, з своєю професією, талантом, наполегливістю і добросовісністю в праці...

А життя, особисте життя було складним. Щодня складним і нелегким. Про це не хотілось ні з ким говорити, а самій подолати всі щоденні буденні труднощі, матеріальну скруту. І як важко було звертатись до чужих людей, хай приятних, доброзичливих, коли поряд був чоловік, Опанас.

Ох, цей Опанас...

Яким веселим, душею товариства виглядав завжди Опанас на людях, особливо в перший час знайомства!

Коли б хто бачив його немов ображене завжди обличчя, чув його буркотливий, завжди дорікаючий тон дома!

Він був незадоволений усім.

— Чом ти лишаєш Богдася на Мотрю?

— Я ж повинна закінчити роботу, ти ж бачиш?

Чому в неї виникає такий виправдовуючий себе тон? Вона сама сердиться на себе. Але їй просто не хочеться образити чоловіка.

— Може, ти підеш погуляєш з ним? Він буде такий радий,— пропонує Маруся.

— Ну, звичайно, я людина вільна, нічого не роблю, нічого не заробляю, не те, що моя дружина.

Починається нікчемна, безцільна розмова, сповнена багатозначущих натяків і докорів. Коли б не він, хіба б вона знала так мову, хіба б мала стільки матеріалу, спостережень для своїх творів? Хіба вона розуміє, як він постраждав, як він зараз несправедливо терпить? Вона не дбає про їхнє життя!

Маруся дивиться мимо нього і думає:

«Оце сиділа б і писала, писала».

Що ж, він правий. За хазайством вона стежить не так, як інші. Але ж, крім бажання писати, і гроші, гроші ж треба їй заробляти! Як він не розуміє? А клопоти про друк? Вона мовчить, кусає губи.

Опанас веде далі. Хіба вона співчуває його переживанням, його бідам, що сиплються на нього, його лихові.

Вона підводить очі. Зараз вони холодні і зовсім чужі.

— Може ж, не все лихо бог на тебе потратив і іншим теж дещо залишив? Може, і мені яке зернято перепало?

Вона згадує в думках, як ховала свою першу донечку, згадує жорстокого вітчима, життя у родичів. Що йому казати, Опанасові, на людях він ще й пишається нею, а вдома...

Вона встає, не треба тут плакати перед ним. Вона вже не раз натрапляла на сімейні сцени у Кулішів — як це огидно!

— Куди ти йдеш? — схоплюється Опанас.— Ти ж казала, що тобі треба працювати.

Маруся зачинається у себе, стомлено опускає руки. Чує — за Опанасом заходять товариші, і у нього вже зовсім інший тон. Зараз піде з ними, зайдуть у ресторан, він пригощатиме свіданком, забувши, що вранці вираховували, з яких грошей заплатити пралі.

— Марусенько, ти працюєш? Ну, я не заважатиму. Я проїдусь трохи,— чути його веселий, безтурботний голос.

Раніше вечора не повернеться. Ну й добре. Згадала, що умовилась увечері зустрітись з Тургенєвим. Краще без Опанаса. Легше і безпосередніше, та й цікавіше. Вона обіцяла Тургенєва повісти до Шевченка, вони ще не знайомі.

Правда, Куліш просив прийти до Білозерських. Ні, ні, може, це печемно, невдячно, але вона піде з Тургенєвим до Шевченка.

Звичайно, вона повинна бути вдячною Кулішеві. Опанас послав її оповідання, нікому ще не відомого «Марка Вовчка», і Куліш видав їх. Він працював над ними, редагував. Йй кожна правка колола, наче шпилька в серце, але, певно, так у всіх молодих авторів. Вона ще не насмілювалась заперечувати, навіть коли і не згоджувалась, хоч інколи правки Куліша міняли не тільки стиль, але й зміст.

Тарас Григорович усе зрозумів.

Він сказав їй недавно:

— Не давай, доню, дуже правити Панькові. Він тобі твої речі оцрбзить.

Взагалі, допомога і подяка — це дуже умовні і важкі речі. Краще, коли допомога не вимагає подяки. Краще, коли «допомога» не дає права втручатись у життя. «Ви тут усі перемоскалились,— вчора сказав Куліш.— Навіть милий наш Марко Вовчок пише оповідання і російською мовою для російських селян».

— Неволя, рабство в Росії скрізь однакові,— палко відповіла Маруся,— і всіяко треба боротись проти них.

— Так його, донечко, так,— підсміюючись, закивав головою Тарас. Адже йому Панько теж закидав російські повісті, дружбу з росіянами і поляками.

От Тарас Шевченко тільки дає і нічого не чекає. Ні, ні, це неправда, чекає. Чекає її нових творів, оце йому найбільша подяка.

Маруся усміхається, на душі стало ясно і знову відчула себе міцною, дужою, спроможною на багато справ. А повість, яку задумала написати — «Інститутку», вона обов'язково присвятить Шевченкові.

* * *

Тургенєв уважно, з ласкавою усмішкою запропонував наїняти карету, але Маруся відмовилась.

— Краще пройдемося. Такий хороший зимовий вечір.— Вона підняла вгору лице, немов хотіла глибоко, глибоко

вдихнути свіжого повітря. Усе в ній було просто, ненавмисно.

Сьогодні Іван Сергійович зустрів її з подарунком. Не величка книжечка в розкішній зеленій з золотом оправі — «Фауст» Гете німецькою мовою. Маруся дуже зраділа.

— Я читатиму й думатиму про вас. В оригіналі я ще не читала.

«Так виглядає, наче не відає, якою рукою береться за перо,— подумав Тургенєв.— Можливо, тому її оповідання сповнені такої чарівності і поетичної грації».

Завжди більше, ніж красуні, його вабили талановиті самостійні жінки. Багато навіть близьких друзів не розуміють, що його п'янить талант і тонкий розум французької актриси Віардо. Коли він чує її голос, коли їй пише одверті листи, хіба він бачить тільки її, скажемо м'яко, не дуже красиве обличчя? Краса зовсім в іншому.

— Як ви написали перші свої оповідання? — спитав він Марусю.

— Здуру,— несподівано відповіла Маруся і глянула хитрувато.

— Як так? — здивувався і засміявся Тургенєв, водночас милуючись нею.

— Ви розумієте. Я не намагалась проводити якісь думки, вони самі провелись. Мені хотілось тільки правду написати, значить, я здуру писала, нічого навмисно наперед не випиуючи.

— Ах, коли так пояснити. Я зрозумів вас. Я завжди думав: точно і сильно відбити істину, реальність життя — це найвище щастя для літератора, навіть коли ця істина не співпадає з його власними симпатіями.

— Ні, ні,— жваво заперечила Маруся.— Моя істина співпадає, повинна співпадати. Це моя правда.

— Це відчуваєш з кожного рядка,— заспокоїв її Іван Сергійович.— Я радий, що ви їдете за кордон. Я вже бачу, як прийду з вами в літературний салон моїх друзів, познайомлю з мадам Віардо, Меріме, Бальзаком, Жорж Санд.

— А найперше знаєте з ким?

— Догадуюсь. З Олександром Івановичем?

— Звичайно!

— А чи буде це благородно? — лукаво усміхнувся Тургенєв.

— А чому люди завжди повинні чинити благородно? Я завжди радію, коли чую, дізнаюсь, що є такі, які діють неблагородно, вірять неблагородно, люблять неблагородно. Благородність — це як поважна і користюлива

персона, так, так, користолюбива бариня, я з нею не хочу стрічатися в житті! Вона мені заважала б писати.

— Здуру?

— Еге ж, від щирого серця, неблагорозумно.

— Я обов'язково пошлю Олександрю Івановичу ваші оповідання. І ви поїдете до нього в Лондон. Я люблю його, я люблю мову його творів, легку, світлу, швидку. Вона наче має своє живе обличчя, хоча я в ній і бачу інколи огріхи.

— А він суворий суддя до інших?

— Вам нема чого боятися.

Отак розмовляючи, вони підійшли до Академії.

Маруся вже приходила до Тараса Григоровича не раз, а втім, знову трохи не заблукала в академічних коридорах і переходах.

— От, нарешті, ці двері! Бачите, велика літера на них. Можна прочитати і «Ш», і «Т».

— А скільки написів на дверях!

— Це всі розписуються, хто не застав. Завжди можна дізнатися, хто буває. От розписався Курочкін, от Лазаревський, а в майстерні ви побачите, усі стіни пописані його віршами. Він працює, спаде якийсь рядок на думку, він запише, де трапиться, часто і на стіні на обоях.

Тургенєв поглянув на Марусю і мовив:

— Ви підійшли до цих дверей і стали зовсім іншою.

Справді, весела задерикуватість на обличчі змінилась якоюсь осяйною лагідністю, наче вона чекала, що от зараз станеться щось дуже хороше. Так було щоразу, коли вона стрічалась з Шевченком.

На жаль і здивування, на їхній стукіт відповів зовсім не Тарасів голос.

Маруся трішки скривилась:

— Це пані Карташевська. Невже Тараса Григоровича нема? Але коли вона чекає, то й ми почекаємо, правда?

— Звичайно, звичайно, з великою приємністю,— заспокоїв її Тургенєв.

Пані Карташевська — одна з петербурзьких українок, сестра Тарасового приятеля Макарова, розцвіла від несподіванки. Вона зайшла запросити Тараса Григоровича на вечірку. І раптом — Тургенєв. Тургенєв, як завжди, зачарував своєю вихованістю, люб'язністю, простотою. Він пообіцяв також прийти.

Тараса довелось чекати недовго. Він увійшов у високій смушевій шапці, в пальті, схожому на свитку з смушевим великим коміром. Побачивши Карташевську, ще не знайомого з ним особисто Тургенєва, якого, звичайно, відразу

впізнав, глянув якомсь відчужено стримано, недовірливо. Але тут одвернулася од вікна Маруся, і враз суворі сірі очі засяяли ніжністю, і він усміхнувся доброю, привітною усмішкою, здоровкаючись з гостями.

— Я й не знав, що доня завітала.

— Я зайшла, Тарасе Григоровичу, запросити вас на завтра, — заторохтіла Карташевська, — Іван Сергійович ласкаво пообіцяв прийти, і Пантелеймон Олександрович буде. Ви ж, певне, знайомі? — спитала вона Тургенева.

— Трохи знайомий, — відповів Тургенев і згадав, як цими днями писав одному другові: «А здесь у нас проявились разные лица, госпожа Маркович (писавшая малороссийские рассказы под именем Марка Вовчка), премилая женщина, которая так выглядит (как говорят петербуржцы), как будто не ведает, какою рукою берётся за перо. Кроме неё, я познакомился с целой колонией малороссов и малороссиянок, где все — кроме картавого тупоумца Кулиша — милейшие люди».

Карташевська швидко пішла, і після неї напруженість перших хвилин знайомства поступово зникла. Цьому допомогла Маруся. Вона трималася як дома. Зібрала на стіл чай, запросила.

— Адже я донька, — пояснила вона Тургенєву. — Тарас Григорович сам узяв мене в доні. Отже, я у батька. А ви, тату, пам'ятаєте свою обіцянку — ваш автопортрет подарувати? Можна, я Івану Сергійовичу покажу? І ваш альбом з малюнками.

Вона почала перегортати перед Тургенєвим Тарасові невольничі малюнки. Тарас потроху став згадувати навіть смішні епізоди тих років, казахські весілля, полювання, пригоди в походах.

— Нема того лиха, — задумливо мовила Маруся, — щоб у нього мати божа, як то кажуть, хоч капелиночки меду не впустила, хоч з мізинної пучечки.

— І де вона таких слів начулася, — погладив її по руських косах Тарас.

— А оце бачите? — спитав Шевченко Тургенева, показуючи малесеньку, оправлену в дешевий дегтярний товар книжечку. — Оце сюди я писав у неволі вірші і ховав за халявою. Мені ж заборонено було писати.

Тургенєв подивився зворушено на цю крихітну захалявну книжечку.

— Я тобі, Марусенько, моя донечко, цю книжечку дарую, — сказав раптом Тарас. — І вірші на пам'ять про нашу

вершу зустріч. А ти щоб мені для дітлахів з десять кіп казок написала.

— Тарасе Григоровичу, дайте вірші прочитати.

— Ось бери, читай про себе.

Маруся відійшла від них, взявши аркушик паперу, на якому було написано:

МАРКУ ВОВЧКУ

На пам'ять 24 генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, не укрите,
Голодне. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

Маруся підійшла до вікна, стисла руки і не оглядалась, щоб не бачили її обличчя.

— Кого ви порадите читати, щоб швидше вивчити українську мову? — спитав тим часом Тургенєв.

— Марка Вовчка! Він один володіє найкраще нашою мовою, — не задумуючись, швидко відповів Тарас.

Тургенєв здивувався його непідробній, великій скромності. Адже для всіх українців, Тургенєв знав, саме Шевченко був найвищим майстром слова.

МИНАЮЧИ УБОГІ СЕЛА

Сіли на призьбі, і Тарас схилив голову на плече Ярині. Немов серце своє, поточене горем, приніс і поклав в її долоні, темні, спрацьовані, натруджені. А вона, Ярина, гладила

Його, як малого, по голові, по щоках, відчувала якісь ро-
синки на пучечках своїх зашкарублених рук. Постаріла, змар-
ніла сестра Ярина. Ще й вік не старий, а зігнулась, і па-
вутиннячком сивинки з-під очіпка виглядають.

Постарілий, змарнілий брат Тарас. Адже й у нього вік ще
не старий.

От вони вдвох знову притулились, як давно-давно у дитин-
стві, одне до одного. Може б, вони й не впізнали одне одно-
го, коли б зустрілись десь-інде, не в Кирилівці, не в рідно-
му селі.

— Кажі, Ярино, кажі, сестро, про все розкажуї,— про-
сить Тарас.

І Ярина каже тихо, монотонно, наче вже так прибило її
горе, що голову несила звести.

— ...Отак з ним і бідувала, з чоловіком. Тільки з десятої
чарки і жив, з шинку не вилазив. Було плачеш, плачеш, та
плачем лиха не виплачеш. Як воно діти повиростали, і сама
не знаю. Робиш, робиш, та для них якийсь кусничок бере-
жеш, просились злидні на три дні, та й вигнати їх не можеш.
Зараз хоч не крадькома. Страшно вимовити — як поховала,
тільки й зітхнула.

— От, сестро, і ти вільна, і я вільний,— гірко всміхнувся
Тарас.

— Тарасику, якби знав ти, про тебе весь час дума, як ти
там у своїй неволі. Як згадаю, то й своє лихо легким здає-
ться. Бо й до панських примх змалку звичні, і прикажчика
все одно не минеш, та все ж таки дома.

— Увесь час туга невсипуща краяла моє серце,— мовив
Тарас,— що не встиг вас викупити, звільнити від пана. А те-
пер уже, Ярино, все зроблю, щоб діти твої тої панської ласки
не куштували і ти на панському полі спину не гнула. Не
чекатиму тієї царської волі.

Саме в жнива приїхав він у рідне село. Немов час зупи-
нився, стояв на місці. Скільки розмов чув Тарас у Петер-
бурзі, у Москві про скасування кріпацтва, скільки палких
промов виголошено було в комітетах, скільки подяки лину-
ло заздалегідь доброму цареві. А він, Тарас, приїхав сюди
вдень, і тільки малечу та старечу застав у селі. Усіх пови-
гонили на панське поле. Хто тільки міг серп у руках трима-
ти. І блискотіли серпи, не можна було й поту витерти з об-
личчя — поспішали панський хліб зняти. На своїх клаптич-
ках зерно вже висипалось, для своїх клаптичків тільки ночі
лишались. І знову, як колись, подумав Тарас: «Невже не
винайдуть люди машини, щоб полегшити цю віковичну жіно-

чу працю? Святою б назвали жінки ту людину. Та ще б коли на волі».

І здалися справді стріляниною по горобцях усі викривальні, пустодзвінкі статті, що залили останнім часом журнали та газети.

Перед від'їздом знову бачився з Миколою Гавриловичем Чернишевським. В «Современнике» були збентежені і ображені Герценом. Герцен не зрозумів їхнього напрямку. В «Современнике» вважали, що не проти станових, дрібних хабарників, злочинців-поміщиків треба виступати, а проти кореня зла. А «викривальна література» лише відтягає увагу від цього. Чернишевський міг говорити з Тарасом одверто, тому що Тарас це розумів краще, ніж інші. І коли «Колокол» виступив проти них, не зрозумівши їхньої позиції, це було дуже неприємно. Адже «Колокол» мав таке величезне значення для всіх прогресивних сил, для всієї молоді. Треба було їм порозумітися — «Колоколу» і «Современнику». Вони мушили злити свої сили.

— Треба їхати, Тарасе Григоровичу, — сказав Чернишевський, — туди, в Лондон.

— Треба їхати.

— Якщо порозуміємось з Герценом, тоді домовимося про всякий випадок і щоб «Современник» там друкувати, коли тут заборонять. Це тільки вам кажу, Тарасе Григоровичу.

— Щастя вам, і мій привіт там, в Лондоні.

Через усіх, хто тільки їхав, Тарас передавав привіт. Через любов доню Марка Вовчка, вона побачить, обов'язково побачить!

І так хотілось, щоб порозумілись з любимим Герценом. Хоча правий був Чернишевський. Хай тільки Чернишевський розповість йому, що робиться на батьківщині, проти чого і проти кого треба скерувати міцний, одностайний удар.

...Але зараз, тут, у рідному селі, сидючи літнім павдвечірком на низенькій глиняній призьбі поряд з Яриною, думав про неї, єдину рідну сестру (Катруся вже померла), про рідних братів, про Микиту, що працював, як чорний віл, не підводячи очей вгору, про забитого Йосипа, якого не пізнав, про усіх їхніх дітей, сила яких так марно загине у чужому армі.

І серед усіх найдужче жалів Ярину. Нічого в неї не було радісного в житті. Нікуди із Кирилівки не виїздила. Хіба що в дитинстві з ним, Тарасом, та старим дідом Іваном ходила до Мотронинського монастиря на прощу — цвірінчала тоді, раділа, як пташка.

Знову збирались всі рідні, всі родичі, сусіди. Рідним наказав: поки він тут, на панщину не ходити. Йому розповіли: «А управитель на завтра аж двадцять п'ятеро під різки послав. І жінки там».

Тарас зустрів вранці управителя і суворо сказав:

— Кару відмініть.

— Як так! Хто такий?

— Тарас Шевченко.— І глянув так суворо, що управитель знітився. Лаявся потім у себе, але людей не чіпав, поки був Тарас на селі, боявся його.

...Питали Тараса, хто з надією, хто вже так, аби спитати:

— А як же там з волею? Кажуть, цар хоче, а пани не дають?

— А чи ж з землею, чи без землі?

— Та як же без землі? Хіба не ми її своїм кривавим потом зросили, напоїли? Хіба не наші батьки кісточку свої поклали?

Тарас і Микиті сказав:

— Не чекатиму царської ласки для всіх, клопотатимусь, щоб викупити вас з дітьми у пана Фліорковського.

Тепер усі Шевченки належали панові Фліорковському, який купив землю, мастки і людей пана Енгельгардта.

— Що воно за людина? — спитав Тарас брата.

— Як отой слимак та ще й брехливий. Сам наче святий, ще й шапочку скине, як вітається, а за нього управитель вимотав так, що не знавш, як і додому вертаєшся.

— Микито, вір, тепер уже недовго терпітимеш.

— Може, хоч у труні вільно лежатиму,— мовила сумно Ярина.— Та що вже мені, аби діти вільні були. Хай хоч син одружиться з ким полюбиться, а мені вже що! Не було щастя зроду, не буде й до гробу.

— Ні, ні, Ярино,— обняв її Тарас. Сиділа вона завжди коло нього, де б не збирались.— От приїду я зовсім на Україну, збудую хатинку, ти в мене відпочиватимеш.

Як йому хотілось здійснити свою мрію, виплекану по страшних шляхах, по чужих куренях, по казармах,— маленьку хатинку над рідним сипім Дніпром.

Затуркані, забиті злиднями, роботою брати і Ярина нічого не могли в цьому порадити.

Тут радив Варфоломій, брат Йосипової жінки. Він вибився, як сам казав, «у люди власним розумом», був письменним, працював по економіях, їздив часто з панськими дорученнями. Він міг допомогти у цій справі,— придбати клаптик землі і побудувати хату. Сестра, і брати, і всі рідні говорили в усіх випадках:

— Як Варфоломій скаже, треба з Варфоломієм порадитись, хай Варфоломій розсудить.

Здавалось їм усім, що для їхнього незвичайного брата Тараса найближчий з них Варфоломій. Так і Варфоломій тримався. І, даючи практичні, дрібні поради, навіть набирав з Тарасом повчального тону.

Микита з своєю Палажкою, Йосип, Ярина, вони раділи братові, любимому Тарасику, страдникові, а Варфоломій пишався перед усіма, що художник, відомий усім академік, відомий усім Тарас Шевченко,— у нього в гостях. Про його заслання та солдатчину намагався не згадувати. Зате розлисував, як Тараса у столиці приймають, як усі пани до себе запрошують, а він, бачте, до свояка, до названого брата приїхав. Цього Тарас не помічав. Він щиро радився з ним, радів, що Варфоломій не терпить скрути, хоче дати дітям освіту, радів, що у нього почуває себе як дома. Тільки ніяк не міг втлумачити Варфоломієві, що бажає хату собі збудувати над самісіньким Дніпром.

Варфоломій взагалі не розумів, чого, живучи в Петербурзі, серед панів, заманулося Тарасові тут хату будувати. Але вирішив не заперечувати. Знав — не так швидко це все робиться.

Друге бажання Тараса вже зовсім викликало подив.

Сиділи увечері в садку над річкою Россю. Тарас розпитував, де та в кого можна надивитися підходяще місце для будови. Варфоломієва жінка з молодого наймичкою Харитою готували вечерю. Їхні голоси долітали сюди.

— От побудую хату, одружуся і матиму хоч на старість своє гніздо,— мовив Тарас.

Варфоломій звик не виявляти ані своїх думок, ані настрою. Сказав:

— Воно й добре, мабуть, уже у столиці якусь панночку нагледів.

— Чого там панночку? Мені панночка не потрібна. Що вона в моїй простій хаті робитиме? Я одружуся з бідною сільською дівчиною-сиротою. От як твоя Харита.— Показав на Хариту, яка швидко пробігла з цеберкою до саж.

Отут уже Варфоломій не міг сховати свого здивування. Навіть вирішив спочатку, що Тарас жартує, і зареготав.

А Тарас зовсім не жартував.

Коли б тільки хто знав, як хотілось йому мати свою сім'ю, дітей... Чому так легко, недовіжливо, наче до жартів, ставились до його бажання і Варфоломій, і старий друг Соха — Іван Сошенко, з яким зустрічався в Києві, і навіть «золото» — Маруся Максимовичка, дружина старого Макси-

мовича! В усіх листах їй він писав: «Оженіть, бо пропаду бурлакою на чужині», і так мальовниче уявляв: «Як бог може, я буду в Києві на Михайловій горі, а ви там, де-небудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню. А я піду погулять, та й зустріну її, полюбимось, то й поберемось. Бачите, як просто і гарно».

Чому не розуміли люди, як може статись «просто й гарно»? Не хотіли зрозуміти кожен з своїх міркувань.

Та з кожним днем подорожі по рідних знайомих місцях ставало смутніше й смутніше.

Люди розповідали про страшні роки війни, про повстання й кари, про холеру. Не було села, щоб не лишилось страшної згадки. Що згадки? Торік отут недалеко, над Дніпром, пан відібрав усіх дужих чоловіків і послав на цукроварню. З самої оранки на все літо. Жінки, діти та старі мусили і своє, і панське обробити. Лишились зовсім без хліба. Коли повернулись чоловіки, пішли до пана просити хліба. А пан злякався — бупт! Усмирят!

Приїхали козаки з різками, та й у них, у козаків, як побачили голодних дітей, руки на кару не піднялись. Селяни падали перед ними навколішки.

— Чого ви хочете? — спитали козаки.

— Панові розказати. Хліба попросити. Діти з голоду пухнуть.— Де ж тут бунт? Навіть козаки здивувались. За що ж їх бити, карати?

Так що б ви думали? Інших солдатів з різками надіслали, а тих козаків усіх до одного в арештантські роти.

І перед очима Тараса враз з'явилась Орська фортеця. Казарми. Скобелев... Обеременко...

«Напередодні волі, — майнула важка думка, — пани клопочуться, щоб селянам життя полегшити». І він не міг стримуватися в розмовах з людьми. Він дратувався, коли при ньому знайомі висловлювали думки, що до скасування кріпацтва треба підходити обережно, помірковано. Він пояснив селянам, застерігав, щоб не обдурили їх землю. А скільки було навколо темноти, забобонів, приниженості. І тим більше раділо серце, коли то там, то тут чув одчайдушні сміливі думки молоді, бачив, як студенти передають і читають потай «Колокол» і на його рідній Україні. Радів, що й сюди долинає його правдивий дзвін. І головне — на сторінках, виданих «Вольной Русской Печатью», з'являються факти з усіх далеких кутків матінки Росії. Він декому порадив і про цих селян на цукроварні і козаків теж туди написати.

Тарас знову побачився у Переяславі з Козачковським.

— А чи ростуть наші дерева?

— Ростуть, ростуть, і, переплітаючись, зросли разом. Дивіться, любий Тарасе Григоровичу. Те, що ви насадили, усе дало сходи.

Поїхали знову у В'юнища, Андруші на цілу ніч на рибалку.

І знову Дніпро, широкий, швидкоплинний був перед ним, і зорі леліли у його темному лоні, а на другому березі височіли гори, Трахтемирів. Як він хотів побачити це все, блукаючи поза Уралом, понад Каспієм... Чому ж нема радості? Чому ж серце ние від болю?

— Як добре міг би жити поет, коли б не треба було бути і громадянином,— раптом сказав він Козачковському.

На Михайловій горі у Максимовичів було теж не так, як мріялось.

Максимович був незадоволений, що Тарас відмовився на його прохання друкувати свої вірші в журналі «Парус». Тарас написав тоді Максимовичу: «Парус» у своєму універсалі перелічив усю слов'янську братію, а про нас і не згадав. Спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться мені дати під парус свої вірші і того ради, що парус цей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші... Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі. Діло се не жарти».

Його вірші мали друкуватись лише в передових, волелюбних журналах!

Хай думться старі приятелі, а він з свого шляху не зверне. Але старий Максимович взагалі як здурів. Сердився, коли Тарас і Марія Василівна затівали співи, а ще дужче, коли Тарас починав розповідати щось таке, від чого вона сміялась,— приміром, як ходив він до Вісвої церкви, адже Гоголь у своєму «Вії» писав про їхню Прохорівську церкву — старовинну козачу дерев'яну, оту, що стоїть долу.

Тарас сказав, що пише нову поему «Марія». Він давно її хотів написати, про діву Марію.

— Не богохульствуй тільки,— не витримав Максимович.

Тарас засміявся, знизав плечима, але з того часу все частіше почав пропадати на селі, вештатись між селянами, повертався тільки на ніч. Люди Максимовича розповідали, що звідусюди з навколишніх сіл приходять селяни подивитись, порадитись з Тарасом Григоровичем. А самі вони були ладні за Тараса Григоровича десять разів Дніпро переплисти. Його «Кобзар», замусолений, подертий, уже багато років переходив з рук в руки. І стільки пісень співали з нього дівчата.

Дружина Максимовича, «золото» Маруся, дивилась на Тараса з захопленням. Цього вже не міг винести старий і зрадів, коли Тарас, лишивши свої речі, поїхав човном на другий берег. Максимовичі провели його до Дніпра. По дорозі люди вітали і просили швидше повертатись, наче все село було йому знайомим.

— Ви швидше вертайтеся! — гукнула й Маруся Максимовичка, коли Тарас сідав у човен.

— Вертайся! — буркнув і Максимович.

* * *

До Прохорівки поспішало двоє подорожніх. Один літній невеличкий, моторний дядько в полотняних штаних, брунатний старій свиті, босий, другий — ще зовсім хлопчинка років шістнадцяти, в гімназичній літній формі, в картузі з гімназичним гербом. У дядька в руках був ціпок, у хлопця — книжка. Зустрілись вони випадково на світанку, коло старезного дуба, де розходились шляхи.

— Ви не знаєте, як пройти до Прохорівки? — спитав хлопець.

— А й знаю, я й сам туди, — охоче відповів дядько.

Пішли вдвох. По дорозі розбалакались.

— Ви до родичів? — спитав дядько.

— Ні... — зам'явся хлопець. — Людину одну побачити. А ви там живете?

— Та ні. Мені теж треба одну людину побачити. Ну, не ту, що вам. — Він помовчав. — Люди казали, йди, Семене, — це я, — пояснив він, — беззастережно розшукай у Прохорівці, ти людина письменна, — це я, я в школі вчився, — і до ладу розпитай, а там нам розкажеш... Це щоб я розказав.

Гімназист зацікавлено поглянув на дядька.

— А кого ж вам треба побачити? — спитав хлопець.

Дядько і собі скоса глянув на хлопця, мовляв, чи варто ще тобі казати? Та, видно, йому і самому кортіло поділитись.

Він застерезливо оглянувся на всі боки. Та хто їх міг тут підслухати? Самі луки та дуби та ген Дніпро виблискуює. Все ж таки дядько сказав пошепки.

— Кажуть, у Прохорівці, на Михайловій горі, Кобзар проживає, Тарас Шевченко. Віп за нас, за селян, стоїть і про волю все достеменно знає... От і послали. Піди, кажуть, розпитай, може, нас дурять, а десь-інде воля вже є. А може, пани приховали. Непереливки вже.

— Письменний ви, кажете? — спалахнув хлопець. — Так ось дивіться, от у мене його «Кобзар», я теж на нього поди-

вितись іду. Тільки я нікому не казав. Утік з дому і все. Хай думають, що гуляти пішов.

І вони пішли удвох.

Вже минули село, вже підходили до садиби пана Максимовича, як обидва разом зупинились.

— Диви, становий,— прошепотів дядько.— Ведуть когось. О, бодай їх лиха година спіткала. Якого ж це сердегу спіймали, чи злодія, чи втікача? Куди б його податись, щоб і на очі не потрапляти!

— Почекайте,— схопив його за руку хлопець.— Краще йти собі спокійно. Скажемо, що до пана.

Йому хотілось подивитись, кого це ведуть.

Становий ішов збоку. Кілька десятників оточили людину у білому парусиновому плащі, пуховому капелюсі. Хлопець подався наперед. В очі впали довгі вуса, стомлене, суворе обличчя. Знайоме обличчя! Він бачив у Києві його портрет, це він.

— Дядьку, це він, Кобзар, Тарас Шевченко. За що ж його знову забрали?

* * *

За що його знову забрали? Він сидів під арештом у Мошнях, куди його привезли, і сам думав, за що його забрали? Як безглуздо, недоречно, несподівано!

Він їздив по знайомих місцях. Був на цукровому заводі у Симеренка, там його дуже добре приймали. Слухали його вірші, вітали. Симеренко навіть запропонував видати своїм коштом його «Кобзар».

Потім Тарас приїхав у Межиріччя між Пекарями та Каневом. Казали, там можна купити садибу під хату у пана Парчевського. Ходив, вибирав. Місце було добре. Чернеча гора, Княжа гора, він усе тут знав, не йому показували, а він розказував де і що. А долі Дніпро, Дніпро — «сіяє батько та горить». Він тут оселиться. Немає кращого місця для нього на світі!

З двома селянами поміщика Парчевського та землеміром одміряли землю, як з'явився якийсь родич чи то землеміра, чи то пана. Кумедна бридка постать у фракці і білих рукавичках.

— Пан Козловський.

Пан не пан, а так якийсь підпанок. Що гріха ховати! Тарас таки розсміявся, коли побачив цього придурка серед білого робочого дня у фракці і білих рукавичках. Пожартував з нього. ...Зовсім той був не придурок. Коли сіли перекусити

та вишити по чарці, як годиться,— «обмочити», Тарас, звичайно, і його запросив. Той сів та все викликав Тараса на якісь недоречні розмови. Про теологію, про бога, про діву Марію. Задавав питання по-польськи, щоб дядьки не розуміли. Та Тарас припинив ці розмови навмисне по-українськи, щоб чули усі, що він каже.

І от тепер йому закидають богохульство, кощунство, а це ж, певне, просто дрібна помста дрібненької людини.

Сумно. Дуже сумно і прикро обертається його подорож на батьківщину. Знову під арештом.

Він написав записку Максимовичу, щоб передав речі, щоб приїхав. Хотів своїм написати — та навіщо? Хай потім, коли з'ясується, розповідь. А то тільки душу Яринину замутить до безкраю.

Становий Табачников — місцева влада — зайшов до Тараса. Але люди помітили, як несподівано швидко вискочив з кімнати, почервонілий і розлютований.

Що там сталося — ніхто не бачив і не чув.

Зараз Тарас сидів сам один і не знав, що його чекає. Які ще несподівані прикrostі.

Вийняв аркушик паперу з кишені, почав писати:

Минаючи убогі села,
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: — Де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі? —
І спитьсся сон мені...

...Може, справді то був сон?

...Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая!
Неначе в раї, спочиває
Та з-за широкого Дніпра
Мене небога виглядає.
:
:
Мій братику! Моя ти доле!
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі..

...Як вона сказала тоді? — «Не було добра зроду, не буде й до гробу»...

...Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!

Молися, сестро! Будем живі,
То бог поможе перейти.

Він дописував останній рядок олівцем, коли почув за вікном шарудіння, шепіт.

— Дядьку Тарасе! Дядьку Тарасе! — і до вікна простяглася замурзана смаглява тонка хлоп'яча рука з торбинкою.

Тарас визирнув. Хлопець поклав торбинку на вікно і скоромовкою прошепотів:

— Мати й тато послали. Пиріжки з кислицями, кажуть, батькові Тарасові передай, щоб сторожа не бачила. Он Марійка і Яшко, дурні, до дверей понесли, що їм дядина дали, так їх ремінякою прогнали. А я через тин та у вікно, — похвалився хлопець.

— Подякуй, мій любий, батькові та матері, та біжи, бо й тобі буде.

— Ні, я проворний, я й увечері прибіжу! Усі люди вам їсти готують.

Хлопець справді моторно, наче білка, перескочив через паркан і засвітив п'ятами.

І весь час повз хату станового, яку завжди всі обминали, тепер бігали і метушилися жінки, діти. А одна кмітлива і прегарна молодиця так заговорила вартового, що він уже пушкав хлопчаків до вікна.

Коли відвозили до Києва, діти бігли за таратайкою і, як десятицький не кричав, люди виходили з хат. Тарас оглянувся на дітей.

— Ростіть великі та щасливі!

А коло самого шляху, він запам'ятав, стояв блідий хлопець-гімназист. Хлопець підвів руку і крикнув:

— Тарасе Григоровичу! — наче присягнувся в чомусь великому для себе на все життя.

* * *

Справа, звичайно, була не в цьому блазні у ффраці і білих рукавичках.

Тарас не міг знати.

Тільки він виїхав на Україну, а вже летіло розпорядження з III відділу до Київського генерал-губернатора, що їде академік Шевченко, колишній політичний злочинець, відомий усім український поет, і треба за ним стежити і наглядати. Це розпорядження було підписано Тарасовим «старим знайомим» по III відділу чиновником Поповим.

Але наказу арештовувати не було.

Це вже перебільшила місцева влада, надіславши Козловського з провокаційними безглуздими розмовами.

У Києві все ж таки побачили, що причепитись нема до чого та й не варто зараз. Але й не варто, щоб Шевченко лишився на Україні. Сама його поява вже баламутила людей. Порадившись, генерал-губернатор Васильчиков та виконуючий обов'язки київського губернатора Гессе звільнили Шевченка з-під арешту, але Шевченкові «порадили» негайно виїхати до Санкт-Петербурга.

У Києві Тарас лишився на короткий час, чекаючи грошей на дорогу.

Він міг звернутися до колишніх знайомих, до друзів, але він не хотів нікого бачити перші дні, ні до кого звертатися.

* * *

На Подолі, на Приорці, між невеличкими хатками, що потонули в зеленій гущавині садів, стояла бідненька звичайна хатинка. Може, вона відрізнялась тільки тим, що завжди навколо неї на подвір'ї метушилось багато дітей. Хоч їх росло багато в одній сім'ї і матері-хазяйці, напевне, ніколи було вгору глянути, хатка стояла чепуренькою, подвір'я було виметено, і на подвір'ї весело маяли на вітрі, на протягнутій мотузці, чисто випрані, дбайливо залатані дитячі сорочечки, штанці і спіднички.

— Мамо, мамо! — гукнула дівчинка. — Вас якийсь дядько питає, такий вусатий.

— Страшний? — розміялась мати.

— Ні, хороший такий, добрий.

— О, вже й добрий. Звідки ж ти знаєш?

— А так, — знизала дівчинка плечима. — Знаю, хіба я не бачу?

— Ну гаразд, вийду до того дядька.

Дядько справді був дивний. І не по-панському і не по-простому вдягнений — в літнє біле парусинове пальто, дуже стоптані чоботи, невеличкий чемоданчик у руках. Дивився привітно, наче на знайому, сірими, добрими-добрими очима.

— Здрастуйте, папінатко! — привітав він. — Чи не візьмете мене на кілька днів на квартиру і на харчі. Тільки вже поверте в борг. Як одержу, тоді заплачу.

Хазяйка здивовано глянула і раптом сказала:

— Гаразд. — Потім схаменулась. — Тільки ж у нас і місця немає, бачите, скільки дітей.

— Тому ж я до вас і зайшов, що стільки дітей! — засміявся незнайомий. — А місця мені небагато треба. Десь примощуся.

Хазяї вже знали — звуть цього дивного чоловіка Тарас Григорович Шевченко, — вони раніше про нього не чули, — він художник. Та такий сердечний, добрий, хай перебуде. Місця не переспить, а де восьмеро їдять, там і дев'ятий якось проживе. Тим більше, людина проста, не примхлива: даси каші — дякує, даси борщу — хвалить не нахвалиться. Вранці візьме цибулину з крайцем паляниці і щось собі малює у садку чи десь над яром. А найбільше з дітьми вовтузиться. Скільки вже їм понарозказував, скільки пісень переспівав і навіть бігав з ними, і гуляв і в квача, і в «Панаса».

Якось попросив хазяйку:

— Дайте своїй наймиці Оришці білизна мою попраги. Я їй потім заплачу, та позичте мені, коли ваша ласка, карбованців десять.

Хазяйка про гроші вже й не думала і чоловікові своєму нічого не сказала. Вирішила — як буде, так і буде, не збідніє. Віддала прати білизна і десять карбованців позичила.

Раптом приходять до цього.

— Тарасе Григоровичу, ви ж казали, у вас грошей нема, а Оришка в хусточках два вузлики намацала, і от дивіться — в одному двадцять п'ять карбованців, а в другому три.

— От дурна Оришка, і не притаїла, — засміявся Тарас і зрадів. Не грошам, ні, а що чесна, хороша дівчина.

— Та, мабуть, Тарасе Григоровичу, у вас ще десь заваялись гроші, — докірливо запитала хазяйка. — Давайте подивимось вдвох.

Оглянули чемоданчик, книжки і, звичайно, знайшли ще п'ятнадцять карбованців.

— От бачите, тепер ви багатій, Тарасе Григоровичу, не треба й грошей чекати. Вам на все цих вистачить.

— Е ні, — заперечив Тарас, — це дурні гроші, коли я про них зовсім забув. А дурному дурна і дорога, — засміявся він.

На ці гроші він влаштував дітям свято — накупив усяких ласощів, накосив трави на подвір'ї, скликав дітей «своїх» і сусідських. Гамору, сміху було на всю околицю.

— Це ще не все, — хитро підморгнув Тарас.

— Тарасе Григоровичу, та схаменіться, вони й так усе тут витолочать. Що це ви ще вигадали?

— Ну, гаразд, коли ви вже просите, буде друга дія на вигоні. Ходімте, паніматко, дивіться, он віз до нас суне.

Справді, по вулиці сунув віз. Перекупка, найпишніша перекупка з Житнього базару, з якою він домовився вранці, гордовито сиділа на возі. А на тому возі чого тільки не було! Яблука, груші, пряники, бублики височіли казковою купою.

— Ану, дітлашня, мерщій на вигін! — скомандував Тарас.— Та ставайте в коло та не юрбiться, не штовхайте один одного і малих наперед пустіть, щоб їх не придушили. Бачите, усім вистачить досхочу. Отож весело ласуйте вкупі, і не кривдіть одне одного!

Він сам найменших обділяв, а старші бачили і собі не хпали, чекали, поки до них черга дійде. Адже всім було досхочу.

Крамар з подільської крамнички сказав:

— Може, він божевільний. Хіба таке в світі роблять? Скільки грошей чужим дітям викинув.

Хазяйка з сльозами на очах мовила:

— Що ви кажете, він же така людина, справжня людина. Коли б усі такі були.

А перекупка аж накинулася на того крамаря.

— Та щоб дня не діждати такі слова вимовляти, та я зроду-віку такої людини не бачила. Хай йому шляхи гладенькі стеляться, хай його всяке лихо минає.

Щасливі полягали діти спати того вечора. А Тарас довго сидів на подвір'ї.

— Лягайте, Тарасе Григоровичу! — гукали хазяї.— Ви ж не менше від дітей натомились.

— Ще зорі мене не пускають,— сказав тихо.— Бачите, скільки їх.

І ще ходив, ходив по місячній стежці і думав, думав.

Незабаром якийсь гімназист приніс йому гроші, на які він чекав. Тарас покликав хазяйку, сам усе згадав, що вона йому робила, розплатився до копійки. Дав Оришці. «Хоч і дурна — не вмiла гроші притаїти, та добре, що в неї більше серця, ніж розуму». Накупив востаннє дітям ласощів, перецілував їх і пішов.

І стало так тихо та сумно без нього на Приорці.

КОЛИШНІ ДРУЗІ

Тарас сидів мовчки, насуплений.

Куліш, Костомаров і Василь Білозерський знову засперечались.

А нарешті ж була здійснена давня мрія кожного з них. Нарешті, дозволили видання українського журналу.

Ще їдучи з заслання, Тарас писав про журнал Кулішеві, але той тоді поставився негативно. Тарас навіть здивувався, чому Куліш не підтримав гаряче цієї заповітної думки. Де було йому тоді знати, що Куліш і сам плакав цю думку, та тільки він не хотів, щоб справа йшла від Шевченка. На чолі журналу мусив стояти він, Куліш, проводити свої ідеї і настанови.

Ех, дарма ти, Тарасе, писав милій доні Марусі за кордон, щоб не квапилась віддавати свої твори — восени, мовляв, у мене буде свій журнал.

Тепер, коли сходились разом поміркувати про видавця, Тарас бачив, що це буде зовсім не «його» журнал. «Його» не в тому розумінні, що він має бути офіційним редактором чи взагалі повновладним законодавцем, а журнал його напрямку.

Ні, це не виходило.

Редактором дозволили бути Василю Білозерському. Він був найпоміркованішим серед української громади, і Третій відділ, пам'ятаючи його поведінку під час справи «Україно-Слов'янського товариства Кирила і Мефодія», дав йому цілком сприятливу характеристику. Білозерський одразу почав проводити свою лінію, — згуртовувати навколо журналу всіх українців, починаючи, звичайно, з українських поміщиків.

— Без їхньої допомоги ми нічого не вдіємо.

Національна ознака була для нього основною мірою.

Звичайно, проти націоналістичних тенденцій Василя Білозерського Куліш не заперечував. Навпаки, він боявся одвертих демократичних виступів. Але він «рвав і метав», що не він один порядкує. Він сперечався за назву, за програму, за добір співробітників, за добір матеріалу, за редакцію творів. З Костомаровим вони були просто на ножах. Позаочі Панько Омелькович глузував з віршів «Ієремії Галки», як підписував свої, справді далеко не довершені, вірші Костомаров. А Костомаров не тільки позаочі, а прямо в очі Кулішеві обурювався з його науково примітивних, невірних і часто зовсім безпорадних історичних праць.

Ще перед дозволом журналу Куліш задумав видати кілька альманахів. Хвалився:

— Назву: «Хата», «Левада», «Пасіка», «Гумно».

Тараса аж перевертало від цих хуторянських назв. Вийшла правда, одна «Хата».

Новий журнал Костомаров запропонував назвати без претензій: «Огляд».

— Нудно, обмежено, — заперечили всі.

— «Порада», — запропонував Білозерський.

— Багато беремо на себе, — зауважив Тарас. Подумав: «Уявляю, як усе там за пораду брата».

Куліш підвів картинно руку:

— Прошу, панове, хочу і аз грішний слово мовити. Пропонував би наректи ім'я сьому місячникові — «Основа».

— А непогано, справді непогано! — щиро сказав Тарас.

Куліш зрадив, але, не дуже показуючи це, вів далі:

— Треба пильненько і вірші, і прозу, що ми одержали від шановних добродіїв, переглянути, і я вже не пошкодую свого часу і хисту, щоб половину від чистого зерна одвіяти. А в першому ж місячникові дамо на чільному місці перлини нашої української поезії — не друковані досі твори нашого Кобзаря.

Він добре знав, що буде основною приманкою і принадою для всіх у повому журналі.

— Головне — нова повість Марка Вовчка, — буркнув Тарас. Не любив, пізнав уже ціну Кулішевим панегірикам щодо своїх та й не своїх творів.

— Аякже! І вельмишановного Марка Вовчка нову повість «Інститутка», до речі, Тарасові Григоровичу присвячену.

Вжалив-таки! Та хай! Тарас думав — хай сперечаються, сваряться, а добре, що врешті журнал дозволено. За кожен твір будь-кого він сам воюватиме з редактором, з Кулішем, щоб справді не розвели там панської полови та хуторянських бур'янів і не заглушили живих паростків — молодих, чесних, одчайдушних голосів.

Ох, наскільки легше було йому порозумітися з діячами «Современника» та «Искры»!

Та що поробиш — «Основа» буде українським журналом, рідною мовою прилучатиме рідний український народ до загальної культури, прогресу і боротьби.

Наполегливо, уперто Тарас таки вестиме свою лінію в журналі.

Костомаров далеко відійшов від ідеалів і думок своєї київської молодості, він навіть боявся і тінь кинути на свою поведінку, щоб його хоч трохи не запідозрили в чомусь протиурядовому, але в своїй суто науковій праці, в своїх історичних творах, лекціях він завжди викладав сміливо власні, нові в науці концепції, підносить роль народу в творенні історії, малював захоплююче соковито образи політичних діячів. Від його «Богдана Хмельницького» не можна було відірватися, як від роману. За цю пристрась у роботі, величезну історичну ерудицію, незалежність у викладі його

поважали і з ним приятелювали і Чернишевський, і Сераковський, хоч постійно і вели гарячі суперечки. Тарас уже все добре зрозумів, а втім, не міг не любити друга молодості.

* * *

Після гарячих сперечань з Кулішем і Білозерським Костомаров поспішав до Толстих. Як завжди, він нічого не бачив, що діється навколо, не звертав уваги на зустрічних.

Коло вітрини книжкової крамниці стояла жінка, очевидно, чекала когось. Тонка, в модному пальті, в капелюєі з вуалем, відкинутим на спину.

Костомаров пробіг повз неї, дивлячись вперед — і жінка раптом зробила крок, зупинилась і піднесла тонкі руки в лайкових рукавичках до смаглявих враз зблідлих щік, але вмить руки безсило опустились. Жах, розпач застигли в чорних великих очах.

З крамниці вийшов літній чоловік.

— Ти зачекалась, любя? Та що з тобою? Тобі погано, ти, мабуть, втомилась від цієї столичної метушні, крамниць? Я візьму карету.

— Ні, ні, нічого, — заперечила жінка. — Ходімо пішки. Нічого. — І раптом, дивлячись прямо в очі чоловікові, промовила: — Мені здається... я бачила... Костомарова. Він щойно пройшов.

— І ти не озвалась? Не зупинила? Чого? Я думаю, йому було б приємно.

— Ні. Навіщо? Нічого, милий, ходім...

Вона обіперлась на його руку і пішла. Він повів її обережно, як дитину, боячись чимось скривдити, образити свою щирю, правдиву дружину.

Адже вона все розповіла йому до шлюбу, все. Навіть щирсердно призналась, що нікого ніколи не полюбить так, як свого нещасливого нареченого. Чоловікові тепер здавалось — вона помилилась. Вона дуже любила своїх дітей, і йому була вірним другом, і ніколи ні на що не нарікала. Він пишався своєю гарною, розумною дружиною. Тільки смуток майже завжди був в її очах, і завжди вона була стримана і не любила бувати в товаристві. Йому, спокійній, добрій, звичайній людині, здавалось — це щастя випало йому помилково, воно належало іншому. Яке він мав право нарікати? Він тільки повинен плекати, берегти і вести обережно через важке життя. Зараз він більше нічого не спитав, тільки вів обережно, бо зараз вона нічого не бачила і не чула. Глибоко сховані

почуття і спогади оволоділи нею. Він не має права втручатися.

А Костомаров прийшов до Толстих і, як завжди, побачивши Катеньку, Оленьку, поринув у привітну, сповнену якимись дитячо-милими таємницями, весняним захопленням, знайому і милу атмосферу толстовського дому. Він і Катенька, якій уже минув шістнадцятий рік, ніколи не могли наговоритися.

Але сьогодні Костомаров раптово ставав якимсь розсіяним, немов щось хотів згадати і не міг, немов якийсь неясний, незгаданий спомин весь час був поряд, непокоїв його.

— Ми їдемо на острови! — повідомила його весело Катя. — Хіба можна в такий весняний вечір бути дома? Як я люблю весну, цей час, мій Петербург!

— Усе твоє! — засміялась мати. — А для нас що-небудь лишиш?

— Все! Хочу віддати усім всю душу, тільки як? Скажіть, Миколо Івановичу?!

— Вам би треба було вірші писати, — усміхнувся той.

Вони сиділи вдвох в колясці, і раптом Катенька спитала, вона давно хотіла про це спитати:

— Ви коли-небудь бачили потім свою наречену?

— Ніколи. Я чув, що вона вийшла заміж. Не знаю, за кого. Не знаю, чи жива вона.

— Як вона могла вийти за іншого?! — обурено вигукнула Катя.

— Вона не вишла. Вона чекала скільки могла, — він стиснув кулаки. Він, він був винний. Матері. Як відповів він Аліні, яким грубим листом, коли вона писала в Саратов, що приїде, незважаючи ні на що. Але такої відповіді від нього вимагала її мати, ця дама з лицем дрібного хижого птаха.

— Це був ангел, а не дівчина, — раптом сказав Костомаров.

— Вона була гарна? Талановита? Розумна? — з цікавістю і хвилюванням спитала Катя.

— Гарна. Дуже. Чудесні очі. — Так, так, сьогодні одим весняним днем знову її очі перед ним. Великі, живі, захоплені, от що не давало спокою цілий день. Вголос він сказав:

— Надзвичайно талановита, розумна дівчина, чарівна...

Катенька з співчуттям і сумом (вже за неї, а не за себе) спитала:

— Вона, певне, весь час вас любила? А ви?

— І я весь час любив її.

«І люблю», — подумав. Де вона? У нього засмикалось

обличчя, як завжди, коли він перувався. Це з'явилося після арешту. Катя ніколи більше його не розпитувала про наречену.

Незабаром вийшла з друку його книга.

На першій сторінці було надруковано:

«Присвячую незабутній А. Л. К. на згадку 14 червня 1847 року» — день, коли він її бачив востаннє, у Петропавловській фортеці. Як давно. Життя минуло без неї, так безглуздо.

Коли б вони знали, коли б вони знали тепер обоє, далекі і одірвані одне від одного, що шляхи їхні через багато років однаково зйдуться і життя своє вони — Аліна і Микола Костомаров, — попри все, доживатимуть разом в світлій і глибокій любові.

«ПОГАНА» ВОЛЯ

У питанні, яке поставив на сьогоднішньому засіданні Іван Сергійович Тургенєв, усі члени «Литературного фонду», як одразу звикли називати «Комітет общества для пособия нуждающимся литераторам и учёным», були одподушні.

Навіть багато не говорили, умовляти нікого не доводилось, та й, власне, це вже було *post factum*.

Перед очима у всіх стояла постать Тараса Шевченка — його насуплнені брови, гнівні і сумні очі, він сам замкнений, ледве стримуючий себе — отаким його часто тепер бачили після повернення з України. Поет Яків Полонський схвилювано розповідав друзям, як до нього увечері на квартиру у будинку університету зайшов Тарас Григорович з молодим художником Мікешиним. Ніколи раніше Полонський не бачив Шевченка в такому збудженому стані. Він раптом розговорився, що не так часто з ним тепер траплялось, він з гіркотою згадував своє дитинство, свою сестру, братів, які й досі кріпаки. Він згадував селян, яких побачив знову на батьківщині, і, згадуючи, став клясти кріпосне право, панів, що засідають у комітетах і гальмують справу. Він стиснув кулаки і загрожував у напрямку Зимового палацу. І раптом так стукнув кулаком по столу, що чашки з чаєм задзвеніли, а одна полетіла на підлогу і розбилась. Він не звернув уваги, і ніхто не насмівся підійти і втішати його, бо всі відчували — гнів його справедливий.

Тургенєв не бачив Тараса в такому стані. При цьому той був стриманий, частіше похмурий, недовірливий до сторонніх. Але Тургенєв, спостережливий, уважний, запам'ятав той вираз ласки і ніжності, ту безмежно добру, хорошу усмішку,

в якій дивився Шевченко на Марка Вовчка. Він спіймав такий саме вираз, коли якийсь Тарас прочитав свій «Садок», і Іван Сергійович був зворушений тією задумливістю, лагідністю, тою справжньою поетичною хвилиною, що раптом виринула на поверхню.

І він, Тургенєв, навіть і не розбираючись у своїх почуттях, вважав своїм обов'язком піклуватись про Тараса Шевченка. Він писав про нього за кордон Марії Олександрівні, запрошував до себе, познайомив з петрашевцем Спешневим, який повернувся з заслання і з яким Тарас дуже хотів познайомитися.

Може, саме через те турботливе ставлення до Шевченка Олексій Миколайович Плещєєв присвятив Тургенєву свій переклад «Наймички». Плещєєв теж повернувся із заслання. Він, як і раніше, гаряче любив Шевченка і його твори.

А от поет Фет — представник чистого мистецтва для мистецтва, знизував плечима, коли зустрів Шевченка у Тургенєва.

— Не розумію, — казав він, — що в них спільного?

Він не розумів, що Тургенєв, крім того, що був великим майстром широкої палітри, розумів життя і людей, був і рицарем літератури, і в ставленні до Шевченкових справ було щось рицарське, глибоко людяне, було почуття відповідальності.

На прохання редактора «Народного читання» — Облонського Тарас написав для «Народного читання» свою автобіографію, і вражений Облонський, давній прихильник Кобзаря, вирішив, що саме з Тургенєвим треба поговорити.

Він не помилився. Тургенєв сам узявся за організацію всієї справи. Це одразу стало видно з листа, якого залишив йому Іван Сергійович, не заставши дома. «Я приїздив, щоб сказати вам, що Комітет з задоволенням і готовністю прийняв на себе написати від свого імені листа до власника родичів Шевченка; доручено скласти цей лист Кавеліну, а я приїздив дізнатись від Вас ім'я цього поміщика, його адресу, імена Шевченкових родичів і т. ін., щоб передати все це Кавеліну, і тому покійно прошу передати мені усі бажані відомості для того, щоб я їх доставив Кавеліну. Чим швидше Ви це зробите, тим швидше піде лист».

Маститий письменник, що задумував зараз новий роман, в якому хотів показати нову молодь, її прагнення, її суперечки з старим поколінням 40-х років, з «батьками», письменник, слава якого вже досягла свого зеніту, як юнак, сам їздив, нагадував, клопотався про визволення рідних свого собрата по літературі. Він разом з професором Кавеліним,

юристом-філософом, сів складати листа. Цього листа треба було дуже обмірковано написати. І просто, і переконливо.

Він же, Іван Сергійович Тургенєв, поставив уже підготовлену і розпочату справу на засіданні «Литературного фонда». Про неї вже всі знали — і голова Комітету Ковалевський, і члени його — Анненков, Дружинін, Ламанський, Галахов, Заболоцький, Краєвський і, звичайно, Чернишевський. Хто-хто, а Микола Гаврилович Чернишевський обома руками хотів би підписати і протокола, і листа. І хоча останнім часом у нього, як і у всієї редакції «Современника», були різні розходження і дуже натягнуті взаємини з Тургенєвим, сьогодні вони міцно потиснули одне одному руки. Чернишевський розумів і радів, що саме Тургенєв підніс це питання.

В протоколі засідання від 25 березня 1860 року було записано:

«Хотя подобное ходатайство не входит собственно в действия общества, исчисленные в уставе, но так как оно, будучи самым человеколюбивым и просвещённым, имеет при том целью доставить истинное утешение литератору, приобретаемому своим талантом видное место в современной литературе, то Комитет положил написать от имени всех своих членов письмо к означенному помещику и просить его об увольнении родных Т. Шевченко из уважения к его литературным заслугам и вообще к литературе. Письмо это, подписанное всеми членами Комитета, уже отправлено по адресу».

Лист, над яким сиділи, уважно обмірковуючи кожне слово, Іван Сергійович Тургенєв і професор університету Кавелін, був надісланий поміщику Валерію Еразмовичу Фліорковському, маршалку на Черкащині, власнику маєтків у Кирилівці і Жаботині, власнику багатьох селян, і в тому числі Шевченкових братів і сестер з сім'ями. Шевченкових родичів було усього одинадцять. Одинадцятеро кріпацьких душ.

«19 марта 1860 года.

М. Г. Валерий Эразмович! Мы — нижеподписавшиеся, члены Комитета общества литераторов и ученых, обращаемся к Вам с покорнейшей просьбой, в надежде, что Вы примете её во внимание и, если будет возможно, исполните».

Валерій Еразмович запихтів, підкрутив вусики і сповнився почуттям власної гідності. Він любив помилуватись собою, пишався своїми ліберальними промовами в питанні скасування кріпацтва, набридав усім беззмістовною балаканиною і довжелезними проектами, в яких ніхто не міг добрати

ніякого сенсу. Йому сподобалось, що до нього звертаються члени такого комітету!

Але читання далі трохи змінило вираз його обличчя з дрібними тонкими рисами і мишачими очима.

«Уважаемый и любимый сочлен нашего общества, известный всей России поэт Тарас Григорьевич Шевченко имеет между крепостными Вашими крестьянами Киевской губернии, Звенигородского уезда, в селе Кирилловке двух родных братьев Никиту и Иосифа и сестру Ирину. Он очень желает, чтобы они получили свободу, и горюет в разлуке с ними».

Поміщик скривив тонкі губи — які ніжності: «горюет в разлуке!»

«Не откажите, милостивый государь, великодушно исполнить это горячее желание Тараса Григорьевича и отпустите братьев его и сестру на волю. Хотя он и знает, что в скором времени, с прекращением крепостного состояния, они получат свободу, но так тоскует по них, что готов даже, если Вы потребуете, внести за них выкуп, лишь бы только скорее иметь их при себе».

Знайшли дурного на гачок спіймати! Внесуть за них гроші і розславлять, роздзвонять по всіх усюдах про мерзенного кріпосника. Не такий він дурний. Він — не пап Енгельгардт, на гроші не поласиться, а яка ще «воля» буде — невідомо.

«Если Вы, милостивый государь, убедившись этою нашею усерднейшею просьбою, согласитесь отпустить на волю родных г. Шевченко, но не иначе, как за выкуп, то покорнейше Вас просим уведомить нас, какую именно сумму желаете Вы получить за ним, чтобы мы могли известить об этом г. Шевченко. Как бы Вы не отпустили их на волю, даром или за вознаграждение, во всяком случае и наше общество, и все любители русской литературы были бы Вам за это глубоко и искренне благодарны. В ожидании ответа покорнейше просим Вас, милостивый государь, принять уверение в совершенном к Вам уважении и преданности».

Далі йшли підписи всіх членів «Літературного фонда» з усіма титулами й званнями.

Але ніхто з них, ані прекрасні майстри літератури, ані блискучі вчені, не могли уявити собі тої безодні лукавства і лицемір'я, яке приховував у своїй душі маршалок Черкаського повіту, ротмістр Валерій Еразмович Фліорковський.

Микиту, Йосипа і Ярину покликали до самого пана.

Вони пішли, а всі сусіди вже шепотілись: «Брат Тарас їх на волю викупає. Дай боже! Діждались хоч на старості. Дасть бог і ми діждемо! Кажуть, він за всіх людей клопочеться. За це й страждав як».

І не було лихої заздрості, бо знали всі злиденне життя Шевченків, та й Тараса ж усі кирилівчани любили. Пам'ятали, як і торік перед управителем за людей заступався, нікого карати не дозволив.

Ні-ні та й вибігали до перелазу коло Микитиної хати.

— Що, Палажка, повернулися від пана?

А Палажка, Микитина жінка, і сама місця не знайде. Хреститься та труситься, як у лихоманці.

Хрестилися і сусіди. Дай боже, дай боже!

Чом же такі похнюплені, немов туманом повиті, ідуть додому Шевченки?

Не стерпіли люди — підбігли, розпитують.

— Ну як, дядьку Микито? Тіточко Ярино, як же? Справді вам воля?

Ярина мовчала.

— Та кажи вже, не край мого серця! — вигукнула Палажка.

Микита глянув на Палажку, на людей.

— Дає пан волю. Каже: «За вас великі люди просять і гроші дають. Та я й грошей не хочу брати, я й так на волю відпущу, без грошей. Ще й сам за вас якісь там гроші банкові заплачу!»

— Так чого ж ви? Радіти ж треба.

— Аякже, аж танцювати з панської ласки, — пробурмотів Йосип.

— Чого ж ти, Микито? — промовила Палажка.

— А того, — глянув Микита очима зацькованого звіра, — а того, люди добрі, що каже пан: «Даю вам даром волю, тільки щоб духу вашого в Кирилівці не було. Кидайте хату, землю і забирайтесь куди хочете!»

— Куди ж? З своєї хати? А земля?

Палажка заголосила, а за нею і Йосипова жінка, і інші жінки.

Тільки Ярина не плакала, сиділа на призьбі, стуливши міцно губи. Подумала. «Як Тарасик скаже, так і буде. Так і зроблю».

Тарасик передав через Варфоломія, щоб не квапились на ту погану волю без поля і без ґрунту, хай краще подождуть,

і в кожному листі про це писав. І Варфоломій поважно читав їм:

«Пану Фліорковському нехай Микита скаже, щоб він тричі чмокнувся з своїм рідним батьком — чортом...»

Як не сумно було, а всміхнулась Ярина — пізнала свого братика! «По вісімдесят п'ять карбованців нехай бере тепер чистими грішми з ґрунтом і полем, а потім (восени) візьме дулю».

— Восени, мабуть, усім воля буде,— пояснив Варфоломій. А волі не було.

Пан Фліорковський повідомив «Литературный фонд», що він запропонував Шевченковій рідні волю, навіть без грошей, але вони чомусь відмовились.

Листування не припинялось. У «Литературном фонде» зрозуміли хитрощі пана — щоб і вовк був ситий, і вівці цілі.

На Україну їхав приятель Сераковського, добрий знайомий Чернишевського, офіцер Новицький. Йому доручили домовитись з паном Фліорковським. Перед від'їздом він зайшов до Академії до Тараса Григоровича. Новицький уже знав поета, разом з ним їздив на дачу до Чернишевських, слухав його твори, розмовляв з ним. Як йому хотілось допомогти в цій святій справі! Надто вже зажурений був останнім часом Тарас Григорович.

І зараз увечері він був не такий, як там, на дачі, коли гуляв з дітьми, жартував з Ольгою Сократівною, малював у її альбомі маленького сина. Зараз сидів сумний, зосереджений, але щиро зрадив Новицькому.

Згадали спільного друга Сераковського.

— Молодчага Зігмунт,— сказав Новицький, щоб хоч трохи розвіяти Тараса Григоровича.— Ви ж знаєте, він блискуче закінчив Військову Академію і так зацікавив усіх проектом нового військово-кримінального кодексу, що зараз його командували в Лондон, на конгрес міжнародної статистики, потім він має поїхати до Парижа, Відня, Берліна, Туріна, щоб ознайомитись там з справами.

— Знаю, знаю, аякже,— мовив Тарас.— Він приходив попроситися зі мною, мій іскренній, любий Зігмунт.

Тарас Григорович знав далеко більше, ніж Новицький. Він знав, що Зігмунт — один з керівників і організаторів військової таємної революційної організації, він знав, що в Лондоні Зігмунт обов'язково побуває у Герцена.

Він не знав тільки майбутнього — що здійсниться передчуття отця префекта Зленка, який читав йому в Оренбурзі

страшний вірш Міцкевича «Матері-польці». Так, цього він, звичайно, не міг знати...

Тарас сказав:

— У Лондоні побуває, — а подумав: «Герцена побачить, мій привіт передасть». Отак і тягнуться невидимі ниточки по всьому світу, від серця до серця і зв'язують для єдиного діла — святої боротьби за волю, за справедливе життя. За волю для всіх людей на світі. Як же важко боротися за неї...

— Хочете, пройдемося по залах Академії, — запросив Тарас, — подивимось на картину Іванова, на брюлловську «Облогу Пскова». Колись я в захопленні стояв перед нею. Тепер я, звичайно, бачу більше недовершеності, більше слабких місць, але завжди замислююся перед цією картиною. Подивіться, католики, православні, і ті й інші ріжуть, убивають, проливають кров за віру в ім'я Христа. І страх, і жах охоплює, як подумаєш, скільки крові і сліз людських пролито, скільки зла зроблено і все це во ім'я Христа. О господи, боже мій!

Він довго водив Новицького по любих академічних залах, зупиняв його то там, то там перед улюбленими картинами, статуями. Казав: «Подивіться, подивіться, яка жива постать, який рух руки, який поворот. Погляньте на освітлення!»

Він розговорився, і його навіть охопило якесь збудження, все хотілось йому більше показати, розповісти. А коли повернулись у майстерню, він почагував гостя чаєм і просив написати докладно про все, як буде в Кирилівці.

— Поклопочись, поклопочись там, умов цього пана продати землю. Що ж вони без землі, що вони робитимуть, — повторював Тарас, дивлячись в очі Новицькому безмежно сумними, благаючими очима. А прощаючись і міцно тиснувши руку, знову сказав: — Потурбуйся, друже. Побачити б їх вільними, братів, сестру Ярину мою бідолашну.

— О Ярино, Ярино! — раптом, вже не можучи стриматись, вигукнув він, упав на канапу і голосно, як дитина, заридав.

Новицький поклявся сам собі зробити все, що доручив йому «Літературный фонд». Як хотів він виконати це доручення, бачачи велике горе Шевченка.

І знову нічого не вийшло.

«Був я у Фліорковського, — написав Новицький Тарасові, як обіцяв. — Погано. Він згоджується дати «особисту волю» сім'ям твоїх братів і сестри без викупу, за гроші дає садиби, але нізащо не згоджується дати землі під оранку. Цього, каже, я зробити не можу, щоб не збаламутити й інших

селян. О, bestія ж цей Фліорковський, та ще й яка bestія — наймодніша!»

Ця наймодніша bestія врешті досягла свого.

Фліорковський стільки разів викликав Шевченків, стільки говорив і паморочив їм голови, зовсім спантеличив і врешті, самі не знаючи як, Микита і Йосип підписали ту «погану» волю, яку підсунув їм пан.

Тарас був у розпачі.

ДУМИ МОЇ...

Навіть метикована в своїх ділах хазяйка мебльованих кімнат — «меблiрашок» — ніколи не могла добрати до ладу, скільки чоловік займає кімнату другу по коридорчику праворуч на третьому поверсі і хто саме її наймач. Чи цей чорнявий бородатий — молодий, а відпустив борідку, навіщо? Чи русявий з волоссям по плечі? Чи отой горбоносий, чи грузин, чи вірмен — ну, якийсь черкес — його чомусь навіть злякалась Олімпіада Онуфріївна, коли спіткала па сходах. А він так чемно вклопився і виявився пайбільше вихованим. А коли вона нагадала про гроші — квартирну плату — тому, з кучерявим волоссям, він так глянув на неї, немов вона сказала, що починається повідь на Неві, що будинок падає, взагалі щось несусвітнє. Вона щось забелькотіла і просто сховалась. А чорнявий бородатий якось сам зайшов до неї, замогильним голосом розповів їй страшну історію про свою тітку мільйонершу, яка незабаром помре, а він — її єдиний спадкоємець, але тим часом попросив позичити два карбованці. Довелось позичити.

Одне слово — студенти.

То в їхній кімнаті панувала тиша, немов усі виїхали, то, мабуть, набивалось там чоловік з двадцятєро, і вони випивали кілька самоварів і, певне, не тільки самоварів, бо Яків, служник, з кожним наступним самоваром виходив звідти все в благодушнішому настрої, а з кімнати лунали пісні:

Из страны, страны далёкой,
С Волги-матушки широкой
Ради славного труда,
Ради вольности весёлой
Собралися мы сюда.

Ця пісня навіть подобалась хазяйці.

Мы пируем пир весёлый
И за родину мы пьём.
Пьём с надеждою чудесной
Из стаканов полновесных
Первый тост за наш народ
За святой девиз «вперёд».

Але ж інколи лунали і такі веселі пісні:

Помолимся, помолимся,
Помолимся отцу
И к рюмочке приложимся,
Потом и к огурцу!

Врешті вона звикла.

Вона звикла до цієї несподіваної метушні, до несвоєчасної платні, до вигаданих і справжніх історій. Перед іспитами вони мінилися на очах. Цілими ночами щось бубоніли, забували поголитись, забували їсти, жовкли, худли, і вона, зглянувшись на них, посилала від щедрот своїх інколи щів або каші, і тоді вже Яків носив самовари без додатків і виходив від них стурбований і занепокоєний.

Інколи хтось із студентів одержував посилку — найчастіше кругловидий, молоденький, з-під Полтави. Тоді пригощали всіх — і хазяйку, і Якова, і сусідів. Домашні ковбаси, сало, коржики зникали за один вечір. І хоча хазяйка сердилась не раз на галасливих, неспокійних квартирантів, в глибині душі любила їх і навіть хвалилася перед іншими хазяйками, не вдаючись, звичайно, у подробиці, що живуть у неї «благородні» пани — студенти.

Сьогодні їх зібралось багато. Яків відніс самовар, хотів, як завжди, поговорити на високі теми, але чорнявий з бородою сказав:

— Метр Яків, сьогодні ми готуємось, чаю більше не треба.

Яків був не менше метикований, ніж його хазяйка. Він уже знав, що пани студенти дістали щось цікаве і читають уголос, а потім до півночі сперечатимуться. Яків, трохи ображений, але з обличчям, сповненим власної гідності, немов йому і діла нема до них, вийшов з кімнати.

Дійсно, на столі лежали літографований примірник «Силы и материя» Бюхнера і останні номери «Современника».

Але читання знову перервалось. Вбіг ще один юнак.

— Лобанов, чого ти запізнився? Ми без тебе прочитали вже кілька розділів Бюхнера — незадоволено мовив чорнобородий, який читав уголос книгу. — Ну, сідай і слухай.

— Ні, ні, панове, я перерву вас на кілька хвилин. Ви знаєте, в «Петербурзьких ведомостях» об'ява. «Литературный фонд» знову влаштовує читання в Пасажі, цього разу на користь недільних шкіл. От газета. Дивіться, виступають Майков, Полонський, Бенедиктов, Писемський, Достоевський та... та... Грицько, дивись — Шевченко!

— Шевченко! — вихопився вигук у полтавчанина Грицька.

— Шевченко! — радісно здивувались і інші.

— Ну, Лобанов, ти мастак на квітки. Цього разу ми повинні піти всі.

— Аякже, — насмішковано протяг Лобанов. — Я дістав, знаєте скільки, і то з такими труднощами, що вам і не спилось. Ось — три квітки. Один мені — за турботи. Два на всю братву, розігруйте.

— Ні, ні, ми повинні піти всі.

— Я ніколи не бачив Шевченка, — трохи не плачучи, мовив Гриць. — Я українець, я обов'язково мушу піти.

— Ну, ну, це тут ні до чого, — спалахнув горбоносий грузин Акакій. — Шевченко наш. А коли вже так казати, про кого він написав «Кавказ»? Він писав про мій Кавказ, про мій народ. Я мушу піти. Я мушу поглянути на нього, на цього орла, Прометея.

— Я не можу не піти, — сказав чорнобородий. — З того часу, як я прочитав його автобіографію в «Народном чтении», переклади його віршів у «Современнике», побачити його — моє найбільше бажання. Пам'ятаєте «История моей жизни составляет часть истории моей родины». Хіба я не маю таке ж право, як кожен із нас?

— Його брати і сестри досі кріпаки, — задумливо додав ще один. — Як він закінчив: «Да, милостивый государь, они крепостные до сих пор». Лобанов, що робити, щоб нам усім піти?

— Панове, я зробив усе, що міг, — запевняв Лобанов. — Але я віддав вам ще не все. Крім квіток, я ще щось маю.

— Ой Лобанов! Ти завжди з своїми копейками.

— Або сюрпризами.

— Так от вам справжній сюрприз. Дістав на один вечір, — і він вийняв з теки... «Университетские известия».

— Оце здорово! — вигукнув чорнобородий.

— «Университетские известия», — розчаровано протяг Гриць. — Так їх же цілком вільно читають скрізь, власне, ніхто не хоче читати.

— Ех, ти, маминя телятко! — похитав головою Лобанов і розгорнув книжку перед Грицем. І той побачив — «Коло-

кол!»! Це був «Колокол», видання герценівської «Вольной типографии» в Лондоні!

— Панове, останній номер. Наш бібліотекар клявся, що перекупив з-під носа у одного полковника втридорога під мостом. Нам треба буде всім скластися, а то він не матиме далі за що купувати. Я виклянчив на один-однісінький вечір. І перше, що хочу вам прочитати,— слухайте,— в примітках:

«В дополнение к биографии г. Шевченко напечатанной во второй книге «Народного чтения».

— До біографії Шевченка?!

Усі з'юрбилися ще щільніше, а Лобанов прочитав зовсім тихо:

«В прошлом году известный поэт Шевченко, после многолетней ссылки на берегах Каспийского моря, получил, наконец, позволение съездить на родину, о чем тогда дано было знать губернаторам Малороссийских губерний для сведения».

— Негідники! — вихопилось у Акакія.

— Тихше, спокійно! Лобанов, читай!

«Минуя города и сёла, Шевченко, спешил в свою родную, давно не виденную Кирилловку. В м. Межиричи, Черкасского уезда, он натолкнулся на тамошнего исправника Кабашникова, который, как и другие его собратья, имел от Гессе предписание неукоснительно наблюдать за таким-то и таким-то Шевченком. Встретившись с последним, Кабашникову прежде всего пришло на ум с о д р а т ь, в силу чего он и потребовал от Шевченко снять с него портрет во весь р о с т б е з о ш и б о ч н о. Тот отказался...»

— Боже, яке знуцання, яка ганьба! — аж застогнав Гриць.— На рідній нашій Україні!

— Не заважай, читай далі.

«Кабашников сейчас же арестовал его, донеся Гессе, что им задержан отставной рядовой Тарас Григорьев, сын Шевченка, уличённый в козунстве и богоотступничестве. Гессе приказал немедля препроводить Шевченка за конвоєм в Киев...»

— Я клянусь, клянусь! — не витримав і Акакій.— Поки я живий, боротися... Прометей, орел... О, коли б мені трапився цей Кабашников, цей Гессе...

— Заспокойся, Акакій,— суворо мовив чорнобородий.— Цікаво все-таки. Там, у Лондоні, про все довідуються; з своєї дзвіниці вони бачать часто більше, ніж ми. Ми часто не знаємо, що під носом робиться.

— Тільки під носом у царя продають «Колокол»,— сказав Лобанов.

— Кажуть, що і покійний імператор Микола, а тепер і Олександр обов'язково читають кожен номер «Колокола». Але як туди все-таки потрапляють всі новини і повертаються до нас?

Про події з Шевченком Герцен дізнався від Тургенєва, якому розповідав сам Тарас.

Взагалі про Тараса Шевченка Герцен чував дедалі частіше і частіше. Найдокладніше і найпалкіше розповіла йому про Кобзаря Марко Вовчок. Маруся Маркович приїздила в Лондон з чоловіком Опанасом і сином Богдасем спеціально познайомитися з Герценом. Перед тим Герцен з насолодою прочитав її оповідання, надіслані Тургенєвим. Її «Игрушечку» Герцен читав навіть своїм дітям, так цей твір його зворушив. Про Марка Вовчка написав Тургенєву, що вона йому дуже сподобалась. Між ними зав'язалась міцна дружба. Герцен довіряв їй багато, навіть переправку «Колокола».

А незабаром він одержав подарунок від самого Тараса Шевченка. За кордон їхав приятель, брат Карташевської — Макаров. Тарас написав йому: «Посылаю вам экземляр «Кобзаря» на всякий случай без надписи. Передайте его А. И. с моим благоговейным поклоном».

Олександр Іванович Герцен уважно взяв у руки дивну книгу і зберігав з цією записочкою у своїй бібліотеці все життя. «Він великий, бо зовсім народний письменник, як наш Кольцов,— сказав Герцен друзям,— але він має ще більше значення, ніж Кольцов, бо Шевченко ще й політичний діяч і борець за волю».

* * *

Коли Лобанов уже виходив, до нього в коридорі раптом підійшла жиличка з кутньої кімнати, жінка років тридцяти, строго і просто одягнена. Вона завжди була зайнята, поспішала. Хазяйка ставилась до неї з повагою. Платить акуратно, освічена, щось весь час перекладає і переписує. Їй дають роботу в різних установах, і вона допізна працює за столом. Не тільки чоловіки, а й жінки до неї не ходять. Коли б усі квартиранти були такі.

Студенти тільки й знали, що звуть її Анастасією Миколаївною, а прізвище Левицька, поштиво з нею вітались, а вона спокійно відповідала і поспішала собі в своїх справах.

А тут вона сама підійшла до Лобанова — меткого хлопця, організатора студентських вечірок, концертів, лекцій.

— У мене до вас велика просьба,— сказала вона, дивлячись спокійно сумними темними очима. Але Лобанов відчув, що їй дуже важко примусити себе звернутись до когось. І, напевне, це дуже важлива просьба. Але про що?

— Будь ласка,— почервонів чомусь Лобанов.

— Я вас дуже прошу, чи не зможете ви дістати квиток на літературне читання в Пасажі. Мені дуже хочеться піти.

— Звичайно, звичайно,— раптом промовив Лобанов,— будь ласка. У мене якраз є. От вам квиток.

— Як? У вас є? Зайвий?

— Так, так, зайвий.

— А ви також будете?

— Звичайно, звичайно, обов'язково,— забелькотів Лобанов.

Він якось пробереться. А цій сумній жінці він не міг відмовити.

* * *

Він, звичайно, пробрався. Не тільки він — усі друзі з студентської кімнати в «меблірашках» пройшли на два квитки. Це була благословенна традиція студентська спеціальність, яка передавалась з покоління в покоління: на два три квитки в театри, лекції, концерти завжди проходить цілий гурт.

У невеличкому залі в Пасажі, де відбувалися літературні читання, педавно заснованого «Літературного фонду», не можна було ані продихнути, ані пройти. Сиділи по двоє на стільцях, у проходах, на сходах стояли, щільно притулившись одне до одного. В ложах було народу, як оселедців в діжці — така жадоба була у публіки почути нові речі, побачити живих письменників.

Ася Левицька притулилась у куточку, поділившись стільцем з якоюсь молододою дамою з квитком без місця.

У проході побачила того студента, який дав їй несподівано квиток. Лобанов усміхнувся, показав на товаришів, мовляв, скільки треба ще влаштувати.

Вона зраділа. Яка вона була самотня всі ці роки після того, як поховала брата Сергія! Він недовго протягнув після страшної події. Трагічна загибель Андрія Головка також

назавжди лишила страшний слід. З старим колом знайомих княгині Ася давно порвала. Заробляла перекладами наукових праць, багато читала і все чогось чекала справжнього, іншого, ніби вона не жила і життя десь проходило повз неї.

Асі все було цікаво. І публіка — дуже різноманітна: тут сиділи і вишукано одягнені дами, панночки, були такі, як і вона, — простіші, скромніші. Очевидно, жінки і дочки службовців, учених, письменників. Було дуже багато студентів. Були й військові.

Найбільше прийшло молоді.

Настрій у всіх в залі був піднесений. Ця справа була ще нова. Раніше тільки по домах збирались друзі, гуртки, читали любимі речі, самі письменники виступали лише в тісному товариському колі, а тепер мистецтво, література виносились на люди.

Дама, яка сиділа поряд, показала на ложу й прошепотіла: — Дивіться, Достоевський.

Достоевський, невисокий, похмурий, нахилився до горбаті дівчини з розумним, гарним лицем, щось нервово говорив, вона йому заспокоююче всміхалась. У тій ложі, де вона сиділа, як і скрізь, було багато людей, але руху ще більше, ніж у інших. Приходили, виходили.

— Це Штакеншнайдері. Він багатий архітектор. А це його старша дочка, горбата. Кажуть, дуже розумна. У них бувають літературні суботи. Бачите, усі письменники до неї заходять. Он Полонський, он Майков.

Сусідка показувала багатьох, але Ася не могла розібратися, увага її розсіювалась від незвичного гомону, галасу, світла, багатолюдності і, головне, від того таємного бажання, що спонукало її звернутися з проханням до майже незнайомого юнака.

Гучними оплесками усі зустріли Майкова, який прочитав уже знайому і любиму всіма «Ниву» і після неї досить довгу поему «Савонарола».

Ася намагалась слухати всіх уважно, але напружене і схвильоване чекання заважало.

От Полонського публіка примусила повторити ще раз «Нищого», от прочитав вірші Бенедиктов, уривок з п'єси «Горькая судьбина» Писемський.

Вийшов Достоевський — дохмурий, якийсь відчужений від усіх. Його слабкий одноманітний голос важко було розібрати. Він прочитав досить довгий уривок з «Неточки Незвановой». Ася знала і любила цю повість. Йому плескали також, але менше, ніж поетам. Дама поряд прошепотіла, що він недавно повернувся з каторги, мабуть, тому він такий. І надто він

вивертає всю душу людини. А Лобанов, який опинився поряд з Асею, сказав їй тихенько з другого боку, що він, Достоевський, тепер розійшовся з старими друзями, в «Современнике» нічого не друкує і йде своїм відокремленим, дивним шляхом. Ася чомусь згадала Андрія Головка і замислилась на якусь хвилину. І раптом буря оплесків привела її до пам'яті. Вона не розуміла, що трапилось. Усі встали з місць. Плескали в долоні, кричали, вітали.

На сцені стояла середнього росту людина з великим широким чолом, довгими вусами, кремезна, літня вже людина. Може, навіть стара. І от тільки очі були якісь надзвичайні. Вони дивились не то розгублено, не то здивовано, немов теж питали, що трапилось.

— Тарас Шевченко!

— Шевченко! Кобзар! — кричали з усіх сторін хвилину, дві, три.

— Тарас Шевченко! — закричала й Ася, схоплюючись з місця. Так ось він який!

— Тарас Шевченко! — аж надривався поряд Лобанов.

Сталось щось неймовірне. Це не була просто овація. Це було стихійне, буряне, нестримне виявлення любові, захоплення, шаноби. Нічого схожого з овацією попереднім письменникам.

Молодь бачила і вітала народного поета, людину, яка повернулась не зігнувшись, не примирившись. Це знали, знали всі, знали з його автобіографії, передрукованої в різних журналах. Знали з останніх творів, що друкувались, і тих, що ще не надруковані вже знову ходили по руках.

От він — простий, звичайний, свій.

Він стояв на сцені і не знав, що робити. Було видно, як він схвилювався. Крики, оплески не вщухали. Він раптом підніс руки до обличчя, закрив лице і вибіг за лаштунки. Один з розпорядників схопив графин з водою, який стояв на сцені на столику, і виніс.

— Погано, Шевченкові стало погано, — пронеслось по залі, і всі затихли. І ще дужче дійшло до серця кожного його хвилювання, його переживання.

Раптом він вийшов знову. Тихо, немов через силу, почав читати, але тиша стояла така, що кожне слово було чутне і навіть зрозуміле, так просто, просто, трохи співуче читав Тарас:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

І може, саме тому, що він, страдник за свій народ, за свої ідеї, читав про цей лагідний, тихий вечір на рідній Україні, про щасливу просту сільську сім'ю, матір з дітками, мрійних дівчат і соловейка, ще болячіше було за нього. І якою високою і людяною поезією, добротою до людей надиханий був кожний рядок цього простого вірша. Сльози текли по щоках багатьох слухачів, не тільки жінок. Здавалося, що й Тарасу Шевченку сльози заважають читати — але він дочитав, уже дивлячись прямо на всіх добрими, вдячними очима. І немов якісь невидимі ниточки простяглися від нього до слухачів, які боялись поворухнутись, не зводили з нього очей.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...—

вже спокійніше читав він другий вірш, немов розмовляв сам з собою на самоті.

Ася, та, мабуть, і не тільки вона, уявила поета одного, самотнього, на далекій чужині, десь на пагорбі, у пустелі над морем. Сидить і думас свої думи.

Раптом голос Шевченка зміцнів. Ні, він не лунав голосно і зараз, але тверда, непоборна сила була в ньому.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла...

— «Гайдамаки», він читає з «Гайдамаків»,— прошепотів сусід Асі.

Очі Тараса стали суворі, він підійшов ближче до авансцени.

Тяжко! Важко! Кат паує,
А їх не згадають...—

і всі бачили — оця хвора, посивіла, постаріла не по роках людина, досі незламний борець, і ніщо і ніхто її не зігне.

Після вечора Тараса оточила юрба зпайомих і незнайомих. Кожен хотів потиснути руку, сказати щось хороше, сердечне.

Повз Асю протискувався Лобанов.

— Добре, добре як! Яка людина! Ви раді, що бачили? — і побіг теж до нього.

Асі теж хотілось підійти до Тараса, сказати: «Я сестра Сергія Левицького». Але вона не насміла. Вона стояла біля колони, коли його майже винесли на руках студенти.

— Хлопці, задушите, любі мої, рідні, хороші! — долинув до неї його голос. Він усміхався до всіх. Їй здалося, і на неї глянув сумним і щасливим м'яким зором.

Оберігаючи від натовпу, йому допомогли одягтися Лазаревський, Левко Жемчужников, Честахівський, брати Курчочкині. Вони були щасливі за батька Тараса, рідного Тараса. Відвезли до самої Академії. Уже була глупа ніч, а він сидів коло столу.

Це була слава? Визнання? Любов?

«Садок вишневий коло хати» — знову виринув його вірш, який він колись написав у казематі.

Холодно щось. Федір, служник, знову не підтопив.

Тарас трохи пощулився. Запалив свічку. Як самотньо, порожньо в цій хаті, а з ним, як завжди, тільки його думи...

САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ...

Ще навесні, у травні, Ликера принесла записку від пані Карташевської — запрошення на борщ з карасями і вареники. Тарасові вже почали набридати ці борщі, вареники, звані обіди, вечери. Хотілось працювати. Набридли одні і ті ж розмови.

Але поглянув на Ликеру. Вона була запнена квітчастою хустиною, як завжди, всміхалась, трохи гордовито, трохи лукаво, впевнена, що нею завжди всі милуються.

Брат Карташевської — Макаров, її пан, привіз дівчину взимку. Вона була тоді хвора, лежала в лікарні, але на весну поправилась, розцвіла і взагалі увійшла в смак петербурзького життя. Пани її роботою не обтяжували, та й не була вона дуже беручкою до роботи. Завжди одягали її в українське вбрання, яке дуже личило її стрункій постаті, карим очам. При гостях вона виходила у вишитій сорочці, керсетці, з стрічками на руських косах, з намистом навколо білої лебединої шії. Подавала частування, трохи вклопалась, ледь усміхалась, сповнена почуттям своєї принадності.

Дуже гарною її не можна було назвати, але в ній було багато свіжості, гордовитої грації і навіть веснянки на ніжній білій шкірі робили її ще кращою. Вона одразу збагнула, як треба поводитись, щоб усім подобатись та щоб пані була задоволена, і удавала з себе наївнішу і простішу, ніж була насправді.

Коли гостей не було, вишивала, не дуже кваплячись, лиштви, а більше сиділа в кухні або на ганочку, та лузаючи насіння, якого привезли з України, теревенила з куховарками, кучером, сусідською челяддю. Любила, коли пані Карташевська посидала з дорученнями в модні майстерні, з записками до знайомих.

Оцей Шевченко — коло нього всі упадають у Карташевських — завжди стрічав її привітно. От і зараз спитав:

— Ну, як твоє здоров'я, Ликеро, вже не хворієш?

— Ні, дякую, поправилась.

— От і гаразд. Ти що, пішки йшла, що так розчервонилась?

— А, звичайно, пішки.

— Тож на тобі карбованця на візника. Що ж, така гарна дівчина отакенний гак плентатиметься. Ще хтось украде, — пожартував і засміявся.

І Ликера засміялась.

— То я піду. До побачення! Так сказати, що будете?

— Аякже, неодмінно. До побачення, голубонько.

Ликера пішла. А він ще з хвилину дивився на двері, потім знову сів до столу. Він переписував нові вірші — «Молитву» і за своєю звичкою почав проказувати співуче уголос.

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Це справді була молитва, і він міг її тепер читати замість молитов, яких навчали його у дитинстві, які привчали усіх до покори, знищення себе перед всемогутнім і всюдисущим на небі і перед його заступниками на землі.

А в свою молитву вкладав він у різних варіантах три бажання — знищити «царів, кривавих шинкарів». Трудящим людям «ниспослати силу, єдинодумліє і братолюбіє». А йому самому:

...на землі
подай любов, сердечний рай
і більш нічого не давай.

Він змінив учорашній варіант:

Мені ж, о господи, подай.
Любити правду на землі
І друга щирого попли.

Уже кілька днів підряд він дописував, переписував свою «Молитву», і дедалі ставала вона виразнішою, чіткішою.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

А закінчував усе так само:

Моя любо!.. а вам —
Нам любов меж людьми...

Хто ж вона була, ця любя? Як він жадав її! Нічого не вийшло з сватанням скромної наймички Харитини. Усі вчили, всі вказували! Варфоломій давав свої дріб'язкові, нікчемні поради поміркованої, обмеженої людини, яка впливла трохи вище свого прошарку. «Навіщо тобі ту Хариту-наймичку, краще, може, гувернантку?» Ач запанів! Ту вчительку, що взяв до дочок, зве гувернанткою!

Наплів про Хариту хтосьна-чого, що й купи не держиться, а до Харити таким сватом підійшов, що вона й слухати не хотіла.

Довелось з цим наміром розпроцатися.

Але зараз, весняним свіжим вечором, коли на хвилину з'явилась Ликера, немов посвітлішало в його бідній, порожній хаті-майстерні, і вже та «люба», той «щирий друг», той «сердечний рай», про який благав у своїй молитві, зв'язались з образом цієї степової красуні. Вона була наймичка, проста дівчина. Саме те, про що мріяв, чого він жадав, чекав. Кулішиха помітила перша.

Карташевські поїхали за кордон і лишили Ликеру на літо у неї та її зовиці Білозерської. Тарас участив до них на дачу, і такі в нього були очі — і розгублені, і ласкаві, і сумні водночас, що незабаром ні для кого не були таємницею його почуття. І як вже обурилася вся громада земляків, а надто землячок! Немов особисте життя поета не належало йому.

Щоправда, навіть цілком доброзичливі і безсторонні бачили — надто він уже ідеалізує Ликеру, немов йому засліпило. А йому справді засліпило, і він поспішав, він хотів жити, хотів щастя. Хатку над Дніпром з невеличким садком — вишневим садком, і просту дружину-селянку, аби щира, аби вірна душа. І дітей.

Що там шепочуться і натякають про літа? Хіба сорок шість років це вже такий старий вік? Он куди старіший Максимович, а яке «золото» Марусеньку відкопав і оде писав, що вже знайшовся перший синок. Цього літа Тарас не збирався на Україну. Діла було багато. Найперше — викуп братів і сестри Ярини. Багато часу віддавав виданню творів і своїй художницькій роботі.

А Варфоломій мусив нарешті оформити купівлю того угіддя, яке вибрали над Дніпром коло Канева. Туди він приїде з своєю молодого дружиною, вона посадить квіти, а там дитинчата підуть...

Ні, ні, коли б сестра Ярина сказала, коли б батько з моголи встав і сказав: «Не до пари», — він би не повірив однаково. До пари, саме до пари!..

Ликера все помічала, прикидала в думках, казала приятелькам, сусідським покоївкам:

— Буду сама собі пані, робитиму що завгодно. Ач, як коло нього всі упадають. Оце він пише, книжка вийде — і гроші. Портрета намалює — і гроші. Що я, дурна? Він мене любить хтозна-як! Бачу, не дурна.

Дівчата зазрили, казали:

— Так старий же. Отой перукар, що в чоловічій перукарні, і молодший, і кращий, і на тебе задивляється.

— Хай задивляється! Хіба мені заважає? А коло цього всі крутяться. Ну й дарма, що старий! Буду панею. Панночки покажуться, а перша Кулішиха, щоб їй заціпило! Вчора примусила підлогу мити. У Карташевських я тільки вишивала та гостям подавала.

І коли Тарас підійшов до неї якось у садку і спитав, чи піде за нього, вона всміхнулась своєю манірною, лукавою, принадною усмішкою і протягла:

— Піду, — але для годиться додала, — якщо пан поблагословлять. Вони мені і за батька, і за брата.

Тараса це зворушило до безкраю. Він одразу написав листа приятелеві своєму Макарову, який був за кордоном, з проханням дати Ликері вольну і дозволити вийти за нього.

І Ликера стала Кобзаревою нареченою. Вона втикала в русьві хвилясті коси квітку і «молоділа».

Олександра Михайлівна Куліш не знала, як поводитися: з одного боку — наймичка, з другого — Шевченкова наречена. Це ж він, як одружиться, з нею в гості приходитиме. Ну, що він вигадав? Ще б коли була скромна, добра, щира дівчина, з якої міг би виліпити що схотів, а це ж уперте, і хитре, і досить-таки ледаче. Натякнула Тарасові. Куди там! На неї ж розсердився.

— А мені не наймичка, мені дружина потрібна. Аби охайненька, чепурненька була та вміла сякий-такий борщ звирити та в хаті прибрати.

Засліпило та й край!

А Тургенєв, Іван Сергійович, якось сказав, що розуміє бажання Тараса Григоровича саме з простою сільською дівчиною побратися.

— Але ж Ликера — ох же й з перцем! Як це йому, бідному, кислоти не сніться,— похитала головою дружина Білозерського.

Тургенєв з цікавістю уважніше поглянув на струнку дівчину, яка пройшла мимо спокійною гордовитою ходою.

— Вам подобається Тарас Григорович? — спитав її.

Ликера поволі спокійно підвела світлі карі очі на красивого ставного пана з сріблястою головою, ледь усміхнулась, нічого не відповіла. Відзначила про себе: «От який пан, а звертається до неї на «ви». Хіба ж так ще буде далі».

«Бідний Шевченко», — подумав Тургенєв. Та не йому, досить далекому, втручатися і щось казати! Він розумів, що Тарас закохався з усім палом своєї цільної, пристрасної натури і на всіх, хто скаже слово проти, дивитиметься як на ворогів, і більше нічого. А говорили часто, і нетактовно, і грубо.

Тарас був як у лихоманці, поспішав замовити придане Ликері — одяг, пальта, вінчальне плаття. Він сам малював візерунки для вишивок, сам вигадував фасони, щоб видно було, що українська, українська дівчина. Коли Ликера трохи застудилась і почала кашляти, Тарас злякався, як за малу дитину, і оббігав весь Гостиний, щоб знайти теплі черевики, теплі панчохи, кляв Петербург з його дощами і мінливою погодою навіть улітку...

Тепер сам розумів, що становище Ликери у Кулішихи якесь ні те ні се. Макаров, повернувшись, дав їй відпускну на волю. Вже призначили весілля, і він вирішив забрати Ликеру від Кулішів.

— Сашуню,— мовив Пантелеймон Олександрович дружині (після від'їзду Марії Олександрівни Маркович за кордон вони знову більш-менш примирились — котрий це вже

раз!), — невже нічим не можна запобігти цьому дурному шлюбу? Хоч би ти з Ликерою поговорила, ну так, знаєш, по-жіночому.

Ликера Кулішиху не терпіла, але останнім часом любила побазікати. Однаково вже не наймичка і подратувати можна!

— Чого ти ходиш, як пава, наче самого бога за бороду вхопила? — засміялась якось не зле Кулішиха. — І не боїшся за такого старого йти?

— А чого боятися? Він мене любить, жаліє, — повела плечем Ликера і подумала: «Не зіб'єте, знаю я вас. Заздрите, що з якоюсь вашою панночкою не посватали, щоб по-вашому танцювала».

— Жаліє, жаліє, поки не чоловік, а як стане чоловіком, так і згадає усі свої звички.

— Які такі звички? — так само спокійно спитала Ликера.

Олександра Михайлівна і сама не знала, що розказати. Але хіба потрібна логіка, якась істина у подібних жіночих розмовах?

— Все ж таки сибіряка, у солдатах був, до казарми звик, до горілки.

— А я його п'яним не бачила, — поволи, немов дратуючи Кулішиху, відповіла Ликера. Була вона не дурна, зрозуміла, не для її, Ликериної, користі старається пані. Що б там не казали — вийде вона за Шевченка. Набридло їй так тиятися. Теж мені, горілкою налякали! Та хто ж на селі горілки не п'є і жінки не б'є? А коли послухати, як пан Куліш інколи свою дружину повчає, поїдом їсть, то вже краще б побив, їй-богу! Та за це Ликера і не боїться. Не такий Тарас Григорович. Що правда, то правда. Він від усіх добріший. А всередині щось було страшно... Адже вільна зараз.

Тарас Григорович сказав:

— До весілля одвезу тебе до моєї доброї знайомої, хорошої людини. У неї поживеш.

Часом він відчував себе дуже безпорадним і самотнім. Куліші, Білозерські, Карташевські, Суханови — усі, усі були проти цього шлюбу з Ликерою, але він не вірив у їхню щирість. Він написав листа матері братів Лазаревських — «божественній матері». Просив заочного благословення на одруження. Як він жадав рідного, душевного слова!

Думав: Ликера, мабуть, ще не призвичаїлась до нього, з ним більше мовчить, а він їй розповідає. Але ж вона дала згоду. Звикне, звикне до нього. Він її так любитиме, жалітиме, сироту без роду, кріпачку, він для неї серця не пошкодує.

І він витрачав усе, що мав, на подарунки, на придане, турбувався про роботу, адже тепер йому потрібні були гроші.

І Марусі Марковички не було. От вона б зрозуміла, напевне, його. В листі вона писала: «Яку ви там мені мачуху знайшли?» Люба доня, здавалося, вона б знайшла спільну мову з Ликерою.

Толстих теж не було. Але ж у Петербурзі лишилась сестра графині — мила, добра Катерина Іванівна, любима «тьотя Катя» Катеньки. З нею були теплі, сердечні взаємини у Тараса. Хай у неї перебуде Ликера, у цієї порядної, роботящої, скромної людини.

Катерина Іванівна здивувалась проханню Тараса, коли він приїхав з своєю нареченою, але прийняла привітно, як він і чекав. Після того як Толсті покинули Академію, вона займала маленьку квартирку, чекаючи їхнього повернення з-за кордону.

— Я підкипу вам мою молоду, — мовив Тарас, цілуючи руку Катерині Іванівні, — і поїду, мені треба побачитись сьогодні з Жемчужниковим.

І обоє — і він, і Катерина Іванівна — подумали одне і те ж. Отже і художник Лев Жемчужников побрався з дівчиною-кріпачкою, яку «увозом увіз» від Сергія де Бальмена (брата Якова), поїхав з нею за кордон, а нещодавно повернулись. У них уже маленькі дітки, і вона така мила, приятна, молода Ольга Іванівна, веселенька, розумненька, затишна дружина в затишній квартирці, де дітки, стрічаючи дядю Тараса, виснуть йому на шиї, і він у них — як у родичів.

Чом же так усі постають проти Ликери, яку навіть викрадати не треба, бо Макаров для Тараса був на все згоден. Ну, все гаразд обертається.

— Ликеро, це рідні мені люди. Тобі буде добре з Катериною Іванівною. Це мій друг. Завтра я навідаюсь. Катерино Іванівно, дорога моя, приголубте ж мою молоду, поговоріть з нею, навчіть, як молодшу сестру. А як там мої друзі, як графиня? Як здоров'я Федора Петровича? — спитав Тарас.

— Зараз вони у Парижі. У кожному листі питають про вас. Катенька пише, що хотіла б з вами походити по всіх музеях, по Лувру.

— Серденько моє... — мовив ласкаво Тарас, — вітайте, вітайте їх від мене.

Він поїхав спокійно так, якби лишив Ликеру у Ярини.

Але, напевне, у Ярини вийшло б так самісінько, як і у Катерини Іванівни. Вона з сестринським почуттям і глибо-

кою відповідальністю сприйняла свій обов'язок — прийняти Тарасову наречену. Добра жінка і зраділа, що Тарас Григорович одружується, і занепокоїлась, захвилювалась одразу, коли побачила Ликеру.

Катерина Іванівна, чувши про неї від Тараса, уявляла дівчину, наче польову квітку, скромну, люблячу.

Щось уперте і недобре було в обличчі Ликери, коли попросилась недбало з Тарасом, коли сіла біля Катерини Іванівни. Щось собі на умі було в її очах, до чого вона спроста не підпустить. Гарна то гарна, але дивно, в ній не було ані внутрішнього вогника, ані природної чарівливості. Очі дивились підозріло і замкнено, а гарні, немов намальовані, повні уста не всміхались, а були складені в примхливу усмішку.

Не такої б дружини бажала тьотя Катя своєму другові, але що поробиш! Може, вона помиляється, дівчина просто соромиться, ніяковіє. Треба її розговорити. І тьотя Катя приклала щиро всіх зусиль, щоб прийняти її тепло, сердечно, по-рідному.

— Сідайте сюди ближче, на канапку, беріть подушку, починаємо вдвох,— сказала вона, готуючи чай на маленькому круглому столику.— Мої поїхали, і я сумую одна. А як же бідному нашому Тарасові Григоровичу було. Все один та один. Я рада за нього, що буде у нього друг, помічник. Адже він поет, художник. Його треба розуміти, йому треба створити таке життя, щоб йому легко було працювати. Ви ж, напевне, читали його твори? — спитала і злякалась. А що, як Ликера неписьменна? Але Ликера сказала:

— Читала. Мене пан ще змалку грамоти вчив. А Тарас Григорович і самі мені читають.— «Чого вона, ця жінка, так розпинається за нього?»

— От як добре, що ви письменна,— щиро зраділа тьотя Катя.— Коли схочете, я можу допомогти вам, щоб ви підучились, адже ви будете дружиною великого поета, великої людини.

Ликера знову усміхнулась своєю робленою, напівгордовитою, напівпрезирливою усмішкою. Час від часу не легше! Ті ганили Тараса Григоровича і лякали її, а ця вже надто впаде коло нього і справді, може, хоче її вчити. Навіщо це її, Ликері, здалося? Хіба вона для того заміж іде?

Тьотя Катя зрозуміла все відразу. І те, що Ликера і не поворухнулась, щоб допомогти їй прибрати зі столу, і розмовляла недбало, похвалилась тільки, що плаття їй у тих самих швачок замовив, що і пані її шила. Все це дало тьоті Каті повну картину.

Вночі тільки зітхала безнадійно.

Вранці Федір, старий академічний сторож, що допомагав Тарасові у його нескладному господарстві, приніс Ликері від Тараса подарунок — хрест і обручку. Ликера схопила, одразу почала шукати очима, чи є проба на обручці, а простий хрест її здивував.

— Чого це він вигадав? — протягла здивовано і розчаровано.

Тьотя Катя вже нічого не пропонувала, не радила і не розпитувала, але Тарасові, коли прийшов, слівцем не обмовилась про свої враження. Бачила — це надаремно. Тільки сказала, що Ликері зручніше буде, коли Тарас Григорович найме їй квартиру, тут є неподалечку хороша кімнатка від хазяйки. А вона допоможе влаштуватися і навідуватиметься, і взагалі все зробить, що треба.

Тарас дякував за притулок, поїхав з Ликерою домовлятися і тільки потім наодинці замислився: чому Катерина Іванівна була така збентежена і навіть в очі не дивилась?

«А, нічого! Ликера зі мною!» — подумав він. — Люба моя, серце моє, — сказав він їй. — Скоро ми будемо вдвох, самі собі пани. А поки що і ти поживеш господинею.

Кімнатка була маленька, чистенька, світла.

— З приборкою чи ні? — спитала хазяйка.

— Та що ви мою наречену соромите, — засміявся Тарас. — Хіба вона сама своєї хати не подужає прибрати?

Ликера нічого не сказала, одвернувшись, підсмикнувши губи. «Ач, грошей пожалів», — подумала.

Хазяйка пішла, а Тарас мовив лагідно:

— Одне прошу, одного хочу — будь чепурненька, охайненька, хай у нас чисто, ясно буде — і в хаті, як на душі.

І в хаті, як на душі...

Мабуть, і на душі в Ликери не було вже надто чисто, бо часто не дивилась Тарасові в очі. Інколи він не заставав її вдома, інколи явно брехала, де була.

А в хаті — навіть соромно було перед хазяйкою — що вона завела в хаті. Могла зранку ходити нечесана, неприбрана, сидіти і лузати насіння годинами, потім покрутитись перед свічадом, лишити все так, як є, і побігти до Білозерських, до дівчат-покоївок сусідського двору, з якими перемивала кістки паням і кавалерам, і все частіше Тарас супив брови, і його раніше добрі, ласкаві очі дивились тепер при зустрічах похмуро. Ликера починала викручуватись, брехати, а вночі плакала і думала — з неволі та в неволю. І не нагулялась. Не надівувалась.

Про це вже одверто говорила з дівчатами. Знову на сцені з'явився перукар, який передавав записочки і просив побачення.

Друзі вважали за свій обов'язок про все швидше донести Тарасові.

Обурений, розгніваний біг він до Ликери. Дивно, він був обурений на них, а не на Ликеру, він її ще жалів.

— Швидше, швидше побратися, а то дівчина з пантелику зіб'ється. Воно ж дурне ще, молоде, без батька, без матері. Я ж тепер за неї відповідаю!

Він постукав і майже вбіг до кімнати, не чекаючи відповіді.

Посеред підлоги стояла калюжа. Очевидно, розплескалась миска з мильною водою. Тут же коло миски стояв і порожній глек для умивання, постіль не прибрана, наче щось шукали, переривали і кидали як трапиться. На його книжці, подарованій Ликері, гребінець з вичесаним руським волоссям між зубцями.

Ликера сиділа коло круглого столика в незастебнутому капоті, з непричесаною косою, нечепурна. Пила чай, ламаючи булку. Просто на папері, а не на тарілці лежала ковбаса, від якої теж, видно, ламали, а не різали шматки.

Оце його дружина! Мати його дітей. Хазяйка у вишнево-му саду, в біленькій хаті над Дніпром.

— Який бруд, яка гидота! — закричав Тарас. — Я ж тебе просив, будь охайною, будь чепуренькою. Як ти живеш?

Він хотів сказати ще про записочки і про побачення з перукарем, але це було вже занадто гірко, занадто боляче і нижче власної гідності.

— А чого ви кричите?! — раптом верескливо залементувала Ликера. — Я вам ще не жінка. Не захочу, то й не буду! От і не буду! Старий, сердитий, ще й кричить.

І враз нагадала тих звичайних жінок, тисячі жінок, баб, що сваряться з чоловіками, сусідками, ледацюють, нічим не цікавляться, нічого не роблять, тільки вимагають.

Немов полуда спала з очей. Раптом побачив справжнє — здорове, самовпевнене, тупувато-хитре обличчя. Почув верескливий, чужий, зовсім чужий голос. Здалося, наче хтоєб плюнув йому межі очі, ні, в саме серце. Зупинився. Глянув на неї. Сказав тихо:

— Я для тебе серця не жалів, Ликеро.
І пішов. Назавжди.

Поставлю хату і кімнату.
Садок-райочок насаджу.

Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.

Ні, це буде тільки сон. Це тільки сниться йому, безжалебно сниться.

Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!..

Все життя він снівся. Мрія про просте, ясне, щире щастя.

...і ти!..

Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

Коли б тільки хто знав, яке велике нещасливий лихо лягло на серце і понівечило вишневий садок.

«РУССКОЙ ЗЕМЛИ ЧЕЛОВЕК ЗАМЕЧАТЕЛЬНЫЙ»

Чи є що луч-че, кра-ще в сві-ті,
Як у-ку-пі жи-ти,
З бра-гом доб-рим доб-ро пев-не
По-знать, не ді-ли-ти.

Цим починався його буквар.

Тарас знову і знову переглядає цю тоненьку книжечку, написану ним рідною українською мовою для рідних дітей на тій рідній, безталанній Україні... І перечитує її очима тих далеких читачів. Він уявляє Яриниших, Йосинович, Микитиних, Варфоломієвих дітей, хлопчиків і дівчаток, він їх усіх пам'ятає, дехто вже дорослий, але є й малі — хлопчик Йосипко, Ярина дівчинка Вася, вони вчитимуться по ньому читати.

Згадує кирилівських хлоп'яток і дівчаток. Йому здається, він їх пам'ятає з останньої своєї невдалої подорожі... вони теж вчитимуться по цьому букварю, він написаний зрозумі-

лою їм рідною мовою. Раптом він згадує — смагляві, брудні хлоп'ячі руки тягнуться до вікна.

— Дядечку Тарасе, мати вам пиріжки з кислицями передали. Яшка і Марійку вартовий прогнав, а я моторний, через тин та у вікно.

Може, й він прочитає у цьому букварі і повірить, що нема краще в світі, як укупі жити...

Він прочитає, що брехнею увесь світ пройдеш — та назад не вернешся, а коли він уголос прокаже: «Казав пан кожух дам, та й слово його тепле», — батько почухає потилицю і скаже: «Саме про нашого».

І може, потім подивляться, що склав цей буквар Т а р а с Ш е в ч е н к о.

Не все тут так, як задумав, як бажав, адже буквар проходив подвійну цензуру. Духовну — архімандрита Фотія і світську.

Куліш, коли поглянув на цю тоненьку книжечку, трохи іронічно мовив:

— Почав «Кобзарем», а кінчив букварем, — і усміхнувся зневажливою своєю усмішкою.

А Тарас не образився. Ні. Він сказав:

— А це й не кінець. Тепер напишу ще перші книжечки з нашої історії, з географії.

Він згадував свою школу, дяків, незрозуміле читання — аз-буки, аз-буки, приперчене трійчаткою.

Цей буквар дешевий, три копійки, і він сам, Тарас, надіслав знайомим і друзям на Україну, щоб розповсюджували, дарували дітям, а коли й продавали де, то на користь недільних шкіл.

От тільки хвороба спіткала невчасно. Ніколи вона не буває вчасною, а зараз і зовсім ні. Власне, вона підкрадалась уже давно, ще з осені, нишком-тишком, крадькома. Та здавалось — то від нудьги, від туги, від розбитої надії підупали сили.

Ще восени Костомаров зустрів Тараса у театрі на «Вільгельмі Теллі». Це була любима Тарасова опера.

— Звернись до лікаря, ач як з лица спав.

А він намагався жартом відмахнутися.

— Мене твій Хома краще полікує.

— Казали ж, твоє весілля незабаром. — Костомаров не знав про останні події.

— Мабуть, тоді ж, як і твоє, — похитав головою Тарас.

Останнім часом відчував він щось таке незвичне в грудях коло серця; важко було ходити. Якось у Михайла Матвійо-

вича Лазаревського зустрівся із знайомим лікарем Барі і звернувся до нього за порадою.

— Тарасе Григоровичу, — мовив той після огляду занепокоєно, — а вам треба поберетися, а то всерйоз захворієте.

Він не берігся і під Новий 1861 рік захворів зовсім «всерйоз».

Запрошували стрічати Новий рік «основ'яни», збирались у Білозерських Куліш і вся громада.

— Щось, Федоре, несила й одягтися, — мовив Тарас старому сторожеві.

— То й лежіть, куди вам ще по гостях ходити, ледве ноги тягаєте, — пробуркотів Федір, прибрав абияк і пішов.

Торік святкували цей день у Толстих, гостей було небагато, усе свої, близькі. Прийшов Костомаров, було просто, по-домашньому. Він, як завжди, з Костомаровим сперечався, обидва розпалились, сварились, але по-дружньому, по-хорошому. Катенька призналась, що вона любить, коли вони обидва отак розійдуться. Сумно, що їх нема. До них, може б, і спустився.

В їхній квартирі, що стала для нього рідною і привітною, тепер чужі люди. Теж правда у світі — п'ятдесят років старий граф попрацював, а потім — до побачення, дякуємо, ви нам більше не потрібні. В Академії віс чужим духом, захоплення візантізмом. Тарас не витримав, написав улітку до «Колокола» замітку. Ніхто, звичайно, не знає, що це він, крім двох друзів, які й знака не подають, що знають, хто написав про «облогу Академії»...

На свято спорожніли зали і студії Академії. Тихо в коридорах, хто пройде — луна озивається. Пішов і Федір додому.

У маленькій майстерні, поряд з академічною церквою, на своїх антресолях лежить самотньо академік Тарас Шевченко. Восени за його гравюри йому дали звання академіка.

«Чого це так важко дихати стало? Справді, треба перележати, видужати, ще треба багато зробити», — думає він, дивлячись на свій буквар.

Минув Новий рік.

Вийшов перший номер «Основи».

Журнал відкрився творами, об'єднаними під єдиною назвою «Кобзар»: «Не для людей і не для слави», «Посланіс Шафарикові», «Ой три шляхи широкії», «Пустка» і «Чернець».

А сам Кобзар лежав хворий.

«Хлопці» — молодші Лазаревські і художник Грицько Честахівський занесли перший номер «Современника».

— Батьку! Тарасе Григоровичу! Видужуйте швидше. Дивіться, що Чернишевський про вас написав.

— Про нас, про всіх нас,— закричав Іван Лазаревський і прочитав: «Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література не потребує нічийої ласки».

— Чуєте, маючи такого поета, як Шевченко!

— Та годі, хлопці, годі! Зраділи, що я вас не подужаю,— відмахувався від їхніх обіймів Тарас.

Це ж був тільки початок. Перший номер «Основи». І не з усім в ньому був згодний Тарас. Сперечався з Кулішем, з Василем Білозерським. Білозерський згоджувався і з тим, і з іншим, отак вся лінія журналу була надто якась невідразна...

Треба, треба було швидше одужувати.

Але минали дні, й навіть листа важко було написати.

А слід було хоч із записками надіслати букваря на Україну. Старому другові Хтодоту Ткаченку, молодому новому знайомому Чалому і до Варфоломія було багато справ, тільки «так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає»...

Але ж хата над Дніпром — чого ти тягнеш, Варфоломію?.. «Кінчай швидше в Каневі, та напиши мені, як кінчиш, щоб я знав, що робити з собою весною. Прощай, утомився, наче копу жита за одним заходом змолотив»...

У січні були страшні морози.

Тарас не виходив і цілі дні сидів у своїй майстерні, а інколи навіть не спускався з антресолів.

Радів, коли заходив хтось з друзів, знайомих — ну що, як там воля? Що чути? Посилав Федора по газети. Чекали маніфесту на кінець лютого, на дев'ятнадцяте, на роковини коронації.

Працювати було важко, і він думав, думав, як же воно буде, коли вже почує він, що народ його вільний, що брати його вільні, що Яринині діти вільні, усі люди.

Коли до нього приходили, він не надокучав ніякими просьбами, властивими хворим, не скаржився, не стогнав, хоч як зле себе почував. Тільки розпитував, що чути, чи не обдурять народ?

І тільки якось вихопилось перед молодим російським письменником Лзсковим:

— От коли б на Україну. Може б, там полегшало, може б, там ще хоч трошки подихав...

Він дякував усім, хто заходив, не забував. З друзями ділився планами на майбутнє. Стільки треба було ще зробити.

А втім, якось увечері раптом сказав Честахівському:

— Коли б на Україні хоч поховали. Над Дніпром.

— Та що ви, батьку,— схопився Честахівський, а в душі йому моторошно-моторошно стало.— Ми з вами вдвох поїдемо навесні, малювати будемо Україну нашу, Дніпро, степи.

— Поїдемо, поїдемо, Грицьку, коли б тільки швидше,— мрійно усміхнувся Тарас.

Наближалось 19 лютого. Він спав і не спав. Уявляв майдан перед Кирилівською церквою, селяни, між ними Ярина, і всі цілуються, вітаються як на великдень, дужче, піж на великдень.

Не тільки Тарас не спав цієї ночі.

Скільки людей, як він, чекали нетерпляче ранку.

Але були й інші чекання.

Не спали в поліції, на «съезжих». На кожній «съезжей» заздалегідь були заготовлені вози з різками.

«Як дворові панів своїх не слухатимуть, одразу повчимо — різки не скасовуються».

Як завжди, при всіляких «державних» подіях, влада перш за все спиралась на... двірників... З ними вели поліцейські роз'яснювальну і заохочувальну бесіди. Наказували стежити за порядком в домах, на вулицях, щоб не збирались групами, щоб ніхто не вів небезпечних розмов. Заохочування виявилось у тому, що обіцяли кожному п'ять карбованців за донос і двадцять різок, якщо знатиме й не донесе.

Старий академічний сторож Федір, який прислужував Тарасові, ніс двором дрова, коли його зупинили. Він придурився глухим. Він любив своїх художників і не любив поліції.

— Не сповна розуму, змалився вже, від нього путнього нічого не діждеш,— махнув рукою сусідський двірник.

А Федір, відійшовши від непроханих гостей, сплюнув тільки спересердя і вирішив нікуди не виходити.

Хазяїнам фабрик запропонували з вісімнадцятого по дев'ятнадцяте лютого якнайбільше загадати роботи фабричним, щоб потюпали і не баламутили людей, а тих, що живуть на фабриці, і зовсім не треба випускати з двору. Так готувались до оголошення волі. Схвильовано чекали роковин знаменитого дна — коронації і в самому палаці.

Деякі міністри і сановники, найзапекліші противники скасування кріпацтва, приїхали звечора в палац під благород-

ним приводом охороняти на всякий випадок особу монарха-визволителя і його родину. Насправді — вони тремтіли за свою шкуру, боячись, що народ довідається, хто гальмує справу, і розплатиться з ними.

Але народ чекав. Чекав з вірою і надією.

...Вранці прийшов, як завжди, Федір. Поставив мовчки самовар на стіл. Тарас подивився уважно. Ні, нічого не виявляло лице старого Федора, навіть начебто було похмуришим і байдужішим, ніж завжди.

— Ти що ж такий? Нічого ще не чув?

— А що ж, день як день, — відповів Федір і відвернувся. Не хотів хвилювати Тараса Григоровича, розповідати про вчорашнє.

А Тарас подумав, що Федір ще не виходив на вулицю й тому нічого й не знає.

Тарас одяг чисту сорочку, святкову, спустився через силу в майстерню.

Постукали. Нарешті!..

Увійшов молодий художник — земляк Черненко.

— Що, є, є воля? Маніфест є? — нетерпляче закидував питаннями Тарас.

Черненко дивився розгублено.

— О бодай його лиха година наспіла! — вигукнув Тарас, сів на канану і закрив лице руками. — Коли ж, коли?

— Тарасе Григоровичу, усі кажуть, маніфест підписаний, а тільки не оголошений, тому що зараз масниці, ну, щоб народ не почав святкувати по корчмах та шинках, а оголосять вже на великий піст.

— О, яка турбота про народ! — гірко кинув Тарас. — Скільки брехні, лицемір'я. Та й що це за воля буде, може, така, як і пан Фліорковський хотів дати моїм нещасним братам. От вам воля, і геть з землі, яку і ви, і батьки, і діди кров'ю скронили. Може, усіх так обдурять, як їх обдурили.

Він не міг заспокоїтись, і кожен, хто заходив до нього, почував себе ніяково — бо чим можна було заспокоїти цей справедливий гнів?

Того ж дня зайшов брат Левка Жемчужникова Василь. Він злякався.

У холодній вогкій кімнаті, де звідусюди ходив вітер, бо дуло з вікон, з щілин підлоги, сидів на своєму ліжку зовсім старий, хворий Тарас Шевченко.

— Нічого більше не треба? — спитав Федір. — То я піду. До ранку. Бувайте.

Жемчужникову стало моторошно. Цілу ніч такий хворий липиться сам? У цьому холодному помешканні? Прийшов

лікар, приписав якісь ліки. Вийшли удвох з Жемчужниковим.

— Хіба можна такому хворому лежати тут? — обурено мовив лікар. — Треба найти хорошу, світлу, теплу квартиру, де був би догляд, або, врешті, покласти в Максимільянівську лікарню. Адже у нього водянка в грудях. І коли зачепить легені... — лікар похитав головою.

Прийшовши додому, Жемчужников написав листа голові «Літературного фонда» Ковалевському.

«Павел Михайлович, подвиньте скорее совет Литературного фонда на помощь бедному Шевченко»... І описав все те, що побачив на власні очі і що почув від лікаря.

Тарасові потрібен був догляд. Друзі і приятелі — чоловіки — все ладні були зробити, але не розуміли: хворому потрібний був догляд постійний, щохвилинний, отакий, як матері за дитиною, жінки за чоловіком, сестри за братом, коли вони хворіють. Жодна з панночок, землячок, що так мліли перед Кобзарем, не прийшла доглядати, засукавши рукава. Одна тільки здатна б була на це — Маруся Марковичка, та вона була далеко.

Від неї оце прийшов лист.

«Мій друже дорогий Тарас Григорович! Чую, що Ви усе нездужаєте та болієте, а сама все своїм розумом доводжу, як то Ви не бережете себе і які сердиті тепер. От — се добрі люди скажуть: «Тарас Григорович! Може, Ви шапку падінете: вітер!» А Ви зараз і кирею з себе кидаєте. «Тарас Григорович, треба вікно зачинити: холодно...» А Ви хутенько до дверей: — Нехай настіж і стоять. А самі Ви тільки одне слово вимовляєте: «одчепіться» та дивитесь тільки у лівий куток. Я все те добре знаю, та не вбоюся, а говорю Вам і прошу Вас дуже: бережіть себе. Чи таких, як Ви, в мене поле засіяно?..»

Тарас усміхається в вуса, перечитуючи листа. Підгледіла, підмітила люба доня, як сердиться, коли люди набридають.

Та зараз, коли б вона була, хіба б на неї розсердився, якби й попіклувалась трохи? Вона зуміла б мовчки, як дочка, все зробити і на його буркотіння не зважала б. І хіба б на неї він сердився?

«...їздили Ви на Україну, були Вам там пригоди, писали мені. Коли то побачимось? — буду дожидати. Я тепер пишу до Вас з Рима»...

— Ач, куди залетіла, розумниця...

...«коли б же Вас сюди заніс який човничок, щоб Ви не од людей почули, а на свої очі побачили, які тут руїни, дерева, квіти, а народ який, а яке тепло, яке сонце...»

Сонце. Тут його й не видно. Тут воно й не гріє. А про Рим — скільки Брюллов розповідав, як мріяв Тарас про нього в юності. Що ж, замість Рима в інших краях побував... Хіба він один?..

...«Я була в Колізеї на самому вишку, на вікні сиділа, а як звідти зійшла, то й сама не знаю. Була в Ватікані — коли б вже Ви там були...

Я тут і працюю, і вчуся, і гуляю...»

Розумниця, розумниця. Як добре, що хоч вона світа побачить. І гордість проймала серце за неї, молоду українську письменницю.

«Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули чи ні, що Ви названий батько? Коли взяли ім'я, то взяли й біду батьківську, тепер думайте і не забувайте. Прощайте. Бережіть же себе, прошу Вас дуже».

Йй, саме їй присвятив він свій новий «Кобзар». Розгорне вона сторінку — а там надруковано «Маркові Вовчку» — їй присвячений. І їй своє він діло передає. Це його велика батьківська спадщина.

Вона збереже. Вона вестиме далі. Вона плекатиме любов до рідної мови, і слово її також «на сторожі» стоятиме рідного народу.

Шкода — несила відповісти зараз. На руках немов пуди. І не підводяться. Хай одужає трошки і напише, яка халепа до нього причепилась.

Наближався день народження Тараса. Сорок сім років. Про це знали не тільки в Петербурзі близькі друзі: у Києві, Полтаві, в різних містах збирались люди і вирішували послати вітання, телеграми, висловити слова найсердечнішої подяки.

Вийшов «Кобзар» український, «Кобзар» російською мовою у перекладах російських поетів-друзів, друкувались нові вірші в «Основі», переклади в «Современнике» і інших журналах. Народилось Тарасове мале дитя — «Буквар». У Лейпцигу в одній книзі були видані вірші «А. Пушкіна» і «Тараса Шевченка».

Його слава не потребувала чужої ласки, сприяння, вона росла невпинно, і її проміння було дороговказом сотням тисяч людей. Вона росла, як росла любов до правди, як росла непримиренність з ярмом, якого вже не міг знести народ.

Тарас лежав у ліжку, коли Михайло Матвійович Лазаревський прочитав телеграму від полтавців: «Батьку, полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку, орле сизий. Полтавська громада».

— Спасибі, спасибі, що не забувають,— промовив розчулено, але зовсім тихо Тарас.

Йому було важко говорити.

— Може, ми підемо? — спитав Михайло Матвійович. — А то тобі зараз поганенько?

— І то правда,— ледве проговорив Тарас. — Хочеться розмовляти з вами, а важко. Коли б лікар швидше прийшов.

До грудей щось підступало, але Тарас за весь час хвороби ніколи не скаржився, і Михайлові Матвійовичу стало дуже неспокійно.

— Незабаром він має прийти, а ми завтра навідаємося. Мій Іван лишиться у тебе.

...Щось важке підступало до грудей. Не давало дихати. Лежати було важко. Вставати не було сил. Ніч здавалась нескінченною. Він сидів на своєму другому ярусі, на ліжку, і часом забуття охоплювало його і давало спочинок від страшних болів. Таких болів, що затьмарювалась пам'ять. То здавалось йому — він іде, знову йде своїми важкими пляхами... Тисячоверстий похід у пустині... Води, краплиночку води... Він прокидається. Води, хоч би хто дав води... Іван не чує. Спить.

Шлях з каторжниками по Губерлінських горах... Як втомились ноги — їх не підвести. На них наче пуди... От дійти б до того горба. А позаду — дзень-брязъ, дзень-брязъ. Тим, у кайданах, ще важче йти... Як холодно... Він іде наче по кризі, по снігу. Так і є. Це ж його шлях від Вільна до Петербурга. Одірвалась подошва його чобота. Як холодно. Він приходить до пам'яті. Як холодно. Хто б це накинув на нього щось тепле? Нема сили навіть ковдру натягти... Що це так калатається серце? Це він поспішає від дяка до дяка. Шляхи й шляхи, які мірив він босими малими ногами. А коли забуття охоплювало його і відлітав немилосердний біль, йому марились чумачка, шлях з чумаками, Дніпро, рідна ласкава Україна. Як до матері, він притулявся до її землі, до її пахучого шовкового зілля. Але знову біль штрикав у серце, у груди. Наче страшний оклик ротного, наче різка на панській стайні, і він приходив тоді до пам'яті і схоплював руками голову, і слюзи текли по пальцях.

Боже мій, боже мій! Нещасні мої люди. Чи прийде ж до вас воля, чи прийде ж до вас щасливе, ясне життя?

О, коли б одужати і там, над Дніпром, у вишневому садку... Нічого мені не треба, тільки людям щастя, тільки волі людям, дітям, правди їм, життя їм.

І знову плутались шляхи перед очима, і хотілось ранку, світла, дружніх рук і слів.

От знову забувся трохи, і стало раптом тепло, радісно на серці. Що це? Коло нього друзі юності — Мокрицький, Сошенко, Вася Штернберг, усі молоді, веселі, і він з ними, молодий. Вони поспішають по світлих сходах Академії вище, вище, там їх чекає великий Карл із своєю картиною. Чого так важко стало йому йти? Він задихається на останніх сходах. Адже він, нарешті, в Академії!.. Він приходить до пам'яті, де він? В Академії. У своїй двох'ярусній кімнаті, на антресолях. Тільки один. Анікогісінько нема.

Отак він боровся цілу ніч з недугою. Ще було зовсім поночі, але відчув, уже починається ранок. Запалив світло. Поглянув на годинник — перший власний годинник, навіть золотий. Він не міг на нього намиливатись, як дитина. Тільки відмір йому більше часу, невпинний годинник!

Була п'ята година. Як добре, що минула ніч. Навіть немов полегшало. Він гукнув Івана.

— Постав, голубе, самовар та прибори.

Він навіть вирішив зійти вниз. Йому захотілось поглянути на свою роботу, картину.

Іван подивився і здивовано зрадів. У Тараса Григоровича було якесь надзвичайно спокійне, просвітлене обличчя. «Ну, слава богу, покращало. Може, ще й видужає». Він виїшов у коридор.

Тарас спускався сходами вниз. Як добре, що минула ніч... Перед ним ще день... Ще життя...

За хвилину Іван зійшов у кімнату, закричав, кинувся до сходів. На сходах лежав Тарас Григорович...

* * *

...Невеличкий підстаркуватий чоловік читав псалми, перекладені і перероблені Тарасом Шевченком:

...Або роси ермонськії
На святії гори
Високії сіонськії
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям,—
Отак братів благих своїх
Господь не забуде.
Воцариться в дому тихих,
В сем'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Від віка до віка.

А Тарас Шевченко лежав у труні, оббитій білим газетом, на чорному катафалку посеред академічної церкви. На труну поклали великий лавровий вінок, багато живих квітів.

Дивно спокійне і гарне було його лице. Розправились гіркі зморшки, і немов заснув він або, може, тільки закрив натомлені очі, щоб спокійно додумати велику добру думу...

Чотири художники — Верещатін, Мікешин, Ейснер і Дмитрієв змальовували його на останній портрет.

А народ усе надходив, надходив.

Хоч у газеті не було повідомлення, але разюча звістка облетіла всіх, і всі поспішали прийти попрощатись з Тарасом. І, заходячи сюди, кожен відчував такий нестерпний жаль, такий докір і собі, і всьому навколишньому життю. От лежить він і ніколи не гляне добрими глибокими очима, і вже ніколи не почують його задушевного голосу, раптового жарту. І робилося нестерпно боляче. Певне, треба було більше, далеко більше зробити для людини, що пройшла такий багатострадницький шлях і життя якої до останніх днів було віддане своєму народу. Певне, треба було його більше берегти, просто по-людяному берегти. І таке незмірно почуття любові й пошани було у присутніх, що, здавалось, воно гуртувало навколо цієї труни всіх в одну велику сім'ю, об'єднану великим спільним горем. Українці, росіяни, поляки, письменники, художники, вчені, студенти зібралися тут, і всі дріб'язкові сперечання, непорозуміння, — все зникло, зблідло перед цією труною.

Березень був холодний, із снігом, дощем, вітром, як завжди у Петербурзі.

Полтавчанин Гриць, грузин Акакій, чорнобородий Петро, скрізь поспіваючий Лобанов постукали до Асі.

— Ви йдете на похорони?

— Аякже, зараз, я з вами.

Чом вона не підійшла до нього тоді? Кажуть, він дуже хворів. Помер один-однісінький. Вона могла б ходити за ним, як за братом. О, про це думали тепер багато хто і картали себе.

Потоки людей линули до Академії. Сніг великими пластівцями летів з сірого неба. Давно Петербург не бачив такого натовпу. Тисячі підходили і підходили. Уже не могли пройти в Академію. Густий натовп стояв на набережній, аж до Царського мосту.

От студенти винесли труну. Вони не поставили її на катафалк. Вони несли її до самого Смоленського кладовища, до самої могили. І над натовпом височіло спокійне, величне лице Кобзаря. Труну несли відкритою.

За гробом йшли ридаючи Михайло Матвійович з братами, Жемчужникови, Костомаров, Білозерський, кусав нервово губи Куліш. Виділялась висока постать Некрасова. Чернишевський, брати Курочкіни, Достоевський, Лесков, Полонський — усі письменники, які були в Петербурзі, проводжали любимого свого Тараса Григоровича. Всі працівники редакцій, газет, художники, артисти і майже весь університет.

Це була небачена досі демонстрація.

— А він же бажав, щоб на Україні поховали, — сказав Гриць товаришеві. — «Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Україні милій».

— Так і буде, — почувши його, відповів художник Честавівський.

Українські, російські, польські слова промов лунали над могилою.

Як важко було говорити кожному. Сльози не дали говорити Костомарову, сльози заважали Курочкіну і поляку Хорошевському. «О, коли б на твоїй могилі змовкла неаппетитність і почалось братерське розуміння, це був би найпрекрасніший вінок і найвеличніший пам'ятник».

Некрасов непомітно вийняв записну книжечку і щось записав. Він не говорив промови. Від російських письменників сказав Курочкін, друг Тараса. Але другого дня Некрасов прочитав Чернишевському вірш:

Не предавайтесь особой унылости:
Случай предвиденный, чуть не желательный.
Так погибает по божией милости
Русской земли человек замечательный.
С давнего времени: молодость трудная,
Полная страсти, надежд, увлечения,
Смелые речи, борьба безрассудная,
Вслед затем долгие дни заточения.

Всё он изведal: тюрьму петербургскую,
Справки, доносы, жандармов любезности,
Всё — и раздольную степь Оренбургскую,
И её крепость. В нужде, в неизвестности
Там, оскорбляемый каждым невеждою,
Жил он солдатом с солдатами жалкими,
Мог умереть он, конечно, под палками,
Может, и жил-то он этой надеждою.

Но, сократить не желая страдания,
Поберегло его в годы изгнания

Русских людей провиденье игривое.
Кончилось время его несчастливое,
Всё, чего с юности ранней не видывал,
Милое сердцу, ему улыбалось.
Тут ему бог позавидовал:

Жизнь оборвалася.

— Шкода, що не можна надрукувати одразу ж в нашому «Современникє»,— мовив Чернишевський.

— Звичайно, не можна. Нічого. Колись надрукують.— І Некрасов поклав папірець у стіл.— Хай Панасєв напише некролог. Хоч це можна!

— Я його дуже любив,— мовив задумливо і сумно Чернишевський.— Дуже.

ВЕЛИКИЙ ШЛЯХ

Стільки тих шляхів пройшов, а оце був уже останній, неминучий.

— Батько Тарас їде до своєї господи,— мовив художник Честахівський, коли цавесні труну вийняли з могили на Смоленському кладовищі і, накривши червоною китайкою, повезли на Україну.

— Дивіться ж, хлопці, дивіться,— крізь сльози мовив Михайло Матвійович Лазаревський.— На вас поклалися.

Проводжати батька Тараса їхав Олександр Лазаревський та Григорій Честахівський. Дуже хотів проводжати друг Тарасової юності академік художник Аполлон Мокрицький, але захворів. Честахівський і Лазаревський їхали вдвох. Та хіба вони були тільки вдвох?

Як часто виривалось у Честахівського:

— Сашко, Сашко, коли б Тарас Григорович устав та подивився!

— Грицько, ти замальовуй і записуй усе, що можеш.

— Хіба можливо все записати і замалювати.

Хіба можливо було все замалювати і записати, як народ виходив назустріч дорогій труні, як зупиняли, говорили сердечні слова. Після Москви труну везли коні, і від села до села, від міста до міста проводжали люди.

Даремно писав Куліш невдовзі після петербурзьких похорон у вірші «Тарасові на той світ».

...Братався з чужими,
Радився з чужими,

Гордував словами
Щирими моїми.
І на той світ вибравсь
Із сім'ї чужої.

Це був наклеп і на живих, і на безсмертного. Вже у Петербурзі можна було побачити, як сколихнула смерть Тараса тисячі людей. Скільки людей знали його слово, що стояло «на сторожі», як вірили йому, любили в Кобзареві незламного суворого борця і добру, ніжну, людяну душу.

А тепер — на цьому великому останньому шляху...

В Орлі назустріч труні вийшли учні всіх шкіл, гімназій з своїми учителями, вийшов весь фабричний народ, усі ремісники, тримаючи високо свої цехові знаки. Полковий оркестр грав жалібний марш, скомпонований нашвидку своїм же капельмейстером з українських пісень. І ця увага, і пошесті жителів російського міста доводили: ні — не з чужої сім'ї вирушав Кобзар.

Честахівський і Лазаревський тільки казали:

— Коли б він знав, коли б він бачив.

— Сашко, але ж він думав про це, він мріяв про сім'ю велику, вольну, нову.

— Записуй, записуй, замальовуй усе, — благав Сашко. — Коли б я міг малювати. Може, це тільки початок його безсмертного життя, його невмирущої слави, і з нас спитають не тільки мої брати і мати, не тільки громада в Києві, у Петербурзі, Полтаві, а та нова громада, майбутня громада, що виросте, може, з наших внуків.

— Коли б я був справжній художник, — зітхав Григорій Честахівський.

Хіба міг він своєю невпевненою рукою, неправними малярськими фарбами передати той глибокий сум на обличчях селян, хіба міг передати вираз тієї рішучості, відданості святим заповітам Кобзаря, що світилися на обличчях у молоді, яка зупиняла труну, і юнаки читали Тарасові вірші, і кожен просив на пам'ять хоч листочок з вінка відірвати, хоч ниточку з китиці Кобзарєвої китайки.

Обидва вони — і Честахівський, і Лазаревський — теж читали напам'ять його твори людям, а вступивши на українську землю, почувши українську мову, роздавали малечі букварі і розповідали усім про життя Тараса.

От і ступили на українську землю.

На тихі води.

На ясні зорі.

І тут по селах заголосили над труною жінки. Коло кож-

ного села з юрби виходила дівчина у вишитій сорочці, у запасці, з стрічками й вінком на голові і врочиста несла за труною «канун».

— Це той, що за нашу волю боровся,— передавали з вуст у уста.

Тарас наближався до Києва.

* * *

Травень був рясний на дощі. Це Україна плакала за своїм Кобзарем, як удова за найлюбішим первістком.

Але між дощами, коли проглядало сонце, буйно розцвітали квіти, яскраво зеленіло зілля, а дерева вкрилися пишним білим цвітом.

Звідусюди, з усіх сторін стягались до Києва люди. Ані на великдень, ані на храмові свята не бачив Київ стільки людей. Бо вже від села до села, від міста до міста лунала звістка:

«Батько Тарас повертається на Україну».

І не казали «везуть», «ховають», а казали — «повертається», як про живого.

— От і повертається,— зітхав, плакав і ні до чого рук не міг прикласти старий учитель малювання київської гімназії Іван Максимович Сошенко.

— Та заспокойся, не побивайся так, у тебе ж сил не вистачить і зустріти,— турбувалась дружина. А він, невеличкий, сухорлявий, і в кімнату не хотів заходити, все дивився, дивився за Дніпро з свого садка і вдесьте, ні, не вдесьте, а мабуть, в сотий раз за цей час починав згадувати. Слухали його уважно і дружина, і молодший приятель, інспектор гімназії Чалий з жінкою, і студенти-племінники, їхні товариші.

— Боже ж мій... Іду я Літнім садом, молодий, щасливий, і сидить хлоп'я у малярському халаті на перекинутій цеберці і Сатурна малює... Сатурна... І такі очі у того хлопця...— сльози не давали говорити.— А то був Тарас. Тарас Шевченко. А я йому ще не раз казав: кинь писати, ти художник. Боже ж мій, господи, не знав ані щастя, ані долі.

— Іване Максимовичу,— мовив Чалий.— Ви говорите про нього, як про звичайну людину. А він же нашу українську мову підняв, він же наш народ світові показав, на рівні з іншими поставив, його ж ім'я безсмертне.

Старий Сошенко кивав на знак згоди головою і витирав хусткою очі, перед якими не зникав образ звичайного рідного Тараса.

Студенти, обнявшись, підійшли до узгір'я, і один з юнаків мовив:

— Він нам заповіт лишив: поховайте та й вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте.

— Подивись на Поділ,— людей видимо-невидимо, як того макового зерна.

— Знаєш що, ходімо туди, назустріч Тарасові.

— Ходімо!

— Ходімо туди, назустріч Тарасові,— лунало на вулицях, лунало в школах, в гімназіях і найголосніше в університеті.

По селах казали:

— Отой Кобзар повертається, отой Тарас Шевченко, що справжньої волі для нас у панів вимагав, не такої, якою пани нас обдурили. Ходімо нашого батька стрічати.

А з Кирилівки, ще не розсвіло, вийшли родичі. Микита з своєю Палажкою та дітьми, Йосип з сім'єю, удова Ярина з синами та дочками. Вирушили пішки, мовчазні, зажурені. Ярина й світу не бачила за таким страшним горем.

Клопотався про їхню волю, помагав їй, Ярині, казав: «Куплю хату, ти переїдеш, хазяйнуватимеш. Може, одружуся — жінку навчатимеш». Братику бідолашний.

Варфоломій з сім'єю приїхав раніше.

Ніколи Шевченки стільки народу не бачили.

Молодь надіслала гіпців аж до Броварів, і вже знали — їдуть.

Поліцмейстер, жандармерія заметушилися.

Губернатор віддав наказ.

— До Києва процесії не пускати. Жандармів поставити вздовж шосе, коло Цепного мосту. Запобігти скупченню народу.

— Це вже неможливо, ваше сіятельство. Усі дніпровські схили і весь Поділ запружені народом,— доповів тремтячим голосом пристав.

— До Києва не пускати,— повторив генерал-губернатор Васильчиков.

Знову Шевченко! Адже позаторік була з ним така неприємність. І не дозволили йому лишатися в Києві. Але через деякий час йому доповіли:

— Процесія на Цепному мосту. Студенти випрягли коней і на собі везуть дроги з труною. Вони хочуть везти Шевченка через весь Київ до університетської церкви.

— Зупинити! — зблід губернатор.

Але це було неможливо, як неможливо було зупинити повінь на Дніпрі, що цього року була, як ніколи, повновода. Дніпро розлився широко-широко, високо підніс свої хвилі

аж до самого мосту, ніби він хотів, щоб по самих його хвилях пронесли труну Кобзаря.

За кілька хвилин губернатору доповіли:

— Вас хоче бачити родич Шевченка Варфоломій і священник Лебединцев.

— Кличте.

Зайшов Варфоломій з протоієреєм Лебединцевим. Лебединцев мав розпорядження від владики панахиди по Шевченку ніде не правити, ні в яку київську церкву труни не ставити.

Рідних братів і сестру взагалі не питали і не слухали. Варфоломій можна було б умовити. Він був не з таких, щоб ризикувати своїм життям. Але князь Васильчиков збагнув. Хіба можна зараз, у першу весну великої реформи, не порахуватися з тисячами людей, які вийшли до труни цього їхнього поета.

Ледве стримуючи себе, він сказав:

— Їдьте до митрополита, і хай він укаже церкву поблизу Дішпра, біля шосе, де покладете на ніч небіжчика,— і, звернувшись до Лебединцева, додав:

— Священик тієї церкви відповідатиме за те, щоб ніяких промов у церкві не було.

Що ж, у церкві промов не було.

Вони лунали на кожному кроці надзвичайного походу. Молодь, яка везла на собі труну, примушена була зупинятись щохвилини. Але не від того, що заморились, ні, на місце кожного були десятки бажаючих. Та ніхто не поступався цією честю перед іншими. Але з юрби раз у раз хтось виходив і починав говорити. Говорили вірші, наспіх складені, кострубаті і недоладні, але вони дихали непідробною любов'ю, горем, щирістю. Читали його вірші, говорили промови, сердечні і палкі, клялись в них нести в серці своєму його заповіді — любов до народу, любов до правди, любов до рідної України.

Поволі рупив похід, а над ним височіли київські, любимі Тарасові гори. Любимий Київ.

І вночі не розходився парод.

І вночі чатували жандарми...

Під якою міцною охороною лежав і в труні Тарас у маленькій Богородично-Рождественській церкві на майдані неподалечку від шосе.

А друзі і родичі ніяк не могли вирішити, де ховати.

— Уже викопана могила на Щекавиці,— сказав Варфоломій.

— Хай на Щекавиці,— озвався хтось із київської громади.— Не одним панам там лежати! Хай наш Тарас там буде.

— Може, краще на Аскольдовій могилі,— запропонував інший.

— Ні,— гаряче і твердо сказав Честахівський.— Я знаю волю Тараса Григоровича. Він мені сказав її, і я повинен її виконати, заповіт нашого батька. Він хотів лежати над Дніпром, у Каневі на Чернечій горі, там, де збирався жити.

— Я там уже і землю для нього купив і гроші за неї заплатив,— похнюпився Варфоломій.— Та як же так з Щекавицею? Уже ж могилу викопали.

— Тільки там, у Каневі,— не здавався Честахівський.— Хіба ви заповіт забули, його заповіт: «Щоб лани широкополі і Дніпро, і кручі було видно». Мені доручено було привезти батька і покласти в його господі, щоб висока могила була, щоб навколо її далеко бачили усі люди, щоб бачили її в пароплава, з човнів, які пропливають Дніпром.

— Нам доручили поховати в Каневі,— підтримав товариша і Лазаревський, дивуючись такій сміливій рішучості Честахівського.

— Ну, хай буде й так,— згодився Варфоломій.— А ви що скажете,— звернувся він до братів і Ярини.

Ярина плакала, за слізьми нікого й нічого не бачила.

— Як братик казав, хай так і буде.

— Хай буде й так,— зажурено зітхнули Микита й Йосип.

Вони були приголомшені і смертю своєї заступи, свого єдиного захисника, порадника, визволителя, і цими надзвичайними похоронами, і силою-силенною людей, і незрозумілими для них сперечаннями.

Була неділя сьомого травня. З ночі ще прибував народ. Не тільки в церкву, на майдан не можна було протиснутись. Вранці почалась папахіда. Без промов. Про заборону всі знали, обурювались. Раптом народ потіснився, трохи розступився. У церкву увійшла тонка висока жінка в глибокій жалобі. В руках у неї був терновий вінок. Вона мовчки поклала його на труну і вийшла.

Ніхто її не зупинив. І коли вже її струнка, висока постать у чорних плерезах зникла в патовпі за дверима церкви, Олександр Лазаревський зробив рух побігти, подивитись, довідатися, хто це був? Але вже знову зімкнувся народ, і жінка зникла.

— Терновий вінок,— зашепотіли в юрбі.

— Саме терновий вінок за всі його страждання.

— «Венок терновий, увитий лаврами, одели на него», — проговорив хтось із студентів трохи голосніше. І раптом жандарм, який стояв коло труни, зняв вінок.

Кінна й піша поліція оточувала жалобний кортеж.

«Для порядку».

— Кого це ховають? — спитала якась жінка поліцейського.

— Та одного мужика, тільки чин на ньому генеральський, — відповів той.

Він помилився. Чин був куди вищий!

З усього Києва вийшли цехові ремісники, їхні цехові знаки і корогви височіли над труною.

Труну знову несла молодь, і знову лунали промови до самого причалу, до пароплава, на якому востаннє плив Тарас до Канева.

На дубах, на човнах туди ж поспішали люди з Прохорівки, з Переяслава, Черкас і водою, і суходолом, і з правого, і з лівого берега. Скільки з них знали Тараса, бачили на власні очі. Чекали його. Живого. Рідного.

На великому дубі підплив з своєю Марусею старий Максимович, саме коли пароплав «Кременчуг» підходив до берега.

День був ясний, теплий, весняний. Навколишні дівчата встеляли шлях зеленими гілками, і наче по зеленому килиму везли Тарасову труну. Тут дівчата взялися везти. Він для них стільки писав, він їх так жалів і вболівав за їхню долю. Скільки його пісень співали вони плачучи.

Честахівський обігнав процесію, пішов наперед подивитися, чи все гаразд. Він цілу ніч з Олександром, київськими студентами і селянами копав могилу, а тепер солдати з Канева мурували її склепіння.

— Він теж був солдатом, — сказав їм Честахівський. Глянув долу. Яка надзвичайна картина відкривалася перед ним. Синів могутній Дніпро, а по зелених горах на кілька верстов простягся похоронний похід. Попереду несли великий портрет Тараса Григоровича. Мелькали вишиті дівчачі сорочки, наче квіти, горіла червона китайка на Тарасовій труні, і людей все прибавлялось, прибавлялось. Зупинялись плотогони, йшли сліпі бандуристи, видно, з далеких сіл поспішали чоловіки, жінки, діти.

Тільки тут, тільки на цій горі повинен лежати Кобзар. Наче вся Україна перед ним — і Дніпро, і далекі шляхи, що ведуть на всі сторони, по всіх світах.

І здавалося — ні, ні, він не вмер. Він дивитиметься на неї, свою Україну, на свій народ, і його пам'ятатимуть, поки

світ сонця в людських очах, його згадають, коли «на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі».

Його згадають, коли справдяться величний його заповіт і житимуть люди «у сім'ї великій, вольній, новій».

Так думав не він один. І разом з невимовним жалем за найріднішим, найлюбішим Тарасом його охоплювало тепле, ясне почуття любові до людей.

Уже поїхали Сошенки, Чалі, Максимовичі, Сашко Лазаревський, а Честахівський оселився неподалеку в селі і разом з селянами помалу насипав щодня все вищу і вищу могилу, щоб було видно далеко, далеко.

Щодня приїздили і приходили люди з сіл, з містечок, припливали на пароплавах подивитись на Тарасову гору, як тепер уже стали звати гору Чернечу.

Часто теплими ночами і не розходились, запалювали вогнище, сідали навколо, говорили про Тараса.

Якось Честахівський почув музику і тихий спів. Він прислухався:

«Рече та стогне Дніпр широкий»,— стримано і врочисто завело кілька чоловічих голосів.

Честахівський підійшов ближче. Коло вогнища сидів мандрівний скрипаль з торбиною за плечима. Старий подертий футляр від скрипки лежав коло ніг. Але як грав він! Де почув він цю мелодію? Хто створив її? Її підхоплювали, немов знали всі давно, і вона линула від Тарасової могили над горами, над Дніпром.

Честахівський став осторонь, обіпершись на гілляку дерева. Закрив очі замислившись. Хто, хто був цей мандрівний музикант? Треба з ним поговорити, дізнатись.

Коли пісня завмерла, завмер останній тихий, ледь чутний звук, Честахівський не одразу отямився, а коли підійшов до вогнища — скрипала не було. Певне, він десь ліг відпочити. Вранці художник шукав його між людьми і не знайшов, питав усіх — та ніхто не бачив, куди він пішов, тільки один хлопець впевнено сказав:

— Він прийде, він казав, що ще прийде.

Та більше його Честахівський не бачив, бо трапилась прикра справа.

Честахівський почув розмову двох дядьків, які лишилися ночувати на горі. Один попенки казав іншому:

— Тарас Шевченко живий. Він не така людина, щоб вмерти. А в могилі свячені ножі закопані, щоб панів прикончити. Він же казав: поховайте та вставайте!

Певне, ці розмови докотились і до панів. Перелякані пани звернулись до поліції, і почалась нова «справа».

Несподівано Грицька Честахівського заарештували і вислали до Петербурга.

А навколо могили росли легенди. Та сама дійсність, саме життя Тарасове було як легенда; слава його, його слово, його заповіт ширилися по всіх шляхах, по всіх світах.

ПОЧАТОК ЕПІЛОГУ

Серед усіх невідкладних питань про фронт, про захист тільки-но народженої Радянської держави, боротьбу з ворогами, зовнішніми і внутрішніми, сьогодні, весняним днем, 18 квітня 1918 року, Володимир Ілліч Ленін був зайнятий ще однією важливою справою — проектом декрету Ради Народних Комісарів.

Цим декретом, одним з перших декретів Радянської влади, особливо цікавились Надія Костянтинівна і нарком освіти — Анатолій Васильович Луначарський.

Вони вдвох зайшли у невеличкий кабінет Володимира Ілліча.

— Підписали?

— Підписав. З радістю підписав. От.— Володимир Ілліч показав на стіл.

На столі лежав декрет «Про спорудження пам'ятників великим діячам соціалізму, революції»...

— Давайте разом ще переглянемо,— запропонував Володимир Ілліч і почав голосно читати.

Надія Костянтинівна і Анатолій Васильович уважно слухали.

Любимі імена. Любимі люди. Завжди живі для всіх.

Серед цих імен Ленін прочитав — Шевченко.

З М І С Т

Частина четверта

ПОДАЙ ЖЕ РУКУ

Несподівана стежка	3
Ніч	24
Степ	39
Матрос шхуни «Константин»	48
Понад отим нікчемним морем	75
«Так подадим друг другу руки»	86
Подай же руку козакові	134
Огні горять	143
З тисячі готових	157
Ми заспівали, розійшлись	171
Вербова гілка	187
Крок до волі	246

Частина п'ята

НА СТОРОЖІ — СЛОВО

Alma mater	292
Його слово	310
Чорний друг	318
Доня	324
Минаючи убогі села	331
Колишні друзі	344
«Погана» воля	349
Думи мої...	356
Садок вишневий коло хати...	365
«Русской земли человек замеча- тельный»	375
Великий шлях	387
Початок епілогу	396

- Іваненко О. Д.**
І—18 Твори в п'яти томах. Т. п'ятий. Тарасові шляхи: Роман. IV—V ч. Для серед. та ст. шк. в./ Іл. В. І. Касіяна. [Оформл. Л. А. Кацнельсона].— К. : Веселка, 1985.— 397 с., іл.

До книжки увійшли дві заключні частини роману «Тарасові шляхи» — про роки заслання поета, його життя в Петербурзі після заслання, про останню подорож на Україну.

І $\frac{4803010200-090}{M206(04)-85}$ 225.85.

У2

Оксана Дмитрієвна Іваненко
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ПЯТИ ТОМАХ

Том пятый
Пути Тараса
Роман. IV—V ч.
(На украинском языке)
Для среднего
и старшего школьного возраста

Иллюстрации
народного художника СССР
Василия Ильича Касяна

Оформление
Леонида Абрамовича Кацнельсона
Киев «Вєсалка»

Редактор І. Т. Бойко
Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор Л. В. Маслова
Коректори М. Г. Гандзій, З. І. Калиниченко

Інформ. бланк № 3236

Здано на виробництво 03.07.84. Підписано до друку
04.02.85. Формат 84 × 108₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк.
арк. 21,0+4 вкл. (0,42)=21,42. Умовн. фарб.-відб. 21,63.
Обл.-вид. арк. 23,28+4 вкл. (0,37)=23,65. Тираж
50 000 пр. Зам. 4—2004. Ціна 90 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселна»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфніга», 252057, Київ, вул. Дов-
женка, 3.

5

BOOKS BY
WALTER
HARRIS

III

